

ХАЙДАРЕБЕКНИҒ
НОЁБ
КУТУБХОНАСИ
ИЛГОБЛАР

ХУДОЁРХОНЗОДА

АНЖУМ АТ-ТАВОРИХ

ТУРОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

ХУДОЁРХОНЗОДА

АНЖУМ АТ-ТАВОРИХ

(Тарих юлдузлари)

ТОШКЕНТ – 2014

УЎК: 64.04 (072)
КБК 63.3 (5Ў)4
Б-79

Б-79 Худоерхонзода. Анжум ат-таворих (Тарих юлдузлари) –Т.:
«Fan va texnologiya», 2014, 348 бет.

ISBN 978-9943-4269-1-7

Худоерхонзода каламига мансуб «Анжум ат-таворих» номли мазкур асарда Қўқон хонлигининг ташкил топиш давридан бошлаб то 1843 йилгача бўлган воқеалар баён этилади. Асар Қўқон тарихнавислик мактабида ҳукмрон сулола вақили томонидан ёзилгани билан ажралиб туради ва унда Қўқон хонлигининг энг муҳим ва мураккаб давларига оид жуда қимматли маълумотлар мавжуд. Асарда минглар сулоласи шажарасига тегишли янги талқинлар, марказий ҳокимиятни қўлга олиш учун сулола вақиллари ўртасида олиб борилган курашлар, турли иқтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни ёритувчи аниқ маълумотлар бор.

Китоб манбашунос олимлар, тарихчи ва филологлар, шунингдек, ўзбек хонликлари тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Турон Фанлар академиясининг академиги
Миршомил МИРКОМИЛОВнинг умумий таҳрири остида
Сўз боши ҳамда илова муаллифлари: тарих фанлари доктори,
Турон Фанлар академияси ва Лейбниц номидаги Европа табиий фанлар
академиясининг ҳақиқий аъзоси (академиги) ва «Нури Худжанд» номли Марказий
Осиё халқ академиясининг академиги
Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ ва Турон Фанлар академияси фахрий академиги
Иброҳимжон СУЛАЙМОНОВ

Форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржимон ва илоҳлар муаллифи:
тарих фанлари доктори Шодмон ВОҲИДОВ

Масъул муҳаррирлар: Турон Фанлар академияси академиклари, тарих фанлари
докторлари Маҳмуджон ҲАСАНОВ (ҲАСАНИЙ) ва Ҳожджақбар ҲАМИДОВ

Илмий муҳаррир: Турон Фанлар академияси академиги,
тарих фанлари доктори, профессор Дилором ЮСУПОВА

Тақризчилар: Турон Фанлар академияси академиклари, тарих фанлари доктори
Қаҳрамон РАЖАБОВ, тарих фанлари номзоди Сотимжон ХОЛБОЕВ
ва Мавлуда БОБОБЕКОВА

ISBN 978-9943-4269-1-7

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2014;

© Турон Фанлар академияси, 2014;

© Ҳ. Н. БОБОБЕКОВ, И. СУЛАЙМОНОВ, Ш. ВОҲИДОВ, 2014

*Тарих фанлари доктори, профессор Рашид Набиев ва
XX аср машҳур хаттоти Абдулқодир Муродовлар
хотираларига бағишланади.*

СЎЗ БОШИ

«Анжум ат-таворих» асарининг муаллифи Худоёрхонзода Қўқон хони Худоёрхоннинг ўғли. Аммо унинг исми асарининг бирор-бир жойида тўлиқ тилга олинмаган бўлса ҳам, асар муаллифи Худоёрхоннинг ўғилларидан Муҳаммадамин ёки Ибн Яминлардан бири бўлган. Хаттот Абдулқодир Муродов муаллифнинг исмини Худоёрбекзода деб ёзиб қолдирган. Лекин бизнинг фикримизча, Худоёрхонзода деб ёзилса тўғри бўлади.

Ибн Ямин руслар томонидан Тошкентда ташкил этилган гимназияда таҳсил олган ва унинг баъзи хотиралари ўша давр матбуотида чоп этилган. Архив маълумотларига қараганда, Ибн Яминбек (рус тилидаги архив ҳужжатларида Ибн Аминбек деб ёзилган. Онаси Мабишим Худоёрхоннинг учинчи хотини бўлган. Қаранг: Военно-исторический архив РФ. Ф. 400, оп.1, ед. хр. 718, л. 30.) асарини тахминан 32 ёшида ёзган.

Агар Муҳаммадаминбек (онаси Падшаҳ Бек, Худоёрхоннинг биринчи хотини бўлган. Қаранг: ўша ҳужжат.) ҳам Қўқон хонлари ҳақида мақола эълон қилганини эътиборга олсак, у ҳам китобни ёзган бўлиши мумкин. У 1881 йили 26 ёшда эди, 1901 йили эса у 46 ёшга кирган бўлади.

Қўлёманинг муаллифи кимлигини аниқ айтиш учун Муҳаммадаминбек ва Ибн Яминларнинг дастхатидан намуна топиш керак ва уларни «Анжум ат-таворих» («Тарих юлдузлари») нинг матнига солиштириб кўриш лозим.

«Анжум ат-таворих» асари ҳақида Ўзбекистон ССР ФА мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори Рашид Набиевич Набиев ўзининг «Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худайр-хана)» номли китобида (Ташкент, Фан, 1973. — С. 13–15) қисқа маълумот берган. Р. Н. Набиев китобининг манбалари қаторида ўз

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الفیاض الوارم واداب نینه که او از امر اسم و اسلوب میرا فکنده که نام من است
 بهر نامه قیود است شعاعود البیاض بر اسم است این آفریننده او است بهر است میرا است نماید و در بیان
 تا هر بیان را بید نماید روز از میندا از خنده و حاضری وقت اید اما غلبت و خلاصی صحت
 و کما کوشی از آن بر تو را بی نیست که از بیار صفاتش قطره تواند افتاب بی شرفش را در بی تو
 خود غمت و کبر باشی شیکه در غمت که کفر و حال جانودان و اوصافش کبیر نمادار باش و خسته
 در میزان میان نشانگر است بجهت جای که از فرخ و شعاع عرب و کعبه المی طعافه المی و مقرر است
 کرده در ادب نینه که در شکسته که بایمان الاهی نشانگر و غشائک است اما نیست بافت
 شرح شده بگوگان البروداد الکلمات ربی لغت المرقبولان تمکلات ربی و بر جفا فتنه
 عدوای عیان که بنده زانقصیر خوشن عذرت کرده خواه عدل آورد و کبر میرای الهیتش عدمت که
 می آورد در دو نامه در بر چه بسیار رسل بر رویه قایان سپیل و حادیان طریق امن برضاد
 و کسبگیران با طلب و برادر باد که لکنته کان و از در حلالیت و در امانه که عقیده بی محال است برادر
 طقات جبل غرابت زها شیر بر سر شرف نور است و به امت بسایه اندا همه قوت
 آن بار یافتگان درگاه کبریا و بر کبریه کان حضرت صل و حادرا که خود مرسوم میان ادر
 در کلام مجروح ملک سلام بان شمزه مقام نازیده بکار کریم لغت قدر و جاه آور
 با فرودگور و بلندگور اندک وصف چاه از گفته آصفای سبب بیدار که هر دو است در میان اول
 قهر سبب لایق و از بیگانه است با کرم اسم السلام است حق و صفات کبیران
 برجوع و قاجم مطلق کعبه است در الحاکم بر کتب و اللقب شریف مست و بال
 و ایمان است بهستان از آن
 انانه بر قهر شرف و کفایت تحیر از این
 حل شده در غم غم از غم غم و غم غم
 و بر و تا کبری و صفی طلب و با بر این
 و لغت که صفای آدم معر که اندر بر غم و غم
 فرموده و کلمات سبب صفات صفات که
 سبب لغت که در سبب و در میان که است و قامت
 و صفات که در صفی الاصحی شرف و میر از از صفی و
 است از صفی سبب صفات که در صفی و صفی و صفی
 زمان آیتها و صفی الم و صفی الم و صفی الم و صفی الم و صفی الم و صفی الم
 طایفه که در کتب است بر رویه و در کتب است بر رویه و در کتب است بر رویه

Худоёрхонзоданинг дастхатидан намуна

кутубхонасида бўлган «Анжум ат-таворих» асарининг Кўқон тарихнавислик мактабида катта аҳамияти борлигини таъкидлаган.

Муаллиф қаламига мансуб нусха форс-тожик тилида, рус контора дафтарида олинган варақларда (21,6 x 33 см) тўқ қора (11 бет) ва оч қора (65 бет, уларнинг ранги қисман ўчиб саргайиб, оч жигар рангга ўхшаб қолган), бинафша (14 бет, фиолетовый) сиёҳ ва оддий қалам (103 бет) билан ёзилган. Айрим бетлари аралаш рангда: қалам ва бинафша рангда (1 бет), қалам ва оч қора (4 бет), оч қора ва бинафша (6 бет).

Биринчи варақнинг 2-бетида 13–17-қаторларнинг охири ва 18–27-қаторларда парчалар йиртилган.

Бизнингча, ушбу қўлёзма муаллифнинг қораламаси бўлган. Чунки унинг турли жойларида иловалар, хошияларида қайдлар (131 бет) ёзилган, ўчириб қайта ёзилган жойлари, баъзи жойларда матн устидан бутунлай хат чизиб, ёзилган матнни бекор қилиб ташлаган жойлари ҳам кўп. Қалам билан ёзилган айрим бетларни ва жумлаларни ўқиш мушкул. Асар 202 бетдан иборат, муковаси йўқ.

Р. Н. Набиев «Анжум ат-таворих»ни, бошқа китоблари ва архиви билан шогирди Х. Н. Бобобековга васият қилиб қолдирган ва улар ҳозирги кунларда унинг шахсий кутубхонасида сақланади.

Таржима ЎзФА ШИ хазинасида 11366 рақам остида сақланаётган қўлёзманинг фотокопияси асосида бажарилди.

«Анжум ат-таворих» асарининг ягона муаллиф нусхаси Р. Н. Набиев шахсий кутубхонасига ўтган асрнинг 40-йилларида келиб тушган. Уни Ўзбекистон халқлари тарихи музейининг ходими Турди Мирғиёзов Р.Н. Набиевга берган эди. 1958 йили Р. Набиев илтимоси билан «Анжум ат-таворих»ни шу дастхат нусхасидан Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди, хаттот Абдулқодир Муродов жуда гўзал настаълик хати билан бир нусха кўчирган. А. Муродовнинг катта заҳматлари натижасида бугунги кунда қўлимизга шундай бир ноёб ёдгорлик нусхаси етиб келганини алоҳида миннатдорчилик билан таъкидлашимиз лозим. Мазкур

нусха 1958 йил 30 мартда кўчириб тугатилган. Асарнинг муковаси оддий картондан, устига сариқ абрий қоғози ёпиштирилган. Ўлчами 29x19,5 см. Матн фабрика қоғозига кўчирилган, ўлчами 23,5x13 см. Асарнинг 27^а варагидан 75^а гача бўлган саҳифалари асл нусхада қандай бўлса шундай бўш қолдирилган. 75^б дан 153^б гача бўлган саҳифаларда асар матни яна давом этилган.

Шуни тан олиш керакки, Абдулқодир Муродов муаллиф нусхасини кўчириш жараёнида жиддий тадқиқот ишларини олиб борган ва муаллиф режасига биноан асар матнини тартибга солган, унинг боб ва қисмларини жой-жойида кўчириб, оғир матншунослик ишларини ҳам амалга оширган. Жумладан, олим асар бобларига ном ҳам қўйиб чиққан.

Асар муаллифи Худоёрхонзода икки қисм (дафтар)да Қўқон хонлари тарихини тўлиқ бермоқчи бўлган. Унинг режасига кўра биринчи қисмда «Худоёрхоннинг тахтга келгунга қадар Фарғона ва Мовароуннаҳр хонларининг аجدодлари зикри»ни бериб, иккинчи жилдида «Худоёрхоннинг тахтга чиққанидан бошлаб Фарғона тарихини то 1318/1900–1901 йилгача бўлган воқеаларини Туркистон миллатига ёдгорлик ёзиш» мақсад қилинган.

А. Муродов ўзи кўчирган асарнинг охирида афсус билан «Анжум ат-таворих»нинг иккинчи жилди топилмаганини ёзган. Қўлимиздаги иккала нусхада муаллифнинг режалаштирган асарнинг фақатгина биринчи қисми баён қилинган. Унда Заҳириддин Муҳаммад Бобур даври, у ва ворисларининг Ҳиндистондаги ҳукуматлари, Олтин Бешик авлодидан Элик – Тангриёр султон даври (боши) баён қилинади ва ўртадаги давр ёзилмаган ёки кўчирилмаган. Унинг жойи бўш қолдирилган. Воқеаларнинг кейинги баёни Шохрухбийнинг отаси Ашур-муҳаммадхоннинг давридан бошланади (75^б).

Муаллиф минг сулоласи намояндаси бўлганлигидан ўз насабини Чингизийлар ва Амир Темурга боғлашга манфаатдор бўла туриб, сулола насабини Бобурга боғлаш учун анча ҳаракат қилган. Бироқ у тузган насабномада ҳам бўш ҳалқалар ва чалкашликлар мавжуд.

۱۹

طهردالدین محمد باریادشاه غازرا من امیرزاده عمر شیخ ابن
 سلطان ابوشیخه ابن سلطان محمد ابن سلطان امیر ابن شاه ابن
 امیر کورگان ولادت ما عادت ما رخا در ششتم محرم سال ۱۱۸۲
 هجری قمری و قریباً هجری خلیفه فاطمه خلیفه اولی ولادت را
 چنین نقل آورد تاریخ چون ششتم جمیع زاد آن است که مایع بود که
 هم امیر شش جمیع دلاله فاعده اش قتل را و فاطمه بنت ابی طالب
 باریادشاه منزه است و در کتب است که مرقد منوره بوستاق
 باریادشاه در کاشکند در حواله مراد قاضی ابوالنوار شیخانه
 حکم زبیر او و غیر که بهشت امیرزاده عمر شیخ که حضرت خلیفه
 شیخ ابی طالب خواجه عبدالقادر ادریس است پس در کتب
 خود مکرده ابن خلدون نام او را امیر الدین محمد بن ابی طالب
 برتیباً است و که فرغانه تعلقی و در کتب امیرزاده و باریادشاه
 در کتب معتبره فرغانه و در کتب معتبره و در کتب معتبره و در کتب معتبره
 کلامی است در کوشکی که در کتب معتبره و باریادشاه و در کتب معتبره
 در آن وقت که در کتب معتبره و در کتب معتبره و در کتب معتبره
 که در کتب معتبره و در کتب معتبره و در کتب معتبره
 که در کتب معتبره و در کتب معتبره و در کتب معتبره
 و آن خان فرود پس مکار غریب که فاش شد و در کتب معتبره
 جانیست نسبت شش سال و دو ماه بود از در کتب معتبره و در کتب معتبره
 ما در کتب معتبره اول خدیو الدین محمد باریادشاه روح امیرزاده جانی که روح
 امیرزاده شاهرخ است روزی که در کتب معتبره و در کتب معتبره
 نسبت عهد منوره پیری با اتفاق و اجازت از کتب معتبره و در کتب معتبره
 فرغانه در کتب معتبره و در کتب معتبره و در کتب معتبره
 حال بر سر فرماندهی قرار گرفت چون عظمی و در کتب معتبره
 چون آن رختن است و کتب معتبره و در کتب معتبره
 در کتب معتبره و در کتب معتبره و در کتب معتبره
 در کتب معتبره و در کتب معتبره و در کتب معتبره
 امیرزاده بوده و در کتب معتبره و در کتب معتبره

Худоёрхонзоданинг дастхатидан намуна.

Тарихни қанча ўқисанг ва ўргансанг, яна ўқигинг ва излагинг келаверади, айниқса, тарихнинг очилмаган саҳифаларига, тортишувли, яъни илмий баҳсга лойиқ воқеаларига оид янги-янги далиллар топиб, тарихнинг у ёки бу воқеаларига янгича қараш ва баҳолашга тўғри келади. Шулар жумласига Қўқон хонлиги тарихи ва унинг ҳукмдорлари шажараси ҳам киради.

Қўқон хонлиги тарихи билан шуғулланган деярли барча олимлар Қўқон хонларининг шажарасини Олтин Бешик ривояти орқали Заҳириддин Муҳаммад Бобурга боғлашади. Фарқи — кўпчилик Олтин Бешикни Бобурнинг ўғли дейишса, қолган камчилик бу фақат ривоят бўлиб Бобурнинг фарзанди эканлиги исботлангани йўқ, Қўқон хонлари ўз насабларининг қонуний эканлигини тасдиқлаш учун XIX асрда Олтин Бешик ривоятини ўйлаб топишган, деб айтишади. Чунки Олтин Бешиқдан бошлаб то Худоёрхонгача бўлган хонларнинг ёшлари ҳисоблаб чиқилса Олтин Бешик билан Заҳириддин Бобур ўртасида анча йиллар етишмаслиги кўзга яққол ташланади.

Шу кунга қадар чоп этилган тарихий китоблар ва эълон қилинган мақолаларда қуйидаги ривоят ўз аксини топган.

1512 йилда Бобур Самарқанддан Фарғона орқали Ҳиндистонга қочиб кетади. Қочиш пайтида Бобурнинг хотинларидан бири ўғил туғади. Қочоқларни ўраб олган кўрқинч уларни янги туғилган болани қаровсиз ташлаб кетишга мажбур қилади. Уни қимматбаҳо буюмлар қўйилган бешикка ётқизиб, содиқ хизматкорлардан бирига қолдирадилар. У Бобурга янги туғилган боланинг тақдирини ҳақида хабар бериши керак эди.

Бу вақтда мазкур жойда *қирқ*, *қитчоқ*, *қирғиз* ва *минг* кўчманчи уруғларининг овуллари бор эди. Худди ана шулар болани топиб оладилар, унга Олтин Бешик деб ном қўядилар. Бола *минг* уруғи овулига жойлаштирилади. Вояга етганда халқ унга ҳар бир уруғдан (*қирқ*, *қитчоқ*, *қирғиз* ва *минг*) биттадан қизга уйланишга имкон беради. *Минг* уруғидан бўлган катта хотини унга ёлғиз ўғил туғиб беради. Унга Тангриёр деб исм қўядилар, бошқача қилиб Худоёр ёки Илик Султон деб атай бошлайдилар.

Бу ерда шуни айтиш лозимки, Бобурнинг ўзи Олтин Бешик ҳақида ҳеч нарса демайди, тарихчилар ҳам, Бобурнинг замондошлари ҳам уни тилга олмайдилар. Шунинг учун бу ривоятни огиздан-оғизга ўтиб келган афсонавий гап ёки Қўқон ҳукмрон доираларининг ўз шажараларини у билан боғлаш ва ҳокимиятларини барқарор қилиш, мустаҳкамлаш мақсадида тўқилган ривоят деб ҳисоблаш мумкин.

Ривоятларга кўра, Олтин Бешик 1545 йилда вафот этади, унинг ўғли Тангриёр кейинчалик Фарғонанинг ҳукмдори бўлади, лекин хон эмас, балки бий деб аталади. Бу ном унинг авлодларидан то Олимхонгача берилган.

Худоёрхонзода ўзининг «Анжум ат-таворих» номли тарихий асарида бу ривоятни қуйидагича баён этади: «Шаҳзода Муҳаммад Муқим (Муҳаммад Муқим "отаси Муҳаммад Ҳаким Ҳумоюн подшоҳнинг кенжа ўғли, Акбаршоҳнинг элотиий укаси бўлган экан) Кобул ҳудудида истиқомат қилаолмасдан, хос ва меросий мулозимлари билан Туркистон сари азимат этди. У ердан Бухорога Вали Муҳаммадхон, Мовароуннаҳр ва Турон подшоҳининг ҳузурига келиб меҳрибончилик ва ҳурмат кўрди. Вали Муҳаммадхон катта тантана ва шоҳона тўйлар қилиб, қизи Шарафнисо бегимни Муҳаммад Муқимхонга хотинликка бериб, унга мерос бўлган Фарғона мулки ҳукуматини ваъда берди. Шаҳзода Муҳаммад Муқимхон Вали Муҳаммадхон ҳузурда истиқомат қилиб, 1019 (1610–1611) йили Самарқанд волийси Имомқулихон ибн Дин Муҳаммадхон ва Балху Шибирғон ҳамда уларга тобе ҳудудларнинг ҳокими Муҳаммад Султон амакиларининг иттифидан бош тортиб, фитна ва фасод байроғини кўтариб, Вали Муҳаммадхонни Эрон сари чекинишга мажбур қилдилар...

1019 (1610–1611) йили Вали Муҳаммад замона ўзгаришлари билан Эронга ҳижрат қилганида, Муҳаммад Муқимхон у билан видолашиб, Бухородан меросий мулки бўлган Фарғона тарафига равона бўлди. У Хўжандга келиб бу шаҳарни Имомқулихон ибн Дин Муҳаммадхон гумашталари қўлидан олди ва Фарғонани ҳам босиб олиш ниятида лашкар жамлашга киришди. Бу воқеанинг хабари Имомқулихонга етиб бориб, бисёр лашкарни шаҳзода

Муҳаммад Муқим дафи учун юборди. Хўжанд даштли-гида икки лашкар ўртасида қаттиқ жанг ва саваш бўлди. Имомкулихон-нинг сипохи шаҳзода Муҳаммад Муқим лашкаридан икки барабар кўп бўл-ганидан, шаҳзоданинг мардлиги ва кўшишлари наф келтирмади, шаҳзода танасига кўп огир жароҳатлар етказилди ва унинг лашкари мағлуб бўлди. Падари бузруквори Мирзо Муҳаммад Ҳаким лашкарининг улуғ саркардаларидан *отабек* Камолиддинким, шаҳзода болалик чоғидан унга отабек тайин бўлган ва шу замонгача у билан ҳамроҳ эди, шаҳзода отини лажомини қўлга олиб, бу бало жарлигидан олиб чиқди... Ночор ... Хўжандни ташлаб, худди шу кечаси Фарғона сари қочдилар. Ҳозир Хўқанд номи билан машҳур бўлган Тарғова мавзеига етиб келганларида шаҳзода Муҳаммад Муқимнинг хотини Шарафнисо бегим бинт Вали Муҳаммадхонни ҳамл дарди этагидан тутди. Кўп азоб ва машаққатлардан сўнг бир гўзал бола вужуд майдонига келди. Илоҳий тақдир тақозоси билан замона мастураси бу фоний жаҳондан борлиқ тўшагини йиғиштириб, жаннат боғига кетди.

1019/1610–1611 йили макондаги бир тепаликда уни дафн қилдилар. Душман орқадан етиб келиши хавфидан қочиш ҳолатида бу масъуд болани ўзлари билан олиб кетишлари маслаҳат ва хайриятдан узоқ эди. Соҳиби ақл сардорларнинг маслаҳатлари билан салтанат тожининг гавҳарини бир ҳарир ва нафис матога ўраб, ёнига дуру жавохир ва тиллоларни қўйиб, ишончли бир неча аёл ва эркакка топшириб, хусравий садафнинг ҳимоясига васиятлар қилиб, йиғи-сиғи билан, Худо сақласин дея, Фарғонанинг обод қасабаларидан бири бўлган Ўш кишлоғи тарафига равона бўлдилар. Бу ерда шаҳзода захмларини даволаб, лашкар йиғиб, фурсат қўл берганида Фарғона маркази ва аждодларининг пойтахти бўлмиш Андижонни босиб олмоқчи эдилар. Бироқ бу муроднинг гунчаси икбол насимидан очилмади, умид нахли ўсмасдан ул султонлик боғининг дарахти айни камоли ва ёшлиги вақтида ногаҳоний ажал қуюнидан ерга йиқилди, яъни зу-л-ҳижжа ойи, 1019 йилнинг охирида (1611 йил 14 январь) шаҳзода Муҳаммад Муқим Ўш кишлоғида ўша жароҳатлар таъсиридан боқий оламга рихлат қил-

ди. Шаҳзода жасадини Фарғонага тобе ерларидан бўлган Ўшда шоҳона жиҳоз ва кафанларга ўраб, сунийлар суннатига мувофиқ Осаф Бурҳиё номи билан маъруф бўлганнинг нурлар билан тўла мазори ёнида ерга топширдилар, «...албатта биз Аллоҳникимиз ва албатта биз у Зотга қайтгувчилармиз».¹

Шаҳзода Муҳаммад Муқимхон дафни маросимидан кейин, унинг сипохи (сардорлари) ва мулозимлари машварат қилиб, шаҳзоданинг отабеги бўлган тажрибали ва синовлардан ўтган Камолиддинхонни ўзларига саркарда қилиб сайлаб, Тарғова мавзеида қолдирилган ул бахтли чақалокни қидириб топиш учун равона бўлдилар.

Турк, қирғиз, йуз, қитчоқ ва *ўзбек* тоифалари (чақалок қолдириб кетган) шу дарёлар атрофи ва ул хуш обу ҳаво жойларда ўтов қўйиб истиқомат қилардилар. Бу улус ва тоифалардан бир неча нафари бола билан қолдирилган сипоҳга дуч келиб, уларни йўлтўсар ва босқинчи деб гумон қилиб, қабила ва тавоифларига хабар бердилар. Ҳар тарафдан эл ва улус жам бўлиб, уларни қўлга олиш учун ҳаракат қилдилар. Шаҳзоданинг кўриқчилари ва мулозимлари бу аҳволни кўриб, «нажот тўғри сўзда», деб ростликдан бошқа чора кўрмай бўлган воқеани бошидан охиригача айтиб бериб, сўзларини исботлаш учун ўтов ичида доянинг қўлида заррин ва ҳарир матога ўралган шоҳ хонадонидан бўлган ул болани, қимматбаҳо жавоҳир ва олтинлари билан бирга қабилалар ва улус бошликларига кўрсатдилар.

Қабила ва улуснинг улуғлари шаҳзодани кўришлари биланок, жуда хурсанд ва шод бўлиб, унинг тарбиясида фикрларни ўртага ташлаб, машваратни бошладилар. Бу тўртта қабила ичида эътибор ва сон жиҳатдан катта бўлган минг қабиласи гўдак тарбиясида ҳақлари кўпроқ бўлганини исботлаш учун ҳаракат қиларди. Бошқа қабила ва тоифалар бу маънони ўзларига ор ва хато деб билиб, барча молу мато ва жавоҳиротни уч хиссага бўлиб, бирини чақалокқа, қолганини қуръа ташлаб тўрт қавм ва қабиллага тақсимлаб беришни таклиф қилардилар, токим ҳар бир

¹ Қуръони карим, 2:156.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اگرچه از لوازم و آداب بنده گی و از مراسم و اسلوب سزافکننده گی چنان سزود که سر ذمیر نامت موجود است
 شما سر را بسپاس و ستایشش فرینده آراسته و پیر بسته نماید و زبان قلم قاصر بیان را بجهت و ثنا
 روزی دهنده از عهده خاموشی برکشاید اما عظمت و جلالتش از آن برتر و اعلی است که از بهر کمال صفات
 قطره و ذره استحقاق به تش ذره شرح آن توان نمود عزت و کبرایش از آن بالا دهنبراست که
 در فکر خیال حامدان و دوامغان کجند خوان کریم و نهایش چنان گسترده شده که در میزان شاکرین
 مسجود جای که فصیح فصیحی عرب و عجم بلغ بغافل و هم بعجز و تصور اعتراف کرده در زاویه
 بنده گی و شکستگی با کائنات لاجسی نثارک و عزت شک است کما اثنیت علی نفسک مترجم
 شده که لَوْ كَانَ الْجَنَّةُ مَدَّةً اَوْ الْكَلْبَاتُ رَبِّیْ لَافْتَدَا لِنَفْسِیْ اِنَّ تَفَكُّرًا لَّكَیْفًا رَبِّیْ
 وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِ مَدَّةٍ اَوْ بِنَدِّهِ جَانٍ بَكَرَةً تَقْصِرُ خِرَافِیْشُ م غدر بدگاه خدا آورد و در نه
 سزودارند و همیشه م کس نخواست که بجای آورد و درود ناممدود و جمیع ثبای و رسل در راه نما یان علی
 و بادیان طریقین درش درود سنگیران باو بی طلب و مراد باو که گمشسته گان وادی صلوات و آناه
 گان عقبرجالت را از غفلت جهل و غموت ربانیده بسز منزل نورانیت و هدایت رسانیده آن
 صلوات و نوحوت آن باری افغان درگاه کبریا و برگزیده گان حضرت جل و علی را چگونه بر مرض عیان ادا
 یاب که در کلام مجر نظام ملک علوم بان زمره مقام نازیده بگم که نغمه نعم العبد الالایة قدر و جا
 آورد و با فرود شکوه را بلند گردانیده مستنوی و صنف جاه آن گروه با صفا میستاید در کلام
 خود خدا م نعت ایشان ازین قاصر لسان م لایق ایشان جاگرد در بیان م باو برایشان لی الیقین
 رحمت حق بصلوة و السلام م و چهار ظناً بر حق و قائم مقام مطلق که عقد اربعه چو هر دین و ملت و
 ارکان کین بیت اشرف شریفیند و باک و صاحب دایمیت ایشان که از م غنی و از

مخون

Абдулқодир Муродов кўчирган нусхадан намуна.

қабилла бахт ва тақдирига рози бўлиб кетсин. Бу маънони минг қабилласи қабул қилмай, қилу қол жанг ва жадалга айланиб кетди.

Бахтли тасодиф билан шу вақт бу ерга Камолиддин *отабек* шаҳзода Муҳаммад Муқимхони жаннатмакон сипоҳи ва мулозимлари билан Ўш тарафидан етиб келди. Халонқ йиғилган жойга келиб, бундай душманлик ва низолар сабабини фаҳмлаб, уларнинг ораларига кирди-да, яхши сўз ва мулойимлик билан савоб тадбир тариқасида маслаҳат бердики, ҳар тўрт қабиладан биттадан оқила аёл ва бир нафардан билимдон эркакни шаҳзода тарбияси ва хизмати учун танласинлар, токи ҳамма қавм шаҳзода тарбиясида бирга шерик бўлиб қатнашсинлар. Шаҳзода балоғат ёшига кириб улғайса тоифалар ва қабилаларнинг сардорлари бир қизни унинг никоҳига киритсинлар, токи унинг насаби барча қабилла ва тоифага боғлансин. Ҳамма тоифа ва қабилалар бу фикр ва тадбирни қабул қилдилар ва шу билан уларнинг ўрталарида сулҳ ва яраш қарор топди.

Бу тоифа ва қабилла болага турли ном ва отларни қўйиб ташладилар. Шаҳзода тилло билан безатилган бешикда, заррин ақмиша ва жавоҳирлар билан топилгани боис Фарғона вилоятининг барча ўзбек ва улус аҳли иттифоқ билан уни Олтун Бешик деб атадилар. Ўша замоннинг чингизия ва ўзбекция улусининг расми ва қондасига биноан ҳар бир қавм ва қабиладан бир вакил тайинлаб, ўша чақалоқни оқ кигиз устига қўйиб, халонқ вакиллари кўтариб бу некбахт бола учун ясалган тахт устига қўйдилар ва уни хонликка ўтказиб, аҳд-паймон қилдилар. Аср шоирлари ва фузалолари унинг жулуси бобида қасида ва таърихлар битган. Жумладан, мана бу байт таърир топди:

Гуфто хирад соли жулус,
«Олтун Бешик султони мо».

[Жулус йилини хирад,
«Олтун бешик бизнинг султон», деб айтди].

«Олтун Бешик султони мо» деган лафз таърих моддаси бўлиб, 1020 (1611–1612) сонини беради.

Отасининг вазири бўлган Камолиддин *отабек*ни барчанинг иттифоқи ва розилиги билан шахзода васийлигига сайладилар. Мулк ишларининг идораси, адлу инсоф, раият парварлигини унинг кифоят кафтига ва байроғи остига топширдилар.

«Анжум ат-таворих»да Олтин Бешик ҳақида берилган маълумотлар ҳақиқатга яқин деб айтиш мумкин. Агарда бу маълумотлар тўғри бўлса, Олтин Бешик Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўғли эмас, аммо унинг авлодларидан бири бўлиб чиқади. Аммо буни тасдиқловчи яна бошқа маълумотлар топилиши керак. Чунки «Анжум ат-таворих»ни Худоёрхонзода XX аср бошида ёзган, воқеалар эса XVII асрга тегишли ва бу маълумотларни нимага асосланиб ёзганлиги ҳақида аниқ манбани кўрсатмаган.

Лекин асарнинг бошида хонлар шажараси берилган ва бунда Олтин Бешик Заҳириддин Бобурнинг ўғли деб ёзиб, матндаги маълумотга қарамакарши фикр баён этилган. *«Бул мамлакат хонлари ва подшоҳлари насабларини тарих илми арбоблари қўлидагича ёзганлар: Абулмузаффар Худоёрхон ибн Шералихон ибни Ҳожибек ибн Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон ибн Шохруххони Соний ибн Ашур Муҳаммадхон ибн Рустамхон ҳожи ал-ҳарамайн ибн Шохруххони Биринчи ибн Шохмастхонким, уни шу билод турклари Чамашбек дерлар. Шохмаст ибн Убайдуллоҳхонким, уни турклар Султон Асил деб лақаб берганлар. Мазкур Султон Асил ибн Абулқосим, лақаби Султон Кучак ва у ибн Муҳаммадаминхон Биринчи ибн Султон Худоёрхон Биринчиким, баъзи тарихларда Тангриёрхон деган. Мазкур Султон Худоёр ибн Султон Элик ибн ... лақаби Олтун Бешик ибн Заҳириддин Муҳаммад Бобурхон».*

«АНЖУМ АТ-ТАВОРИХ»ДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИ
 ХУКМДОРЛАРИ ШАЖАРАСИГА ОИД ҚЎЙИДАГИ
 МАЪЛУМОТЛАР БЕРИЛГАН:

Исми	Туғилган йили	Вафот этган йили	Тахтга Утирган йили	Тахтдан кетган йили
Олтин Бешик ибн Муҳаммад Муқим ибн Муҳаммад Ҳаким (Ақбаршоҳнинг элоти укаси) ибн Насриддин Хумоюншоҳ	1019/ 1610–1611 ва 1020/1611– 1612	1066/1656	1020/1611– 1612	1066/1656
Тангриёрхон (Султон Эликхон)	1039/1629		1066/1656	
Ашурмуҳаммадхон		1121/1709		
Шоҳруҳбек	1094/1682	1134/1721	1121/1709	1134/1721
Абдурахимхон		1137/1725	1134/1722	1137/1725
Абдулқаримхон ибн Шоҳруҳхон		1164/1751	1137/1725	1164/1751
Эрдонахон лақабли Абдулқайомхон ибн Абдурахимхон	1130/ 1716–17	1172/1758	1164/1751	1172/1758
Сулаймонхон ибн Шодихон ибн Шоҳруҳхон	1148/1724	Тахминан 1173/1759	1172/1758	Тахминан 1173/1759
Нарботур лақабли Абдулҳамидхон	1162/1747	1212/ 1797–1798. 1215/1800– 1801 (кагга Угли шаҳзода Муҳаммад-аминбек 1215 йилда	1177/1763	1212/ 1797–1798 ва 1215/1800– 1801

		вафот этганда тирик бўлган)		
Олимхон ибн Нарботур лақабли Абдулхамидхон	1177/1772	1225/1810	1212/1797– 1798	1225/1810
Умархон ибн Нарботур лақабли Абдулкаюмхон	1199/1784	1237/1822	1225/1810	1237/1822
Муҳаммадалихон ибн Умархон	1222/1807	1258/1842	1237/1822	1258/1842
Султон Маҳмуд		1258/1842	1258/1842	1258/1842
Шералихон			1258/1842	

Яна мавжуд тадқиқотларда ва шу кунгача маълум бўлган қўлёзма китобларда Нарбўтабек даври ҳақида нисбатан жуда кам маълумот берилган. Ваҳоланки, бу давр Кўкон хонлиги тарихида энг фаровон йиллар ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан Худоёрхонзонанинг «Анжум ат-таворих» асари мақтовга сазовордир. Бунда Нарбўтабек даври батафсилроқ ёзилган ва бошқа қўлёзма ва нашр этилган китобларда баён этилмаган тарихий воқеалар ёритилган. Ҳаттоки, Нарбўтабекнинг асл исми бирорта тадқиқотда тўлиқ ёзилмаган. «Анжум ат-таворихда» Нарбўтабекнинг асл исми тўлиқ берилган. Бу ҳақда тўлиқ маълумот «Нарботур лақаби билан машҳур бўлган Абдулхамидбек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхон зикри» номли бўлимда баён этилган. Тўғри, асарда Нарбўтабек ҳақида айрим ноаникликлар ҳам мавжуд. Масалан, Худоёрхонзонанинг ёзишича, Нарботур лақабли Абдулхамидхон 1162/1747 – 1212/1797–98 йилларда яшаган, 1177/1763 йили эса тахтга ўтирган. Бу ерда узилиш бўлиб қолмоқда. Сулаймонхон билан Нарботур ораларида 5 йил ким ҳукмдор бўлганлиги очиб берилмаган. Нарботур 1212/1797–1798 йили вафот этган деб ёзилган.

و سپاهیان بخاری را بطریق گرد و موقفا در حبس گذارشتند تا آن مردمان فرغانه
 که در آوان استیلای بخاریان به بخارا برده بودند مبادله نمایند و محمود خواجبه که
 محمد علی خان و پادشاه سلطان محمود بیک را بچلیله و غدر اسیر کرده به امیر بخارا سپرده
 و بجهت این خدمت نایب حکومت فرغانه شده بود ابایی مرغان آن باغی
 نمکوحای را نیز دستگیر نموده بسلاسل درنجیر بارالاماره خوقند فرستادند
 موافق احکام علماء عظام و قضات ذوی الاحترام بجزای اعمال بد و کفران نسبت
 گرفتار گردانیده بجهت عبرت بدان پادشاه کشیدند

در اینجا کتابت مؤلف نقطاع پذیرفت لیکن مؤلف این کتاب «انجم التواریخ»
 ابن خلدون بیک در مقدمه اش این تاریخ را بدو قسم منقسم نموده و دفتر اول و در ذکر
 اسباب اجداد خوانین فرغانه و ماوراءالنهر تا زمان پادشاه خدا یار خان که آخر خوانین فرغانه
 بود و دفتر ثانی از جلوس شارالیه تحت فرغانه تا آخر حیات مؤلف در سنه ۱۳۱۸
 هجری مکرر کرده شده اش بیان کرده بود افسوس که دفتر ثانی این «انجم التواریخ» دستیاب
 نشد.

این نسخه مستوره دفتر اول را مؤلف به دست خط خود نظم گرانده اش نوشته بسبب
 مرور آیام نقصان پذیر و فرسوده شده در جبهه خواننده و میناز کرده تمام نشستن آمده بود بخاری
 بفرمایش و اتهام فاضل محترم رفیق رشید بنیوف و در بیکتور نیستیتوف شرق شناس
 عظیم جانوا از روی نسخه فرسوده مؤلف کتابت کرده شد
 بتئیسق خادم علمای نیستیتوف عبدالقادر مردوف.
 ۱۹۵۸ - میلادی ۲۰ - مارس.

Абдулқодир Муродов кўчирган нусхадан намуна.

Аммо бу маълумотдан аввалроқ Нарботурнинг энг катта ўгли шохзода Муҳаммадаминбек 1215/1800–1801 йилда вафот этганлигини баён этиб «Падари бузруквори тақдирга тан беришдан бошқа чора топмай кўп хайрот ва инъомлар, хатми куръонлар қилиб унинг арвоҳига бахшида этди», деб ёзган. Демак, Нарботур 1215/1800–1801 йили ҳаёт бўлган.

Муаллиф Эрдонахон ҳақида кўп маълумотлар берган, аммо у тахтда икки марта ўтирганлиги, орада Бобобек хукмдор бўлганлиги ҳақида ёзмаган.

Худоёрхонзода ўз асарида бошқа хукмдорларнинг лақаб ва ҳақиқий исмларини тегишли бўлимларда ёзиб қолдирган.

Маълумки, айрим Кўқон хонларининг ёшлари ва хукмдорлик йиллари турлича ёзилади. Бу масалани ҳал этишда «Анжум ат-таворих» (айрим ноаниқликлар бўлишидан қатъи назар) маълум даражада ўз ҳиссасини қўшади, деб умид қиламиз. Яна шуни ҳам эсда тутишимиз лозимки, бу қўлёзма қимматли манба бўлишига қарамай, бирламчи манба бўлолмайди, чунки Худоёрхонзода ўз асарида баён этган даврнинг замондоши эмас.

Умуман олганда, айрим камчиликлар мавжуд бўлишига қарамасдан Худоёрхонзонанинг «Анжум ат-таворих» қўлёзма китобини Кўқон хонлиги тарихини ўрганишда муҳим ва ноёб манбалар қаторига қўшиш мумкин.

«Анжум ат-таворих»нинг Шералихоннинг тахтга ўтириши даври билан тугаганлигини ва унинг иккинчи китоби ҳали топилмаганлигини эътиборга олиб, китобхонларга Кўқон хонлигининг тарихи ҳақида умумий маълумотга эга бўлишлари учун китоб сўнгида унинг қисқа баёнини илова қилмоқламиз.

Юқорида айтганимиздек Худоёрхоннинг ўғиларидан Ибн Яминбек «Туркистон вилояти газети» (1893. – №№ 22–28)да ҳам ўз эсдаликларини ёзиб нашр этганида маҳаллий зиёлилар орасида катта ҳурматга сазовор бўлган. Унинг эсдаликлари кейинчалик рус тилида ҳам чоп этилган. Агарда Худоёрхоннинг шу ўгли асар муаллифи бўлса, унда унинг тарихнавислик соҳасидаги маҳорати ва малакаси, тарихий билимларга эга бўлгани, жиддий тадқиқотчи экани унинг асарининг биринчи жилди ва олдин ёзган

ўша эсдаликлари мазмунидан маълум бўлади. III. Воҳидов «Анжум ат-таворих» асарининг аҳамиятини куйидаги натижалар билан изоҳлайди:

–Мазкур манба Фарғона водийси ва Қўқон хонлигида ҳукм сурган минг сулоласи вакилларининг бири томонидан ёзилган;

–Асарда Қўқон хонлигининг энг муҳим ва мураккаб даврларига доир, унинг шаклланиши, ривож ва инкирозли даврларига оид жуда қимматли маълумотлар ва ахборот мавжуд;

–Худоёрхонзода ўз асарини ёзишда ёзма тарихий асарлар билан бир қаторда («Бобурнома», Абулғозий Баҳодирхоннинг асарлари, «Тарихи жаҳоннамои», «Шоҳномаи Абдуллоҳхоний», «Тарихи Муқимхоний», «Гулшан ат-таворих», «Мунтахаб ат-таворих», «Афзал ат-таворих», «Мустафод ал-ахбор фи аҳвол ал-Қазон вал-Булғор» асарларини муаллиф тилга олган), ўз сўзига қараганда турли ҳужжатлар, фармон ва васиқалар, вақфнома-лар, хат ва мактублар, нумизматик маълумотлардан ҳам фойдаланган (4^а);

–Асарда минг сулоласининг шажарасига оид янги талқинлар мавжуд. Айни шу Худоёрхонзода ўз аجدодларини Чингизий ва Темурийларга Бобур орқали бориб тақалишига манфаатдор бўлгани ва Олтун Бешик ривоятига алоҳида ургу бериши табиий кўринади;

–«Анжум ат-таворих» асарида минг сулоласи вакиллари ўртасидаги оилавий муносабатлар, кон-қариндошлик масаласига оидлик киритадиган жуда кўп маълумотлар мавжуд;

–Асарда марказий ҳокимиятни қўлга олиш учун сулола вакиллари ўртасида олиб борилган курашлар, уларнинг асосий иштирокчилари, шу даъвогарларни қўллабқувватлаган ёки қарши чиққан куч ва гуруҳлар, турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни ёритувчи аниқ маълумотлар ва қайдлар бор;

–Хонликда мавжуд бўлган амал ва унвонлар, эгаларининг вазибалари, ижтимоий иерархияга доир, ўтрок ва кўчманчи аҳолининг турмуш тарзи, ўзаро муносабатларини ёритувчи маълумотларни ҳам асарда ўқиш мумкин;

–Асар муаллифи ўз аجدодларининг меъморчилик, ободончилик, сугориш ишларига кўшган хиссаларини алоҳида ажратиб ёзган;

–Асар кенг илмий муомалага жалб қилинмаган ва ҳалигача манбашунослик ва тарихшунослик жиҳатлардан ўрганилмаган.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ибн Яминбек (ёки Муҳаммадаминбек) ибн Худоёр қаламига мансуб «Анжум ат-таворих» асари Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги ва Шарқий Туркистон тарихи ва маданиятига оид муҳим тарихий манба ҳисобланади. Ушбуларни инобатга олиб мазкур асар ўзбек тилига таржима қилинди, изоҳ, кўрсаткич ва иловалар билан нашрга тайёрланди.

Изоҳларни ёзиш жараёнида Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Ислом Энциклопедияси, «Тарихий мерос» туркумида чикқан асарлардан ҳамда Ҳ. Н. Бобобековнинг шахсий архивидан кенг фойдаланилди. Матнда мансаб ва амаллар ҳамда уруғ ва қабилалар номи курсив ёзувида берилган.

Ш.Воҳидов таржимасида форс-тожик ва араб тилидаги сўзлар имкони борича ўзбек сўзларига, айрим ҳолларда эса синонимларга алмаштирилди.

«АНЖУМ АТ-ТАВОРИХ»

Бисмиллохи-р-рахмони-р-рахийм!

Бандалик одоби лавозимидин ва сарафкандалик услубининг маросимидин маълумки, абадият уфори таратадиган ҳар бир нома бошини Яратувчи шаънига айтадиган сипос ва мақтовлар безаши керак, қисқа баён этувчи қалам эса кундалик ризқ Берувчига ҳамд ва сано айтиб, жимжитлик бандини очмоғи лозим. Бироқ Унинг буюклиги ва жалоли барча мақтовлардан ҳам устун ва олийдир. Зеро, Унинг сифатларининг денгизидан бир томчиси ва ҳамд куёшидан бир заррасини ҳам шарҳ бериб бўлмас. Иззати ва буюклиги унданда юқори ва ортиқдирки, бирор-бир мақтовчи ва вассофининг хаёлига ҳам сизмас. Унинг карам ва неъматларининг қони шундай тўшалганки, шукр айтгувчиларнинг ўлчовига тенг келмас. Араб ва Ажамнинг энг буюк фасоҳатли кишилари миллат ва умматнинг энг улуғлари ажэ ва бандалик билан Унинг буюклигини эътироф этиб, қуллик ва ожизлик бурчагида «Сенинг таърифинг, иззату шаънингни ҳисоби йўқ, зеро, Сенинг зотингда ҳамд ва сано мавжуд» куйини чалмоқдаларки, «Агар барча денгиз Парвардигоримнинг сўзлари (яъни илму ҳикматларни битиш) учун сиёҳ бўлса ва яна шунча сиёҳ келтирсак ҳам, Парвардигоримнинг сўзлари битишидан илгари, у денгизлар тугаб битар»² ояти унинг исботидир.

*Банда ҳамон беҳ ки зи тақсири хеш,
Узр ба даргоҳи Худо оварад.
Варна сазовори худовандияш,
Қас натавонад ки ба жо оварад.*

[Ўз заифлигидан банда яхшиси,
Худога узр келтириши яхши.
Бўлмаса қул ҳеч қачон,
Хўжайинига лойиқ хизмат қила олмайди.]

² Қуръони карим, 18:109.

Анбиё ва расулларга, йўл кўрсатувчиларга, омонлик ва камолот тарикатининг ҳодийлари, талаб ва истаклар чўлида қўлланувчиларга беадад салом ва хабарлар бўлсинким, залолат водийсида қолиб кетганлар, жаҳолат давонидан ўтолмаганларни зулмат, жаҳолат ва хатодан қутқариб зиё ва ҳидоят манзилига етказганлар. Улуғлик саройида қабул мақомига эришганларга, Ҳазрати жалла ва аъло томонидан танлаганларга ибодат ва мактовлар бўлсин. Очиқ ва ойдин бўлсинки, У ўзининг мўъжаз сўзида мулк ва олам низомини куйидаги ояти карима била олий мақомда ардоқлаган: «У нақадар яхши бандадир. Ҳақиқатан у (Аллоҳ рози бўладиган йўлга) бутунлай қайтгувчидир»³ ва қадру қийматини улуғлик ва савлат била юқорига кўтарган. Маснавий:

*Васфи жоҳи он гуруҳи бо сафо,
Меситояд дар каломи худ Худо.
Наъти эшон аз мани қосир лисон,
Лоқи эшон кужо гардад баён.
Бод бар эшон ила явм ал-қиём,
Раҳмати Ҳаққ ас-салоту ва-с-салом.*

[Ул сафоли гуруҳ мақомин васфини,
Худо ўз каломида яхши куйлаган.
Улар ҳақида мактовни мендек тили қисикдан,
Эшитиш жуда ҳам қийин.
Қиёматгача уларга,
Ҳақнинг раҳмати, салоту саломлар бўлсин.]

Тўрт халифан ҳақ ва қоним мақоми мутлакким, дин ва миллат маржонининг тўртта гавҳари, шарияти шарифнинг тўртта устунидирлар, уларнинг авлодлари, асҳоблари ва аҳли хонадонларига ҳам салом ва пайғомлар бўлсин.

Аммо кейин, аҳли дониш ва заковатнинг хотири равшанларига маълум бўлсинким, Подшоҳи мутлоқ ва сигинишга

³ Қуръони карим, 38. 44.

лойик Халлоққим, шаъни буюк ва неъматӣ кўпдир, иллатсиз қудратидан олий ва паст, жисмоний ва руҳоний, энгулуг ва мусибат, ҳўл ва қуруқ борлиқни яратди. Одамни эса «Дарҳақиқат, Биз Одам болаларини азиз-муқаррам қилдик»⁴ сарпо билан ром этиб, қуруқлик ва ер юзидан уни муқаррам этдик: «Биз сизларни (ердан) яратдик, яна унга қайтарурмиз ва (қиёмат кунидан) сизларни яна бир бор ундан чиқарурмиз»⁵. Унга туғдириш ва наслини давом эттириш қобилиятини бериб, «Сўнгра сизларни уларнинг ордидан ерга халифа (ўринбосар) қилиб қўйдик»⁶ ояти ила мушарраф ва бахтли этди, фахр тожини бошига қўйиб «Аллоҳга итоат қилингиз, ва пайғамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз»⁷, дебон салтанат ва жаҳондорлик тахтига кўтарди, давлат берди, диндорликка эга қилди, уммат ихтиёри лажомини уларнинг қўлига берди, оламда ҳукм суришни уларнинг ишбилармонлик ва кифоятлари қафтига берди. Шулар тоифадан қимга Аллоҳ саодати ва Худованд марҳамати ёр бўлган бўлса, ақлу заковатга эга ва жаҳонни бошқаришдан хабардор бўлса, адолати овозаси оламга таралса унинг яхши оти узоқ йиллар кеча ва кундуз саҳифасида абадий қолади, икки оламда давлат унга насибу рўзи бўлади.

Аллоҳ инояти ёр бўлмаган ва бахту давлати мустаҳкам бўлмаган шахснинг фақат зулми овозаси одамлар ва олам ичида тарқалиб, асрлар ичида номи ёмонликда, бу дунё ва охирада ҳам муқофоту савобдан қолар.

Гапнинг ҳулласи, бу муқаддима баёнидан мақсад шуки, ҳар бир асру замонда бирор-бир амир ёки султон қайси бир мамлакат ёки иқлимда амирлик ёки салтанатни ўз вужуди билан безатса, номини абадийлаштириш учун олий қасрлар, турли ёдгорликлар бино этиб, келгуси замонга ўз номидан нишона қолдирмоқчи бўлишади. Аммо ҳозирги замонда ўша маҳобатли ва улкан иморатлардан баъзисидан бирор асар қолмаган, вақту замон

⁴ Ўша жойда, 17:70.

⁵ Ўша жойда, 20:55.

⁶ Ўша жойда, 10:14.

⁷ Ўша жойда, 4:59.

Ўтиши билан хароб бўлган. Баъзиларининг жойида баланд тепаликлар ва хароба жойлар қолган. Уларни Тали Афросиёб, Тали Искандар, деб эшлашади. Ёки Амир Темур⁸ким, яқин даврда яшаган эди. Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа жойларида олий масжидлар ва мадрасалар бино этган эди, ҳозир уларнинг аксари вайрон бўлган. Бир неча асрдан кейин қолганларидан нима қолади ҳеч ким билмайди. Бинобарин, доно тарихчилар тарих китобларида шундай ота-боболар номларини ёзиб қолдирганлар, уларнинг номлари ўша иморатлари орқали тиради, акс ҳолда улар қасрларининг тоқу равоқидан бир нишона ҳам қолмаган.

*Он қаср ки бо чарх ҳамезад паҳлӯ,
Бар дарғаҳи ў шаҳон ниҳоданди рӯ.
Дидам ки бар кунграш фохтае,
Биништа ҳамегуфт «ку-ку, ку-ку».*

[Осмон билан елкама-елка турган ул қасрким,
Унга барча шоҳлар киришни истардилар.
Кўрдим бир мусича унинг кунграсига кўниб,
Сайрарди «ку-ку, ку-ку» (яъни «қани у, қани у»)].

Туркистон ва Мовароуннаҳрнинг хонлари ва ҳукмдорлари ҳам кўк саройлар ва яхши иморатлар бино этгандилар. Бу кунда эса улар вайронликка юз тутган ва шундай давом этса бир неча асрдан сўнг улар бутунлай нобуд бўлиши аниқ. Бу мамлакатнинг тарихчилари ва мусаннифлари ишларидан бирортаси таъбимга мувофиқ келмагани боис шу биноларнинг қурувчилари номлари, миллатнинг йўлбошчиларининг исмлари хотирдан фаромуш бўлиб, уларнинг сўзлари кундалик саҳифаларидан ўчириб кетиши ҳам маълум бўлди.

⁸ Амир Темур — Темурийлар давлатининг асосчиси (1336–1405 йилларда яшаган).

Бу ўлканинг аҳолиси ва уларнинг авлоди ўтган ота-боболари, вилоятнинг ўтмишидан бутунлай хабарсиз қолиб, келажакда надомат остида қолиб кетишлари мумкин.

Ҳеч нарсани билмайдиган бу фақир шундай фикру хаёлда эдимки, мусофиратда бўлганлар, фазлу хунар эгалари ва хунармандлардан бирор кишига мурожаат қилсам, тоқим улардан бирор нафари Фарғона ва Мовароуннаҳр ҳукмдорларининг аҳволи ва тарихларини қисқа тарзда баён этса-ю, шу билан уларнинг ва муаллифнинг номи абадийлашса. Бу банда дўстлик ва муҳаббат риштасини боғлаган баъзилар билан машварат ва маслаҳат қилганимда, улар «шу айёмда илми тарихдан хабардор бўлган фозил ва олим кишилар тирикчилик ва рўзғор ташвишида юрибдилар, кечаю кундуз ўз нафақаларини топиш учун овора, уларни маъзур тутгин. Бир дам ёки бир нафас ҳам улар бу ташвишлардан холи эмас. Кўп вақт ва муддат бу иш билан машғул бўлиб, қолган фикру хаёлни бошдан чиқариш ва бу жуда муҳим иш билан банд бўлиш керак бўлади. Қандай қилиб улар бундай улуғ ишга қўл уришлари мумкин? Бу улуғ иш юки ва масъулиятини ўз бўйинингга ўзинг олмасанг, бу иш кечикиб, хайрли умид ва ўроз амалга ошмайди, вақт эса қиличдек кесгир, елдек тез ўтиб кетадиган, фурсат бермаслиги мумкин. Кеча ва кундуз бўлаётган ҳодисалар ҳам тўсиқлар пайдо қилиши ва бу муҳим иш ва мақсаду тилак сир пардаси орқасидан чехрасини кўрсатолмаслиги мумкиндир!». Улар мендан шу соҳада жидду жаҳд қилишимни илтимос қилдилар. Уларнинг сўзларини шу пайт ақлу ҳушим кулоғи билан эшитдим.

Ваҳоланки, бу каминани ёзиш ва тасниф қилишда бир илмий истеъдоди йўқ эди ва ўзини бу улуғ фан намояндалари қадамларининг хоки пойидек биларди, азиз дўстларининг кўп илтимос ва илтижолари содир бўлганидан бу муҳим ишнинг бажарилиши ва шу мушкулотнинг ечими бу билмагур муҳлиснинг зиммасига тушганини тушуниб, ожизлик тил ва тилмочлик билан мажлисларида арз этдим: кимки, асар ёзиш ва тасниф йўлига қадам босар экан, маломат ва таъна остида қолади. Бир улуғ киши айтганидек: «Ман саннафа қад истаҳдафа» («Ким

бирор нарса ёзса у нишонга айланади»). Ҳар замонда ҳам жаҳон ҳасадчилар ва таъблари эгри бўлганлар, бузғунчи ва золимлардан холи бўлмаган. Айниқса шу кунда олам бундай нусхалар ва нокаслардан тўлиб кетмоқда. Хунарсиз жохиллар фозиллар ва хунарсизларнинг душмани бўлиб, ҳар доим қирқишмоқ ва айб қидириш пиестирмаларидан туриб, донишманд ва оқил олимлар кўкракларига тилларидан ўк отиб, уларни мажруҳ ва аламзада қиладилар.

Мисраъ:

Хунар ба чашми адоват бузургтар айб аст (Хунар адоват кўзи олдида

энг катта гуноҳдир). Розилик тиловчи бир заиф бўлсам, бу хатарли чўлга қандай қилиб қадам босай!?

*Ба раҳе ки барқатозон ҳама нақши пой ланганд,
Кужо расида бошам мани бе асо, нишаста.*

[Чопар отларга миниб, оқсаган бу йўлга кирганларга
қандай етай,
Менким ўтирибман, хатто рақиб ҳам йўқ].

Мен уларга қанча баҳоналар келтириб арзларига етказсам ҳам қабул бўлмади, аксинча бу ишга мени далолат қилиб муболиға ва тарғиб қилавердилар. Азиз дўстларим ва муҳтарам биродарларимга таслим бўлишдан бошқа чорам қолмади ва одамгарчилик ва мурувват йўсунидан уларнинг кўкракларига инкор этиш қўлини қўймадим, илтимосларини қабул қилдим. Фазилат арбобларининг хотирлари учун душманларнинг таъна ва маломатларини фаромушлик осмонига совурдим ва ўзимни душманларим маломат ўқи учун нишон этишга қарор этдим.

Фард:

*Касе ба гардани матлуб даст ҳалқа кунад,
Ки пеши тири болоҳо сипар тавонад буд.*

[Ўз талаби бўйнига қўлини ҳалқадек боғлаган кишигина,
Балолар ўқлари олдида қалқон бўла олади].

Бир ақли теран киши масал келтурдики, «кимки боғдан кўрқар экан қўли экинга тегмагай». Шунинг учун бу тарқоқ варақларни тартиб ва таркиб беришга бошланар эканман, саъй қилиб унинг номини «Анжум ат-таворих» («Тарих юлдузлари») деб атадим ва бу ёдномага тааллуқли китоблар ва рисоаларни йиғдим ва Аллоҳ таолонинг кенг қарамидан яхшилик билан яқунланишини, лутф ва марҳаматидан интизом шарафига етишига умид қиламан.

Мазкур тарих икки дафтарга тақсим бўлди. Биринчи дафтарида Фарғона ва Мовароуннаҳр хонлари аждоди шарифларининг насаблари Худоёрхони фирдавс макон давригача зикр қилинади. Иккинчи дафтар эса мазкур Худоёрхоннинг тахтга чиқишидан то бугунги кунгача, яъни сана 1318/1900–1901 гача Туркистон миллати ёдгорлиги учун баён этилади. Асарнинг «Анжум ат-таворих» деб номланишининг абжад ҳисоби ҳам асар ёзилиши бошланишига аниқ ва равшан таърихдир.

Китобхонларнинг ахлоқи писандидалари ва кенг марҳаматларидан умидим шулким, бирор-бир камчилик ёки хато бу китобда кетган бўлса, муаллифнинг билимсизлиги, мазкур даъват этувчини камтарлигига инониб, мени кечириб, айб ва кусурларимни ёпсинлар, зеро «дарҳақиқат, Аллоҳ яхшилик қилгувчиларнинг амалларини зоё қилмас»⁹.

Махфий қолмасинким, тарих илмини ўқимоқ ва билмоқда кўп фойда мавжуд. Тарихчиларнинг гўёки иккита умрлари бор. Ўтганларнинг ахбор ва аҳволларидан хабардор ва воқиф бўлиб, қайси бир бахтли бир шахснинг умри ва номини замона саҳифасида қайд этиб, яхшилик дарахти самарасидан ҳосил олади; қайси бир бедавлатнинг нолайиқ феълидан дунёнинг экинзорига ёмонлик уруги сепаиб, нафрат бошоғини терганини узоқни кўрадиган фикри ва ибрат оладиган кўзи билан кўриб,

⁹ Куръони карим, 9:120.

яхшиларнинг зикри ва сўзларини ўзининг кундалик ҳаётида сармашқ қилади. Ёмонларнинг қилмишларидан ҳазар этишни лозим деб билади. Ўз умрида кўрган, ақли билан мушоҳада этган, олган тажриба ва билимлари билан уларни бир низомга келтириб, ўз ҳаётини бир бахтиёр йўлга солади.

Шунинг учун ҳам маданиятли Оврупо миллатлари мадраса ва мактабларида тарих илмини инсон учун ўрганилиши зарур бўлган фанлардан деб билиб, таълим ва ўрганишига аҳамият берадилар. Агарда тарих илми фойдаларини баён қилишга киришсак алоҳида бир китоб бўлади ва мен ўз мақсадимдан айрилиб қоламан ва шу билан кифоя қилишим яхши. Умматнинг Шафиъи саллаллоҳи алайҳи васаллам буюрган «Утлуб ул-илма ва лив кона би-с-синни» («Илм талабида бўлинглар, ҳаттоки у Хитойда бўлса ҳам»), яъни илм талаб этмоқ бизга лозим экан, гарчи у Чинда бўлса ҳам. Бу ерда мақсад фақат диний илмлар эмаслиги оқилларга маълум ва тафсилотига эҳтиёж ҳам йўқдир.

ФАРҒОНА ВА МОВАРОУННАҲР ПОДШОҲЛАРИ НАСАБЛАРИНИНГ БАЁНИ ВА УЛАРНИНГ ШАРАФЛИ АЖДОДЛАРИ ЗИКРИДА

Бул мамлакат хонлари ва подшоҳлари насабларини тарих илми арбоблари қуйидагича ёзганлар: Абулмузаффар Худоёрхон ибн Шералихон ибн Ҳожибек ибн Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон ибн Шоҳруххони Соний ибн Ашур Муҳаммадхон ибн Рустамхон ҳожи ал-ҳарамайн ибн Шоҳруххони Биринчи ибн Шоҳмастхонким, уни шу билод турклари Чамашбек дерлар. Шоҳмаст ибн Убайдуллоҳхонким, уни турклар Султон Асил деб лақаб берганлар. Мазкур Султон Асил ибн Абулқосим, лақаби Султон Кучак ва у ибн Муҳаммадаминхон Биринчи ибн Султон Худоёрхон Биринчиким, баъзи тарихларда Тангриёрхон деганлар. Мазкур Султон Худоёр ибн Султон Элик ибн ... лақаби Олтун Бешик ибн Заҳириддин Муҳаммад Бобурхон.

Бу ёзувларнинг муаллифи тарих китоблардан ташқари бир қанча вақфномалар ва ёрлиғлар, фармон ва барот, тархонлик

хужжатлари, тавқиот ва эски тавжидотларни баъзи кишилар кўлида, бу ўлка хонлари ва подшоҳлари кутубхоналарида бўлганларини кўриб, ўқиб чиқиб ўргандим. Таҳқиқ ва текширувдан сўнг бу китобга уларни киритдим. Топилган фулус¹⁰ ва дирхам¹¹лардан Фарғона ва Мовароуннаҳр султонлари насабларини тузишда далил тариқасида фойдаландим. Бу қоралама ёдноманинг муаллифи уларни қидириб топишда кўп саъй ва ҳаракатлар қилдим ва уларни кўлга киритдим ва бу китобнинг асоси ва бунёдини шул қоида ва қонунга мувофиқ тартиб бердим, иншооллоҳ ўз маҳалида улар ёзилади.

Умар Шайхдан учта ўғил: Муҳаммад Заҳириддин Бобурхон, Жаҳонгир Мирзо ва Носир Мирзо ҳамда бешта қиз¹² қолган.

899/1493–1494 йили отаси Мирзо Умар Шайхнинг фожиавий ўлимидан сўнг Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўн икки ёшлигида Фарғона вилоятининг дор ул-аморати бўлмиш Андижон¹³да қабила сардорлари ва тонфалар улуғлари, буюк уламо ва умаро ижмоси билан хонлик ва меросий подшолик тахтига ўтириб, қарор топди. Адл ва инсоф билан машғул бўлиб, укаси Жаҳонгир Мирзони Аҳси вилояти ва унинг тобе ерларига волий этиб тайинлади.

Умар Шайхнинг фоний дунёдан кўчиб кетиши ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг фармон бериш тахтига кўтарилиш хабари ҳар томонга тарқалиб кетиб, Тошканддан Маҳмудхон, Самарқанддан Аҳмадхон Фарғонани босиб олиш учун тама қилиб, ҳозир Сирдарё деб аталган Сайхун дарёсининг икки тарафидан лашкар тортиб келдилар. Бу кўрқинчли хабар Муҳаммад

¹⁰ Фулус – қора майда пул.

¹¹ Дирхам – дирам; 1) оғирлик ўлчов бирлиги. ўртача вази 3,235 г га тенг бўлган кумуш танга; 2) Бухоро хонлиги, Эрон, Ироқ, Афғонистон ва Туркияда пул бирлиги бўлган.

¹² Улардан энг каттаси Хонзода бегим (Бобур билан бир онадан бўлган. Шайбонийхон унга уйланган эди ва бир ўғил Хуррам исмли оламга келган), кейин Маҳрбону бегим, Шаҳрбону бегим, Едгор Султон бегим (онаси Ога Султон), Рукайя Султон бегим (онаси Моҳим Султон бегим ёки Қорақўз бегим. Бу қиз Бобурнинг бувайси Эсан Даавлат бегим тарбиясида бўлган экан. Ҳамаа Султоннинг ўғли Абдулатиф Султон уни никоҳига олган. Кейин Жонибек султонга теккан). Қаранг: Бобур Заҳириддин Муҳаммад. «Бобурнома». Тошкент: Юлдузча, 1989. – 8²-9² вар.

¹³ Андижон – хонлик даврида ҳам вилоят маркази.

Бобурхон ва унинг давлат арконлари қулоғига етиб боргач, улар бу ходисани даф қилиш учун фикр ва мулоҳазаларга берилганда бир гуруҳ шу вилоятнинг энг метин ва мустақкам бўлган Ўзганд¹⁴ қалъасига кириб мудофаа билан машғул бўлишни, бошқа фирқа эса Андижон қалъасини мустақкамлаш таклифини бердилар. Ўша даврнинг улуг вазири ва оқилларидан бўлмиш Хўжа (Мавлонойи) Қози¹⁵ иккинчи фикрни маъқул сабаб ва маъқул далил деб билиб, Андижон шаҳри қалъасини мустақкамлашни Бобурхон наздида қўллаб-қувватлади. Ҳисор ва қалъа ҳимояси учун керак бўладиган асбобу олат, қўрқут ва захираларни жамлашда саъй-ҳаракат қилиш, уни матонат ва жасорат билан ҳимоялашда бир дақиқа ҳам тўхтатилмаслик ва кечикмаслик ҳақида фармон содир бўлди. Сипоҳ ва райат бу ишларда ҳамфикр ва ҳамжиҳат бўлиб, одамзод кучи ва қудрати етгунча имкон қадар ҳаракат қилдилар.

Сирдарёсининг жанубидан Аҳмадхон Самарқандий қалъа ва ҳисорларни босиб олиб, Андижон жанубидаги қарийб тўрт фарсах масофада жойлашган Кубо мавзеига келиб қўнди. Муҳаммад Бобурхон тарафидан вазир Хўжа Қози Аҳмадхон Самарқандий ҳузурига элчи сифатида тайин бўлди. Элчиликнинг мазмуни шу эдики, бу вилоятни улар (Аҳмадхон)нинг қўлида деб билсинлар ва саройларининг бир мулозимига бу вилоят ишларини топширсинлар. Камина бу фарзанд (лари)ни эса шу мулозим ўрнида қўриб, мазкур вилоят тутумини камина фарзанд-(лари)га берсинлар, бу қарам (ва хирад) дан узоқ бўлмагай. Шунда мулк бошқаруви яхшилик ва осонлик билан яқун топилар. Элчилик мақсади шу йўсинда изҳор бўлганида Султон Аҳмадхон ва унинг давлат арконларини амирлари сулҳга рози бўлмадилар ва Андижон қалъасига яқинлашиб, қўним топдилар ва қалъани олиш ишларига киришдилар. Бир ой икки тарафдан муҳораба ва муқотала (уруш) давом этди. Бахтли тасодиф ва Бобурхонга бахт ёр бўлганидан Аҳмадхон Самарқандийнинг сипоҳи ва лашкарида ғалла қаҳатчилиги ва оту лови, чорваси ичида ўлим тарқалди.

¹⁴ Ўзганд – Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги Ўзгек тумани маркази. Қораларёнинг ўнг соҳилида жойлашган.

¹⁵ Ибн Султон Аҳмад Қози, Шайх Бурхонуддин Қилич авлодларидан. «Бобурнома». – 16⁴ вар.

Бунинг устига Аҳмадхон табиатида бир оғир касаллик пайдо бўлди, ночор ярашишни талаб қилиб, элчи жўнатди. Ўртада бир ярашишга ўхшаш битим бўлди. Аҳмадхон Самарқанд тарафига кетиш ногорасини чалди, ўз тасарруфига киритилган қалъаларни Муҳаммад Бобурхон гумашталарига қайтариб бериб, мақсадига эриша олмай қайтиб кетди. Аҳмадхон қайтиш вақти йўлда ўз ажали билан оламдан ўтди.

Шу воқеалар ичида Сирдарёсининг шимолидан Фарғонага азм қилган Маҳмудхон Тошкандий баъзи қалъа ва мавзеларни қўлга олиб, Аҳси қамалига киришиб, қалъада яширганларнинг қўршови билан банд эди. Ақаси Аҳмадхоннинг Андижондан қайтиб кетиши ва унинг йўлда ўлганини эшитиб, ваҳимага тушди ва шабгир уриб, лашкаргоҳда барча асбобу ускуна ва чодирини ташлаб қочиш йўлини танлади.

Айни шу алгов-далгов вақтларда Кошғарнинг волийси амирзода Абубакр бошида Фарғонани босиб олиш ҳаваси пайдо бўлиб, ўз ихтиёрида бўлган лашкари билан Фарғона шаркидан кириб келиб, бир неча кунлик шовқин-сурон натижасида (Фарғона) сипоҳи ва раиятининг мудофаа ва муҳораба ишларида ҳамжиҳат ва иттифокда бўлганлари, уларни ўз ҳукмронларига содиқлик ва хизматга шайликларини ҳис этиб, афсус ва надоматлар чекиб, бу гирдобдан саломатлик бурчагига ўзини олиб Кошғарга кочди.

Ҳақиқий молик ул-мулкнинг лутфи ва бахти баланд мадади ила Фарғонанинг шоҳи, сипоҳи ва раияти бу бало тўфонидан кутулиб, нажот соҳилига етдилар. Илоҳий неъматларнинг шукрини бажо келтириб, муҳтожларга назру ниёз улушиб, давлат, ҳукумат ва ватанларининг ору номуси ҳимояси, душманнинг дафида мардлик ва баҳодирлик кўрсатган, азиз жонларини дариг тутмаганлар ҳол ва мартабаларига қараб, хусравона қарам ва эҳсонлардан сарафроз ва шод бўлдилар.

Бу ишларнинг тартибу интизоми ва саранжомидан сўнг мамлакатнинг ободонлиги, ички ва ташқи ишлари билан машғул бўлиб, уч йилгача халқуллоҳнинг тинчлиги ва осойишталиги,

адлу инсоф ва раиятпарварлик билан банд бўлиб, фируз бахт ва хукмронликда умрини ўтказди.

Тахтга ўтиришининг тўртинчи йили амирзода Бойсунгур ҳукуматидан тўйган Самарқанд аҳолисининг даъвати билан, (Бобур) муборак рамазон ойи Андижондан чиқиб келиб, Самарқандни қамалга олди. Бошқа тарафдан Бухородан чиқиб Хўжа Козарун мавзеига етиб келиб қўнган Султонали Мирзо Бобурхон билан бирга Самарқанд камалига киришди ва Бойсунгур Мирзо билан уруш олиб борди. Қиш мавсуми кирганда Султонали Мирзо камалнинг қўзилиб кетишидан ғамгин бўлиб, Бухорога қайтди. Самарқанд камалида Муҳаммад Бобур собитқадам туриб, Хўжа Даҳдор мавзеини черик қишламиши учун таълади.

Шу аснода Туркистон¹⁶дан Шайбонийхон¹⁷ амирзода Бойсунгур мадади учун яқинлашиб, Самарқанд қалъасига яқин жойни кўшини қароргоҳига айлантирди. Шайбонийхоннинг Бойсунгур кўмакига келиши хабаридан Бобурхон вокиф бўлгач, байроғи остидаги лашкарини ораста қилиб, ҳозир Даҳбед деб аталмиш Даҳдор мавзеидан чиқиб мужодала ва муқобала учун олдинга юрди. Шайбонийхон эса аста-секин лашкарини Самарқанд дарвозасига яқинлаштирди ва муқобилиятга киришмади. Бойсунгур Шайбонийхоннинг уруш ва жангга киришмаётганини кўрди ва шаҳар дарвозаларини унга беркитди. Шайбонийхон келишидан пушаймон бўлиб, ўз вилоятига қайтиб кетди. Бойсунгур ниятлари амалга ошмади, ноумид ва маъсум бўлиб, Бобурхон ҳузурига ярашиш эшикларидан кирмоқчи бўлиб, ўртага

¹⁶ Туркистон – қадимги Ясси. Сирдарё қўйи оқимдаги шаҳар. Истеҳком ва қалъа бўлган.

¹⁷ Шайбонийхон – Шибан/Сибан, қуш номи, Султон Муҳаммад Шайбонийхон (1451–1510) – шайбонийлар сулоласи асосчиси. Абулхайрхоннинг набираси, Шох Будог султоннинг ўғли. Абулхайрхон унга Шохбахт деб лақаб қўнган. Отасининг эрта вафотидан сўнг, бобосининг қарамоғида қолган Султон Муҳаммад Шайбон Бойшайх оталиғида воёга етган. У XV асрнинг 80-йилларида Абулхайрхон вафотидан сўнг Дағшти Қипчоқнинг асосий ҳудудига ўз хукмронлигини ўрнатмоқчи бўлган. Шайбонийхон 1490 йиллардан ўзаро қурашлар ва ички низолар туфайли тобора заифлашиб бораётган Темурийлар ҳудуди бўлган Мовароуннаҳрда ҳам ўз хукмронлигини ўрнатиш учун ҳаракат бошлаган. XV аср охири – XVI аср бошларида Мовароуннаҳрда қилган юришлари натижасида ҳокимият бошқаруви унинг қўлига ўтган. Шайбонийхон Туркистоннинг Сигноқ, Саброн, Ясси шаҳарларини ҳам ўз қўли остига киритган. 1504 йили Ҳисор, Қундуз, Бадахшон, Балх, 1505 йилда Хоразм, 1507 йилда Ҳирот ҳам унинг қўли остига ўтган. Кейинроқ Эроннинг Машҳад ва Тус шаҳарларини ҳам эгаллаган. 1510 йилда Марв яқинидаги Махмудобод қишлоғида Эрон шоҳи Исмоил Сафавийнинг ўн икки минг кишилик аскари билан Шайбонийхон қўшини ўртасидаги жангда унинг қўшинлари мағлубиятга учраган ва Шайбонийхоннинг ўзи ҳам ҳалок бўлган.

улуғлар ва олимларни қўйди. Бир неча борди-келдилар натижасида шунга қарор қилиндики, Бойсунғур Самарқандни қолдириб, молу бойликдан қанча хоҳласа олиб, барча тобелари ва кўч-кўрони билан Ҳисори Шодмон ва Қундуз тарафга чиқиб кетади, ҳеч ким унга тўскинлик қилмайди. Шундан кейин Бобурхон Самарқанд шаҳрига киради. Ҳар иккала томон бу шартларга рози бўлдилар. Бойсунғурхон шаҳар аҳолиси билан видолашиб, Ҳисор ва Қундуз ҳокими Хусравшоҳ қошига чиқиб кетди.

903 йили рабиъ ал-аввал ойининг охирларида / 1497 йил ноябрь ойида шаҳарнинг уламо, фузало ва раияти Муҳаммад Бобурхон истиқболига чиқиб, катта дабада билан шаҳарга олиб кириб, хонлик тахтига ўтказдилар, шодлик ва муборак-бодликнинг катта ногорасини садога келтирдилар.

Самарқанддан Қундузга равона бўлган амирзода Бойсунғур Хусравшоҳ олдида яқинлашиши билан Хусравшоҳ хабар топиб истиқболига чиқди, мунофиқлик билан иззат ва икром кўрсатиб ўз манзилига туширди. Бир неча вақт унинг хизматида бел боғлаб, тарих 905 йили, муҳаррам ойининг ўрталарида / 1499 йил август ойи фурсат топиб шаҳодат даражасига етказди.

Амирзода Бойсунғур 882/1477–1478 йиллар таваллуд топган эди. Темурий амирзодалар ичида фазлу илм, насх ва таъалиқ хатида ул замоннинг сарвари эди. Бу номард Хусравшоҳ дегани амирзода Масъудни ҳам олдин жафокорлик ништари билан кўр қилган эди. Бу иккала бегуноҳ амирзода унинг валинеъматлари бўлган. Уларнинг оталари бу золимни тарбия қилиб шундай амирлик мақомига етказган эдилар. (Хусравшоҳ) фоний ҳукумат ва бу бешкунлик умр эвазигаким, кўз олдида бир кўпикдан ортиқ нарса эмасдир, ўзига дунё надомати ва ҳар миллатнинг охиратдаги нафратини олиб, қиёмат қойим бўлгунча айём саҳифаларида бадномлик номини сабт қилди. Оз фурсат ўтмасдан ўзининг разил феълига яраша у ҳам гирифтор бўлиб, жазосини кўрди – бухоролик ўзбеклар қўлига тушиб минг хорлик ва зорлик билан ўлдирилди. Бу воқеалар ва ахборотнинг тафсиллини

«Тарихи Бобурий»¹⁸ ва «Тарихи жаҳоннома»да¹⁹ кўриш мумкин. Бу мухтасарда эса уларнинг тўлиқ баёни сизмайди.

Самарқанд фатҳи чоғида Муҳаммад Бобурхон ўн олти ёшда эди. Биринчи дафъа Самарқанд ва унинг тобеотида уч ойу ўн кун ҳукмронлик қилди. Шу вақтда унинг табиатида бир оғир хасталик юз берди. Иситмаси кўтарилиб бир неча кун беҳуш ётиб, ейишдан ҳам қолди. Шу аснода Узун Ҳасан ва Аҳмадбек Танбалким, Муҳаммад Бобурхон сипоҳининг улуғларидан эдилар, хоннинг тузалишидан ноумид бўлиб қочиб Аҳсига келдилар. Фитна ва фасодга қўл уриб овоза қилдиларки, Бобурхон Самарқандда вафот қилди, энди Фарғона ҳукмронлиги Жаҳонгирхон, Бобурхоннинг укасига тааллуқли. Фитнажўй баъзи одамлар йиғилишб Жаҳонгирхон хонлигига аҳд-паймон қилдилар ва лашкар йиғиб Фарғонанинг бошқа шаҳарларини босиб олиш учун азм қилдилар. Амирзода Жаҳонгирхон шу аснода ўн тўрт ёшда эди. Ҳукумат ва лашкария ишини Узун Ҳасан, Аҳмад Танбал ва бошқа исёнчилар қўлларига олдилар. Жаҳонгирхонни ҳукуматдан маҳрум этган ҳолда Андижонга олиб келиб, шаҳар қамалини бошладилар.

Бобурхоннинг гумашталари²⁰ қалъа ҳимоясида кўп саъй ва ҳаракат қилиб, уруш ва саваш билан машғул эдилар. Жаҳонгирхон давлатининг устунлари эса сўзга чечан бир элчини қалъага юбориб, изҳор қилдиларки, Муҳаммад Бобурхон вафот этган. Ким учун шунча хизмат ва қаршилиқни кўрсатмоқчисизлар? Бобурхондан кейин унинг укаси Жаҳонгирга итоат қилишингиз керак. Қалъадагилар элчига «Бобурхоннинг даҳшатли вафотига далил келтирсаларинг шунда ишониб, биродарига тобе ва итоат қилишимиз лозим бўлмай», деб жавоб бердилар. Шунга биноан қалъа ҳимоячиларидан икки нафар, Аҳмад Танбал ва Узун Ҳасан тобеларидан икки киши аниқ хабар олиб келиш учун Самарқанд тарафга юборилди. Улар Самарқанд вилоятига етиб келиб, дор ул-аморатга кирдилар ва Бобурхонни беҳуш ётган ҳолда, унинг оғзига шарбат томчилаётганда ҳам томоғидан ўтмаётганини кўриб, мушоҳада қилиб қайтиб

¹⁸ «Тарихи Бобурий», яъни «Бобурнома».

¹⁹ «Тарихи жаҳоннома» — Аваз Муҳаммад Аттор Хукандийнинг асари.

²⁰ «Ли Дуэс Тагой ва Хўжа Қози. Қаранг: «Бобурнома». — 51*54* вар.

келдилар. Аҳмад Танбал бу хабарларни билиб, мухбирларни ёлгон сўз ва ваъдалар билан алдаб қалъага юборди. Бу уятсиз ва ёлгончи хабарчилар Аҳмад Танбал ва Узун Ҳасан берган ёлгон табақни кўтариб, қалъага кирдилар ва Бобурхон вафотини исботлаб бергандек бўлдилар. Қалъа ҳимоячиларининг ҳафса-лалари пир бўлди. Баъзилар бу хабарни эшитган заҳоти қалъа дарвозаларини очдилар ва Жаҳонгирхон лашкаргоҳига бордилар. Хўжа Қози эса бу хабарга ишонмай ўз тобелари билан қаттиқ қаршилик ва урушни давом эттириб, жангга киришди. Охири танасининг бир неча жойидан ярадор бўлиб йиқилди. Қўлга тушиб қатл қилинди. У вафодорлик бобида яхши номини айём саҳифаларида ёдгор қолдирди. Валинеъмат ҳақи ва миллат кадрини билган шундай одамларга Худонинг раҳмати бўлсин!

Лашкарня шаҳарни забт қилиб Жаҳонгирхон Андижон дор ул-аморатида қарор топди. Фарғона вилоятининг хонлиги (номидагина) унга тегиб, ҳукумат тахтига ўтирди.

Шу воқеаларга яқин вақтда Муҳаммад Бобурхон Самарқандда соғайиб, бўлиб ўтган ҳодисалардан хабардор бўлиб, Самарқандни шу шаҳар улуглари ва уламосига топшириб, Хўжанд²¹ тарафига азм этди. Ўз байроғи остида бўлган бутун лашкарини ҳам олиб Хўжандга яқинлашди. Тоғаси Султон Маҳмуд хузурига бир элчисини юбориб, кўмаклашишини сўради. Султон Маҳмудхон бу дарак етиб келгани билан ўз лашкарини олиб йўлга отланди. Қурама ва Оҳангарон дарёси ёқасида бахтли юлдузларининг учрашуви содир бўлди. Шу ердан биргаликда Кандир давонидан ўтиб, Фарғона исёнчиларига жазо бериш мақсадида равона бўлиб, Хуррамсарой, ҳозир Ғурумсарой номи билан машҳур бўлган мавзеда қўндилар ва бу ерни лашкаргоҳга айлантирдилар. Амирзода Жаҳонгирхон қошидан сўзга уста элчилар кўп ҳадя ва тўхфалар билан Султон Маҳмудхон ва унинг яқинлари қошига келиб, мол ва истаган нарсаларини бериб яраш ва сулҳдан дам урдилар. Султон Маҳмудхон давлатининг яқин ва ишончлик кишиларидан бўлмиш Аҳмад Танбалнинг укаси Бек Телба ва Хўжа Абулмакоримлар турли важ ва далиллар билан соддалавҳ, мулк бошқарувини давлати арконларисиз бошқара

²¹ Хўжанд -- ҳозир Тожикистоннинг Сугд вилояти маркази.

олмайдиган Султон Маҳмудни шу ярашга рози бўлишига кўндирдилар. Қарор қилиндики, Самарқанд Бобурхонга қолади, Фарғонада Жаҳонгирхон хонлик тахтига қарор топади. Жаҳонгирхоннинг элчилари мақсадга эришиб қайтдилар. Бек Телба ҳам акаси Аҳмад Танбални кўриш учун Султон Маҳмудхондан рухсат олиб элчилар билан Фарғонага кетди. Султон Маҳмуд Тошқандга мурожаат этди. Муҳаммад Бобурхон Султон Маҳмуддан кўзлаган ёрдамни ололмаганини билгач Султон Маҳмудхон рухсати билан ундан ажралиб, зудлик билан ҳаракат қилиб Хўжандга келди. Шу ерда Султонали Мирзони Бухоро лашкари билан келиб Самарқандни фатҳ қилган хабарини эшитди. Муҳаммад Бобурхон Ўратепа²²ни Султон Маҳмудхон Тошқандий номидан бошқараётган Муҳаммад Ҳусайн ҳузурига бир чопар юбориб, ундан ўз лашкарининг борди-келди йўлини очиб қўйишини сўради. Ўзи ҳам чопари ортидан йўлга чиқиб, Самарқандни озод қилиб, қўлга олиш учун ул томонга шошди. Пешоғар қалъасига келиб кўним нурини сочти. Бир муддат шу мавзеда қолиб, хар ёнга кўшин юборди, фатҳ ва ғалаба муяссар бўлмагач қиш мавсуми ҳам кириб қолди. Пешоғар қалъасида ғалла ва озик-овқат захираси лашкар истиқомати учун камлик қилиб етмагани, қалъада ҳам бутун лашкар сиғмаганини билиб, бир кенг мавзени лашкар қишламиши, ғалла ва ем-хашак лашкар ва уларнинг от-уловларига етарли бўлишини истаб, Ўратепа ва Хўжанд оралигидаги қишлоқлар ва яйловларни танлашга қуръа ташлаб танлади. Шу тарафга ҳаракат қилиб қишда бу ерда истиқомат қила бошладилар.

Шу айёмда Муҳаммад Бобурхон кўп ранж чекди. Мамлакатни қўлга олишга кўп тафаккур ва мулоҳаза қиларди: Самарқанд қўлга кирмаган, Андижон қўлдан кетган! Мақсадга эришиш учун қай томонга азм қилиш кўзга кўринмас, бу ноҳияда сокин турмоқ ҳам бахт чехрасига мурод эшиклари очилмас эди.

²² Ўратепа – Ўратепа/Истаравшан – Кўкон ва Бухоро давлати чегарасида жойлашган мулкнинг маркази. Фарғона, Зарафшон, Илок водийларини бир-бири билан боғлаб турган катта савдо йўлида жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозир Тожикистондаги Суғд вилоятида туман маркази. Қадимда Усрушона/Истаравшан тарихий-жугрофий ҳудуднинг маркази шу шаҳарнинг яқини (қадимий Киропол)да жойлашган эди. Истаравшан – Истаравшан/Усрушона – тарихий-жугрофий ҳудуд сифатида Жиззахдан Хўжандгача бўлган жойлардан таркиб топган эди.

Бахтли тасодифдан шу кунларда Фарғона умароларининг баъзиларидан кетма-кет чопарлар келиб, Бобурхонга ариза келтирардиларки, агарда биздан камчилик ўтган бўлса ҳам уларни кечирим ва авф суви билан ювиб, бу вилоятга юриш қилсинлар, деб. Имкон қадар бандалик маросимига хисса қўшиб, гуноҳларимизни ювишга ҳаракат қилурмиз. Муҳаммад Бобурхон бу даракдан воқиф бўлиб, шу манзилдан Марғинон²³ тарафига азимат жиловини буриб, тез суръат билан ўттиз тўрт фарсахни бир кечаю кундузда кезиб ўтиб, эртаси тонгда Марғинонга етиб келди. Марғинон ҳокими Али Дўстбек Тағой ва бошқалар Бобурхоннинг келишидан огоҳ бўлиб унинг истикболига шошдилар. Унинг ўзангисини ўпиш шарафига етиб, иззат ва зийнат билан шаҳарга олиб кирдилар ва дор ул-аморат қасрига кўндирдилар. Жаҳонгирхон ва унинг давлат арконлари бу хабарни эшитиб, катта лашкар билан Андижондан чиқиб, манзилларни босиб келиб Марғинон шарқида бир фарсах узоқликда жойлашган Сипон маҳал кишлоғига тушдилар. Муҳаммад Бобурхоннинг лашкари ҳам шаҳардан чиқиб, ҳар куни уруш ва жанг билан машғул бўлдилар. Икки тарафдан ҳам жуда кўп одам ҳалок бўлди. Етти кундан кейин зафар насими Муҳаммад Бобурхон байроғи томонга эди, Жаҳонгирхон амирлари билан бирга Андижон тарафга кетди. Андижон шаҳрининг аҳолиси ва халқи дарвозаларни ёпиб, уларни қалъага қўймадилар. Зудлик билан Марғинонга чопар юбориб, вазиятни маълум қилдилар. Муҳаммад Бобурхон бу хабардан воқиф бўлиб, Андижон томонга қўшин юборди. Жаҳонгирхон ва Аҳмад Танбал Ўш тарафга кетдилар. Узун Ҳасан эса бир гуруҳ исёнчи ва игвочилари билан Аҳси шаҳри сари юзланди. Муҳаммад Бобурхон Андижонга етиб келганида уламо, фузало ва фуқаро шоду хуррам унинг истикболига чиқиб, аҳволу мансаблари ва мақомларига яраша шоҳона марҳаматлар кўрдилар.

904 йили зу-л-қаъда ойининг охирларида / 1499 йил июль ойида Бобурхоннинг Андижон дор ул-аморатидаги меросий давлатхонасига чиройли кўниши воқе бўлди.

²³ Марғинон/Марғилон – Фарғона вилоятидаги шаҳар.

Жаҳонгирхон ва Аҳмад Танбал Ўшга етиб борганларида Ўш аҳолиси уларга шаҳар дарвозаларини ёпиб, мудофаага киришдилар. Улар бу ерни ҳам тарк этиб, Ўзганд қалъасига кетдилар.

Муҳаммад Бобурхон бир қанча қалъа ва шаҳарларни босиб олиб, бу ишлардан фориғ бўлгач Фарғонанинг энг муҳим шаҳри ва қалъаси бўлган Аҳси қамали учун қўшин тортди. Бу шаҳарда Узун Ҳасан яшириниб олган эди. Муҳаммад Бобурхоннинг отли гуруҳи бу ерда етиб келиши билан Узун Ҳасан қаршиликка тоқати ва тоби йўқлигини билиб, Аҳси шаҳрининг уламо ва шайхларини ўз гуноҳи ва сиёсатидан шафоат тилаш учун қалъанинг калитлари ва хазинаси билан шузамон юборди. Ўзи ҳам уларнинг ортларидан Бобурий даргоҳига анча хижолат ва шармандалик билан етиб келиб, гилам ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Сиёсат расм-русумига биноан ўлимга лойиқ бўлса ҳам унинг қонидан кечиб, молу мулки ва хос тобелари билан Қоратегин йўли орқали Қундуз томонга кетиши учун рухсат берилди. Бобурхон бу вилоят ишларини саранжом қилиб Андижонга қайтди.

Ўзганд қалъасида бўлган Жаҳонгирхон ва Аҳмад Танбал ҳам шу аснода Султон Маҳмудхон Тошкандий хузурига бир элчи юбориб, ундан мадад сўрадилар. Султон Маҳмудхон ўғли Султоним ва Хоника номи билан донгдор бўлган Султон Муҳаммадни Аҳмад Танбалнинг амакиси Ҳомидбек билан бирга олти минг мўғул лашкари билан Жаҳонгирхонга ёрдам бериш учун номзод қилиб юборди. Шу кўмак етиб келгани билан Жаҳонгирхон ва Аҳмад Танбалнинг билаклари кучга тўлиб, Ўзганд қалъасидан чиқиб Муҳаммад Бобурхон урушига қасд қилдилар. Аҳмад Танбалнинг фиску фасодидан бир неча ой давомида икки ака-ука ўртасида давлат ва ҳукумат борасида жанг ва жанжал давом этди. Оқибат ислом уламолари ва икромли фузалолари «Сулҳ яхшироқдир»²⁴ деган амрга амал қилиб, ўртага сулҳ ва ярашни ўрнатдилар. Шундай қарорга келиндики, Сирдарёнинг жануби, ғарбда Хўжандгача ва шарқда Кошғар

²⁴ Қуръони карим, 4:128.

мамлакатигача Муҳаммад Бобурхонга, Сирдарёнинг шимоли эса ғарбда Кандир давони ва унинг этагигача, шарқда Кетмонтепа тоғлари ва унга туташ ерларигача Жаҳонгирхон ихтиёрига ўтади. Шунда улардан ҳеч бирлари бу ерларни қайта тақсимлаш ва эгаллашлари учун аралashiш ва тасарруф учун жоиз деб билмасин. Ҳар иккала мулкнинг чегараси Сирдарёси бўлади. Баҳорда ака-ука бирга Самарқандга лашкар тортадилар ва бу вилоят қўлга киритилса у Муҳаммад Бобурхон салтанатига берилади, Фарғона эса бутунлай Жаҳонгирхонга тааллуқли бўлади. Бу сулҳ шартлари муҳаррам ойи, 905/1499 йил 8 август – 7 октябрда имзоланиб, аҳдномага Муҳаммад Бобурхон ва Жаҳонгирхон имзо қўйиб муҳрларини босдилар. Икки тарафнинг уламо ва умаролари ўз гувоҳликларини ҳужжатга қайд қилдилар. Шундан сўнг Жаҳонгирхон акаси Муҳаммад Бобурхон хизматига келиб, манзури назарига мушарраф бўлиб, шоҳона лутфига сазовор бўлди ва қайта ўз иззат қароргоҳига қайтди.

Шу вақтда Муҳаммад Бобурхон Андижон дор ул-аморатида Ойиша бегим бинт Султон Аҳмадга шаръий никоҳ билан ҳарамни пардаси ортидан жой берди.

МУҲАММАД БОБУРХОННИНГ САМАРҚАНДНИ ҚЎЛГА ОЛИШ УЧУН АЗМ ҚИЛГОНИ ЗИКРИ

Тарих 905 йили зу-л-қаъда ойида / 1500 йил 29 май – 28 июнда Самарқанд улугларининг сараси бўлмиш Муҳаммад Мазидбек тархон номидан Абдулвахҳоб (нинг ўғли) Мири Мўгул²⁵ билан кетма-кет чопарлар келиб, бу вилоятга Муҳаммад Бобурхоннинг юриш қилишини илтимос қилардилар.

Фарғона мамлақати икки хон ўртасида тақсим бўлганида ҳам хатар бор эди. Салтанатдаги шерикликдан ҳам Муҳаммад Бобурхон хотирида бир ғубор пайдо бўлган эди. У давлат

²⁵ «Бобурнома». – 77^а вар

арконлари ва кенгаш арбобларини хузурига чорлаб, кўзгалиш ёки турмоқ бўйича маслаҳат қилди. Барча иттифоқлашиб Самарқанд юришига қарор қилдилар. Тавочилар лашкар йиғишга маъмур бўлдилар ва оз фурсатда фаровон лашкар Бобур байроғи соясида жам бўлиб, Самарқанд сари ҳаракат қилишди. Манзил ва масофаларни босиб ўтгач, Самарқанд шаҳрига яқинлашганда, мухбирлар хабар бердиларки, Шайбонийхон беадад лашкари билан Бухорони босиб олиб, Самарқанд тарафга юзланибди. Муҳаммад Бобурхон келган йўлидан Кеш, ҳозирда Шаҳрисабз номи билан машҳур бўлган диёрга қараб йўлга чиқди. Кешда ўн тўрт кун ором туриб, Самарқандни Султонали Мирзо жанг ва жадалсиз Шайбонийхонга бериши, Шайбонийхон унинг онасини никоҳига олиб, Султоналини фарзандликка қабул қилиши, Бухоро ва Самарқанд лашкари унга аҳд-паймон қилгани хабарини эшитиб, Кешда қолишини яхшилик кўрмай Ҳисори Шодмон ва Кўлоб орқали Кўҳистон ва Бадахшонга кириб, Қоратегин йўли орқали Андижонга ўтмоқчи бўлди. Бобурхон Кўлоб ноҳиясига етиб борганида ёмғиргарчиликдан лашкарини тоғли қийин йўллардан ўтиш жуда оғир, мушкул, машаққатли ва хатарли эканини билди. Сурхоб дарёсидан ўтиб, масофаларни босиб ўтгач у ердан Масчо тоғлари тарафига юриш жилловини бурди. Минг машаққатлар билан Фон қальаси²⁶ни ўнг қўлга қолдириб, Кештут қальаси²⁷ тарафига равона бўлиб, Кўҳак (Зарафшон) дарёсининг соҳилига етиб келди. Шу ердан Ўрметан мавзеи ва Ёри²⁸ яйлоқи орасига етиб келиб қўнди ва бу ердан ҳам отланиб Сафедак қальаси²⁹да бир неча кун лашкария от-уловига дам бериб, йўл азобидан ўзлари ҳам бироз кутулиб, Сафедак қальасидан кечаси юриб, эрталаб тонгда Самарқанд қальасига етиб келдилар. Бобурхон буйруғи билан қальага нарвон ва арконлар орқали секин кириб, шаҳар дарвозаларига қараб юриш

²⁶ Фон қальаси – Фондар юқорисида, Айни–Душанбе автомагистралда жойлашган

²⁷ Кештут/Килгит/Куштут – Тожикистоннинг Панжакент туманидаги қишлоқ номи.

²⁸ Ёри – Зарафшоннинг ўнг тарафда жойлашган қишлоқ. Самарқанддан 84 км узоқликда жойлашган.

²⁹ Сафедак қальаси – ҳозирги Пандакент шаҳри. Самарқанддан 60 км. узоқликда жойлашган.

қилдилар ва ноз уйқусига кетган посбонларни йўқлик оламига жўнатиб, шаҳар дарвозаларини очдилар. Интизор бўлиб турган лашкар дарвозалардан шаҳарга кириб, Шайбонийхон қалъа муҳофазати учун қолдирган ўзига тобе мўғулларниким, бундай ҳодиса бўлишини ҳатто туш ва хаёлларига келтирмасдилар ва гафлат уйқусида бўлиб, такбир овози билан уйғонганларида саросима ва ҳайрон овоз чиққан тарафга юриб боришлари билан жангда ўлдириб кетардилар. Шаҳар аҳолиси бу хабардан огоҳ бўлиб, Муҳаммад Бобурхон ёрдами ва мададига киришиб, ҳар ёндан мўғулларга хужум қилиб, жанг ва жадалга қўл урдилар. Мўғуллар Оҳанин дарвозаси тарафига қочиб кетганларида, шаҳар ҳокими ва мўғулларнинг амири лашкари Вафо Мирзо ўз жангчиларини жангга далолат ва тарғиб қилишга уринарди. Муҳаммад Бобурхон бу маърақада ўзи мардлик ва мардоналик додини бериб, қаттиқ жанг барпо қилди. Эртаси тушдан кейин муғулларнинг қолган қисми шаҳардан қочиб кетдилар ва шаҳар муҳолифлардан пок бўлди. Бу шаҳарнинг ашроф ва аёнлари муборақбодлик ва табрик учун чиқиб, хон хизматиغا келдилар ва хусравона меҳрибонликлар билан тақдирланиб шод ва хуррам бўлдилар. Муҳаммад Бобурхон Оҳанин дарвозасидан дор ул-аморат қасрига кириб қўним топди. Хонлик тахтини ўз вужуди билан зеб-зийнат берди. Самарқанд фатҳига атаб замона фозиллари тарихлар ёзганлар. Жумладан, шу байт билан кифояланди:

*Нек гуфто хирад таърихаи,
«Фатҳи Бобур баҳодир аст» бидон³⁰.*

[Хирад унинг тарихини яхши айтди,
«Бобур баҳодир фатҳидир» билгин].

Шу аснода хоннинг онаси ва завжаси Андижондан етиб келиб, бир-бирларининг дийдорларидан бахтиёр бўлдилар.

³⁰ «Бобурнома». – Б. 77.

Муҳаммад Бобурхоннинг хотини Ойиша бегимдан бир қиз оламга келди, Фахринисо деб исм қўйилди. Бу Бобурхоннинг биринчи фарзанди эди.

Мўғул лашкари Самарқанддан қочиб Шайбонийхон қароргоҳига етиб борганида, бўлган воқеани унга билгиздилар. Шайбонийхон яна катта лашкар йиғиб, жанг асбобларини тайёр ва муҳайё қилиб, кучли лашкар билан Самарқанд томон йўл олди. Самарқанд яқинидаги Хўжа Козарун ноҳиясини лашкаргоҳ қилди. Бу хабарнинг шуъласи Муҳаммад Бобурхон саройида чарақлаганида бир доно элчини лойик тухфалар билан Ҳиротнинг хони Султон Ҳусайн ва унинг ўғли Бадий уз-замон Мирзо хизмати ва ҳузурига юбордилар. Хатда ёзилдики, агарда ул жаноб бу фарзандга ёрдам бериб лашкарини бир фарзанди билан юборса бу кучли душман, яъни Шайбонийхон ўртадан кўтарилади. Агарда шу вақтда гафлат ва кечикиш содир бўлса, унда билиб қўйинсинки, чумоли илонга айланиб ул жанобнинг мамлакати сари юзланар. Ўшанда пушаймонликдан афсусланиш фойда бермайди. Султон Ҳусайн Мирзонинг давлати охирга етиши ва тадбир ипининг боши қўлдан кетганидан у Муҳаммад Бобурхоннинг элчисини номақбул узрлар билан қайтарди. Яна бир чопарни Бобурхон тоғаси Султон Маҳмудхон Тошкандий ҳузурига мадад сўраб юборган эди. Ундан ҳам носавоб бир жавоб келди. Муҳаммад Бобурхон яқин атрофдан мадад келмаганидан анча маъюс бўлди. Ўз байроғи остида бўлган лашкарини ораста қилиб, Шайбонийхонга қарши чикди. Бир неча кун икки тарафдан уруш ва жанг бўлиб турди. Оқибат ғалаба Шайбонийхон тарафдан кўзга кўринди. Муҳаммад Бобурхон Самарқанд қалъасига чекиниб, қалъанинг буржлари ва деворларини таъмирлаб, қалъа химояси ишлари билан машғул бўлди. Шайбонийхон қалъани олиш учун керакли асбобу анжомлар ва манжаниқларни тайёр қилиб, кеча ва кундуз қалъа қуршовига ҳаракат қилар эди. Қалъа беаёв атрофини қўшинига бўлиб бериб, ҳар тарафдан навбатма-навбат султонлик жанглар олиб борарди. Қалъада яширинганларни эса ғалла ва нон танқислигидан жонлари оғизларига келиб, очлик тиғи бориб суякларига тақалди.

Бобурхоннинг кўп лашкари уруш вақти ва жанг пайтида ҳалок ёки ярадор бўлган эдилар. Қамал ва танглик ҳаддан ва имкон даражасидан ошиб кетгани боис Самарқанднинг уламоси ва улуғларини Бобурхон ҳузурига чақириб, лутф ва меҳрибонлик билан «вафодорлик ва ризоҷўлик бобида инсон тоқат қила олиши даражасида саъй ва ҳаракат кўрсатиб, ору номус ҳимоясида имкон қадар жасорат кўрсатдингиз. Бундан ортиқчаси сизларга ранж ва ҳалокат келтиради ва уни сизларга раво кўрмагаймен. Сизлар билан видолашиб кетурмен. Сизлар шаҳар ва миллат қудрати учун нимани раво кўрсаларинг шуни бажо келтиринглар, шуни чорасини кўринглар», деб айтди. Шаҳар азизлари кўз ёшларини юзларидан артиб айтдиларки: «давлат ва миллат хизмати учун танимиздаги жон ва томиримиздаги бир қатра қонни ҳам аямаймиз». Хон ҳам кўнгли бўшлик бўлиб, кўзидан ёш қайнаб чиқди. Хон улуғларга мартабаларига мувофиқ инъом ва эҳсонлар бериб, ярим кечада ўз тобелари ва лашкари билан шаҳарнинг жанубий дарвозасидан чиқиб, шу тарафда қамал билан машғул бўлган Шайбонийхон лашкарига шабихун ҳужум қилиб, бир неча соат олишувлар қилишди. Душманга кетма-кет мадад келишидан Бобурхон кам ва ҳолдан тойган лашкари билан душман ҳужумига тоқат қила олмай бир тарафдан чиқиб, 907/1501–1502 йилларда Самарқанддан Андижон сари йўл олди.

Хўжандга етиб келганида укаси Жаҳонгирхон келиб Муҳаммад Бобурхонга қўшилди. Ахсидан унинг чиқиб кетишига сабаб шул эдики, Шайбонийхон Самарқандда хонни қамалда ушлаб турганида, вақтни ғанимат деб билиб, Аҳмад Танбал яна исён ва фасодга қўл урди ва ҳали ёш бола бўлган Умаршайхнинг учинчи ўғли Муҳаммад Носир, Жаҳонгирнинг укасини хонлик тахтига қарор топтирди. Аҳмад Танбалга бу разил ишларда ҳамтовок, ёр ва мададкор бўлган баъзи нокаслар Жаҳонгирхон билан уруш қилдилар. Охир ул-амр Жаҳонгирхон мағлуб бўлиб бу тарафга юрган эди. Муҳаммад Бобурхон укасига тасалли бериб, икалалари бирга тоғалари султон Маҳмудхондан дийдор кўриш учун Тошканд сари юзландилар. Тошканд хони уларнинг келишларидан огоҳ бўлиб, уламо ва умароларини истикболга

юборди, иззат ва икром билан бир муносиб манзилга тушириб, бу азиз меҳмонларни меҳмондорчилик ва зиёфатлар билан ёъозлади.

Шу вақтда Кобул вилояти ва унга тобе ерларнинг волийси амирзода Улуғбек ибн Абу Саидхон бу фоний оламдан рихлат қилиб, унинг жасадини васиятига биноан Султон Маҳмуд Сабуктегин машҳадида дафн қилдилар. Мурғак ўғли Абдураззоқхонни отаси ўрнига Кобул тахтига ўтқаздилар. Жуда кичик ёшда бўлганидан салтанат ишларида ожиз эди ва ҳам бир оқил ва соҳиб тadbир вазири йўқ эди. Атрофдаги амирлар унинг меросий мулкига кўз олайтириб, уни қўлга олмакчи эдилар. Давлат арконлари ҳам бир-бирлари билан олишиб мамлакатнинг ички ва ташқи ишларини интизом ва тартибдан чиқариб юбордилар. Бу вазият ва аҳволдан Хусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш Муҳаммад Муқим ибн амир Зуннун Арғунким, Хуросоннинг Гармсер ноҳиясида ҳоким эди, хабар топиб, катта лашкар билан тўсатдан босиб келиб Кобул билодини мусаххар забт қилди. Амирзода Абдураззоқ Қўҳистоннинг бир бурчагига кетиб қолди. Амир Зуннуннинг ўғли Муҳаммад Муқимбек Арғун Кобулга эга бўлиб, амирзода Улуғбек кизини никоҳига олди ва Кобул ҳукуматини бошқараверди.

909/1503–1504 йилларда Муҳаммад Бобурхон ва унинг укаси Жаҳонгирхон тоғалари Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон хузурларига келиб Тошканд³¹ шаҳрида истиқомат қилганлари зикр қилинган эди. Султон Маҳмудхон биродари Султон Аҳмадхон биланким, Алочахон номи билан машҳур эди бирлашиб, иттифоқ билан лашкар жамлаб Муҳаммад Бобурхон ва унинг укаси Жаҳонгирхонга мадад бериб, Фаргонани исёнчи ва босқинчилар қўлидан қутқариб уларга қайтармоқчи эдилар. Шу ният ва мақсад билан кучли лашкар билан Фаргонага равона бўлдилар. Икки-уч манзил йўл босганларида Шайбонийхонни Фаргонани қўлга олиш учун юриш қилаётган хабари ва овозасини эшитиб қолдилар. Бу воқеанинг тафсилоти шундан

³¹ Тошканд – хонлик даврида бу шаҳар вилоят ҳамда Дашти Қипчоқ мулкнинг маркази бўлган.

иборатки, Шайбонийхон Бухоро, Самарканд ва уларга тобе жойларни босиб олгач, уларнинг тутумидан фориг бўлиб Фарғона, Туркистон ва Тошкандни ҳам босиб олмоқчи бўлди. У Фарғона хонлик тахтида бир гўдак ўтирганини, у ернинг амирлари бир-бирлари билан қаршилик қилаётиб «Ано ло ғайри» («Фақат мен, бошқаси эмас») ногорасини чалаётганларини кўрди. Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхонлар эса Тошканд ва Туркистонда туриб, аксар сиёсат ишларидан ғофил ва бепарво юрибдилар. Бу вилоятларнинг эгаллаши ва забти унга жуда осон иш бўлиб кўринди ва ўз вилоятига тавочиларни юбориб катта лашкар йиғдида, Тошкандга юриш қилди. Йўлда Султон Маҳмудхонни укаси билан Фарғона томонга кетаётганлари хабарини эшитди. Уларнинг йўлларини тўсмоқчи бўлиб Сирдарёсидан ўтиб уларга қарши уруш ва жангга шошди. Уларнинг ортидан суръат билан етиб келганида Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхон, Муҳаммад Бобурхон ва Жаҳонгирхон ҳам бир муносиб жойга тушиб, жангга тайёр бўлиб турдилар. Лашкарнинг маймана (ўнг) ва майсара (сўл) ҳамда қалби (марказ) қанотини ростлаб, икки тараф ҳам уруш бозорини исита бошладилар. Қилич ва ўткир тиглар бир неча кун бошларни кесиш билан овора бўлдилар. Тақдир тақозоси билан Тошканд ва Туркистон хонларига шикаст етди, баъзилар ҳалок бўлиб, баъзилар асирга тушдилар. Бир уюшма ҳар тарафга тарқалиб, қочиб кетдилар. Султон Маҳмудхон укаси Султон Аҳмадхон билан асирга тушдилар. Муҳаммад Бобурхон ва Жаҳонгирхон бу бало гирдобидан зўрга ҳалос бўлиб Кеш ва Шаҳрисабз тарафга чекинишни ғанимат деб билдилар. Бу ерда ҳам туролмасдан Ҳисори Шодмонга етиб бориб, Хўжа Имод қишлоғида қўним топдилар. Бу ноҳияда Хусравшоҳ номидан Муҳибали кўрчи элчи бўлиб келди ва Хусравшоҳ бериб юборган озгина ҳадяни олиб келди. Муҳаммад Бобурхон бу совгани рад этиб, элчини қайтарди. Бу ердан ўтиб улар Кубодиёнга келиб тушдилар. Чағониён волийси Хусравшоҳнинг укаси Боқибек Чағониёний итоат ва бандаликни изҳор қилиб, ўз ишончли одамларидан Қарши хатибинини истиқболга юборди. Муҳаммад Бобурхон

Жайхун, яъни Амударёсидан Убох кечувидан ўтганда Боқибек Чағониёний ўз тобелари ва мулозимлари билан бирга келиб кўп тортуқларини хон назаридан ўтказиб, қўл ўпиш шарафига мушарраф бўлди ва шу билан даргоҳи олий хизматкорлари сафидан жой олди. Бу ердан Бобур манзилларни кезиб ўтиб, Гоҳмард ва Бомиеъ ноҳияснни лашкари отларининг туёғи остига олди. Бу худуднинг ҳокими Хусравшоҳнинг жияни (синглисининг ўғли) Аҳмад Қосим мулозиматга келиб, бандалигини изҳор этди. Шу вилоятнинг энг метин ва мустаҳкам бўлган Ажр қалъасида молу бойлик ва ҳарам аҳлини қолдириб, муътабар кишиларга уларни топширдилар. Бу ердан олдинга ҳаракат қилганларида олдин Бобур даргоҳининг мулозимларидан бўлган Ёрали Билол ва Қанбаралибекким, замона инқилобидан бу ерларга келиб қолган эдилар, хизматга етиб келдилар. Улар ер ўпиб бир хушхабар олиб келдиларки, Қундуз ва шу билоднинг улуғлари, амирлари ва лашкари зафар аломатли байроқлар эгасининг етиб келишини пойлаб мунтазир турибдилар. Агарда зафар пайкарли туғларининг ойчаси шу вилоятга нур сочса бу ернинг катта ва кичиги итоат ҳалқасини кулоғларига тақиб, иродат қалқонлари билан нусрат насабли узангига келиб қўшиладилар. Толиқон, Ишкамиш ва Қизилсу мавзеларидан ўтиб, Андароб мавзеини қўшин учун қўним манзилига айлантирдилар. Шу теваракнинг қабилалари, бутун Кўҳистон аҳолиси ва кўчманчи мўғуллар гуруҳ-гуруҳ ҳадя ва тухфалар билан келиб, итоат ва бандалик тавқини бўйинларига солиб бож ва хирож беришни рағбат билан қабул қилдилар.

Хуллас, ҳар бир манзил ва мавзеда лашкар ва раият Хусравшоҳдан юз ўгириб Муҳаммад Бобурхонга келиб қўшилардилар. Хусравшоҳ бу ҳолатни кўриб, итоат ва таслим бўлишдан бошқа чора топмай Яъқуб ибн Аюбни юбориб, ожизлик ва бандалигини изҳор қилди. Вилоятининг уламо ва фузалоларини ўз гуноҳларидан шафоат тилаш учун юборди, зеро у ўз валинеъматлари бўлмиш хонзолаларга бевафолик қилиб, уларга кўп жавру жафо етказган эди: бирини ўлдириб, иккинчисини кўр қилди. Бу ҳақда юқорида бир оз таҳрир

риштасига тортилган эди. Ёмонликларининг интиқомидан кўрқарди у. Бокибек³² Чагонийёний Муҳаммад Бобурхон давлатининг ўлкан устунларидан бири, Хусравшоҳнинг укаси бўлиб, акаси гуноҳларини кечиришни сўраб, элчи ва уламоларга ёр бўлиб келди. Хон номидан Хусравшоҳ озодлиги ҳақида ёрлиғни кўлга киритиб олиб, элчи ва улуғлар билан акасига юборди. Рабиъ ул-аввал /ойининг ўрталарида/ август ойининг йигирма учинчиларида Хусравшоҳким, замона хонлари ва султонларига бош эгмас, қирқ минг лашкар эгаси эди ва Қағлагадан, Дарбанди оҳанин (темир дарвоза) ҳам дерлар, то Ҳиндукушгача бўлган худудни ўз тахти тасарруфига олган, Қандаҳор ва Кундузни Султон Маҳмудхон Темурий авлодлари кўлидан тортиб олган ва амирзода Султон Масъудни кўр қилиб, Бойсунғурхонни бедод тиг билан шаҳид қилган эди, бошқа валинеъматзодаларга кўп ранж ва озор бериб, бир неча йил мустақил ҳукм сурилгандан кейин андак фурсатда мағлуб ва қаҳру ғазабга дучор бўлди. Муҳаммад Бобурхон узангисини ўпиш учун у бир неча хослари ва яқинлари билан келиб унга мушарраф бўлди, тўққиз марта тиз чўкиб яна туриб совға-саломлар ва тортуқларини берди. Уч кундан сўнг бир неча нафар ходим ва мулозимлари билан Хуросонга кетиш учун ижозат олди. Шерим Тағойга фармон берилдики, Хусравшоҳни вилоят худудидан чиқиб кетгунча кузатиб, қайтишда Ажр қалъасидан хазина ва қолдирилган нарсаларни ҳарам аҳли билан бирга олиб бу ерга келсин.

Шу аснода амирзода Мирзохон озгина сипоҳ билан етиб келиб марҳамат топди ва ака-укалари қонини Хусравшоҳдан талаб қилмоқчи бўлди. Хусравшоҳ Муҳаммад Бобурхондан олдинроқ омонлик хати олганидан у мақсадига эриша олмади.

Бу ердан лашкарияни ҳаракатга келтириб Хўжа Зайд маҳал қишлоғига келиб манзил қилдилар. Шу ерда Хусравшоҳдан ўлжа тариқасида қолган молу бойлик ва жиббахонасидаги уруш асбоб ва олатларини амирлик хазинасига зобитлар олиб келиб топширдилар. Бу худуд ва қалъаларни хушёр гумашталар ва

³² Матнда: Боқирбек. «Бобурнома» матни асосида тўғриланди.

кутволларга топшириб, тартиб ва интизом, адл ва инсоф ишлари билан машғул бўлишди.

Шу пайтда мухбирлар хабар етказдиларки, Кобулистоннинг аҳолиси ва мусулмонлари зафар асар лашкарнинг бу тарафга юриш юзлангани ва ўлкани фатҳ бўлишини эшитиб, Кобул ҳокими ва унинг тобеларига бўйсинмай фатҳ келтирувчи қўшин келишини пойлаб турибдилар. Агарда нусратасар лашкар у томонга ҳаракат қилса бу мамлакатнинг фатҳи ва босиб олиши осонгина амалга ошгай. Бу хабарни эшитиб, бу ердан кетиш нагорасини чалиб, Кобулистон сари равона бўлдилар. Манзилларни босиб ўтгач, Ғўрбанд мавзеидан кечиб ўтиб Аштар шаҳрига етиб келганда айгоқчилар хабар бердиларки, Муқимбек Аргун амри билан унинг қариндоши Шерак Аргун катта ва кучли лашкар билан Жўйи Обборон ёқасида пистирмада ўтириб, Панжшер йўлини тўсган. Суръат билан ҳаракат қилиб Хубон кўталидан ўтиб, Дарайи Санжид лашкар учун кўниш мақомига айланди. Жангчи аскарлардан бир неча фавж танлаб олиб Шерик Аргунга қарши урушга номзод қилиб, жангга юборилди. Каттик урушдан сўнг Кобул волийси Муҳаммад Муқимбек лашкарига шикаст етди, аксари ҳалок бўлиб амири лашкар Шерик Аргун баъзи одамлари билан асирга олиниб, Муҳаммад Бобурхон хизматига олиб келинди. Уларнинг қуролларини олиб, озод этиш учун амр содир бўлди. Бирок улар хизмат ва мулозиматни танладилар. Сўнгра бу мавзедан кўчиб тезлик билан Кобул сари кетдилар. Биринчи кўнган жойда Саййид Дарбон Юсуф ибн Аюб, Саййид Юсуф ва Бахлул Аюблар ҳамда шуларга ўхшаганлар ўз кавм ва ҳамфикрлари билан, улус ва ноҳиялар аҳолиси гуруҳ-гуруҳ тансуқот ва ҳадяларини олиб келиб, гилам ўпиш шарафига мушарраф бўлардилар. Қаробоғ чўли, Оксарой ва Қуруғ аё мавзеларидан ўтиб, Ўланги чолок мавзеида кўндилар. Лашкарияга кўрук ва текширишни буюриб, сипоҳнинг қалби, маймана ва майсара қанотларини ораста қилиб, ишбилармон ва майдон кўрган жангчиларни танлаб, яхши тартиб билан Кобул қуршовига азм қилдилар. Шаҳарга етиб келиб унинг бутун атрофини ўраб олиб, узукнинг кўзидек қуршаб шаҳарни сув ва озиқадан маҳрум

қилдилар. Манжаниқ ва саркўбларни ўрнатиб, қалъа олиш асбоб ва ускуналарни ишга солдилар. Кобул ҳокими Муҳаммад Муқимбек қалъанинг барча бурж ва деворларини мустаҳкамлаб, ишни билгич кўриқчиларга қалъа мўлжалини тақсимлаб бериб, қалъа девори ортидан мудофаа ва қаршиликка турди. Баъзан бирор чопарни юбориб урушни тўхтатмоқчи ёки вақтни чўзмоқчи бўларди, зимдан эса махфий бир ишончли кишисини отаси Зуннунбек Аргун хузурига, акаси Шужоъбек қошига юбориб улардан мадад ва кўмак беришларини талаб қилиб, мунтазир турарди. Муҳаммад Бобурхон ва давлат арконлари унинг бу фикр ва андишаларидан воқиф бўлиб, нарвон ва арконлар ёрдамида қалъага ҳар томондан қаттиқ ҳужум ва оғир жанг қила бошладилар. Қалъа олиш ишида бағоят жидду жаҳд қилардилар. Қалъани зўрлик ва қаҳр билан олишларига озгина қолувди.

Шаҳар аҳолисининг улуғлари Муҳаммад Муқимбекка дарак бердилар-ки, «агарда зудлик билан шаҳар даврозаларини очиб Муҳаммад Бобурхон мулозимларига топширмасанг биз сени тобеларинг билан бирга тутиб олиб, Бобурия лашқарига топширурмиз. Сен ноҳақ бу мулкка молик бўлгансан! Зотингда асолат ва нажобат йўқ! Сенга итоат қилишимиздан ор қилар эдик. Фурсат пойлардик. Энди вақти бўлди. Ҳақиқат ўз жойида қарор топмоғи керак». Муҳаммад Муқимбек бу кудуратанжомли сўзлардан калтак еган илондек тўлғаниб таслим ва итоатдан бошқа чора топмади. Уламо ва фузалони талаб қилиб, тамаллуқ ва узрхоҳлик қилиб, шафоат сўраш учун Муҳаммад Бобурхон хузурига уларни подшоҳларга лойиқ хадялар билан ҳамда ўғлини кўшиб жўнатди. Бобурхонга арз қилдики, агарда бу банданинг айбу гуноҳлари устига авф ва кечирим хати чизилса эртага бу ғуломлари хизматга етиб келади. Кобулнинг уламо ва фузалолари Муҳаммад Муқимбек ўғли билан хон мулозиматига етиб келганларида, гилам ўпиш иззатига комёб бўлиб, тансуқот ва тухфаларни бериб, қалъа ва хазиналар қалитларини хони олий гумашталарига бериб, ожизлик ва зорлик билан Муҳаммад Муқим Аргун гуноҳларини кечиришни сўрадилар. Хусравона марҳаматлар уларнинг аҳволларига яраша содир бўлди. Лутф ва

карам билан унинг қонидан ўтиб, келишига ижозат берилди. Бу вилоятнинг улуглари ва муътабар кишиларини фохира кийимлар билан силаб қайтардилар. Бу жамоат қайтиб келганидан сўнг Муҳаммад Муқимбек бир неча хос мулозимлари билан ҳумоюн ўрдусига келиб, остона ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Кетишга рухсат олиб ўз яқинлари ва шахсий молу мулки билан отаси Зуннунбек тарафига чиқиб кетди. У билан бир сарҳангни юбориб, мамлакат худудидан чиқариб қайтиб келдилар.

Лашкар улуглари ва чегара амирлари шоҳ ўрдусига келиб фатҳ ва зафарни муборакбод этардилар. Атрофдаги хонлар элчилар юбориб муборакномалар орқали яқинлашиш фикрида бўлардилар. Бу фатҳ муносабати билан шаҳарга байрамона зеб ва зийнат бериб, рабиъ ус-соний ойи 909/1503 йил 23 сентябрь – 22 октябрда Аллоҳнинг лутфу карами, ҳумоюн бахтининг кучи билан [Муҳаммад Бобурхон] Кобулистон ҳукмронлик тахтида тамкин топди. [Дарҳақиқат] «Сен ўзинг истаган кишингга мулк ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан, истаган кишингни азиз қилурсан ва истаган кишингни хор қилурсан»³³.

*Зи модар ҳар ки давлатманд зояд,
Фурӯғи давлаташ зулмат зудояд.
Ба хористон равад гулзор гардад,
Аз ў гул нофайи тотор гардад.*

[Онадан давлатманд оламга келган,
Давлатининг нури зулматни йўқ қилур.
Тиконзорга борса уни гулзор қилур,
Ундан гул мушку амбарга тўланур.]

Шундан кейин Ҳиндистон мамлакатаида Бобурхонга кўп галабалар муяссар бўлганки, бу ҳақда тарих китобларида кўп

³³ Куръони карим, 3:26.

ёзилган. Уларни бу саҳифада такрор баён қилишнинг ҳожати ҳам йўқдир.

Юқорида баён қилинган эдики, Шайбонийхонни Султон Маҳмудхон Тошкандий, унинг укаси Султон Аҳмадхон ва Бобурхону Жаҳонгирхон билан жанг қилиши пайтида фатҳ ва нусрат Шайбонийхон лашкарига тегиб, Султон Маҳмудхон ва унинг укаси тақдир панжасига асир тушиб, Муҳаммад Бобурхон укаси билан Кеш, Ҳисори Шодмон ва Кундуз тарафга кетган эдилар. Аллоҳ инояти билан улар бошқа бир давлатга восил бўлдилар. Шайбонийхон Туркистон ва Тошканд шаҳарларини босиб олгач, Фарғона тарафга лашкар тортди ва ул мулкни Муҳаммад Бобурхоннинг кенжа укаси Носирхон ва Аҳмад Танбал қўлидан олиб, Носирхонни Кобул тарафга кетиши учун рухсат берди. Аҳмад Танбал эса қилмишига яраша жазо олди. Ҳар бир шаҳарга бир ҳоким қўйиб, бу ишлардан фориғ бўлгач, Самарқанд доруссалтанатига мурожаат этди. Мовароуннаҳр ва Туркистонда у мустақил ҳукумат юргизди.

Шайбонийхонга боғлиқ қолган воқеалар баёнини «Шоҳномаи Абдуллоҳхоний» ва бошқа тарихий асарларда кўриш мумкин. Бу мухтасарда эса улар сизмайди. Шу жойгача тарихи Бобурийдан қисқа тарзда воқеалар баёни келтирилди. Бундан кейин бошқа тарихий асарлардан ҳам мухтасар тарзда таҳрир бўлур, фақат...

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ПОДШОҲИ ҒОЗИЙ
ИБН АМИРЗОДА УМАР ШАЙХ ИБН СУЛТОН АБУ
САИД ИБН СУЛТОН МУҲАММАД ИБН СУЛТОН
МИРОНШОҲ ИБН АМИР ТЕМУР КЎРАГОН**

Бобурхоннинг бахтли туғилиши олтинчи муҳаррам, 888/1483 йил 14 февралда юз берган. Бир фозил унинг таваллудига атаб мана уб таърихни қалам учи билан ёзган: Таърих:

*Чун шашуми муҳаррам зод он шаҳи мукаррам,
Таърихи мавлудаш ҳам «шашу муҳаррам».*

[Ул мукаррам шаҳ олтинчи муҳаррамда туғилганидан,
Тарихи ҳам бўлди олтинчи муҳаррам.]

Унинг муқаддас онаси Қутлукнигор хоним бинт Юнусхон, Мўғулистон ва Туркистоннинг подшоҳи бўлган. Юнусхон подшоҳнинг мунаввар қабри Тошкандда, зиёратгоҳ ва муборак бўлган Шайх Хованд Тахурнинг нурга тўла мозоридадир.

Амирзода Умар Шайх шайх ул-ислом Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг мухлиси ва ихлоси бўлиб, ўғлига ном қўйишларини улардан илтимос қилганида ул жаноб унинг номини Заҳириддин Муҳаммад қўйган. Фарғона турклари тилида бу исм талаффузи кийин бўлганидан, чақалоққа Бобур деб лақаб қўйдилар.

Фарғона мамлакатининг пойтахти Аҳси шаҳри Сайхун, яъни Сирдарё ёқасида жойлашган. [Умар Шайх] шу дарёнинг ёқасидаги жарлик устида қурилган кўшкда, дарё мавж уриб, шиддат билан оқадиган вақтлари дам олиб истироҳат қилар эди. 899 йил, рамазони шарифнинг тўртинчиси, душанба куни /1494 йил 9 июлда тақдир тақозоси билан сув шу кўшк тагини қовлаб юборди ва кўшк жар билан бирга дарёга тушиб кетди. Ул хони фирдавс макон фано денгизида ғарқ бўлди. Шариф ёши 39 да, хонлик муддати 26 йилу икки ой эди. Ундан уч ўғил ва бешта қиз қолди. Ўғилларидан биринчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобурхон,

иккинчиси амирзода Жаҳонғир ва учинчиси амирзода Носир бўлган.

899 йили муборак рамазон ойининг бешинчиси, сешанба куни /1494 йил 10 июлда Фарғона мамлакати мусулмонларининг улуглари маслаҳати билан Андижон шаҳрида Заҳириддин Муҳаммад Бобурхон ўн икки ёшида ҳукмронлик тахти устига қарор топди. Фарғона меросий мулкининг майдони унинг ҳиммат ва жасорат оти учун торлик қилгани боис бошқа мамлакатлар ва ўлкаларни босиб олиш ва забт этиш учун ўн бир йил давомида Мовароуннаҳр ва Туркистонда Чағатой, Шайбоний ва Темурий султонлари билан кўп жанглар ва оғир, хатарли урушлар олиб борди. Уч топқир Амир Темур салтанатининг пойтахти бўлган Самарқандни фатҳ қилиб, замона носозлигидан, балки Худованд тақдиридан қайта кўлдан бой берди. Мамлакатлар тасхирида у шунча машаққат ва заҳмат чекканки, хонлардан кам киши бундай оғир юкни кўтара оларди.

Кейин ҳазрати Подшоҳи безавол ўзининг чексиз инъомлар дастурхонидан

у учун бир лукма ва бир насиба ажратган экан, унга олий ҳиммат ва қаромат кўрсатиб, балки Илоҳий тақдирга бош эгмасдан ноилож ва мажбур Бадахшон ва Кобул сари юзланиб, жанг ва жадалсиз Бадахшонни олиб, рабиъ ал-аввал ойининг охирида сана 910/1504 йил октябрнинг бошларида Кобулни ҳам эгаллади. (Бобур) 913/1507–1508 йиллар Қандаҳорни фатҳ қилди. Шу замонгача темурийзодаларни амирзода деб атадилар, фармон бердики бундан кейин унга подшоҳ деб мурожаат қилсинлар. Шу йилнинг охирида шахзода Ҳумоюн таваллуд топди. Ҳумоюн таваллуди таъриhini бир фозил шундай деган. Таърих:

*Соли мавлуди Ҳумоюн ҳаст,
«Зодакаллоҳ таоло қадро».
Бурдаам як «алиф» аз таърихаиш.
То кашам мил ду чашми бадро.*

{Хумоюннинг тугилган йили,
«Аллоҳ унинг кадрини зиёда қилсин»дир.
Тарихидан бир алифни олдим,
Токи ёмонлар кўзига мил тортай}.

927/1520–1521 йиллар Бадахшон волийси Хон Мирзо шунқор бўлди. Муҳаммад Бобур подшоҳ ўн уч ёшли катта ўгли Хумоюнхонни бу ерларнинг тасарруфи ва ҳукуматига тайин қилди. Шаҳзода Хумоюн бу мулкка келиб, унга молик бўлди. 930/1523–1524 йиллар Бобур подшоҳ Ҳиндистонни босиб олиш учун азимат байроғини кўтариб, Лоҳур, Дибалпур ва баъзи Ҳинд мулкларини забт этди. Бу ғалаба тарихини бир шоир шундай бир мисрада келтирган:

Васати шаҳри рабиъ ул-аввал.

Бу ишлардан хотиржам бўлгач Кобулга қайтиб келди ва 932/ йили, сафар ойининг бошларида, жума куни /1525 йил 17 ноябрда Ҳиндистоннинг бошқа ерларини босиб олиш учун равона бўлди. Синд дарёсидан кечиб ўтиб, йўл давомида бир неча қалъа ва ноҳияларни қўлга киритиб, 932 йили, жумода ас-соний ойининг охирида, пайшанба куни /1525 йил 12 апрелда Дехли³⁴ шоҳи Султон Иброҳим билан Панипат кенглигида³⁵ жанг ва уруш воқе бўлди. Уруш ва тортишув муддати мазкур йил, ражаб ойининг еттинчиси, жума куни 1525 йил 19 апрелгача чўзилди. Бобур подшоҳнинг лашкари Султон Иброҳим лашкарининг ўндан бирига тенг эди. Бироқ илоҳий мадади билан ғалаба ва нусрат Муҳаммад Бобур подшоҳ номига мухрланди, Султон Иброҳимнинг кўп лашкари, маҳобатли филлари ва арзирли савлат билан «Асҳоби фил»³⁶дек тез фурсатда нобуд бўлди, ўзи эса аксар амирлари билан мағлуб бўлиб қатл этилди.

³⁴ Дехли – султонлик пойтахти бўлган.

³⁵ Матнда: «майшонда».

³⁶ Қаранг: Куръони карим. 105-сура.

[Ҳиндистонда] Амир Темур фатҳидан 131 камарий йил ўтиши билан бу ерда *афғония* ва бошқа тоифалардан подшоҳ бўлган эдилар. Муҳаммад Бобур подшоҳ бу ошқора ғалабасидан кейин мазкур ойнинг 12-куни /1525 йил 24 апрелда Дехлига кириб, Ҳиндистон салтанатига эга бўлди. Бир қанча хазина ва дафиналар унинг қўлига тушдики, ул замон ҳисобчилари санашида ожиз қолдилар. Ўша асрнинг бир фозили унинг Дехли Султони Иброҳим устидан ғалаба қилганини шундай таърих билан берган:

*Қуш дар Понипат Иброҳимро,
Шоҳи одил Бобур фотиҳ лақаб.
Рӯзу моҳу соли вақти он зафар,
«Субҳ» буд ва «жумъаю ҳафти ражаб».*

[Иброҳимни Понипатда ўлдирди,
Одил шоҳ, фотиҳ лақабли Бобур.
Бу зафарнинг куни, ойи ва йили,
«Субҳ»дир, жумадир ва еттинчи ражаб ойи].

Шу айёмда шахзода Ҳумоюн волиди бузругвори фармони билан Аграга бориб, у ернинг хазина ва дафиналарини қўлга олди. Бу ноҳияда Гвалиёр ҳокимлари авлодидан бўлмиш Бикраможит деган бир рожа саккиз мисқол келадиган бир дурахшон олмосни ул жанобга ҳадя тариқасида олиб келди. Ул замондаги жавҳаршуносларнинг энг пешқадами ҳам унинг қимматини белгилашда ожиз эканини эътироф этди.

Жумода ас-соний ойининг [ун] тўққизинчиси, наврӯз куни 933/1527 йил 23 мартда Муҳаммад Бобур подшоҳ Аграга ташриф буюриб, унга қарши лашкар тортиб келган Мир Маҳмуд ибн Сикандаршоҳ ва Рожа Санга билан жанг қилиб зафар топди. Киромий кадр шоирлардан бўлмиш Шайх Зайниддин *садр* бу фатҳ таъриhini «подшоҳи ислом», деб айтган.

Бу ернинг забти ва интизом ишларини саранжом қилиб [Бобур] Кобулга келди ва 934/1527–1528 йиллар Чандирий

кальасини заллади. Бир шоир унинг таъриhini «фатҳи дор ул-харб», деб берган³⁷. 937 йили, олтинчи жумада ал-аввал, сешанба куни / 1530 йил 26 декабрда Агра шаҳрида [Бобур] безгак касаллигидан Аллоҳ раҳматига қўшилди. Унинг жасадини вақтинча Акбарободдаги Нурафшон боғида кўмдилар ва олти ойдан кейин Кобулга олиб бориб дафн қилдилар. Унинг рихлати тарихини Мавлоно Шаҳобиддин Муаммои бир мисраъда ҳам шаклан, ҳам маънавий бу тариқда берган, таърих: «937 тўққиз юзу ўттиз еттида бўлган».

Унинг салтанати даври тахтга ўтиришидан то вафотигача Андижон ва Ҳиндистонда ўттиз олти йилу етти ойу икки кун бўлган. 49 йилу тўрт ойу бир кун умр кўрган. Ундан тўртта саодат хислатли ўғил қолган. Биринчиси шаҳзода Хумоюн, иккинчиси шаҳзода Комрон, учинчиси шаҳзода Аскарӣй ва тўрттинчиси шаҳзода Ҳиндол. Ул фирдавс макон яхши фазилатлар, маъкул хислатлар билан ораста эди. Жумладан шеър илмидан анча баҳра олган бўлиб, табаррук деб унинг ашъоридан бир фард бу ерда ёзилди. Фард:

*Боз ой эй ҳумой, ки бе тўтти хатат,
Наздик шуд, ки зог барад устухони ман*³⁸.

[Эй Хумо куши тез келгин, тўтидай хатларсиз,
Қарийб суягимни зог олиб кетган эди.]

Насириддин Муҳаммад Хумоюн подшоҳи ғозий ибн Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг муборак мавлуди Кобул аркида, сешанба куни кечаси, зу-л-ҳаъда ойининг тўрттинчиси сана 913/1508 йил 6 мартда воқе бўлган. Онаси Моҳим бегим Хуросон аъёнларидан бирининг кизи бўлиб, насаби шайх ул-ислом Аҳмади Жомга бориб тақалар эди. Падари бузруг-вори фоний жаҳондан хайрлашиб кетганида у Сунбалдан Аграга ташриф буюриб, 937 йили жумада ал-аввал ойининг тўққизинчи

³⁷ Бобур битган тарих. «Бобурнома». – Б.308.

³⁸ «Бобурнома» да бу байт Ҳасан Яъқуббекка нисбат берилган. – Б.16.

куни /1530 йил 26 декабрда Агра шаҳрида отасининг васияти ва қобилиятига мувофиқ, наслу насабига яраша давлат тахтини яхши вужуди билан зийнат берди. Отасидан қолганларни жаннат макон падари даврида бўлгани каби ўзларининг муносиб вазифа ва мақомларида қолдириб, биродарлари ва яқинларига бирор-бир жойгир³⁹ ёки бир вилоятни бахшида этиб, ўзининг фаровон инъомларидан барча хизматкорларни баҳраманд ва шодмон этди.

Шеър фанида моҳир бўлган бир шоир унинг тахтга чиқиши санасини бундай берган, таърих:

*Муҳаммад Ҳумоюн шаҳи некбахт,
Ки хайр ал-мулук аст андар сулук.
Чу бар маснади подшоҳи нишаст,
Шудаи соли таърихаш «хайр ал-мулук».*

[Муҳаммад Ҳумоюн шоҳи некбахт,
Сулукда подшоҳларнинг энг сарасидир.

Подшоҳлик тахтига ўтирганида,

Тарихи ҳам бўлди «хайр ал-мулук» («подшоҳларнинг энг сараси»)].

Жулусидан олти ой ўтгандан кейин Коланжари шаҳрини босиб олиш учун ҳаракат қилди. У ернинг ҳокими итоат билан келиб, 12 ман тилло, тилло ва қумушдан бўлган турли ашё ва нарсаларни нафис матолар билан бирга тортуқ қилди. Айни шу сафарда кўп шаҳар ва ноҳиялар босиб олинди. 940/1533–1534 йиллари мулк пойтахти бўлган Деҳлига яқин жойда, Жавн (Ганга) дарёсининг ёққасида бир яхши шаҳар бино қилиб, унга Динпаноҳ деб ном берди. Таърихи ҳам «*Шаҳри подшоҳи дин паноҳ*» бўлган. 942/1535–1536 йиллар Эроннинг сафавий шоҳи Таҳмоспнинг укаси Сом Мирзо Қандаҳор қалъасининг ҳокими

³⁹ Жойгир/ жо гир (жой олган) -- Бобурийлар салтанати даврида Ҳиндистонда кенг тарқалган ер эгаллиги шаклларида бири. Жойгир эгаси – жогирдор, жогирдан ундирилган давлат солигининг бир қисмини олган. Бунинг эвазига муайян миқдорда қуролланган отликлар, артиллерия ва юк ташувчи ҳайвонлар сақлаши ҳамда кўприк, суғориш иншоотлари қуриши ва уларни таъмир қилиб туриши лозим бўлган. Жойгир ерлари тез-тез алмаштириб турилган.

Хўжа Каломбекни қалъасида қамал қилганида, шахзода Комрон Лохурдан Қандаҳорга келиб Сом Мирзони синдирди. Бир зариф шоир бу воқеани *таърих* риштасига мана бундай тортган «*Зада подшоҳ Комрон Самро*» («Подшоҳ Комрон Сомни урди»).

Шу йили Муҳаммад Замон Мирзо ибн Бадий аз-замон ибн Султон Хусайн Бойқароким, давлати шайбония султонларига ўтгандан бери бобурия даргоҳида паноҳ топиб, икром ва эхсонлар кўриб яшар эди, исён ва ёвузликка бош кўтариб, волий бўлиб турган вилоятида ўз номига *сикка* ва *хутбани* ошкоро қилиб, оқибат бир неча кунлик қарру фаррдан қочиб Султон Баҳодир Гужаротийга қўшилди. Шунинг учун ҳам Хумоюн подшоҳ Ҳиндистондан Гужаротга лашкар тортди. Гужарот волийси чекиниб қочти ва Гужарот тамоман Хумоюн подшоҳ меросий мулки таркибига кирди. Султон Баҳодир Гужаротийнинг мағлуб бўлиши *таърих*ини «*зилли Баҳодир*», деб берганлар. Бунга қўшимча Чонипар қалъаси ҳам қўлга киритилди. Шу иккинчи ғалаба *таърих*и ҳам биринчи *таърих*га ўхшайдур ва уни «*аввали ҳафта моҳи сафар*» («сафар ойи ҳафтанинг бошида»), деб ёзилмишлар. Султон Баҳодир Гужаротий бу ердан ҳам қочиб, Бандарвит (?) томонга бориб, фарангийлар қўлидан ҳалок бўлди.

Қисқа вақтда Қандаҳордан то Биҳоргача бўлган ҳудудлар Хумоюн подшоҳ бошқарув қўлига ўтди. Бир неча муддат форигболлик билан кун кўриб салтанатининг ўнинчи йили, сафар ойи, 946/1539 йил 18 июнь – 17 июль афгонларнинг *сур* қавмидан бобурия намакхўрлари ва чокарларидан Фаридхон ибн Иброҳим, жуда бебок ва донг таратган киши *сур* қавмининг куткуси билан фитна ва фасодга бош кўтарганида бобурийлар душманлари ҳар тарафдан бош кўтариб унинг байроғи остида жам бўлдилар. Хумоюн подшоҳ унинг дафи учун лашкар тортиб, Ганга дарёсининг шохобларидан бўлган Солаб жўйи ёқасида, Биҳорнинг Суба музофотидаги Азимобод Арифида жанг воқеа бўлди. Акауканинг ўзаро муҳолифатлари ва баъзи сипоҳ сардорларининг ўзаро нифоклари сабаб бўлиб, Хумоюн подшоҳ томонга шикаст тегди. 947 йили, ўнинчи муҳаррамда /1540 йил 17 майда Қанучда яна икки лашкар рўпара келиб, яна қариндошлар ва баъзи

амирларнинг иттифоксизлигидан даҳшатли мағлубият рўй берди. Хумоюн Кобул тарафига кетди. Йўл асносида укаси Комрон, Аскарый Мирзо ва Ҳиндол Мирзо ҳамда лашкарнинг бир неча улуғлари бевафолик қилиб, хизматидан юз ўгириб Кобулга кетдилар. Сипоҳнинг бақияси ҳам тарқалиб кетди. Туриш жойи йўқлигидан баъзи яқинлари ва мулозимлари ҳамда бир кичик фавжи билан Хуросон сари жиловини бурди. Шаҳзода Комрон Мирзо акаси рикобидан жудо бўлиб Кобулга равона бўлди, *сикка* ва *хутбани* ўз номига қилиб, Ғазнийни тобе ерлари билан шаҳзода Аскарыйга берди, Қандаҳорни барча тобеоти билан шаҳзода Ҳиндолга тухфа қилди. Бадахшонда ҳам *хутба* ва *сиккани* ўз номига қилиш учун Хўжа Хованд Маҳмудни шу матлаб учун элчи сифатида Бадахшон волийси Сулаймон Мирзо ибн Мирзо ибн Султон Маҳмуд ибн Султон Абу Саъид хузурига юборди. Мирзо Сулаймон бу таклифни қабул қилмади. Шох Комрон бундан ғазабланиб икки марта лашкар тортиб оқибат Бадахшонни босиб олди. Мирзо Сулаймон ва унинг ўғли Иброҳимни тутиб маҳбус қилди ва Қосим барлосни бу ерда ҳоким тайинлади. Абдуллоҳ Мирзони бир фавж сипоҳ билан бу ҳудуднинг муҳофазати учун қолдириб, дор ул-мулк бўлмиш Кобулга қайтди. Бу воқеа жума куни, 17- жумада ас-соний 938/1532 йил 26 январда бўлган.

Бир замон фалак шох Комрон комида бўлиб, нишот ва комронлик эшикларини унга ланг очди. 951 йили, рабиъ ас-соний ойида 1544 йил 22 июнь – 21 июлда заҳмат ва саргардонликлардан сўнг Хумоюн подшоҳ Эрон тарафга шошди, Ҳиротга етиб келган куни Муҳаммадхон Мирзо унинг истиқболига чиқиб, таъзим ва тақрим шартларини бажо келтириб, унинг йўлидаги ҳокимлар ва нозимлар Эрон шоҳи ҳукми билан хизмат ва ризоҷўйликда бир дақиқа ҳам тинч бўлмадилар. Эрон шоҳи Таҳмоспшоҳ Сафавий унинг келишини эъзоз ва икром билан кутиб олиб, қадршинос подшоҳдан меҳмондорчилик бобида нимаики яхши хулқ ва мурувватдан бўлса бажарди. Хумоюн подшоҳ ҳам иззат ва эҳтиром билан ул дўстпарвар подшоҳга бир неча мамлакатнинг хирожига тенг келадиган катта олмосни икки

юз эллик лаъл, латиф ва нафис матолар билан бирга пешкаш қилди. Истироҳат ва осойишталикдан кейин Хумоюн подшоҳ салтанатини тиклаш учун фарзанди анжуманди Шоҳ Мурод Мирзони катта ва кучли лашкар билан кўмак ва мадад учун тайин қилди. Хумоюн подшоҳ кўнглини кўтариб, хотирини жам этган ҳолда видолашди. Мисраъ:

Қадри зар заргар донад.
Қадри жавҳар жавҳарий.
 [Зар қадрини заргар билур,
 Гавҳар қадрини – гавҳаршунос.]

Хумоюн подшоҳ Эрон лашкари билан 952 йил бошида / 1545 йил 15 мартда Қандаҳор сари равона бўлди. Олти ойгача Қандаҳорни камал қилганида, Комроншоҳ тарафидан бу ерда волий бўлиб турган Мирзо Аскарӣ қаршилик кўрсатишда ожиз қолиб, Қандаҳор қалъасидан чиқиб таслим бўлди ва акаси Хумоюн подшоҳ мулоқотига мушарраф бўлди. Силайи раҳм талаби ва зотий раҳм билан унинг гуноҳларини афв қалами билан ўчирди. Хумоюн яловининг ойчаси Кобул сари ҳаракатга келди. Кобул йўлида подшоҳнинг амакиси Мирзо Носир ибн Умар Шайх Султон ва шаҳзода Ҳиндол бир фавж сипоҳ билан Комроншоҳдан юз ўгириб, [Хумоюн] подошоҳга келиб қўшилдилар. Комроншоҳ Хумоюн лашкари келиши хабарини эшитиб, Кобулдан шабгир қилиб Ғазнийга қочди.

[Хумоюн] Кобулни эгаллаб аркка кирди ва саодатманд фарзанди шаҳзода Муҳаммад Акбарким, якшанба кечаси, бешинчи ражаб оёи 949/1542 йил 15 октябрда отаси йўқлигида оламга келган эди ва ёши уч йилу икки ойу беш кунга тўлган бўлиб, онаси билан шу ерда эди, дийдор кўришиб кўзини равшан қилди. Кобулнинг фатҳи ҳижрий 952 йили муборақ рамазон ойининг ўнинчисида / 1545 йил 15 ноябрда содир бўлди. Бу ғалаба тарихини бир донишманд мана шу мисрада берган.

Таърих:

«Бу жанг гирифт мулки Кобул аз вай.»

[«Кобул мулкини ундан жангсиз олди.»]

953 йил бошида /1546 йил 3 мартда Хумоюн подшоҳ Бадахшонни эгаллаш учун азм қилди. Комроншоҳ тутқунлигидан халос бўлган Сулаймоншоҳ бу вилоятни ўз тасарруфига [қайта] олган бўлиб, пешкаш ва ҳадялар билан келиб, итоат қилди. Шу воқеалар асносида Комроншоҳ вақтни ғанимат деб билиб, Мирзо Шоҳ Хусайн мадади билан суръат билан келиб Кобулни қўлга киритди. Бу хабарни эшитгач Бадахшонни Мирзо Сулаймонга ва Қандаҳорни шахзода Ҳиндолга бериб, амакиси Мирзо Носирким, Мирзо Ёдгор номи билан аталган эди ва бўлиб ўтган исён ва қабиҳликларнинг бошлиғи эди, бошини танасидан жудо қилиб, жазо берди. Кобулга келиб Комроншоҳ билан жанг қилиб, еттинчи рабиъ ал-аввал ойи 954 йили /1547 йил 27 апрелда яна Кобулни эгаллади. Комроншоҳ қочиш водийсига бош олиб кетди. Шундан кейин Комроншоҳ ва шахзода Аскарӣй бир неча марта акалари билан жанглар қилиб, мағлуб бўлдилар. 958 йили *афғон* тоифаларидан *маҳмандӣй* ва *халилий* қабилалари ғалаён ва қўзғолон кўтариб, Комроншоҳ билан бирлашиб, Хумоюн подшоҳ ўз аскаргоҳига айлантирган Хайбар мавзеига, зу-л-қаъда ойининг охирги куни шабихун қилиб ҳужум қилдилар. Шу кеча қаттиқ муҳораба бўлди. Оқибат нусрат ва ғалаба Хумоюн подшоҳга насибу рўзи бўлди, шахзода Ҳиндол шаҳидлик топиб, шахзода Аскарӣй бир неча душманлар билан бирга асирга тушди. Икки тараф сипоҳдан жуда кўп киши ҳалок, мажруҳ ва майиб бўлиб ётди. Қолган афғонлар қочишга азм қилдилар. Комроншоҳ ночор ва тор-мор бўлган ҳолда Султон Одам Каҳқаҳар олдига борганда уни тутиб олиб, бандӣй сифатида Хумоюн подшоҳ саройига юборди. Бир неча марта ва қарратлар уни текшириб, иноқлик ва ислоҳ энди ниҳоясига етгани боис «ким тажрибадан сабоқ олмаса, унинг натижаси надоматдир», деган мақолнинг

мазмунича яна уни синашни акл ва андишадан узоқ деб билиб, уни кўр қилиб, ҳаж сафарига юбордилар.

Ҳижрий 964 йили, ўн биринчи зу-л-ҳижжада / 1557 йил 4 октябрда [Комрон] Маккаи мукаррамада жаннат сари хиром айлади. Вафоти таъриhini «Шоҳ маҳрум дар Макка монд» («Шоҳ Маккада маҳрум қолди»), деб берганлар. Мирзо Комрондан бир ўғил қолган эди. Оти Абулқосим Мирзо. Акбар подшоҳ даврида 974 йили / 1566–1567 йилларда ёшлигида қатл этилди. «Намонд аз Комрон ному нишоне» («Комрондан ному нишон қолмади») мисранда таъриhini берганлар.

Шаҳзода Аскарни Мирзо бир хийла билан ҳибсдан халос бўлиб, Балхга қочди. У ердан байтуллоҳ сафарини истаб, муборак Шом ва байтуллоҳ орасидаги йўлда дорус-саломга риҳлат қилди. Ундан бир қиз қолган эди. Уни Ҳумоюн подшоҳ катта ўғли шаҳзода Жалолиддин Акбарнинг хотинлик риштасига тортган эди.

Ҳумоюн подшоҳ қариндошлари ва бегоналарнинг ташвишларидан қутулиб, хотиржамлик унга муяссар бўлди. Ўн беш йил бўлар эдики Ҳиндистон мамлакати қўлдан кетиб, у ерда *афғония* қавмларидан беш киши, яъни Шершоҳ, унинг ўғли Салимшоҳ, Султон Муҳаммад Адлий, Султон Иброҳим ва Сикандаршоҳ Деҳли тахтига ўтирган эдилар. 961 йили, зу-л-ҳижжа ойининг ўрталарида 1554 йил ноябрнинг ўрталарида Ҳумоюн Ҳиндистон тасхири учун отланди. Рақтиёс ва Нилоб дарёси худудида бўлган *афгон* қавмлари Ҳумоюннинг лашкар тортиши овозасини эшитишлари билан ваҳм ва ҳадиксираган ҳолда пароканда бўлдилар. Ҳумоюн подшоҳ Аллоҳнинг чексиз иноятдан қаршиликсиз Лохурга кириб борди. Бу ерда хутба ва сикка унинг номи билан зийнат топди. Ҳар тарафга фавжларини жўнатиб Сирҳинд ва Дебалпурни ҳам қўлга олди. Сикандаршоҳ кетма-кет подшоҳ жангига лашкарларни юбориб, бироқ пайдарпай мағлуб бўларди. Охири саксон минг пиёда ва суворийлари билан Сирҳинд майдонида қаттиқ уруш қилди. Иккала лашкар бири-бирига қарши қирқ кун туриб, уруш ва тортишув қилинди. Иккинчи шаъбон а 962 йили / 1552 йил 22 июнда Сикандар

лашқарига шикаст етди ва у чекиниб Саволак тарафига қочди. Шу буюк ғалабадан сўнг рамазони шарифнинг бошида, 962 йили / 1552 йил 20 июлда давлат ва иқбол билан Дехли шаҳрига кириб чиройли кўним топди. Динор⁴⁰нинг юзи, минбарларнинг боши яна бир марта унинг номи билан оройиш ва зебу зийнат топди. Бу фатҳнинг таъриhini давр фозилларидан бири бундай ёзган. Таърих:

*Муншии хирад толеи маймун талабид,
Иншои суҳан зи таъби мавзун талабид,
Таҳрир чу қард фатҳи Ҳиндустонро,
Таърих зи «шамшери Ҳумоюн» талабид.
[Акл муншийси бахтли толе тилади,
Сўз иншосин мавзун таъдан тилади.
Ҳиндистон босиб олинниши ҳақида сўраганда,
Тарихини «Ҳумоюн шамшири»дан тилади.]*

Бу фатҳдан етти ой ўтгач, подшоҳ ўз кутубхонасининг янги иморати устига чиқиб, ён-атрофни тамоша қилиб турганида шом намози вақти бўлгач томдан пастга тушмоқчи бўлди. Иккинчи зинага оёғини қўйиб-қўймас муаззин намозга азон айта бошлади. Азон ҳурмати учун тўхтаб, ўтирмоқчи эдики, оёки кийимларига ўрмалашиб қолди, ҳассаси ҳам сирпаниб кетди ва ул жаноб томдан ерга тушди. Шу фожиадан кейин ўн биринчи рабиъ ал-аввал 963 йили / 1556 йил 25 январда мангу манзил сари юзланди. Дехли шаҳрида Чаман (Ганга) дарёсининг ёқасидаги Султон Муиззаддин Кайқубод иморатида дафн қилинди. Келажакда Ҳумоюнхони жаннат ошиённинг завжаси Ҳожи бегим саъй ва ҳаракати билан бу ерда яна олий иморатлар ва дахма бино қилинди. Унинг вафотини бир оқил шундай ёзган: «Дар фиरोғи вориси мулк Жалолиддин бод» («Мулк вориси Жалолиддин фиरोғида бўлсин»).

⁴⁰ Динор – тилла танга.

Унинг ҳукумати фақат Кобулда ўн йил, биринчи марта подшоҳлиги муддати тўққиз йилу саккиз ой, иккинчи марта эса Ҳиндистон фатҳидан кейин вафотигача етти ой. 49 йил тўрт ой саккиз кун умр кўрган. Ундан икки нафар аржуманд ўғил: Жалолиддин Акбаршоҳ ва шаҳзода Муҳаммад Ҳаким ва бир қиз Нажибнисо бегим қолган.

Жалолиддин Акбар подшоҳ ибн Насириддин Хумоюн подшоҳ Ҳамидабону бегим, Маряммакон лақабли онасиданким, Аҳмади Жом наслидан эди, якшанба кечаси, бешинчи ражаб куни сана 949 йили / 1542 йил 15 октябрда оламга келган. Унинг таваллуди таърихи шудир:

*Зи баҳри валодати шаҳаншоҳи жаҳон,
Таърих «шаҳаншаҳ Жаҳонгир» навишт.*

Хумоюн султони жаннат ошиён вафот этган чоғида Жалолиддин Акбар подшоҳ отаси топшириғига биноан Сикандаршоҳи афгон дафи билан машғул эди. Падари бузругворининг фожиавий ўлимидан сўнг Лоҳур музофотларидан бири бўлмиш Калонур мавзеида, жума куни, иккинчи рабиъ ус-соний, 963 да / 1556 йил 15 февралда, ўн тўрт ёшида салтанат тахтига ўтирди. Унинг тахтга ўтришини бир фозил киши бундай назмда битган. Таърих:

*Аз сиккаи шаҳ чу рўйи зар анвар шуд,
Ва зи хутбаи ў тараффаъ минбар шуд.
Бинишаст ба тахти салтанат Акбаршоҳ,
Таърихи жулус «нусрати акбар» шуд.*

[Шаҳ номидан зар юзи нурли бўлди,
Хутбада унинг номидан минбар яна баланд бўлди.
Акбаршоҳ салтанат тахтига ўтирдию,
Тарихи ҳам «нусрати акбар» («улуг галаба») бўлди.]

Жулусининг бошларида Сикандаршоҳ афгонким, қочиб Саволак тоғларида яширинган эди қалин лашкар йиғиб, қўзғалон

кўтарди. Акбаршоҳ лашкари унга қарши бориб уни мағлуб қилдилар. Сикандаршоҳким фарзин сингари эгри-бугри юриш қилар эди, фил кучидан пиёда бўлиб, ажал шоҳнинг мотида гарқ бўлмаслиги учун рух(юзи)ни фирор йўлига солди. Кейинги йил бошида Ҳаму (Хему) Баққол салтанатга даъво қилиб, фаровон сипоҳ йиғиб, Дехлига келди ва унинг ҳокими Турдибекким, Акбаршоҳ даргоҳи сардорларидан бири эди жанг қилиб уни синдирди (мағлуб этди). Подшоҳ Аликулихон шайбонийни кучли лашкар билан унинг дафи учун номзад қилиб, ўзи ҳам лашкарини ораста қилиб шу тарафга юриш бошлади. Пайшанба куни, иккинчи муҳаррам, 964 / 1556 йил 5 ноябрда Понипат худудида Аликулихон Ҳаму Баққол лашкари билан учрашди. Жанг бошланишида Ҳаму Баққол кўзига ўқ тегиб, беҳуш йикилди. Бу ҳолатни кўриб лашкарида ваҳима тушиб, қочинш йўлини тавладилар. Хони хонон Байрамхон Ҳаму Баққолни тутиб олиб, подшоҳ хузурига олиб келди. Ҳукми олий билан қатлга етказдилар. Подшоҳ бу ердан Дехлига келиб, Ҳаму Баққолнинг узоқ вақтлар давомида йиққан хазина ва дафиналари, қолдирилган барча молу бойлигини эгаллаб олди.

Акбар подшоҳнинг вазири кабири Байрамхон, мавсуф ба Хони хонон подшоҳни кичик ёшда деб билиб, мамлакатнинг барча куллиёти ва жузиёти, мулкнинг молия ва сиёсий ишларида хоҳлаганини қилар, подшоҳнинг розилигисиз ҳукм ва идорани қўлга олган эди. Акбаршоҳ ҳукуматини шунча чеклаб қўйган эдики, кундан-кунга унинг қайсарлиги ва итоатсизлиги зиёда бўлур эди. Подшоҳнинг садоқатли меросий мулозимларидан бўлган Турдибекни Ҳаму Баққол жангида кечикиш ва тақсир (гуноҳ) қилиш тухмати билан, тафтиш ва ҳақиқатни текширмасдан, гуноҳсиз ва подшоҳ розилигисиз қатл қилди. Шу билан бирга Акбаршоҳга яқин бўлган давлатхоҳларни бир-бир ишдан олиб, подшоҳдан узоклаштириб, ўринларига қариндош ва дўстларини тайинланар эди.

Акбар подшоҳ бу ҳолатни кўриб билдики, бундан ортиқ чидаб кечикса, ихтиёр ва иқтидорнинг жиловни батамом қўлдан кетади. Ақлу зеҳн тақозоси ва эҳтиёткорлик юзасидан хонлар ва улуг амирларнинг

сараси бўлмиш Шамсиддин Муҳаммадхон Ғазнавий, Хони аъзам номи билан донг таратгандиким, Хумоюн подшоҳни Шершоҳ афғон билан Жавсо қасабасида бўлган жангларда маъқул хизматлар бажо келтирган эди, чун Хумоюн подшоҳ сипоҳига шикаст етканда шох жанг майдонидан юз ўгириб, душмани ортидан таъкиб қилиб келаётганда ва подшоҳ душманларидан қутулиш учун ўзини Ганга дарёсига ташлаб кечиб ўтаман деганида, қурол ва аслаҳ ғамда либосларининг оғирлигидан қарийб ғарқ бўламан деганда мана шу Шамсиддин Муҳаммад Хони аъзамнинг дастёрлиги ва садоқати билан бало тўфонидан қутулиб, нажот соҳилига етган эди. Хуросон ва Эрон сафарида, саргардонлик ва паришонлик ҳолларда у ўз валинеъматининг узангисида бўлиб Хумоюн подшоҳдан ҳеч айирмаган эди. Иккинчи марта тахтга қарор топиб, мустақил ҳукм суриши пайтида Хумоюн подшоҳ унинг шойиства хизматлари эвазига уруғ-қариндошлари ва яқинлари билан бирга яхши мансаблар билан мумтоз бўлди. Хумоюн подшоҳ жаннат ошиён вафотидан кейин, давлат навбати Акбаршоҳга етганида ундан янада фавқуллода жонбозлик ва садоқат зоҳир бўлиб, ҳамма жойга тарқалди. Акбаршоҳ унга Панжобни жойгир мулки сифатида бериб, «Хони аъзам» лақаби билан азиз тутди. Яна Адҳамхонким, кўкалдош, яъни Акбаршоҳнинг ризойи акаси эди, Мунъимхонким, баъзи фавжларнинг амири лашқари эди шохлик саройига чақирилди. Васфлари ўтган бу улуг амирларни бир хилват жойда ўз қалбидаги сир ва асрори билан таништириб, Хони хонон Байрамхонни ҳукмронликдан даф қилиш учун машварат шарафи билан мушараф қилди. Барча фикр ва мулоҳазалар уни амалидан олиш учун бўлди. Ҳижрий 968 йили Байрамхон Хони хонон вазирликдан олинди. Байрамхон подшоҳ ҳузуридан қочиб, намакҳаромлик қилиб қуфронни неъматга кадам босди. Лашқар йиғиб бир неча марта подшоҳ билан жангу жадал қилди. Мағлуб бўлиб, охири ҳаммадан маъюс ва маҳрум бўлиб, улуг олимлар шафоатлари билан муқаррам ва муҳаррам бўлмиш икки шаҳар тавофи учун ижозат олди. У йўлга чиқиб Гужарот худудига келганида, Муборакхон афғонким, унинг отаси Можбуҳвора урушида Байрамхон амри билан қатл этилган эди, отаси интиқомини олиш учун Байрамхондан қасос олди. Фард:

*Ҳар ки зи гулзори вафо рӯ битофт,
Хори жафо синایی ўро бишикофт.*

[Ким вафо гулзоридан юз ўгирса,
Унинг кўксини жафо тикони тешар].

Акбаршоҳ Байрамхон ва унинг ярамас ўртоқларидан хотиржам бўлиб, барча олий ҳимматини раият ва сипоҳнинг аҳволи ва шароитларини яхшилаш учун сарфлади. Мамлакат ва мулкнинг ободонлиги, осойишталиги, тижорат ва зироатким, мулку миллатнинг сарвари ва бойлиги бўлиб, ҳукумат ва давлатнинг манфаати ҳам шундадир кўпдан-кўп уларнинг ривожини ва тараққиётини учун ҳаракат қилди. Ул ҳазрат асос ва бино солган яхши қонун ва қоидаларнинг баёни ва тафсилотини берсак, анча узун бўлиб қолади. Бу мухтасарда биттаси билан кифояланди.

Унинг адолати осоридан бири шудир. Бир куни ул ҳазрат ўз одати бўйича кийим ва қиёфасини ўзгартириб, кўшкни олийдан бир неча яқинлари билан бирга ўзи шахсан сипоҳ ва раият ҳолидан хабар олиш ва тафтиш қилиш учун шаҳарга чиқиб юради. Тўсатдан унинг қулогига бировнинг қайгули ноласи чалинди. Бу хуш овоз чиқиб келаётган хона эшигигача келиб, бир мулозимини текшириш учун ичкарига юборади. Мулозим бориб текшириб арз қилдики, бу ердаги бир қулнинг хожаси уни шароб келтириш учун юборган экан. Гулом олиб келинган ичимлик хожа табъига хуш келмагани боис қулнинг тутиб, қўл-оёғини боғлаб, роса калтаклашиб бош-аёқ қонга бўябди. Подшоҳ бу ҳолни кўриб кўзларидан ёш оқади. Қулнинг эгасига танбих бериб, гуломни сотиб олиб озод қилиб, табиблар олдига юборади. Ўз манзилига келиб, эртаси тонгдан атроф ва жавонибга фармон юбориб, ўз мулкида қаниз ва қул савдосини буткул тўхтатиб манъ қилади.

972 йили / 1564–1565 йилларда Акбаршоҳ хонадониде экизак фарзанд-лар оламга келди, бир ой ўтмасдан бурун улар ўлишди.

Қосим Арслон «ду гавҳари шоҳвор» («иккита катта шоҳона гавҳар»), деб тарихини топган эди.

974 йил бошида / 1566 йил 19 июлда Алиқулихон ва Баҳодирхон, Ҳайдар Султон ўзбекнинг ўғиллариким, оталари Муҳаммад Бобуршоҳ салтанати даврида мовароуннаҳрлик султонларидан юз ўтириб, Бобуршоҳ давлатхонасидан паноҳ топиб, ҳурмат ва тарбият кўрган эди, оталари вафотидан сўнг ўғиллари ҳам бобурия хонадони давлатхонасида тарбият ва парвариш топиб, айниқса Акбаршоҳ шарқий вилоят ва Жунпурни ўринли тариқасида баҳра олинсин, деб уларга муқаррар қилиб берди ва «Хони замон» номи билан атади. Охир шунча эҳсон ва инъом эвазига намақҳаромлик ва исёнга қадам босиб, ўлкада фасод ва фитна кўтариб, Кобул волийси шаҳзода Муҳаммад Ҳакимгаким, бир тажрибасиз ва гўр йигит эди, расул ва рисоалар юбориб, унинг назарида давлат келинчагини бир неча зеб ва зийнатлар билан жилвагар қилиб, васваса ва афсун билан уни авраб, ўз акасига қарши тарғиб ва ташвиқ қилдилар. Тўғри иттифоқ ва иноқлик йўликим, ҳар бир соҳиб давлат давлатининг ривожини ва кўпайишига сабабдир, бу фасадчиларнинг иғво ва зилолати натижасида низо ва жанжал билан яқун топди. 974 йили, жумада ас-соний ойида / 1566 йил 14 декабрь – 1567 йил 12 январда у (шаҳзода Муҳаммад Ҳаким) Кобулдан Ҳиндистонни эгаллаш учун лашкар тортиб келди. Алиқулихон ва Баҳодирхон ҳам ўз сипоҳлари билан тез ҳаракатга тушиб, шаҳзода Ҳакимга кўшилиб, бир уюшма бўлиб Акбаршоҳ билан жанг қилмоқчи эдилар. Бирок Акбар подшоҳ бу мулоҳазани фаҳмлаб, Хони хонон Мунъимхонни Акбарободга ноийб ва кўриклаш учун қолдириб, қалин лашкар билан шошилинч йўсинда илғор қилиб, шаҳзода Муҳаммад Ҳаким йўлини тўсди. Шу билан иккита душмани ўртасида тўғаноқ бўлиб турди. Шаҳзода Муҳаммад Муқим Лохургача етиб келган эди ва ўзида қаршилиқ қилиш учун тобу тоқат топмай, муродига эришмасдан Кобулга қайтди. Подшоҳ бу ердан Шералиқулихон ва Баҳодирхон дафлари учун лажом тортиб, Монгпур ҳудудида Ганг дарёсидан ўтиб, Дипок музофотидаги Сангардил қишлоғининг ҳудудида Алиқулихон ва

Баходирхонлар билан учрашди. Бир неча кунлик талаш ва олишишлардан кейин, душанба куни зу-л-ҳижанинг биринчи куннда, 974 йили / 1567 йил 9 июлда Алиқулихон ва Баҳодирхон аксар лашкарлари билан жангда ҳалок бўлишди. Бу воқеанинг тарихини бир шоир «фатҳи акбар муборак» деган иборада келтирибди. Акбар подшоҳ шу ғалабага эришган мавзеда ёдгорлик қолиши учун бир шаҳар барпо қилиб, номини Фатҳпур қўйди.

975 йили / 1567 йилда Чатур қалъасини эгаллаш учун у лашкар тортиб, қалъа девори остида тешиklar ковлаб борут қўйиб, портлатганларида қалъа деворлари ва буржларида бўлган сипоҳ осмонга учиб кетиб, тарқалиб кетишди. Бир неча кундан кейин қалъа босиб олинди, рожипут қавмидан қалъада бўлган қарийб ўттиз минг киши кириб ташланди. Мирзо Асирий бу фатҳ таърихини шундай топган:

*Чу гулгуна андешаи подшоҳ,
Сўйи азми Чатур бикарданд зин.
Ба андак замон фатҳи он қалъа кард,
Ки бодо жаҳонаш ба зери нигин.
Чу таърих нурсидам аз ақл гуфт,
«Надорад касе ёд фатҳе чунин».*

[Подшоҳнинг ғазаб андишаси,
Чатур сари бориш учун отланганида,
Андак замонда уни фатҳ қилди,
Жаҳон унинг узуғи остида бўлсин.
Бунинг тарихини сўраганимда ақл,
«Ҳеч ким бундай ғалабадан хабари йўқ», деди.]

Рожа Рой Рантханпур Саржин ҳам шу вақтда ўз қалъасининг метинлиги ва мустаҳкамлигига таяниб, исён ва қўзғолон кўтариб, подшоҳ итоатидан бош тортган эди. Бинобарин, Муҳаммад Акбаршоҳ уни ўз итоатига киргизиш учун равона бўлди ва бир ойлик қамалдан сўнг ҳижрий 976 йили, учинчи шавволда / 1569

Йил 21 мартда қалъани эгаллади. Султон Алоуддин Халжайи бир йил деганда фатҳ қилган қалъани Акбаршоҳ бир ойда олди. Мавлони Шерий унинг таъриhini бундай берган. Таърих:

*Қалъаи куфр чун аз давлати шаҳ ёфт шикаст,
«Шаҳи куффоршикан» ёфта Шерий солаш.*

[Куфр қалъаси шоҳ давлатидан синганида,
«Шаҳи куффоршикан» деб, Шерий тарихини топди].

Шу йили Рони Дарговати Каркатилнинг ҳокимиким, мулки Рантҳанпур, Молва, Биҳор ва Дакан орасида жойлашган эди ва дойим савдогарлар йўлини тўсиб, тижоратга ҳам тўскинлик қилар эдики, унга қарши олий фармонга мувофиқ Абдулмажидхон Осафий юборилди. У бориб ўшал ноҳияда қаттиқ уруш қилди. Рони Дарговати иккита захм олиб, қўлга тушишини билиб ханжар билан ўзини ўлдирди. Жангдан кейин унинг ўглини очик қатл қилдилар. Чавокда қалъаси фатҳ бўлди. Роний ва ўглининг хотинлари Жавҳар қамали вақтида бир чордевор ичини чўп ва хас-хашак билан тўлдириб, уни ёқиб ўзларини оловга ташлаб ёниб кетдилар. Аллоҳ қудрати ажойиботларидан бири шуки, қалъа фатҳидан тўрт кун кейин ўша бино ичидан икки аёлни тирик кўрдилар. Бир Роний Каловатининг синглиси Камиловати ва иккинчиси рожа Биркатҳанинг қизи. Уни Рони Каловатига хотинликка олиб келган эканлар, аммо унга ҳали қўл текизмаган эди. Ораларида тушган бир катта тўсин буларни оловдан сақлаган экан. Осафхон қайтиш чоғида бу иккала аёлни ўзи билан подшоҳ ҳузурига олиб келди.

Мулк салоҳияти ва сиёсати учун Акбаршоҳ Агра қалъасини янгитдан бино қилишга аҳд қилди. Агра доруссалтанати Ҳиндистоннинг муҳим нуқтаси ва маркази ҳисобида бўлиб, унинг эски қалъаси Ганганинг соҳилида Кобулнинг шарқида жойлашган бўлиб, замона зайли ва дунё ҳодисоти, нойибларининг келиб-кегиш натижасида анча хароб ва вайрон бўлган эди. Ҳумоюн фармони билан қалъанинг қолган қисми ҳам

бузилиб, янги қалъа асосини ердан бошлаб тош билан кўтариб, маҳобатли ва мустаҳкам қилиб қурилади бошлади. Унинг арзи 30 газ ва баландлиги олтмиш газга етиб, тўртта дарвозаси бўлиши лозим эди. Замона муҳандиси фармонига биноан Мир Қосимхон бу улкан ишга маслаҳатчи ва бошлиқ бўлди. Ҳар куни минг кишидан тезкор қурувчию меъмор, кучли билакли мардикору ишчи шу қурилишда жидду жаҳд билан банд бўлдилар. Тўрт йил муддатда унинг сурати истехкомга ўхшаб зеб олди, унинг маскан ва манзиллари ул қалъа ичида метин ва бир мустаҳкам ўралган кўргон тариқасида саккизинчи йил дегандагина тайёр бўлди. Тарих китобларда ёзилганки, неъмат бахш этувчи ва инъому атолар берувчи Акбар подшоҳни лутф ва қарам билан кўп фарзанд берган бўлса ҳам, бироқ, улар аксарияти болалик чоғида йўқлик бешигида ётиб қолардилар. Шу жиҳатдан Акбаршоҳнинг хотири хаста ва дили шикаста бўлиб, етим ва есирлар, мискин ва узлатда ўтирган зоҳидларга эҳсон ва назру ниёз қилиб, ажзу ниёз билан беннёз подшоҳ даргоҳидан бир саодатманд фарзанд тилар эди. Худопарастлик йўлининг пешвоси бўлмиш ҳазрати шайх Салим Чиштигаким, тоғга туташ Сикрий мавзеида, Фатҳпур деган хонақоҳда / 1569 йил. Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир ибн Акбаршоҳ 1037/1628 йили вафот этган/ манзил тутган эди Акбар подшоҳ катта эътиқод ва ихлос қўйган эди. Илоҳий инбом-эҳсонлар ва марҳаматидан, чоршанба куни, 17-чи ...ойи, 977 йили⁴¹ баданнинг ниҳонхонасидан бир садафдек мулк ва давлат вориси салтанат дуржида қадам босди. Бу улуг хушхабар Акбар подшоҳ қулоғига етиб боргани билан, саждаин шукр бажо келтириб, шукронасига мамлакатидаги барча асирлар ва маҳбусларни озод қилишни буюрди. Фарзанди аржуманди номини шайх шарафига Султон Салим деб ном қўйди.

Яна 978 йили, пайшанба кечаси, учинчи муҳаррамда / 1570 йил 5 июлда Шайх билан қўшни маҳалдага Фатҳпурда жаҳонбонликнинг иккинчи кўз қарочиғи оламга келди ва олам-олам хурсандчиликларнинг сабабига айланди. Умумий тантана ва

⁴¹ Ҳижрий 977 йил – милодий 1569 йил. Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир ибн Акбаршоҳ 1037/1628 йили вафот этган.

тўйлар ташкил этиб, шукронасига турли неъматлар, нақдина ва қалин молларни муносиб ва муҳтожларга улашдилар. Муҳаббат самараси бўлган бу боланинг исмини Султон Мурад қўйишди. Нозикфаҳм сўз усталари бу икки гавҳари нодирнинг таваллудлари шарафига яхши шеърлар ва ёқимли назмлар битиб, эҳсон ва инъомларга сазовор бўлган эдилар. Шулардан битта таърих кифоят қилди. Таърих:

*Дод ду шахзода ба шоҳ ин сипеҳр,
Чехрайи он ҳар ду беҳ аз офтоб.
Аввал аз ў сони шоҳи жаҳон,
Сони аз ў дилбари олижаноб.
Он яке аз юмн ба шоҳи сарир,
Мужда расон буд ба сад фатҳ боб.
Он дигар боиси амну амон,
Меҳр зи маҳ дода ба ў маҳди хоб.
Муждадағаи мавлуди шах аввал аст,
Гуфта аз ў мисрағи аввал жавоб.
Аз дувумин мисрағи абёт ҳам,
Мавлуди шахзодайи соний биёб.
Бод мудом он шаху шахзодаро,
Жоҳ Сикандар, фар(р) Афросиёб.*

[Бу олам шоҳга иккита шахзода берди,
Уларнинг чехралари куёшдан ҳам гўзал.
Улардан бири шоҳи жаҳондир,
Иккинчиси олижаноб дилбари.
Улардан бири тахт эгасига,
Юзлаб ғалабалар хушхабарини берди.
Иккинчиси амну омонликка сабаб,
Куёшу ой унга берди осойишталик.
Биринчи шахзода таваллуди йилини,
Иккинчи мисра хушхабардек беради.
Иккинчи мисрадаги байтлардан,
Сен иккинчи шахзода таваллуд йилини топ.

Бу иккала шахзоданинг мақоми,
Искандардек бўлсин, дабдабаси эса Афросиёбдек].

Биринчи мисралардан биринчи шахзодани, иккинчи мисралардан эса иккинчи шахзоданинг таваллуд топган йиллари чиқади.

Сикрий мавзеида шу иккала шахзоданинг бахтли таваллудлари воқе бўлганидан, ваҳший ва йиртқичлар макони бўлган бу тоғларда олий иморатлар бино қилиб, яхши уй-жойлар ва хуш-хаво манзиллар бино қилинди-ки, Фатхдур номи билан машхур бўлди.

Бундан олдин Мирзо Иброҳим Ҳусайн ва Мирзо Муҳаммад Ҳусайнларким, Мирзо Султон Муҳаммаднинг ўғиллари исён отига миниб Гужарот вилоятини эгаллаб олган эдилар. 980 йили / 1572–1573 йилларда бу мулкнинг тасхири ва уларга жазо бериш учун қўшин тортилди. Қисқа фурсатда бу ҳудуд давлат авлиёларининг ром қилиш ва тасарруф қўллари билан босиб олинди, исёнчилар қочиб Шўр сув дарёси лабида жойлашган Сурат қалъасига бориб яшириндилар. Сурат вилояти, Бабруж, Баруда, Жонпонир хануз уларнинг қўлларида эди. Гужарот фатхидан кейин бу томонга лашкар тортиб, икки ойлик қамалдан кейин, 23 шаввол 980 йили / 1573 йил 26 февралда Сурат қалъаси фатх қилинди. Сурат қалъаси забтининг таърихи:

*Фатҳ шуд, ки ажаб қалъае, ки зафт,
Инҳо зи давлати шаҳи олам баид нест.*

[Жуда ҳам метин бир қалъа фатҳ бўлди,
Бу эса шоҳи олам давлатидан йироқ эмас.]

Бу ҳудуднинг забти ва тартибга келтиришдан кейин доруссалтанатга соғ-амон ва ганиматлар билан қайтиб келганда, 982 йили / 1574–1575 йилларда Акбар подшоҳнинг муборак кулогига Довуд Сулаймон Кароний ўглининг акаси Боязид ўлдирилишидан сўнг Бангола вилоятида ҳукуматни қўлга олиши,

Алиқулихон асос солган ва меросий мамлакат ҳудудида бўлган Замония шаҳрини босқин-чопқин қилгани, Раҳтос қалъасининг зобити ва кутволи Лудийхонни ҳалок этгани хабари етиб борди. Бинобарин Довуд ибн Сулаймон Каронийга жазо бериш учун подшоҳ катта сипоҳ билан Акбарободдан кемага миниб, Банорасга келди. Шу куни жафр илмига маҳорати бўлган Мирак Исфаҳоний, ҳумоюни амрига биноан подшоҳона мажлисда, шавкат-мадорли сарой аъёнлари ҳузурда «Жафри жомий» китобидан фол очиб, ҳарфлар таркибидан бу байтни ҳосил қилди. Байт:

*Ба зуди Акбар зи бахти ҳумоюн,
Барад мулк аз кафи Довуд берун.*

[Ҳумоюн бахти билан Акбар тезда,
Мулкни Довуд қўлидан олади].

Банорасдан бахт ва давлат билан равона бўлиб, рабиъ ус-соний ойининг ўнинчиси, 983 йили / 1575 йилда Патна қалъасининг ҳудудига кириб, шу ерда жанг барпо бўлди. Довудхон мағлуб бўлгач ваҳм ва қўрқувга тушиб, 21 рабиъ ус-соний кечаси кемага миниб, Бангола тарафига кочди. У ерда бир муддатдан кейин ўлдирилди.

983 йили / 1575–1576 йилларда фитначи ва иғвогар одамларнинг қўлидан икки биродар, яъни Акбар подшоҳ ва шахзода Муҳаммад Ҳаким ўрталарида яна қарама-қаршилик ва адоват (душманлик) тезлашди. Акбаршоҳ ўғли шахзода Мурод ва сардор Канур Монсанг, рожа Бҳагвандас Кажвоҳани бошқа мансабдорлар билан бирга кўп сипоҳ бериб шахзодани адабни бериш учун Кобулга юборди. Кобул атрофида қаттиқ жанг бўлди. Шахзода Муҳаммад Ҳаким шикаст еб, Кобул қалъасига кириб яширинди. Бироз камалдан кейин Султон Мурод амакиси билан қисқа яраш қилиб қайтди. 993 йили шаъбон ойида / 1585 йил 29 июль – 27 августда, Акбаршоҳ жулусининг ўттизинчи йилида, шахзода Муҳаммад Ҳаким, Ҳумоюн подшоҳнинг кенжа ўғли,

Акбаршоҳнинг элотий (ота бир она бошқа) укаси ўттиз икки ёшда фоний оламдан мангулик боғига кўчиб кетди. Ундан гўзал юлдуздек учта ўғил: шаҳзода Муҳаммад Муқим, Муҳаммад Раҳим ва Муҳаммад Мўмин ва иккита покиза хислатли қиз ёдгор қолди. Муҳаммад Ҳақим ибн Хумоюн подшоҳ, Акбаршоҳнинг элотий укаси 15 жумада ал-аввал 961 йили / 1554 йил 18 апрелда Кобулда таваллуд топган эди. Таваллуди таъриhini «Абулфазойил», деб топганлар.

Муҳаммад Ҳақимнинг болалари кичик ёшда бўлганларидан Акбар подшоҳ фармон бердики, Панжоб волийси рожа Бҳагвандас Кажвоҳа ва унинг ўғли Канур Монсанг Кобулга бориб, ул вилоятни қўлга олиб, меросий мамлакат таркибига киргизиб, тутумига кўшиш қилсинлар ва шаҳзода Муҳаммад Ҳақим болаларини Акбаробод доруссалтанатига юборсинлар.

Фармонга биноан Панжоб ҳокими ул тарафга шошиб, Кобул ва унга қаршли ерларини ўз тасарруфига олиб, шаҳзода Муҳаммад Ҳақимнинг фарзандлари ва уруқини ўғли Канур Монсанг билан доруссалтанат бўлмиш Акбаробод шаҳрига юборди. Муҳаммад Ҳақимнинг болалари ва оиласи амаки бузругвори тахти ҳимояти ва тарбиятида қолиб, парвариш ва осойишталик билан кун кечирдилар.

Акбар подшоҳ камарий тақвим бўйича эллик икки йиллик салтанатдан кейин, чоршанба куни кечаси, ҳижрий 1014 йили 13 жумада ас-соний ойида, урдубиҳишт куни, учинчи Обонмоҳ, шамсий йилида тахтга чиқишининг эллагинчи йили, 16 октябрь эски тақвим билан, янги тақвим билан эса 26 октябрь 1605 исавия йили Ҳақ даъватини «лабайка», деб қабул қилиб, охират жаннат саройига рихлат қилди. Акбаробод қалъасидан қарийб уч куруҳ келадиган Искандар боғида, ул хужаста хислатли подшоҳ тарафидан ўлимидан олдин ўзи учун бино қилган дахмада дафн этдилар. Бу равза (боғ) Биҳиштобод деб аталди. Аср шоирлари унинг вафотига марсия ва таърихлар ёзган. Жумладан будир, мисраъ: «панжоҳу ду сол ҳукмрон Акбаршоҳ».

Яна бири бундай деган:

*Шоҳ Акбар жалоли давлату дин,
Ки зад аз қадр бар фалак ҳар гоҳ.
Моҳии умри ӯ афтод ба шаст,
Навбаташ даргузашт аз панҷоҳ.*

«Нахли шоҳияш чун зи по афтод»,
Гашт таърихи фавти Акбаршоҳ.

[Шоҳ Акбар жалоли давлату дин,
Қадри уни фалак билан тенглашар эди.
Унинг умри балиғи олтмишга етганда (қалмоққа тушганида),
Салтанатидан эллик йил ўтди.
Шоҳлик дарахти қулагани эса,
Акбаршоҳ вафотининг тарихи бўлди].

Акбаршоҳ беморликдан жон бериш арафасида бўлган замонда шахзода Салим отасини кўриш ва мулоқот қилиш учун Аллоҳободдан Аграга келиб, ҳали сув ёқасида истиқомат қилар эдики, Акбаршоҳи жаннатошиёний кўзида қолган ҳукмронлик гилами нури билан бу фоний жаҳондан мангулик мулкда жаҳонбонлик қилиш учун кетди. Аксар умаро ва давлат аъёнлари бобоси ҳузурида бўлган шахзода Салимнинг ўғли Султон Хусрав салтанатига тарафдор эдилар. Бироқ Акбаршоҳ даргоҳининг энг улуг амирларидан бўлмиш Шайх Фарид, баъзи буюк амирлар билан бунга қарши чиқиб, шахзода Салим ибн Акбаршоҳ истиқболига бориб, аҳд-паймон шартлари ва салтанат табригини бажо келтирдилар. Қолган умаро ва вазирога ҳам маълум бўлдики, асосий ворис бўлатуриб, мамлакат бошқаруви ва салтанат ишларини ёш ва гўр бўлган набира, яъни Султон Хусравга беришлик маслаҳатдан йироқдир. Бу васиятни бекор қилиш учун улар ижмо ва иттифоқ қилиб, Султон Хусравнинг отаси шахзода Салимнинг подшоҳ бўлишига розилик бердилар.

Султон Хусрав бу ахволни кўриб, Лоҳургача қочиб борди. Ҳар тарафдан чағатой⁴², афғон, ҳазора⁴³ ва гуҷаратликлардан йигирма минг киши шаҳзода Султон Хусрав байроғи остида жам бўдилар. Бу хабар шоҳ Салимга етиб боргач, у қалин лашкарни Шайх Фарид амирлиги остида ўғли Султон Хусравга қарши жангга юборди. Ўртада қаттиқ уруш бўлиб ўтди. Шоҳ Салим лашкарига гуруҳ-гуруҳ янги кучлар келиб қўшилганидан Султон Хусрав қаттиқ шикаст топиб, қочишга юзланди. Лоҳур сувидан кечиб ўтаётганида кемачилар шаҳзодани таниб олиб, Лоҳур ҳокими Қиличхонга хабар бердилар. Мазкур ҳоким шаҳзодани эҳтиётлик билан, турли ваъда ва онтлар бериб, Лоҳурга олиб келди ва шоҳнинг лашкарлар гуруҳи етиб келганида отаси шоҳ Салим ҳузурига юборди. Шоҳ Салим музаффар ва мансур ҳолда доруссалтанат Акбарободга мурожаат қилиб, жаҳондорлик салтанати тахтига ўтирди.

⁴² XIII асрнинг 2-ярми – XVI аср бошларида Мовароуннаҳр аҳолиси номи Чингизхоннинг ўғли – Чигатой номи билан боғлиқ. XIII аср бошларида Мовароуннаҳр Чигатой улуси таркибига кирган. Бу даврда (XIII–XVI асрлар) «Чигатой» атамаси дастлаб Чигатой атрофидаги аслзодалар, қўшини ва уларнинг авлодларини англатган. XIV асрда кўчманчи ва ўтrock туркий аҳолининг аралашуви натижасида янги элат шаклланган. Кейинчалик XV асрда Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистоннинг туркий аҳолиси чағатой деб аталган.

XV аср охири – XVI аср бошларида Мовароуннаҳрнинг туркигўй ва форсигўй ўтrock аҳолиси чағатой деб аталди. XVI–XVII асрларда Мовароуннаҳрнинг ўтrock туркий аҳолисининг катта қисми ўзбек номини қабул қилди. XVIII аср манбаларида Бобурийлар салтанатининг қўшини чағатой деб аталган.

(«Ўзбекнинг харфан маъноси – «Ўз, ўзи, ўзаки берк, мустахкам, метин», яъни ўзаги, зоти мустахкам, берк демақдир. Кейинчалик бу сўз «ўзига мустақил ҳўжайин, эркин» (муқожа қилинг қозок – мустақил, эркин, бебош) деган маънога эга бўлган – поширлар). Диккатга сазовори шуки, бу сўз муҳим маъноли унвон исми бўлиб, эски мижорларда (венгерларда) ҳам учрайди. Шу мазмунда 1150 йилларга онд хужжатларда ҳам бу ибора мавжуд.

XI асрда Сурияда яшаган араб тарихчиси Усома Иби Мункизнинг «Китоб ал-эйтибор» («Ибрат китоби») деган асаряда ёзилишича, Ўзбек исми Мавсил ҳокими бўлган. Хоразмишох Жалалиддин даврида (1221–1231) Озарбойжон ҳукмдори Отабек ўзбек яшаган.

Ўзбек сўзи Фарғона водийсидаги кипчок гуруҳ шеваларида озвек-озбек шаклида талаффуз этилади, содда, инсофли одам маъноларида ишлатилиши манбаларда ёзилган. Демак, Ўзбек улуси (Жўжи улуси, Олтин ўрда) хали ташкил топмаган аввалги вақтларда ҳам ўзбек атамаси бор эди.

«Абдуллонома» китобида ўзбек сўзи «отлик қўшини» маъносига талқин этилади. Алишер Навоий «Салди Искандарий»да ўзбек сўзини туркий уруғ ёки қабилла сифатида талқин қилади» (Зиётов З. Турон қавмлари. – Тошкент: Истиқлол, 2008. – Б. 189–190.

⁴³ Ҳазоралар туркийлашган мўғул қабиласидир.

Усмоний халифаларидан Султон Салим унга ҳамаср ва ҳамном бўлганидан у бу исми хато деб топиб, ўзини Жаҳонгиршоҳ номи билан машҳур этди. Тагин унинг шаҳзодалик айёмида ҳинд мунажжимлардан эшитган эдики, Акбаршоҳ салтанати навбати ўтгани билан тахтга Нуриддин деган киши тахту тожга эга бўлади. Бинобарин, ўзига Нуриддин лақабини ҳам олди. Замона фозиллари унинг жулусига таърихлар айтганлар. Таърих:

*Соҳибқирони соний шоханишаҳи Жаҳонгир,
Бо адлу дод бинишаст бар тахти комрони.
Иқболу бахту давлат, фатҳу шуқуҳу нусрат,
Пешаш камар ба хизмат баста ба шодмони.
Соли жулуси шоху торих шуд чу бинҳод,
«Иқбол» сар ба пойи «соҳибқирони соний».*

[Соҳибқирони соний шоханшоҳ Жаҳонгир.
Комронлик тахтига адл ва инсоф билан ўтирди.
Иқболу бахту давлат, фатҳу шуқуҳу нусрат,
Шодмонлик билан унинг хизматига бел боғладилар.
Шохликка ўтириш йили тарих бўлади агарда,
«Иқбол» «соҳибқирони соний» оёғига бош қўйса].

«Хонлар тазкираси»⁴⁴ ва Мавлоно Фазли Хўқандийнинг «Шохномаи манзума»⁴⁵ сида ёзилганки, Акбар подшоҳ вафот этган чоғида, тахту салтанат ва ҳукмронлик учун шох Салим ва унинг ўғли Султон Хусрав ҳамда умаро ва вузаро ўртасидаги мамлакатда пайдо бўлган низоъ ва мухолифат, кўзғолон ва инқилоб натижасида шаҳзода Муҳаммад Ҳакимнинг баъзи намахўрлари ва мулозимлари бу фурсатни ғанимат деб билиб, ... (15 жумада ал-охир) оининг ўртасида, 1014 йили, 28 октябрь /

⁴⁴ Матнда «Тазкират ал-хавонин» («Хонлар тазкираси»). Мирзо Олим ибн Муҳаммад Раҳим Тошқандийнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» эмасмикин?

⁴⁵ Мавлоно Фазли Хўқандийнинг «Шохномаи манзума» си – Фазлий Намангонийнинг «Умарнома» асари.

1605 исавий йилги мутобик Муҳаммад Муқим шаҳзода Муҳаммад Ҳаким ибн Ҳумоюн подшоҳнинг катта ўғлини Акбарободдан қочириб, Лоҳур тарафига олиб кетдилар. Муддаолари шу эдики, агар толеъ ёр бўлса Кобулни қўлга олиб, Ҳиндистоннинг бошқа ерларини ҳам босиб олишга саъй ва ҳаракат қилгайлар. Бироқ иқбол ва рўзгор шаҳзода Муҳаммад Муқимга ёр бўлмади. Андак вақтда Султон Хусрав мағлуб ва маҳбус бўлиб, шоҳ Салим, яъни Нуриддин Жаҳонгир подшоҳ музаффар ва мансур Акбаробод доруссалтанатида подшоҳлик тахтига қайтиб қарор топди. Ҳиндистон мамлакатаида кўтарилган фасод ва фитна чанги тезда тиниб, мулкдаги барча исёнчи ва итоатсиз кишилар бирдан шоҳ Салим, Нуриддин Жаҳонгир подшоҳ хати фармониغا бош эгдилар.

Жаҳонгир подшоҳ жулусининг иккинчи йили, 1015 йили / 1606–1607 йилларда шаҳзода Муҳаммад Муқимни даф этиш ва Лоҳур билан Кобул билодларини забт этиш учун бу тарафга қўшин тортиш учун фармон берди. Шаҳзода Муҳаммад Муқим узангисида жам бўлган *афғония*, *ҳазора* ва бошқа тоифадагилар фатҳ аломатли жаҳонгирий байроқдорларнинг бу томонга бурилишини эшитиб, Баноти наъш⁴⁶ га ўхшаб ҳар ёнга пароканда бўлдилар. Шаҳзода Муҳаммад Муқим Кобул худудида истикомат қилаолмасдан, хос ва меросий мулозимлари билан Туркистон сари азимат этди. У ердан Бухорога Вали Муҳаммадхон, Мовароуннаҳр ва Турон подшоҳининг хузурига келиб навозиш ва ҳурмат кўрди. Вали Муҳаммадхон катта тантана ва шоҳона тўйлар қилиб, қизи Шарафнисо бегимни Муҳаммад Муқимхонга хотинликка бериб, унга мерос бўлган Фарғона мулки ҳукуматини ваъда берди. Шаҳзода Муҳаммад Муқимхон Вали Муҳаммадхон хузурида истикомат қилиб, 1019 йили / 1610–1611 йилларда Самарқанд волийси Имомқулихон ибн Дин Муҳаммадхон ва Балху Шибиргон ҳамда уларга тобе худудларнинг ҳокими Муҳаммад Султон амакиларининг итоатидан бош тортиб, фитна

⁴⁶ «Банот ун-наъш» («Ўлик кизлар») – араблар Етти қароқчи (Катта айиқ) юлдузлар туркуминини шундай атайдилар. Бадиий адабиётда бир-бировдан айри тушиш рамзи сифатида ҳам ифода этилади.

ва фасод яловини кўтариб, Вали Муҳаммадхонни Эрон сари чекинишга мажбур қилдилар. Уша замонда яшаган Хўжа Шуайб Жусқоний бу воқеа таъриhini бундай берган: Таърих:

*Чун зи гардишҳои чархи мунқалаб,
Гашт пайдо дар Бухоро инқилоб.
Шоҳи Туркистон Вали хон, ки ҳаст,
Заббахши маснади Афросиёб.
Раҳнамун шуд давлат ўро то ниҳод,
Рӯ ба даргоҳи шаҳи молик риқоб.
Шоҳ Аббос қадару қудрат ки ҳаст,
Комрону комбахшу комёб.
Ин қирони саъдро торихи сол,
Кардам аз андешаи қудси хитоб,
«Соҳт равшан шамъи мажлис» рову гуфт,
«Моҳ шуд меҳмони базми офтоб».*

[Бу айланувчи чарх кўлидан,
Бухорода инқилоб пайдо бўлди.
Валихон Туркистон хони,
Афросиёб тахтининг безаги.
Давлат ундан юз ўгирганда,
Подшоҳлар унга қул бўлган даргоҳ сари кетди.
Бу шоҳ Аббоским, бўлган кучу қудратдан,
Комрону комбахшу комёб эди.
Бу бахтли учрашув тарихини,
Муқаддас андишадан сўраганимда,
«Мажлис шамини равшан қилиб» деди:
«Ой куёш базмига меҳмон бўлиб келди».]

Маълум бўлсинким, охириги мисраъ бутунлай тарих моддаси бўлиб, ундан сана 1019/1610–1611 рақами чиқади. «Шамъи мажлис равшан соҳт» («Мажлис шамини равшан қилди»), деган иборатдан ҳам камайтириш (табъия) йўли билан тарихни ҳосил қилиш мумкин. Бундай тарих тузиш ҳунардан холи бўлмас.

1019 йили / 1610–1611 йилларда Вали Муҳаммад замона ўзгарилари билан Эронга ҳижрат қилганида, Муҳаммад Муқимхон у билан видолашиб, Бухородан меросий мулки бўлган Фарғона тарафига равона бўлди. У Хўжандга келиб бу шаҳарни Имомқулихон ибн Дин Муҳаммадхон гумашталари қўлидан олди ва Фарғонани ҳам босиб олиш ниятида лашкар жамлашга киришди. Бу воқеанинг хабари Имомқулихонга етиб бориб, бисёр лашкарни шахзода Муҳаммад Муқим дафи учун юборди. Хўжанд даштлигида икки лашкар ўртасида қаттиқ жанг ва саваш бўлди. Имомқулихоннинг сипоҳи шахзода Муҳаммад Муқим лашкаридан икки барабар кўп бўлганидан, шахзоданинг мардлиги ва кўшишлари наф келтирмади, шахзода танасига кўп оғир жароҳатлар етказилди ва унинг лашкари мағлуб бўлди. Падари бузруквори Мирзо Муҳаммад Ҳаким лашкарининг улуғ саркардаларидан *отабек* Камолиддинким, шахзода болалик чоғидан унга *отабек* тайин бўлган ва шу замонгача у билан ҳамроҳ эди, шахзода отини лажомини кўлга олиб, бу бало жарлигидан олиб чиқди. Кичик бир фавж ва хос мулозимлар билан қочишни ихтиёр қилиб, Хўжанд қалъасиги кириб, паноҳ топмоқчи эдилар. Бироқ замона гардиши билан қалъа қўлдан-қўлга ўтиб, захира ва кўркутдан холи бўлиб қолган эди. Бунинг устига бирор тарафдан кўмак ва мадад етиб келишни тасаввур қилиб бўлмас эди. Ночор бу қалъада қолиш ва яшашни имкони бўлмаганидан, кўтариб кетиши осон бўлган нарсаларни олиб, кўч-курони ва бир фавж мулозимлари билан Хўжандни ташлаб, худди шу кечаси Фарғона сари қочдилар. Ҳозир Хўжанд номи билан машҳур бўлган Тарғова мавзеига етиб келганларида шахзода Муҳаммад Муқимнинг хотини Шарафнисо бегим бинт Вали Муҳаммадхонни ҳамл дарди этагидан тутди. Кўп азоб ва машаққатлардан сўнг бир гўзал бола вужуд майдониға келди. Илоҳий тақдир тақозоси билан замона мастураси бу фоний жаҳондан борлиқ тўшагини йиғиштириб, жаннат боғига кетди. 1019/1610–1611 йили макондаги бир тепаликда уни дафн қилдилар. Душман орқадан етиб келиши хавфидан қочиш ҳолатида бу масъуд болани ўзлари билан олиб кетишлари

маслаҳат ва хайриятдан узоқ эди. Соҳиби ақл сардорларнинг маслаҳатлари билан салтанат тожининг гавҳарини бир нозик ва нафис матога ўраб, ёнига дуру жавоҳир ва тиллоларни қўйиб, ишончли бир неча аёл ва эркакка топшириб, хусравий садафнинг ҳимоясига васиятлар қилиб, йиғи-сиғи билан, Худо ҳофиз дея, Фарғонанинг обод қасабаларидан бири бўлган Ўш қишлоғи тарафига равона бўлдилар. Бу ерда шахзода захмларини даволаб, лашкар йиғиб, фурсат қўл берганида Фарғона маркази ва аждодларининг пойтахти бўлмиш Андижонни босиб олмоқчи эдилар. Бироқ бу муроднинг ғунчаси иқбол насимидан очилмади, умид нахли ўемасдан ул султонлик боғининг дарахти айни камоли ва ёшлиги вақтида ногаҳоний ажал қуюнидан ерга йиқилди, яъни зу-л-ҳижжа ойи, 1019 йил охирида / 1611 йил 14 январда шахзода Муҳаммад Муқим Ўш қишлоғида ўша жароҳатлар таъсиридан боқий оламга риҳлат қилди. Шахзода жасадини Фарғонага тобе ерларидан бўлган Ўшда шоҳона жиҳоз ва кафанларга ўраб, сунийлар суннатига мувофиқ Осаф Бурҳиё номи билан маъруф бўлганнинг нурлар билан тўла мазори ёнида ерга топширдилар, «...албатта биз Аллоҳникимиз ва албатта биз у Зотга қайтгувчилармиз»⁴⁷.

Фарғона фозилларидан бири унинг вафотини назм риштасига бундай тортган:

*Таърихи фавти ўро нурсидамаш зи гилмон,
Сар аз беҳишт бурун кард гуфто «беҳишт эсояш»⁴⁸.*

[Жаннатдаги гилмондан унинг вафоти йилини сўрадим,
Беҳиштдан бошини чиқариб «унинг жойи беҳишт»дир деб айтди.]

Шахзода Муҳаммад Муқимхон дафни маросимидан кейин, унинг сипоҳи (сардорлари) ва мулозимлари машварат қилиб, шахзоданинг отабеги бўлган тажрибали ва синовлардан ўтган

⁴⁷ Куръони карим, 2:156.

⁴⁸ Тарих моддаси 1021 сонидан беҳишт сўзининг боши «бе» харфи олинса 1019/1610–1611 бўлади.

Камолидинхонни ўзларига саркарда қилиб сайлаб, Таргова мавзеида қолдирилган ул бахтли чақалоқни қидириб топиш учун равона бўлдилар.

Йўлда қолдирилган бола воқеасининг тафсилоти юқорида баён қилинган эди⁴⁹. Турк, қирғиз, ўз, қипчоқ ва ўзбек тоифалари (чақалоқ қолдириб кетган) шу дарёлар атрофи ва ул хуш обу ҳаво жойларда ўтов кўйиб истиқомат қилардилар. Бу улус ва тоифалардан бир неча нафари бола билан қолдирилган сипоҳга дуч келиб, уларни йўлтўсар ва босқинчи деб гумон қилиб, қабила ва тоифаларига хабар бердилар. Ҳар тарафдан эл ва улус жам бўлиб, уларни қўлга олиш учун ҳаракат қилдилар. Шаҳзоданинг кўриқчилари ва мулозимлари бу аҳволни кўриб, «нажот тўғри сўзда», деб ростликдан бошқа чора кўрмай бўлган воқеани бошидан охиригача айтиб бериб, сўзларини исботлаш учун ўтов ичида доянинг қўлида заррин ва нозик матога ўралган шоҳ хонадонидан бўлган ул болани, қимматбаҳо жавоҳир ва олтинлари билан бирга қабилалар ва улус бошлиқларига кўрсатдилар.

Қабила ва улуснинг улуғлари шаҳзодани кўриш ва мушоҳада қилишлариданок, жуда хурсанд ва шод бўлиб, унинг тарбиясида фикрларни ўртага ташлаб, машваратни бошладилар. Бу тўртта қабила ичида эътибор ва сон жиҳатдан катта бўлган минг қабиласи чақалоқ тарбиясида ҳақлари кўпроқ бўлганини исботлаш учун ҳаракат қиларди. Бошқа қабила ва тоифалар бу маънони ўзларига ор ва хато деб билиб, барча молу мато ва жавоҳиротни уч ҳиссага бўлиб, бирини чақалоққа, қолганини куръа ташлаб тўрт қавм ва қабилага тақсимлаб беришни таклиф қилардилар, токим ҳар бир қабила бахт ва тақдирига рози бўлиб кетсин. Бу маънони минг қабиласи қабул қилмай, шовқин-суронли жанг ва жадалга айланиб кетди. Бахтли тасодиф билан шу вақт бу ерга Камолиддин *отабек* шаҳзода Муҳаммад Муқимхонни жаннатмакон сипоҳи ва мулозимлари билан Ўш тарафидан етиб келди. Халоиқ йиғилган жойга келиб, бундай

⁴⁹ Юқоридаги ривоят айнан такрор бўлган.

душманлик ва низолар сабабини фаҳмлаб, уларнинг ораларига кирди-да, яхши сўз ва мулойимлик билан савоб тадбир тариқасида маслаҳат бердики, ҳар тўрт қабиладан биттадан оқила аёл ва бир нафардан билимдон эркакни шахзода тарбияси ва хизмати учун танласинлар, токи ҳамма қавм шахзода тарбиясида бирга шерик бўлиб қатнашсинлар. Шахзода балоғат ёшига кириб улгайса тоифалар ва қабилаларнинг сардорлари бир қизни унинг никоҳига киритсинлар, токи унинг насаби барча қабила ва тоифага боғлансин. Ҳамма тоифа ва қабилалар бу фикр ва тадбирни қабул қилдилар ва шу билан уларнинг ўрталарида сулҳ ва яраш қарор топди.

Бу тоифа ва қабила болага турли ном ва отларни қўйиб ташладилар. Шахзода тилло билан безатилган бешикда, заррин ақмиша ва жавоҳирлар билан топилгани боис Фарғона вилоятининг барча ўзбек ва улус аҳли иттифоқ билан уни Олтун Бешик деб атадилар. Ўша замоннинг чингизия ва ўзбекия улусининг расми ва қондасига биноан ҳар бир қавм ва қабиладан бир вакил тайинлаб, ўша чақалокни оқ кигиз устига қўйиб, халоқ вакиллари кўтариб бу некбахт бола учун ясалган тахт устига қўйдилар ва уни хонликка ўтказиб, аҳд-паймон қилдилар. Аср шоирлари ва фузалолари унинг жулуси бобида қасида ва таърихлар битган. Жумладан, мана бу байт таҳрир топди:

*Гуфто хирад соли жулус,
«Олтун Бешик султони мо».*

[Жулус йилини хирад,
«Олтун бешик бизнинг султон», деб айтди].

«Олтун Бешик султони мо» деган лафз таърих моддаси бўлиб, 1020 (1611–1612) сонини беради.

Отасининг вазири бўлган Камолиддин *отабек*ни барчанинг иттифоқи ва ижмои билан шахзода васийлигига сайладилар. Мулк ишларининг идораси, адлу инсоф, раият парваришини унинг кифоят кафтига ва байроғи остига топширдилар.

Камолиддин *отабек* оқил, тажрибали ҳукумат бошқаришнинг юриши ва расмидан хабардор бўлганидан қисқа вақтда ҳукумат ва давлат ишларини яхши тартиб ва бир низомга киритди, вилоятлар ва мамлакат тутумини адл ва инсоф қонун-қоидалари билан олиб борганда, халойиқ ва раият рози ва хурсанд бўлдилар. Бирок, ҳукмронлик ишлари қанча кўп бўлмасин шаҳзода тарбиясида заррача ғафлат ва бепарволикка йўл қўймасди. Олтун Бешик ёши тўққизга етганда яхши хулққа эга бўлган бир олим ва фозилни унга муаллим ва мураббий тайинлаб, шаҳзоданинг тарбия ва таълимида катта ҳиммат кўрсатдилар. Шаҳзода балоғат ва ўспиринлик ёшига етганида аскарария ва сипоҳчилик билимлари ва раиятни бошқариш қонунларини ўзлаштириб, давлат ишлари ва салтанат ихтиёри жиловини истиқлол ва иқтидор қўлига олиб, адолат тахтига ўтирди. Андак замонда адл ва адолат замона султонлари ва аср хонларидан сабоқ бериш тўпини ютиб олди. Фарғонанинг аҳолиси ва раияти иттифоқ билан унинг хатиға итоат ва таслим бошларини қўйиб, унинг амру наҳийсига жону диллари билан кулоқ солиб, итоат қилдилар. Кундан-кунга унинг хайру саховати ва адлу инсофи овозаси бутун Мовароуннаҳр ва Туркистонда тарқалиб, машхур бўлди. Ўн саккиз ёшга кирганида миллат аминлари ва давлат вакилларининг маслаҳати билан Қутлукхоним деган минг қабиласи улуғларидан бирининг қизини никоҳига киритдилар. Бир йилдан кейин Аллоҳ марҳамати билан ундан бир ҳумоюн манзар ўғил вужудга келди. Унинг номини Тангриёрхон, Худоёрхон ва Султон Эликхон деб атадилар. Шаҳзода тўққиз ёшга кириши билан уни муборак сийрат муаллимлар ва соф табиатли мураббийларга бериб, таълим ва тарбиясига саъй қилдилар. Балоғат ёшига етганида диний ва дунёвий илмларга эга бўлиб, сипоҳчилик тадбирлари ва подшоҳчилик ишларида падари номдорининг нойиби ва ўринбосарига айланди. Унинг ёқимли хулқидан ва маъкул атворидан сипоҳ рози ва раият шокир эдилар. Фарғона мамлақати ва шаҳарлари обод ва маъмур бўлди.

Шу йили Мовароуннаҳр ва Бухорода улуғ бир воқеа бўлиб ўтдики, уни қисқа баён қилинади. Хижрий 1020 йили / 1611–1612

йилларда Тўқай Темурхон ибн Жўжихон ибн Чингизхон авлодиданким, Ҳожи тархон, Қазон ва Қазоқистону Тотористонда ҳукумат ва подшоҳлик қилардилар ва тарих китобларида Аштархоний хонлари номи билан тилга олинди, машҳур бўлган Имомқулихон ибн Дин Муҳаммадхон ибн Жон Султон ибн Муҳаммадхон ибн Манғишоқхон ибн Жувоқхон ибн Муҳаммадхон Иккинчи ибн Темур Султонхон ибн Қутлуқ Темурхон ибн Тўқай Темурхон ибн Жўжихон ибн Чингизхон Қазоқистон ва Дашти Қипчоқ тарафидан келиб, бир неча жанг ва жадаллардан сўнг Мовароуннаҳр ва Бухоро ҳамда уларга тобе ерларни Музаффариддин Абулфатҳ Муҳаммад ибн Шох Бадогхон ибн Абулхайрхон ибн Давлат Шайххон ибн Иброҳимхон Шайбоний сулоласидан бўлмиш ҳукмдори Вали Муҳаммадхон устидан ғолиб чиқиб, қўлига олди. Вали Муҳаммадхон Моғиённинг Кўл мавзеида қатл қилинди. Мовароуннаҳрда Шайбония салтанати инқироз топиб, уларнинг ўринларига Аштархония хонлари қарор топдилар.

Султон Олтун Бешиқхон Фарғона давлатининг вазирлари ва вакиллари маслаҳати билан, ўша замон фозиллар ичидан бир сўзомол элчи танлаб, унга подшоҳларга лойиқ бўлган қалин тўхфа ва ҳадяларни бериб, табрик ва қутлаш ҳамда қариндош бўлиш илтимоси билан Имомқулихон ибн Дин Муҳаммадхон хузурига юборди ва унинг қизини ўғли Тангриёрхон учун сўради. Имомқулихон бу элчиликни қабул қилиб, Бухоронинг саййидлари ва улуғларидан уч нафарни совчилик ва қудачилик қабул бўлган хабарини етказиш учун элчига қўшиб юборди. Бу хушхабар Фарғона хони Олтун Бешиққа етиб келгани билан жуда хурсанд ва мамнун бўлиб, Фарғона аён ва ақобиридан Бухоро элчиларини кутиб олишлари учун юбориб, улар иззат ва икром билан олий саройга олиб келиб, ҳумоюн назарига манзур қилдилар. Бир неча кун меҳмондорчилик қондаси ва расмини бажо келтириб, шоҳона тўйларга атаб турли жинс мато ва ашёлардан сон-саноксиз подшоҳона ҳадяларни тайёрлаб, уламо ва улуғлардан бир неча нафарини ўзбекия қондаси ва расмига мувофиқ танлаб, ўша тўхфа ва ҳадяларни уларга бериб, Бухоро элчилари билан Бухоро доруссалтанатига юбордилар. Бухоро

султони ҳам уларнинг пешвозига давлатнинг улуғлари ва ашрофларини юбориб, аъло кадрли ҳол икром ва эхтиромни бажо келтирди. Эртаси Фарғона хони элчилари Имомқулихон ижозати билан султонлик саройига келиб, ўша замонда мислсиз ва ҳеч ким кўрмаган тухфа ва тансуқотларини Бухоро хони назари олийсидан ўтказиб, шоҳона марҳамати ва лутфига лойиқ бўлдилар. Мехмондорчилик расми бажарилиши билан Имомқулихон қизи Фотима султонни Бухоро аъёнларининг хотинлари билан Фарғона элчиларига кўшиб равона қилди. Элчилар соғ-саломат Фарғонага келиб, шоҳона маросим ва тўйларни ташкил қилиб, замона Билқиси Фотима султонни Султон Элик, яъни Тангриёрхонга никоҳ қилиб, хотинликка бердилар. Бир йилдан кейин Аллоҳ марҳамати билан бир ўғил таваллуд топди. Унинг номини Султон Эликхон қўйдилар. Келаси йили оламга келган ўғилни Муҳаммад Амин деб атадилар. Учинчи йили туғилган болага Ёр Муҳаммадхон деб исм қўйдилар. Болалар саккизга кирганларида тарбиялари учун бир оқил муаллим ва мураббий тайин қилинди. Амирзода Муҳаммад Аминхон ва Ёр Муҳаммадхон балоғат ва камол ёшига етганларида диний ва дунёвий илмлардан яхши баҳра олган эдилар.

Бухоро султони Имомқулихон ўзининг бир ишончли вазирини Фарғона султони Тангриёр хузурига юбориб, ундан невараси Муҳаммад Аминхонни Бухорога юбориши ва Хоразм забти учун унга мадад беришини сўраб илтижо қилди. Тангриёр султон кечикмасдан кучли бир лашкар тайёрлаб, катта ўғли шаҳзода Муҳаммад Аминбекни унга сардор қилиб, ўша вазир билан Бухорога юборди. Шаҳзода Муҳаммад Аминбек Самарқандга етиб келганида, Бухоронинг икромли вазирлари, уламолари ва аъёну ашрофлардан бир гуруҳини унинг истиқболи учун юбордилар. Улар шаҳзода Муҳаммад Аминни иззат ва икром билан Бухоро доруссалтанатига олиб кирдилар. Бухоро ҳукмдори Имомқулихон шаҳзода таъзими учун тахтидан тушиб, уни кўксига босиб ўпди, қўлидан олиб султонлик тахтининг ўнг томонидан, ўз ёнидан унга жой берди, бениҳоя лутф ва марҳаматларини кўрсатди. Унинг тобелари ва посбонларига ҳам

шоҳона манзиллар тайин қилди ва меҳмондорчилик бобида имкони борича саъй ва ҳаракат қилди.

Ўша йили қалин лашкарни ораста ва тартиб бериб, Муҳаммад Аминбек амири лашкарлигида Хоразмга юборди. Хоразм вилоятида шу онда Арабхон Ибн Фўлодхон зурриётидан Исфандиёрхон ҳукумат сурарди. Шаҳзода Муҳаммад аминхонни Фарғона ва Бухоро лашкари билан келаётган кезде Исфандиёрхон шунқор бўлди. Хоразмнинг уламоси ва улуглари шаҳзода Муҳаммад Аминбек пешвозига чиқиб келиб, итоат ва бўйсуниларини изҳор қилдилар ва Хоразм ҳукуматини унга таслим қилдилар. Шаҳзода Муҳаммад Аминбек бу улкан фатҳ хушхабарини Бухорога Абулмузаффар Имомқулихонга етказди. Абулмузаффар Имомқулихон бу хабардан хурсанд ва шодмон бўлиб, бир элчини қимматли тошлар билан безалган тожу камар, салтанатнинг бошқа қурол ва асбоблари билан Хоразмга юбориб, Муҳаммад Аминбек ибн Тангриёрхонни Хоразм хонлиги ва салтанати билан табриклар, кутлади. Шаҳзода Муҳаммад Аминбек Хоразмнинг хонлик ва ҳукмронлик тахтига мустақил ўтириб, адолат ва инсоф билан ҳукм сурди ва ёшлик найтида тўсатдан вафот этиб, фоний жаҳондан рихлат қилди. Хоразм вилоятида ундан тахт вориси қолмади. Фарғона мамлакатаида Абулқосим деган бир кичик ёшдаги ўгли қолган эди. Унинг зикри кейинроқ баён қилинади.

Шаҳзода вафотидан кейин Абулғозийхон ибн... ашхонқим, «Тарихи Абулғозийхон» асарининг муаллифи ва Арабхон ибн Фўлодхоннинг авлодидан бўлиб, Орол денгизининг соҳилларида ҳукумат юргизарди, ҳижрий 1054 йили лашкар тортиб келиб Хоразм вилоятини истило этиб, йигирма уч йил салтанат қилиб, 1073 ҳижрийда / 1663 йилда вафот этди. Ундан кейин ўгли Анушхон тўрт йил ҳукуматда қарор топиб, тахтдан туширилиб ўрнига ўгли Ўзбекхон бир неча йил хонлик қилиб шунқор бўлди. Салтанат навбати укаси Ҳожи Муҳаммадхонга тегди. Бевафо дунё унга ҳам бақо қилмади ва ўгли Элбарсхон⁵⁰ тахтга соҳиб бўлди. Элбарсхон даврида Рус подшоҳининг лашкари Хоразмга келганида мусулмонлар тадбирининг аҳамияти, иттифоқларининг

⁵⁰ Элбарсхон 1728–1739 йилларда Хива хони бўлган.

хосиятидан рус лашкари йўқ қилинди, Хоразм уларнинг истилосидан қутқарилган эди. Нодиршоҳ Эроний истилосигача Элбарсхон Мовароуннахрнинг Хоразм вилоятида ҳукм суриб, итотсизлиги сабаб Нодиршоҳ Хоразм тахтига эга бўлди. [Нодиршоҳ] Ғойибхон ибн Баҳодир султон ибн Эшимхонни бул вилоят хонлигига тайинлади. Бу мухтасарда Хоразм хонларининг зикри Туркистон ва Фарғона хонлари воқеалари нисбатида керак бўлган даражада қисқа қилиб ёзилди ва бундан ортиги ортиқдир.

Бу китобнинг ўқувчилари Бухоро ва Хоразм хонлари тарихини билмоқчи бўлсалар бошқа тарихий китобларга, жумладан «Тарихи Абулғозийхоний»⁵¹, «Тарихи Муқимхоний»⁵², «Гулшан ат-таворих»⁵³, «Мунтахаб ат-таворих»⁵⁴ асарларига мурожаат қилсинлар. Биз эса Фарғона ва Туркистонда ҳукм сурган бобурия хонларининг аҳволи ва воқеалари баёнига қайтсак.

«Афзал ат-таворих»да ёзилганки, Хўқанд шахрининг ғарбида Тангриёр султон отаси Олтун Бешиқнинг топшириғига биноан муҳандислар ва ишбилармон одамларни даъват қилиб, бир чуқур ариқ қовлашга киришибди ва уни тўрт йилда тугатибди. Ариқ номи Жўйи Султон Олтун Бешиқ бўлган. Ҳозир эса бу анҳор Найманча наҳри номи билан машҳурдир. Бу анҳор тарихига Олтун Бешиқ замонидаги шоирлар қасида ва тарихларни назм ипига тортганлар. Жумладан шу битта фард билан кифояланди:

*Соли итмоми жў бизуфт хирад,
«Наҳри хони замонаи мо».*

[Ариқ қазиш йилини хирад деди,
«Замонамиз хонининг аригидир бу»].

⁵¹ «Тарихи Абулғозийхоний» – Абулғозийхон каламига мансуб «Шажарайи турк» асари.

⁵² «Тарихи Муқимхоний» – Муҳаммад Юсуф муний ибн Хўжа Бақо каламига мансуб асар.

⁵³ «Гулшан ат-таворих» – Муҳаммад Яъқуб ибн Муҳаммад Дониелнинг «Гулшани мулук» асари бўлса керак.

⁵⁴ «Мунтахаб ат-таворих» – асарда «Интиҳоб ат-таворих» номи билан тилга олинган асарнинг муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон тўра ибн Маъсумхондир. У ва асари ҳақида қаранг: Муҳаммад-Ҳакимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих. Форс-тоҷик тилидан таржимон, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 720 б.

Иккинчи мисраъ батамом тарих моддасидир ва 1058 сон (1648–49) ундан ҳосил бўлгай.

Ариқнинг икки тарафида бўлган ерлар шу сувдан сугорилиб, шу атроф ва ноҳияда ўтов ва хаймалар кўйиб яшаётган кўчманчи тоифаларга бўлиб бериб, деҳқончилик, зироат, боғу ток қилишга амр қилинди. Ўн йил давомида бу ариқнинг атрофида бир неча кичик қишлоқ ва қасабалар ташкил топди. Ариқнинг охири Сайхун дарёсигача борарди. Хуллас калом, бу хоннинг замонида яхши бинолар ва иморатлар кўп бино қилиниб, унинг асрида жавру зулм йўқ қилинди, адлу адолат маълум бўлди.

Вожиб ул-вужуд зотидан бошқа ҳар бир зотнинг ўлиши ва оқибати бўлганидек, 1066 ҳижрийда⁵⁵ Олтун Бешикхон фалаж маразига чалиниб, фоний жаҳондан боқий саройга рихлат қилди, «...албатта биз Аллоҳникимиз ва албатта биз у Зотга қайтгучилармиз».⁵⁶ Умри 46 да, ҳукумати муддати 45 йилу саккиз ой бўлган экан. Уч ойлик гўдак эди, уни Фарғона улуси тоифалари ва қабилалари салтанат тахтига сайлаб кўйган эдилар. Бу жулуси собиқан зикр этилди.

ТАНГРИЁРХОН ЛАҚАБЛИ СУЛТОН ЭЛИКХОН ЖУЛУСИНING ЗИКРИ

1066 йили, шаввол ойида /1656 йилда/ Олтун Бешик вафотидан кейин Фарғонанинг барча эли аржуманд фарзанд Тангриёрхон лақабли Султон Эликхонга қайтадан аҳд-паймон қилдилар. Ўзбеклар расму русумига мувофиқ вакиллар уни оқ кигизга ўтказиб, унинг тўрт бурчагидан кўтариб зарин тахт узра ўтказдилар. Дирҳам ва динорларнинг юзи унинг исмидан зебзийнат топди, минбарлар боши унинг номидан мунаввар ва саховатли бўлди. Унинг лутфи, тўғрилиги, адлу адолатидан мамлакат маъмур ва ранят хурсанд бўлиб, муҳаммадия дини ва расму русумининг тараққийси, аҳмадия шаръи шарифининг тақвиятига кўп саъй ва ҳаракат қилди. Унинг давлати ва

⁵⁵ Милодий 1656 йил.

⁵⁶ Қуръони карим, 2:156.

салтанати замонида деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳар тарафдан келиб, зироат ва саноат ишларига ривож бердилар. Тарғова мавзеида унинг ҳаракати ва ҳиммати билан бир улкан ариқ казиб, унинг икки томонидаги ерларни ерсиз одамларга ва қўчманчи аҳолига тақсим қилиб бердилар. Қуруқ ерлар экинзорга ва сувсиз саҳролар боғу бўстонга, чаман ва гулистонга айланди. Ҳозирги аср халқи Хўканд шаҳри ичидаги бу анҳорни Катта сой дерлар...⁵⁷

АШУРМУҲАММАДХОН ВА УНИНГ ЎГЛИ ШОҲРУХБЕКНИНГ ЗИКРИ

1094 йили рамазон/1682 31 август – 30 сентябр ойида Фаҳруннисо хонимдан Ашурмуҳаммадхонга Аллоҳ таоло юлдузи порлоқ бир ўғил ато қилди. Отини Шоҳрухбек қўйдилар. Жаҳонни эгаллаш нури унинг юзи ва пешонасидан ярқираб турарди. Тўққиз ёшга кирганда уни бир хушёр ва донишманд бир муаллимга топширдилар. Илму адабдан мукаммал баҳраманд бўлгач, от чопиш, ўқ отиш ва сипоҳарлик илми, найза санчишни ўрганди.

Мухаррам ал-ҳаром ойи, ашуро кунида 1121/1709 йил 23 мартда Ашурмуҳаммадхон фоний оламдан уқбо оламига рихлат қилди. Кўмиш маросимларини бажариб бўлгандан сўнг қўшин аҳли ва раъият иттифоқлашиб бирга Шоҳрухбекка аҳд-паймон қилдилар. Ҳукумат тахтига ўтириб у мамлакат бошқарувида янги ва яхши қондаларни жорий қилди. Фарғона мулки унинг даврида раванқ топиб, жуда тараққий қилди. Фарғона мамлакатининг аксар ҳокимлари ва сардорлари, қўшин амирларини ҳам алмаштирди, ҳар бир мансабда ишбилармон ва доно кишиларни тайинлади. Қўшиндаги вазифалар ва амалларни кўпайтириб, имкон борича ҳарбий қурул ва аслаҳалар билан таъминлашга ҳаракат қилди. Энди мустақил ҳукм суриш учун ҳаракатларни бошлади. Унинг аждодлари Бухоро хонларига тобе эдилар. Танга ва хутбаларда ҳам аввал уларнинг номлари ўқилар ва зарб этиларди. Шоҳруххонга навбат келганда Бухоро хонлари номини

⁵⁷ Муаллиф қўлёзмасида кейинги бобга ҳадар 50 бетгача саҳифалар бўш қолган. Котибнинг қайди.

танга ва хутбадан чиқариб ташлаб, имом хатиблар хутбани Шоҳрух номидан ўқий бошладилар. Тангалар ҳам унинг номи билан зийнат топди. Қўкон шаҳрини бино этиб салтанатининг пойтахтига айлантирди. Хайрия ишларга қўл уриб мадраса ва масжидлар қурдирди. Шаҳарнинг жанубида бир олий қаср барпо этди, уни ҳозир Тефа қўргон дерлар. Ўша баланд қасрдан ҳозир нишона ҳам йўқ. Маснавий:

*Басо қасри олий ки гашта хароб,
Нишоне намонда аз он жуз туроб.
Ба олам намонад ба жуз номи нек,
Ки дар номи нек аст анжومي нек.*

[Қанча олий қасрлар хароб бўлган,
Улардан нишона фақат тупроқ қолган.
Оламда яхши номдан бошқаси қолмайди,
Яхши номда яхши якун бўлади.]

Шоҳруххон ҳукмронлиги пайтида Намангон⁵⁸ аҳолиси ва ул маконнинг ёмонлари бош кўтариб душман бўлдилар. У бундан хабардор бўлиб, бир гуруҳ баҳодир⁵⁹лари ва узангиси аҳли билан ўша томонга бориб, ул душманларга жазо бериб, бир ақлли ва тадбирли ҳокимни қўйиб қайтди.

Шоҳруххон ўз вилояти ва ҳукуматини шундай қаттиқ қўлга олган эди-ки, ул айёмнинг бирор-бир қайсар кишиси унинг чизган хатидан чиқмас эди, бирор-бир бузгунчи ва золим киши бош кўтарса сиёсат ўроғи билан илдизини шундай қўпориб ташлар эдики, қиёматгача бошини кўтаролмас эди. Унинг сиёсати камолга етган, адолати муътадил бўлган эди. Шоҳруххон Фарғонани бегоналар итлоатидан чиқарган ва озод этган хондир. Фарғона хонлари ўзларининг мустақил ва янги давлатларини Шоҳруххон давридан бошлаб ҳисоблайдилар. Шунинг учун уни Фарғона хонларининг биринчиси деб санайдилар. Шоҳруххон

⁵⁸ Намангон/Наманган – Фарғона водийсида жойлашган шаҳар. Наманган вилояти маркази.

⁵⁹ Баҳодир – ботир, мунтазам қўшиннинг аскарлари.

халқ билан шундай муомала ва муносабатда бўлдики, қўшин ва раъият ундан шукур қилиб ва рози бўлиб, ўзи маҳбубларига айланди. У Бухорога қўшин тортиб уни ўз итоатига олиш орзусида эди. Бирок умри унга вафо қилмади. 1134/1721–1722 йили борлиқ олампдан боқий жаннат саройига кўчиб кетди. Унинг вафотига замона шоирлари марсия ва таърихлар битганлар. Жумладан, шу бир байт билан кифоят қилинди.

*Инчунин гуфто хирад торихи фавти шоҳи дин,
Фақти реҳлат хон Шохрух шуд аз атрокон жудо.*

[Ақл шоҳи дин вафоти тарихини деди:
Риҳлат вақтида Шохрух турклардан айрилди.]

Отаси даврида Андижонда ўн йил ҳукм сурди. Падари бузруквори вафотидан кейин ўн уч йил ҳукмронлик тахтида қарор топди. Айтишларича у ўрта қоматли ва жуссали бўлиб, хулқ атвори мулойим, либос ва таомда қаноатли, еб-ичишда ўзини қўшин аҳли билан тенг тутарди. Шундай оддийлиги билан маҳобат ва саховати бурунги хонлардан ортиқ бўлган. Ундан учта бахтли фарзанд қолди. Биринчиси Абдураҳимхон, ўртанчаси Абдулкаримхон ва учинчи ўғли Шодибек. Никоҳида фақат ўғилларининг онаси Тожи Нисо деган аёл бўлган. Қизи бўлмаган.

АБДУРАҲИМХОН САЛТАНАТИНИНГ АҲВОЛИ ВА КАЙФИЯТИНИНГ ЗИКРИ

13 раби ал-аъвал 1134/1722 йил 1 январь хонлик тахти унинг вужудидан зеб-зийнат топганида у отаси қолдирган расм ва қонунларни давом эттириб шу йўл ва равишдан бора бошлади. Қўшин тартиби ва ишига, ҳарбий асбоб ва жиҳозлар билан лашкарни таъминлашга янада кўпроқ аҳамият берди. Жулусидан икки йил ўтгач, катта қўшин билан Ўратепа итоатида бўлган

Хўжанд ва Истаравшан⁶⁰ томонга қўшин тортди. Учинчи куни тонгда Хўжандга келиб, арқон ва нарвонлар билан баҳодирлари шаҳарга кирдилар. Дарвоза посбонларини ўткир қиличлар дамидан ўтказиб, йўқлик оламига жўнатдилар. Бутун лашкар шаҳарга кириб, ҳоким ўтирадиган ички қалъага юзландилар. У ернинг волий⁶¹ си Окбўтабек кечаси билан пари юзли хўжандлик қизлар билан мажлису базм қилиб, хуршидюзли соқилар қўлидан қизил шароб ичиб, ҳушдан кетгунча маст, ғафлат уйқусида ётар эди. Жанг ноғораси ва уруш найи овозидан уйғониб, қиёмат кунига ўхшаган ҳолатни кўрди-да, қармоққа тушган балиқдек талвасага тушиб, уруш либосини кийиб хос мулозимлари билан отда бирор-бир бурчакка чекинмоқчи бўлди. Хўқанд лашкарининг муқаддимаси етиб келиб уни асирга олдилар ва Абдурахимхоннинг нусратасар назаридан олиб ўтдилар. Хон уни барча кўчу қуронлари билан Ўзганд қалъасига юборди. Уч йил ўтиб у ўз табиий ажали билан у ерда вафот этди.

Хўжанд шаҳри ва унинг атрофи Аллоҳ инояти билан забт бўлгач, лашкарнинг бир қисми хоннинг шоҳона лутфи ила ижозат олиб, голиб ватанга қайтди. Хон укаси Шодибекни кучли лашкар билан шу вилоятда қолдириб қайтди. Бу ишлардан бўшагач, қиш мавсуми кирди ва қору ёмғирнинг кўплигидан лашкарнинг аҳволи танг бўлиб, улар Хўқандга қайтарилди ва Ўратепа билан Самарқандга юриш қулай фурсат киргунча орқага сурилди.

Қишда хон адлу инсоф билан ҳукм суриб, баҳор киргани билан Ўратепа ва Самарақанд юриши бошланди. Қуёш Савр бурж⁶²ига кирганда зафар келтирувчи қўшин билан мазкур вилоятларнинг забти учун азм этилди. Йўл ва манзиллар босиб

⁶⁰ Истаравшан – Истаравшан/Усрушона – тарихий-жуғрофий худуд сифатида Жиззахдан Хўжандгача бўлган жойлардан таркиб топган эди.

⁶¹ Волий – вилоят ҳокими, ноиб.

⁶² Бурж – йилдаги 12 ой (бурж) – Ҳамал (Қўй – 22 март – 22 апрель), Савр (Хўқиз), Жавзо (Эгизаклар – 23 май – 24 июнь), Саратон (Қисқичбақа), Асад (Шер), Сунбула (Қўлида бошоқ ушлаган қиз), Мезон (Тарози), Ақраб (Чаёни), Қавс (Ўқ сўй), Жадий (Эчки), Давл (Челак), Хут (Балиқ – 20 февраль – 22 март) буржларини осмон табақалари ҳисобланган еттига сайёра – Ой (Қамар), Уторид (Меркурий), Зухра (Венера, Нохид), Қуёш, Миррих (Марс, Баҳром), Муштарий (Буржис, Юпитер, Саъди Акбар), Зухал (Сатурн) каби сайёралар мазкур буржларни маълум бир даврда босиб ўтадилар, жумладан, Ой уларни бир ой ичида босиб ўтади. Сайёралар бахт, уруш, ёмонлик сингари рамзларга ҳам эга.

Утилгач қўниш нури Хўжандда ёйилди. Укаси Шодибек қўшин амирлари билан унинг кўринишига чиқдилар ва марҳаматлар кўриб, бирга Ўратепага келиб туштилар. Лашкар амирлари қалъани олиш учун фармон олдилар. Зафарли лашкарнинг баҳодирлари қалъа атрофига асбоб ва ускуналарини келтириб, ҳар куни мардлик жангларини кўрсатардилар. Ўратепанинг волийси Муҳаммад-раҳимбек, йўз қабиласи⁶³ нинг бошлиғи ўзида қаршилиқ кўрсатиш тоби йўқлигини фаҳмлаб, бир кечада Ўратепа қалъасининг ғарбий дарвозасидан чиқиб Ҳисор⁶⁴ тарафига Шодмонбек ва Муҳаммад-аминбеклар қошига қочиб кетди. Ўратепанинг қозилари ва улуглари омонлик тилаб, кўп тухфалар ва хазина билан келиб салтанат паноҳининг мулозимларига қалъани топширдилар. Подшоҳлик марҳамати ва қимматбаҳо кийимлардан баҳраманд бўлиб, шодмонлик билан ўз маконларига қайтиб, раъият ва аҳолига омонлик етканини хабар бериб, тинчланиб хотиржам бўдилар.

Фозилбек ибн Содиқбек у ерда ҳоким этиб қўйилди. Хон бу ердан нусрат келтирувчи ҳаракат узангисини Самарқанд томонига бурди. Манзиллар босиб ўтгач у ўлкага кириб бориб камални бошлади. Ул вақтда Бухоро хони аштархонийларнинг сўнгги вакили Абулфайзхон⁶⁵ эди. Унинг қўлидан қудрат ва истиқлол кетган, давлати ва ҳукуматига вазири Ҳакимбий

⁶³ Йўз қабиласи — Ўратепа шаҳри, Зомин, Бахмал, Булунгур атрофи билан биргаликдаги ҳудудда жойлашган кучли қабилла бўлган. Улар қирқ қабиласи билан бирга ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. Таркок ҳолда Самарқанд атрофида, Панжикентнинг жанубида, ҳозирги Ғаллаворол, Жиззах, Зомин ва Ўратепа ҳудудларида яшаганлар. Қирқ уруги кўпинча юзлар билан аралашган ҳолда яшаганлар. Шунинг учун ҳам кўпгина манбаларда «қирқ юз» номи билан ҳам маълум. Қирқ, юз ва минг қабилалари марқа деган умумий ном билан аталган. Қирқларнинг этногенези Дашти Қилчок ўзбеклари билан боғлиқ. Қирқлар ўтмишда бир қанча уруғларга бўлинган. Шулардан энг йириклари: оқ-қўйли, қора-қўйли, қора-сирақ, қорача, олмаса-ун, чапарашли ва б. Улар XX аср бошларига қадар ярим ўтроқ ҳолда яшаб, чорвачилик билан, бир қисми тоғ ён бағрида, адирларда яшаб, лалмикор ва сугорма дехқончилик билан шуғулланишган.

⁶⁴ Ҳисор, Ҳисори Шодмон — араб манбаларидаги Шуман. Хонақо дарёсининг Қофарниқонга қўйилиш жойида барпо этилган шаҳар.

⁶⁵ Абулфайзхон — Абулфайзхон, аштархоний. Бухорода 1711—1747 йиллари ҳукм сурган.

*мангит*⁶⁶ эга чиқиб, барча мансаб ва амалларни, кириш ва чиқимларни ўз фарзандлари ва қариндошларига топширган эди. Мамлакатнинг энг муҳим ишларини ўзи ҳал этарди. Манфаат эшиклари бошқалар учун ёпиқ эди.

Кўшин бошлиқлари ва раъият бу сабабдан хафа бўлиб, баъзилари ўзларини олий мақом вазирлик мансабига, баъзилари *садр*⁶⁷ ва сардорлик амалида ўзларини Ҳакимбий *мангит*дан кўпроқ лойиқ ва авло деб билардилар ва унга итоат этишдан воз кечиш, ҳар бири ўз мақомида қолиш учун ҳаракат қилардилар. Ҳакимбийнинг илтимоси ва даъватларини қабул қилмай Бухорога келишдан бош тортардилар. Аштархоний хонларининг давлати инқирозга дуч келганидан Абулфайзхон бу бедавлатлар расму одатидан хафа бўлиб, ҳукм суришдан ҳам кўнгли қолиб, ов қилиш, базм ташкил этиш билан машғул эди. Мамлакатнинг барча ишларини Ҳакимбий *мангит* қўлига бериб, ўсимлик у ёқда турсин ҳатто гулга қиё бокмасди.

Ўша вақтда Абдурахимхон Хўқандий қамалдан кейин Самарқандни қўлга киритгач, лашкаридан бир гуруҳини ажратиб олиб, илғор этиб Каттақўрғон⁶⁸ни ҳам забт этди. Бу жойларни ўз тасарруфига киргизиб, энди Бухоро сари таважжух қилмоқчи эдики, Ҳакимбий *мангит* «агарда Абдурахимхон Хўқандий Бухорога келиб уни қамалга олса, ундан норози бўлган ва қарши бўлган ҳоким ва сардорлар унинг тарафига ўтиб, Бухорони

⁶⁶ Ҳакимбий мангит – Ҳакимбий оталиқ бин Худоёр ибн Худоёқулибий ибн Келдиёр ибн Чоғушбий мангит. Шаҳрисабз ва Қашқадарё мангитларининг бийларидан. 1843 йилгача Абулфайзхон аштархонийнинг оталиқи.

⁶⁷ Садр – вақф мулкларининг назари. Сайид ва хожаларга бериладиган унвон ва амал.

⁶⁸ Каттақўрғон – Бухоро Мисёнқолидаги асосий қалъа ва маъмурий марказ бўлган. Самарқанд вилоятидаги шаҳар.

эгаллаб, мангития⁶⁹ ни ўртадан йўқ қиладилар ва Абулфайзхонни «Ўз мустақил мақомига қайтардилар», деган мазмунни тушунди. Бухоро аҳолиси ўртасида шундай овоза тарқатилган эдики, Хўқанд хукмдори мангитияга қарши келмоқда ва бошқаларга ниши ва даъвоси ҳам йўқдир.

Ҳақимбий мангит уддабурон бир киши эди, воқеа иложини олдиндан топиш кераклигини билиб, Бухоронинг уламо ва саййидларини кўп туҳфа ва хадялар билан Самарқандга юборди. Хоннинг яқинлари ва мулозимларига ҳам анча туҳфалар бериб юбориб сулҳ занжирини ўртага ташлади. Улуғ олимлар, саййидлар ва икки тараф амирлари бир неча кун сулҳ учун музокара ва мунозаралар олиб бориб, қуёш Мийзон буржида бўлган вақти, сана 1144/1731–1732 йили қуйидаги шартлар билан сулҳ имзоланди. Самарқанд ва Каттақўргон барча тобиоти билан Абдурахимхон Фарғонийга ўтади. Бу жойлар Фарғона мулки таркибига киради ва Бухоро хони тарафидан уларга даъво этиши

⁶⁹ Мангит/мангития – Мангит/мангитлар – йирик қабиалардан бири. Ўзбекистон ҳудудида Бухоро воҳаси ва Қарши атрофида, Зарафшоннинг қуйи оқимида, ўрта оқимида, Чоржўй туманида, Жиззахда, Хоразмда яшаган. Минглар қорақалпоқлар ва Шимолий Кавказдаги нўгайлар таркибига ҳам бўлган, бир қисми эса Шимолий Афғонистонда яшаган. Ўзбекистонда яшовчи минглар бир канча йирик ва майда уруғларга бўлинган. Энг йириклари: оқ мангит, оқ мангит, қора мангит, чала мангит, бойгунди мангит. Булардан ташқари темирхўжа, исобой, гаулак, кўса, тоз, қорабайир, бақирчи, кула, тамғали, мангит қозоқ, ўн икки чўқай, гала ботир, бешкал, чобакчак, уз, уволой ва б. Мангитлар Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Бу қабила Қашқадарё вилоятида ҳам кучли ва хукмрон қабиалардан бирига айланган. 1753–1920 й.ларгача Бухорони идора қилиб келган хонлар мангитларнинг тўқ уруғидан бўлган, шу сабабли хонликда катта имтиёزلарга эга эдилар. Мазкур сулоланинг намоёндалари аввал Бухорода оталиқлик мансабини қўлга олганлар. Кейинчалик чингизий хонларни тахтдан тушириб, ҳокимиятни ўз қўлларига олишган.

Аслида манбада тилга олинган мангит/мангит, минг, тоз, қўнғирот каби ўнлаб туркий уруғларнинг келиб чиқиши Дашти Қипчоқда Жўжихоннинг набираси Ўзбекхон Султон Муҳаммад (тахм. 1282–1342) – Олтин Ўрда хони (1312–1342) Мангу Темурхоннинг набираси номи билан боғлиқ Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми (Жануби-Фарбий Сибир)да Абулхайрхон асос солган (1428) давлат ва унинг аҳолиси «ўзбек улуси» дейилган. Пойтахти – Чинги-Тура (ҳоз. Тура) шаҳри. 1428–1446 йилларда Ўзбек улусига Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан Иртиш дарёсининг ўрта оқимларигача, шарқда Сарису ва Чу дарёларидан ғарбда Ёйиқ (Урал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар қараган. Ўзбек улуси уруғ-қабиладонлик муносабатлари асосида барпо этилган. 92 бов (эл-улуси)дан иборат кўчманчи мусулмон туркий халқларни Марказий Осиёда «ўзбек» номи остида тилга олинган ва 1924 йилдан бошлаб ҳозирги Ўзбекистон ана шу халқ номи билан атала бошлади. Шунинг учун мазкур асарда муаллиф «ўзбек» номи остида тилга олинган аҳоли Ўрта Осиёдаги ана шу уруғ вакилларини билдиради. Бу ва бошқа тарихий асарларни ўқиганда «ўзбек улуси»ни ҳозирги ўзбек миллати билан адаштирмашлик лозим.

ҳеч қачон жоиз бўлмайди. Фарғона ҳукмдори шуларга қаноат қилиб, Каттакўрғондан бир қадам ҳам олдинга силжимаслигини тан олиб, икки тараф улуглари ва аъёнлари ҳузурда муҳр ва имзолари билан аъхдномага зеб-зийнат берди. Бухоро хони ва Фарғона ҳукмдори ҳам сулҳни мустақамлаб, Бухоро элчилари ва саййидлари, уламо билан бирга қайтиш учун рухсат олдилар. Шоҳона эҳсон ва инъомларга эга бўлиб, хурсанд ва мамнун ўз мамлакатларига қайтдилар. Бу ишларнинг тартиби ва низоми тугагач Самарқандда шавкатпаноҳли даргоҳнинг муло-зимларидан Энақули *додхоҳ*⁷⁰ ни ҳоким ва Мулло Бечора деган бир кишини *қози* ва *садр* этиб тайинлаб, қалъада ҳам бир қутвол кўйиб Шаҳрисабзни босиб олиш учун ҳаракат қилинди. Нусрат келтирувчи лашкар шу тарафга ҳаракат бошлади.

Шаҳрисабз *волийси* Ҳақимбек [*мангит*] бир ҳушёр ва уйғоқ киши эди. Самарқанд фатҳ этиши, бухороликларни ҳўқандликлар билан сулҳ аҳдномасини имзо қилганларини эшитгани заҳоти доно арбоблари билан машварат қилиб, сўзамол элчиларини танлаб, жуда кўп тортуқ ва тансуқот билан бир муборакнома ёздириб юборди. Шу билан эл бўлгани ва итоатини маълум қилди. Шаҳрисабз *волийсининг* элчилари кўкка етадиган саройга келиб, хоннинг яқинлари орқали унинг қўлини ўпиш бахтига муяссар бўлдилар. Ожизлик ва бўйсунуш билан элчиллик расмини бажардилар. Хоннинг шоҳона раҳмдиллиги жўш уриб, уларга эҳтиром кўрсатди, кўп эҳсон ва инъом бахшида этиб, улар орқали Ҳақимбек валинаъми учун жавоҳир ва дурлар билан безатилган мурассаъ қилич ва камарлар бериб уларни қайтарди. Ўзининг зафарли узангиси мулозимларидан бўлмиш Абдулжаббор туксобани улар билан бирга Ҳақимбек валинаъмининг энг катта акаси Иброҳимбек валинаъмининг жуда гўзал ва замонанинг сараси бўлган қизига совчилик учун юборди.

Элчилар келишидан Ҳақимбек хабардор бўлиб, вилоятнинг аъёни ва ашрофини истикбол учун буюрди. Эъзоз ва икром,

⁷⁰ Додхоҳ – дод, адолат истовчи. Саройдаги амалдор. Барча ариза ва сўровларни хон (амир)га етказиб, жавобини олиб чиқадиган шахс. Маҳаллий ҳокимларга ҳам кўпинча шу унвон берилган.

хурмат билан яхши жойлар тайинлаб, зиёфат ва меҳмондорчилик расмини бажо келтирди. Совчилик хабарини эшитиб, бундай қариндошчиликдан хотири гулдек бўлди. Кучи етгунча қимматбаҳо матолар, кўз кўрганда ялтирайдиган дуру жаво-ҳирдан жуда кўп ҳадялар билан, ўша даврда ҳеч ким кўрмаган ва эшитмаган дабдаба ила муътабар яқинларини, кабира аёлларни кўшиб Ойчучукойим бинт Иброҳимбек валинаъминини Самарқандга Абдураҳимхон хузурига юборди. Хусумат ва душманлик шундай қариндошлик билан яқун топди. Абдулжаббор туқсоба олдинроқ Фарғона хони хузурига келиб, замона Билқиси келаётгани хушхабарини етказган эди.

Хон ашроф ва зодагонларини бориб уларни кутиб олиш ва нусратли ўрдуга олиб келиб, шоҳ ҳарамсаройига киритишлари учун буйруқ берди. Олий фармонга биноан ул замона Зулайҳосини шон ва шавкат, катта иззат ва ҳурмат билан давлат саройи бўлмиш амирлик қасрига туширдилар. Ҳокимлар, маъмур ва саркорлар бир подшоҳона зебу зийнатли тўйни камолига етказиб бошладиларки, бу ўтиришда турли туман таомлар, шарбатлар, мевалар, кушлар гўшти кўп ва сероб ҳолда муҳайё эди. Маснавий:

*Чунон базми шоҳона бунёд қард,
Равони Жам аз хештан шод қард.
Зи нуин шаҳзодагон ҳар тараф,
Нишаста ба пойи зар неши саф.
Бузургони бо дониш аз ҳар гуруҳ,
Расида дар он мажлиси бо шукуҳ.
Ба ҳар гўша ромишгару мутрибон,
Ки дар фани мусиқи бисёрдон.
Ба илҳони хеш нағмае гамзудо,
Навоҳои жсонбахш қарданд адо.
Зи ҳар гуна асбоб дар бе ғами,
Дар он базми оли набуда яке.
Бар он жашн ҳар кас ки пайваста буд,
Зи гамҳойи давру замон раста буд.*

*Нишоту тараб ончунон жўш кард,
Фалак фитнажўйи фаромўш кард.*

[Шундай шоҳона базм барпо қилдики,
Жамшид арвоҳини ҳам ўзидан шод қилди.
Нўёну шаҳзодалар ҳар тарафдан,
Келиб олд сафда турдилар.
Улуғ донишмандлар ҳар фандан,
Келдилар бу улуғ мажлисга.
Ҳар тарафда мусиқачи ва мутриблар,
Мусиқа илмида билимдонлари.
Ўз овозлари билан турли навода,
Жонбахш этиб, қайгуни йўқ қилардилар.
Ул тантанада ҳар хил мусиқа асбоблардан,
Барчаси бўлиб, базм қилардилар.
Бу базмда қатнашган ҳар бир киши,
Давру замон ғамидан қутулар эди.
Нишот ва тараб шунча кўп бўлдики,
Фалак фитнажўйлигини фаромуш этди].

Шоҳона тўй маросими ниҳоясига етгач шавкатли саройда ҳозир бўлган катта ва кичик, улуғ ва оддий аҳолига хусрави замон лутфи билан заррин халатлар, тилло ва кумуш билан безатилган камарлар тухфа этилди. Дини мубин ва пайгамбарлар саййиди суннатига мувофиқ ул ойюзли Билкис⁷¹ мартабали қизни салтанат чўққисининг қуёши билан никоҳлаб боғладилар. Шу улуғ қизни олиб келган элчиларни катта иззат ва эҳтиром кўрсатиб, саноксиз тухфалар билан Ҳакимбек валинаъми хузурига қайтардилар.

Бу ишлардан фориг бўлгач қайтиш байроғини доруссалтанат томонга бурдилар. Бахтиёр хоннинг узанги аҳли қайси бир манзилга келиб қўнмасин, шу ер аҳолисини ўзининг эҳсон ва

⁷¹ Билкис – Сулаймон пайгамбарнинг аслида ўзининг ҳам бошқа бир давлат подшоҳи бўлган хотини.

тухфалари билан шод ва мақсадларига етказиб кўяр эди. Чўл ва саҳроларни босиб ўтгач Конибодом⁷² мавзеига етиб келганда зафарли ва аъло чодир қурмоқчи бўлган бир пайтда, пойтахтдаги амирлар ва давлатнинг уламо ва содоти истиқболга чиқиб хон кўрунишига етиб кўлини ўпиш давлатига етдилар. Хон у жойдан кўчиб катта шавкат билан келиб салтанат пойтахтига қарор топиб, адл ва инсофга машғул бўлди. Фаргона мулки унинг даврида қурилган бино ва иморатлари, қазиган арик ва анҳорлари билан обод бўлди.

1146/1733 йили қуёш жавзо буржида (21 майда жавзо кирган) бўлганида Абдурахимхон Тошканд ва Туркистонни босиб олиш учун катта қўшин билан ҳаракатга тушди. Ул замон Тошканд ва унинг тобиотида Баҳодирхон ҳукмрон эди. Хон Хўжандга етиб келганида мизожи ўзгариб кетиб, тоби қочти. Бадан ҳарорати кўтарилди. Шул аср табиблари қанча уринмасин даво тополмадилар, уринишларидан фойда бўлмади. Давлат устунлари ва хоннинг ака-укалари дарвешлар ва узлатда ўтирган кишиларга назру ниёз, садақалар улашиб, улардан дуо тиладилар – натижа бермади.

Маснавий:

*Гар қазо ояд табиб аблах шавад,
Он даво дар нафси худ макруҳ шавад.
Аз қазо исканжабин сафро фузуд,
Равгани бодом хушки менамуд.*

[Қазо етганда табиб аблах бўлади,
Дори-дармон ҳам фойда келтирмайди.
Қазодан исканжабин аксинча сафрони кўпайтиради,
Бодом ёғи эса димоғни қуритади.]

Ўлим шарбатини фазо табиби кўлидан ичиб, бу бевафо жаҳондан кўз юмди «Алабатта биз Аллоҳнинг [бандаларимиз], ва

⁷² Конибодом – Хўжанд-Кўкон йўлида жойлашган шаҳар. Ҳозир Сугд вилояти (Тожикистон)даги туман маркази.

албатта биз У зотга қайтгувчилармиз»⁷³. Шариат одоби бўйича кафанлаб Хўжанд мамлакатада барчанинг иштирокида катта шавкат ва ҳурмат билан кўмдилар. Замона фозиллари унинг вафотига марсиялар ва таърихлар битган. Улардан бири мана шу:

*Бирафт хони замон ба сўйи жаннати ризвон,
Ҳазору як саду чилу шаш маҳи шаъбон.*

[Замона хони кетди жаннати ризвон сари,
Минг бир юз қирқ олтинчи йили шаъбонида].

Умри ўттиз олти ёшда, салтанати ўн икки йил. Отаси замонида саккиз йил Андижон билодида ҳоким эди. Унинг мазори ҳозир ислом аҳлининг зиёратгоҳига айланган. Айтишларича у дўлвар (гавдали), қад-қомати баланд, бугдойранг, истараси иссиқ киши бўлган. Зеб-зийнат, тақаллуф, яхши еб-ичиш ва кийинишни яхши кўрарди. Еб-ичиш ва ошхона жиҳозларини тилла ва қумушдан ясаттирган эди. Шижоатли, сахий, кибр ва ҳаволи бўлиб, унинг ҳузурда ҳечким ижозатисиз сўз айтолмасди. Аллоҳ гўзаллиги жойи бўлган қўшин ва раъият ундан кўркувда эдилар.

Ундан бир ўғил Эрдонабек ва учта киз Ойжон ойим, Хуршид ойим ва Зебунисо ойим қолди. Иккита хотини бўлган: Шарафнисо ойим Абдуллоҳбек *минг*⁷⁴нинг қизи ва Ойчучук ойим шаҳрисабзлик Иброҳим *кенагас*нинг қизи. Унинг зикри юқорида бўлди. Эрдонабек, Хуршид хоним ва Зебунисо хоним Шарафни-

⁷³ Қуръони карим, 2:156.

⁷⁴ Минглар – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Ҳозирги Самарқанд вилояти, қисман Фарғона водийси ҳамда Бухоро воҳасида, тарқок ҳолда Сурхондарё вилоятининг Бойсуи, Шеробод, Денов туманларида, Хоразмда ва Тожикистоннинг Ҳисор туманида яшаганлар. Зарафшон водийсида яшовчи минглар учта йнрик уруққа, бу уруғлар, ўз навбатида, яна бир қанча кичик уруғларга бўлинган: 1) тугали (аҳмат, чағир, тўйи намоз, оқшиқ ва б.); 2) болғои (чибли, қора, мирза ва б.); 3) увоқ тамғали (алғол, чаут, жайли, ўрамас, тўқнамоз, кинохўжа, яраг) уруғлари. Минглар бошқирлар таркибига ҳам кирган. Қўқон хонлари минглардан бўлган. Бухоро воҳасида яшаган минглар ҳам Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Хонликдаги муҳим мансабларни мингларнинг бекари эгаллаб келган. Уратепа ва Ургут бекари ҳам минглардан бўлган.

содан таваллуд топгандилар. Ойжон хоним эса Ойчучук ойимдан оламга келган.

Хотинлар номидан кейин ойим сўзи ёзилса уни хоним деб тушунмоқ керак. Бу ўлкада хон ва амирларнинг хотинларини ойим лафзи билан кўшиб айтиш расмдир.

БАХТ ЁР БЎЛГАН АБДУЛКАРИМХОН ИБН ШОХРУХХОН ЖУЛУСИНИНГ ЗИКРИ

Абдурахимхон фирдавсмаконнинг вафотидан сўнг давлат амирлари ва миллат улуғлари иттифоқлашиб Абдулкаримхонга аҳд-паймон қилиб, итоатига келдилар. Салтанат тожи унинг муборак бошида янги зеб ва зийнат топди. Адл ва инсофга кўшиш этиб, салтанати овозаси узоқ ва ёвуқ жойларга тарқалди. Элчилар ва муборакномалар атроф ҳукмронлардан келар ва шоҳона лутфу марҳаматлардан масрур ва шодмон бўлиб қайтишарди. Акаси Абдурахимхон тайинлаган вазир ва амирлардан биронтасини ўз ўрнидан олмади, акаси ва отаси хизматкорларни ҳурмат қиларди. Тефа кўрғонда бўлган хон қасриким, падари бузруквори Шохруххон бино этган эди, акаси Абдурахимхон ворисларига қолдириб, ўзи Кўконнинг Кўктунлук маҳалласида бир олий қаср бино этди. Атрофида дилни очадиган боғ барпо этди. Қаср ва боғ атрофидан барча вазир ва умарога ер тақсим бериб, ҳар бирига холи ва қудратига яраша ҳовли ва жойлар тарҳини тузиб, солдирди. Муътабар надим ва сипоҳийларга ҳам ажойиб иморатлар шу ерда қуриб, гуё бир янги шаҳр бино этди. Унинг таъриhini бир фозил шундай берган:

*Хирад [дар]таъмири қасри хони одил,
Ба таърихаш рақам зад «Мазхаробод»⁷⁵.*

⁷⁵ Таърих моддаси 1147/1734 йилни беради. Айрим тарихчилар бу санани Кўкон шахрининг қурилишига нисбат берадилар. Аммо 1725 йили Флорно Беневени Кўкон катта шаҳарлардан бири эканлигини ёзиб кетган

[Хирад хони одил қасри таърихиға,
Деди у «мазҳар обод»дир].

Шундай бир вақтда Хитой хони Кошгар⁷⁶ вилоятига катта лашкар юборди. Бу вилоятда ҳукмронлик қилаётган Маҳдуми Аъзам Мавлоно Хожаги Косоний⁷⁷ авлодидан бўлмиш Ойхўжа ва Кунхўжа⁷⁸ ҳокон қўшини билан урушиб, оқибат нусрат шамоли Хитой кофирлари томонига эсиб, умидсизлик хўжаларни эгаллаганда саййидлар Кўҳистон⁷⁹ паноҳ йўли орқали Бадахшон⁸⁰ музофотиға чекиндилар. У ернинг аҳолиси дунё молиға алданиб, Хитой ҳукмдорларидан кўп ёмбилар олиб хўжаларни Хитой кофирларига тутиб бердилар. Динларини бевафо дунё молиға сотиб, ўзларини дўзах оловиға ташладилар.

Хўжаларнинг бир садоқатли мулозимлари уларнинг аёллари ва бола чаққаларини яширин бир йўл билан Бухороға олиб келибди. Шул вақтда тотор куффорлари зулмидан кўп мусулмонлар Фарғонаға муҳожир бўлиб келдилар. Абдулкаримхон муҳожирлар учун Андижон атрофидан деҳқончиликка лойиқ ер бериб, улар ҳақиға кўп меҳрибончилик ва шафқат кўрсатди. Андижон ва унинг атрофидаги қошғарликлар шуларнинг авлодидан бўладилар. Мисраъ: «Чунин кунанд бузургон чу қор бояд қард» («Керак бўлганда улуғлар шундай иш тутадилар»).

⁷⁶ Кошгар – Хитойнинг Синьцзян-Уйғур мухтор республикасидаги шаҳар.

⁷⁷ Маҳдуми Аъзам Мавлоно Хожаги Косоний – Жалолиддин Маҳдуми Аъзамий – Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий (1463/64–1542)нинг қабри Даҳбед қишлоғидадир. Самарқанд ҳокими Жонибек Султон томонидан Самарқандга тақлиф этилган. Ўгли Искандар Султон уни ўзининг пири деб эъзозлаган. Маҳдуми Аъзам 78 ёшида шу Даҳбед қишлоғида вафот этган.

⁷⁸ Ойхўжа ва Кунхўжа – Оффок хўжа ўғиллари – Хон хўжа (Хўжа Яхё ибн Хўжа Ҳидоятulloх ибн Хўжа Муҳаммадсӯф ибн Хўжа Муҳаммадини ибн Маҳдуми Аъзам Даҳбедий ва Кун хўжа (Хўжа Бурхониддин)лар назарда тутилмоқда.

⁷⁹ Кўҳистон – бу ерда Кўҳистон бутунги Тожикистоннинг шимолида жойлашган тоғлар (Қоратегин, Ғарм ва Давроз худудлари).

⁸⁰ Бадахшон – Амударёнинг юқори қисмида, Помир ва Олой тоғ тизмаларида жойлашган худуд. Бир қисми Тожикистон Республикаси (маркази Хоруғ) ва бир қисми Афғонистон (маркази Файзобод) таркибига кирган.

Ўша замонда қалмоқ⁸¹ кофирлари Жунғориядан чиқиб Яъжуж ва Маъжужга ўхшаб хуруж қилиб, Алматы⁸² тарафидан Туркистонга бостириб кириб, Тошкандгача ерларга эга бўлдилар. Шу билоднинг шарқи ва шимолини ўзларига лашкаргоҳ қилдилар. Истикомат учун ҳозир Қалмоқ чифган деган мавзени танлаб қалъа курдилар. Тошканд ҳокими Баҳодирхон Бухорога қочиб кетди ва у ердан Ҳижоз⁸³ сафарига (ҳаж учун) кетди.

Тошканд ва унга тобе ерларни босиб олиб, қалмоқ лашкари Қандир давонидан ўтиб, Сангин (деган) қалъани ўровга олди. Абдулқаримхон бу даҳшатли хабарни эшитиб, анча хафа бўлди ва ўз яқинларидан бўлмиш Бобобекни катта қўшин билан Сангин қалъасидаги қамалда қолганлар мадади учун жўнатди. Бобобек тез ҳаракат қилиб Чилмаҳрам кечуви орқали Сирдарёдан ўтиб борди. Фарғона лашкари келаётганидан қалмоқлар бошлиғи хабардор бўлиб, қалъа қамалига озроқ қўшин қолдириб, қолган лашкарини

⁸¹ Қалмоқлар (Жунгорлар). Ойратлар – Жунғориядаги ўрта аср давлати (1635–1758). Или водийсида яшаётган ойратларнинг чўрос улуси вакили Ботур хунтайжи раҳбарлигида Ёркенд хонлигидан ажралиб чиқиши натижасида барпо этилган давлатнинг асосий аҳолиси. Цеван Рабдан (1697–1727) ва унинг ўғли Галдан Церен даври (1727–1745)да қалмиқлар қайта кучайган. Шу даврда улар Мовароуннаҳр худудларига ҳам бостириб кирган. Улар Цин империяси билан тинчлик алоқаларини ўрнатди ва ташқи сиёсатдаги фаолиятини Ғарб томонга қаратиш ҳамда Ёркенд хонлиги устидан ойратлар ўрнатган назоратни кучайтириш сиёсатини олиб борган. Бироқ Цин империяси Мўғулистонда ўрнашиб олгач, ойратларга қарши кураш бошлаган, жумладан, 1717 ва 1731 йилларда икки марта катта қўшин билан ҳарбий юриш қилган. Аммо бу юришлар мағлубият билан тугаган. Ойратлар биринчи марта Олтой томондан, иккинчи марта Тибет томондан айланиб ўтиб, Хитой қўшини муқаддимасини орқа тарафдан узиб қўйиш хийласини ишлатиб, кам куч билан катта армия устидан ғолиб чиқиб Цин империяси режаларини барбод этган. Цин ҳукумати ойратлар билан сулҳ битими тузишга мажбур бўлган (1741).

XVIII аср ўрталарида ойрат хонлигида ички зиддиятлар кучайган. Ҳокимият талашувчи кучлар ичда Цин ҳукумати ердамида мақсадга эришмоқчи бўлган шахслар пайдо бўлган. Амурсана Цин сулоласи учун мақбул шахс деб топилган. Аммо у Цин сулоласининг ойратларни бутунлай йўқотишга қаратилган махфий режасидан бехабар бўлган. 1755 йил баҳорда Цин империяси ойратларга қарши 50 минг кишилик қўшин билан уруш бошлаган. Қўшин авангардига Амурсана бош бўлган. Ойратлар хонлиги йўқ қилинган, лекин Амурсанага тахт берилмаган, у махфий курсатма билан Пекинга чакиртирилган. Алданганини билиб қолган Амурсана ўзини хон деб эълон қилиб, Цин салтанатига қарши кураш бошлаган, бироқ мағлубиятга учраб Россия худудига қочиб ўтиб, мусофирликда вафот этган. Жунғорларнинг сўнгги хони Даваиди Пекинга олиб кетилиб зиндонга ташланган. Ойратлар хонлиги барҳам тоналган кейинги ички ва ташқи вазият Цин империясига Шарқий Туркистондан наринага ўтишга имкон бермаган. 1758 й. Ёркенд хонлиги ҳам йўқ қилинган. Шундан кейин Ойрат ва Ёркенд хонликлари худудда Цин ҳукумати томондан ҳарбий-маъмурий тузум ўрнатилган.

⁸² Алматы – ҳозирги Алматы жойлашган худуд.

⁸³ Ҳижоз сафари – Арабистондаги Макка ва Мадиннага ҳаж ва зиёратга бормок.

олиб ёрдамга келаётган ислом лашкари йўлини тўсиш учун чикди. Бир пистирмада асосий кучларини биқмоққа қолдириб, юз нафар сарбозни бир тепалиқда жойлаштириб, мусулмонлар қўшини яқинлашганда улар билан жангга кириб, устомонлик билан орқага чекиниб, пистирмада ўтирганлар тарафига қочиб келишларини буюрди. Қуёш чиққанидан бир неча соат ўтгандан кейин, ислом лашкарининг муқаддимаси кўринди. Улар ўша жамоа билан учраганда, кофирлар ўзларини мудофаа қилгандек бўлиб, кўкқисдан орқага чекиндилар. Ислом қоровуллари орқаларидан таъқиб қилиб, ўша баланд тепалиққа етдилар. Кофирлар лашкари пистирмадан чиқиб, уларни паргор (циркуль) нуқтасини ўртага олганидек, ўраб олдилар. Уч юз нафар асир олинди, бирор киши қутула олмади. Бобобек камтажриба бир киши эди. Ҳеч бир нарсадан хабари йўқ эди. У ҳам шу ерга етиб келганида, кофирлар қоровулларини кўриб, бир даста аскарини уларни тутиб олиш учун юборди. Ўзи ҳам уларнинг кетидан юра бошлади. Пистирма жойига яқин келганда кофирлар лашкари икки қисмга бўлиниб, ислом лашкарини ўраб олдилар. Иккала лашкар ҳам тун ярим бўлгунча қаттиқ уруш ва жанг қилишди. Оқибат ислом лашкари мағлуб бўлди. Бобобек аҳли имон билан бирга захмдор ва мажруҳ асирга тушди. Баъзилар шаҳид бўлдилар. Қолганлар қочиб қутулишни ўзларига ғанимат кўришди.

Қалмоқлар бошлиғи асирга тушган аҳли исломни шаҳодат даражасига етказди. Бобобекни эса занжирбанд ҳолда Тошкандга юборди. Куффор аҳли кетгач шу жойга яқин қишлоқ аҳли келиб шаҳидларга жаноза ўқиб дафн этдилар. Шу мавзени ҳозир Шаҳидон дейдилар. Катта бир қишлоқ бу ерда бино бўлган.

Содир бўлган воқеани Сангин қалъасида қамалда бўлганлар эшитиб, қалъани қалмоқларга топшириб салтанат пойтахтига шошдилар. Бу нохуш хабар Абдулкаримхонга етиб борганда, чексиз қайғуриб мамлакатнинг барча жойларига хабарчилар жўнатиб, ҳокимлар ва амирларни ўз лашкарлари билан ҳузурига чақириб, газот ва жиҳодга даъват этди. Ислом қўшини жамъ бўлгунга қадар кофирларнинг сон-саноксиз лашкари Сирдарёни кечиб ўтиб, Хўжа Туроб мозори яқинини ўзларига лашкаргоҳ қилдилар. Эртаси улар Қайнар чашма (Қайнар булок) га келиб

кўниб, бу наҳс кўшиннинг муқаддимаси эса Говхона, ҳозир Мўйи муборак номи билан машҳур бўлган қишлоққа бостириб кириб бир қисм чорво ва молу мулкларни толон-тароҷ ва хароб этдилар. Шул аснода Ўратепа *волийси* Фозилбек ибн Содикбек *ўз* Ўратепадан, хоннинг биродари Шодибек Марғинондан, хоннинг қариндошларидан бўлмиш Дўстқулибек *баҳодир* Андижондан, Абдуллоҳбек Намангондан *ўз* сипоҳлари билан дастада келиб, хон кўриниши ва зафар келтирувчи хон назарига мушарраф бўлдилар. Хон «ҳар бир ишда машварат қилингиз», деган оят мазмунига амал қилиб, машварат мажлисини йигди. Ислому лашкарини саккиз гуруҳга бўлиб, тўрттасини душманни тўрт тарафидан ҳужум қилишга юбориб муҳораба ва жиҳод қилишга, қолган тўрт гуруҳ эса зарурат тушганда уларга мадад бериш учун шай ва ҳозир бўлиб туришларига қарор қилинди. Бу фикрни Абдулқаримхон ҳам маъқуллаб, саккиз гуруҳли кўшин бошқарувига Дўстқулибек *баҳодир минг* ва Фозилбек *баҳодир ўз*ни тайинлади. Ислому лашкарининг қолган қисми бошқаруви Шодибекка берилди. Хоннинг ўзи уламо ва солиҳ кишилар билан давлатхонада қолиб «Фатҳ» сурасини ўқиб, Аллоҳ даргоҳидан галаба ва зафар тилаш учун қолди.

Ислому кўшини амирлари тонг саҳар лашкарни саф тортиб, қуффор лашкарига қарши жангга шошдилар. Мусулмонлар ислому душманига қарши жиҳод уруши оловини ёқиб, унинг шуъла ва алангасини янада кўтардилар. *Қалмоқ* кофирлари ҳам ўз жойларидан ҳаракатга келишлари билан қаттиқ уруш ва муҳораба бошланди.

Шул маҳалда Абдулқаримхон вужудида сабр-тоқат қолмай, йиғлаб шаҳарда қолган яна бир гуруҳ лашкарни йиғиб тартибга солдида, ўзи жангга киришмоқчи бўлди. Вазирлар ва уламо уни бу ишидан қайтариб, «яхшиси ислому ғозийлари ва ҳомийларини, Марғинон ҳокими Шодибекка бериб урушга юборинг, хоннинг шариф вужудларига эҳтиёж тушсагина ўзлари жангга боришлари мумкин», дея арзига етказиб, қайтардилар.

Маслаҳатга амал қилиб лашкарнинг қолган қисмини икки гуруҳга бўлиб, бирини Шодибекка топшириб, ғозийлар мадади учун юбордилар. Иккинчи гуруҳни хон олдида сақлади. Шодибек

муҳораба майдониға урушнинг энг қизиган вақтида етиб келиб, зафар паноҳи лашкар амирларига хабар бериб, уларнинг ишрати билан жангга киришди.

Кофирлар кўшини сони ислом сарбозларидан уч карра кўп бўлганидан, уларнинг ўқчи ва камончилари мусулмонларни ўққа тутиб, уларни ўзларига яқинлашишга ҳам қўймасдилар. Бинобарин муҳораба мушкул ва қийинчиликдан холи эмасди. Ислом амирлари хон хузурига чопар юбориб уни пойтахт тўфангчилари билан бирга ёрдамга чақирдилар. Қосид шаҳарга етиб келиши билан хон барча тўфангчиларни ўзига олиб, лашкар кўнган жойга ҳозир бўлиб, ўқчиларини душман камончиларига қарши тутиб ул малъунларни милтиқ зарби остига тутди. Кўпларини жаҳаннам тубига юбора бошлаганида, қалмоқлар жуда танг аҳволга тушиб, муҳораба майдонидан қоча бошладилар. Шу заҳоти мусулмон лашкари суворийлари қўққисдан кофирлар сафига от чоптилар. Султонлик уруши бошланди. Жанг маъракасидан буруксаётган чанг ва губордан ёриқ кун тунга айланди. Ислом ҳомийларини қалмоқ аскарларидан фақат «Аллоҳ акбар» дейишлари билан ажратиш мумкин эди. Аллоҳнинг лутфи билан ўшал кун ислом лашкари орқасидан бир қаттиқ шамол эсиб, урушдан кўтарилаётган чангни қалмоқлар лашкари юзига уриб, кўзларини кўр қилиб, ул бузгунчи жамоани қичатиб қўйди. Имон аҳли бу воқеани ғалабалари учун бир аломат деб билиб, кофирлар кўшинига қарши янада шижоат ва собитқадамлик билан чиқиб, сафларини ёриб малъунларни дўзах оловига юборардилар. Ўшал кун Ибдулкаримхон шахсан урушда қатнашиб, шариф зоти билан жанг ва жиҳодга раҳбарлик қилиб, мардлик ва шижоатликдан сабоқ берди. Охир оқибат ғалаба шамоли Аллоҳ инояти билан аҳли ислом лашкари тарафига эсиб, шайтон қавми қочишни ихтиёр этиб, тарқалиб кета бошладилар. Мусулмонлар кўшинидаги отликлар уларни Сирдарё лабигача қувиб бориб, кўпларини дарё ичида ҳам ўлдирдилар. Улардан жуда кам қисми қутулиб, Қурама⁸⁴ кишлоғигача тўхтамасдан қочиб бордилар. «Интиҳоб

⁸⁴ Қурама – Оҳангарон водийсида бўлган қалъа

ат-таворих» соҳиби⁸⁵ сўзига қараганда Шермухаммад *баходир* ва Абдусаммад *баходир* ўшал жанг куни тўксонта қалмоқни ўлдирган эканлар. Қолганини шунга қиёс қилаверинг.

Ислом лашкаридан уч мингдан ортиқ мажруҳ ва шаҳид бўлганини ровий хабар берганки, унинг тўғрилигига ўзи жавоб берар. Фатҳ ва зафардан сўнг Абдулкаримхон ўз давлатхонасига қайтиб келиб, вазирлар, амирлар кўшин ва аҳоли ичидан давлат ва миллат обрўси учун жонбозлик қилганларга, ҳақ динни ҳимоясида ширин жонларини аямаганларга мартабалари- га мувофиқ ардоқлаб, шоҳона эҳсон ва инъомлар билан хурсанд ва хушнуд этди. Барча ҳокимларга ҳам ўз вилоятларига қайтиш учун ижозат берди. Аллоҳ неъматларининг шукри сифатида барча аҳолига ҳам ўз лутфу карамидан улушлар ажратиб тақдим этди.

Абдулкаримхон қалмоқ кофирлари билан жиҳод қилаётганида тарих 1153/1740–41 йили Нодиршоҳ Эроний⁸⁶ чумоли ва

⁸⁵ «Интиҳоб ат-таворихи» соҳиби – Муҳаммад Ҳакимхон тўра ибн Маъсумхон, «Мунтахаб ат-таворихи» асарининг муаллифи Қаранг: МуҳаммадҲакимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих. Форостожик тилидан таржимон, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. (Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 720 б.)

⁸⁶ Нодиршоҳ Эроний – Нодиршоҳ Афшор (1688.22.X, Дерезёз – 1747.20.VI, Хабушон) – Эрон шоҳи (1736–1747), кизилбошчиларнинг афшор қавмидан бўлган. Хуросонда ҳарбий қўмондон сифатида ўз фаолиятини бошлаган. 1726 йда сафавийлар шоҳи Таҳмосп II (хукмронлик даври: 1722–1732)нинг ҳарбий хизматида ўтиб, Машҳаддан афгонларни қувиб чиқарган. Ҳиротдаги афгонларнинг абдал ва Хуросондаги туркман қабилаларига қарши курашда галиб келган (1729). Эронни босиб олиш учун уруш бошлаган Усмоли турк султонишига қарши самарали кураши Нодиршоҳнинг нуфузини оширган (1730–1731). Таҳмосп II ни тахтдан ағдариб, унинг ўгли Аббос III ни шох, ўзини эса унга ҳомий (регент) деб эълон қилган (1732). Турклар билан уруш тугагач, Эрон шоҳи бўлган (1736). Нодиршоҳ Сафавийлар давлати ўрнида Эронда марказлашган йирик давлатга асосланган империя ташкил қилган. Қўшни давлатларга қарши талончилик юришлари ўтказиб, Арманистон, Озарбайжон, Грузия, Догистон, Афғонистон, Белужистон, Урта Осиёнинг катта қисми, Шимолий Ҳиндистонни босиб олган. Бухоро хонлигига қарши унинг юриши дастлаб муваффақиятсиз тугайди. Нодирнинг катта ўгли Ризоқули мирзо 1200 кишлоқ лашкари билан Амударёдан ўтиб, Қаршини камал қилган. Муҳаммад Ҳакимбий оталик ва Бухоро хони Абдулфайзон шаҳар ичда туриб душманга қарши курашганлар. Бухороликларнинг иттифоқчиси Хива хони Элбарс (хукмронлик даври: 1728–1740) катта қўшин билан елиб келгач, Ризоқули мирзо шонилини суяқ тузати ва орқага қайтади (1736). Бироқ Нодиршоҳнинг ўзи катта қўшинга бош бўлгач, Балхни эгаллаб, Бухоро устига юриш қилганда уни Муҳаммад Ҳакимбий ва ўгли Муҳаммад Раҳим кўллаб-қувватлайди (1740). Бухоро устидан сиёсий ҳокимият ўрнатилгач, у Хива хонлигига қарши юриш қилади. Хонгани эгаллаш пайтида Хива хони Элбарс ўлдирилган (1740). Нодиршоҳ хукмронлигига қарши Хива ва Бухорода бир неча марта қўзғолоналар кўтарилган. Эронда ҳам ички низолар ва сарой фитналари кучаяди. Нодиршоҳ Хуросон номи, ўзининг жияни Алиқулихон томонидан Машҳадда ўлдирилган. Алиқулихон ўзини Одишшоҳ номи билан шох деб эълон қилган. Нодиршоҳнинг ўлими билан Эрон давлатининг марказлаштириш жараёни тўхтаб қолган. (ЎЗМЭ. Том 6. Тошкент: ЎЗМЭ. 2003. – Б. 379).

чигирткага ўхшаган лашкари билан Бухорога келади. Абул-файзхон Бухорий унга қаршилиқ кўрсатаолмаганидан итоат ва бўйсуннишдан бошқа чора топмайди. Мамлакат улуглари Нодиршоҳ истиқболига чиқиб, иззат ва икром кўрсатиб Абул-файзхоннинг муҳтарама бир кизини унинг никоҳига киргиздилар. [Нодиршоҳ] катта қўшинини аждарпайкар тўплар билан Самарқандга юборди. У ернинг *волийси* Абдулкаримхон давлатининг муътабар амалдорларидан бўлмиш Энакули *додхоҳ* Самарқандда бир неча кун эронийлар билан жанг қилиб шаҳид бўлди. Нодиршоҳ лашкари ғазаб билан Самарқандда ғалабани кўлга киритиб, Каттакўрғон, Ургут⁸⁷ ва шунга ўхшаш истехкомларни босиб олди ва Фарғона хони томонидан қўйилган гумашталарини ҳайдаб чиқариб, Жиззах қалъасигача эгаллади. Самарқанднинг *қозиси* Мулло Бечора ва Катта кўрғон *кутвол*⁸⁸ и Хонкули ўзларининг мажруҳ мулозимлари билан Хўқанд доруссалтанатига етиб келиб воқеа тафсилотларини Абдулкаримхонга етказдилар.

Кофир қалмоқларга қарши урушда хазинадан катта харажатлар бўлиб, ислом лашкари ҳали етарли даражада дам олмаган, яраланган ва мажруҳ бўлганлар эса охиргача даволанмаган бўлсалар ҳам Эрон аскарлари хужум этиш хабарини эшитган заҳоти хон камоли ғайрат билан мамлакатнинг тўрт томонига *тавочилар* ва *жарчи*⁸⁹ ларни юборишди. Тез орада катта лашкар йиғиб Хўжанд сари юриш бошладилар. Масофаларни босиб ўтгач ул вилоятга етиб бориб Пешоғар⁹⁰ мавзеида бир баланд қалъа бино этиб, у ерда беш минг жангчиларни қолдириб, хоннинг ўзи эса Хўжандда қелди.

⁸⁷ Ургут/Ургут – бугунги Ургут, Самарқанддан 30 км. узоқликда жойлашган шаҳар, туман маркази.

⁸⁸ Кутвол – қалъа қўмондони, бошлиғи.

⁸⁹ Жарчи – жар солиб хон (амир) фармонлари ва амрларини халққа баланд овоз билан эълон қилалган шахс. Хабарчи, чопар маъносида ҳам келади.

⁹⁰ Пешоғар/Пишогар – Пешоғар, қалъа – Жиззах ва Уратела орасида қурилган Кўкон қалъаси. Ҳозир қишлоқ номи

Нодиршоҳ ўз лашкари билан Хоразм⁹¹ сари йўлга чиққан хабарини Абдулкаримхон эшитиб, давлат пойтахти Хўқандга қайтатуриб, Дўстқули баҳодирни катта қўшин билан шу ўлка химояси учун қолдириб, ғайб пардасидан яна нималар содир бўлишини кутди.

Нодиршоҳ ҳам ўша замоннинг нодир шахсларидан бўлиб, мақсаддан узоқлашмасдан бу ерда унинг аҳволини жуда қисқа ва мухтасар баён қалами билан ёзилиши керак бўлади.

Нодиршоҳ афшор қабиласидан бўлиб, авваллари қароқчилик қилган. Бу ишдан анча бойлик тўплаб, бир қанча жасур ва ёвкур йигитларни ўзига итоат риштаси билан боғлаганда иши ривожланиб кета бошлади. Қаерда бир йўлтўсар ва қароқчи бўлса унинг ҳузурига етиб келишди. Айтишларича қачон бир тижорат карвонини таласалар, Нодиршоҳ ўлжанинг ярми билан каноат қиларди, дарвеш ва мусофирларга ҳам улуш берарди. Оқибат яқинларининг насиҳати билан бу ишлардан ор қилиб, тавба қилди.

Ул замонда айёрлилик ва муҳолифат юзасидан Эрон вазирлари ва аъёнлари барча сафавий шахзодаларини қатл этиб Шох Хусайнни зиндонга ташладилар. Эроннинг истиқлоли ва истиқболига заифлик ва фатарот юз берди. Ҳар тарафдан Эрон тахтига даъвогарлар бош кўтариб мамлакатни эгаллаш учун қўл чўзардилар. Масалан, 1134/1721–1722 йили Қандаҳор⁹²дан Маҳмудшоҳ ибн амир Вайс юриш қилиб, Кирмон⁹³, Исфахон⁹⁴ ва бошқа кўп жойларни босиб олди. Сафавий шахзодалардан кўпини қатл қилди. Шох Хусайнни яна зиндонга ташлади. Ҳижрий 1135 йили муҳаррам ойида/1722 йил (12 октябрь – 11 ноябрь) вазирлар ва амирлар фалаж бўлиб қамоқда ётган Шох Хусайн ўрнига, сафавийларнинг охириги намояндаси Шох Таҳмасп⁹⁵ни тахтга кўтардилар. Шу вақтда Маҳмуд ибн амир

⁹¹ Хоразм – ҳозир Ўзбекистон Республикасида вилоят номи. Тарихий-жугрофий ва маданий-сиёсий жиҳатдан турли даврда ҳар хил ҳудудларни қамраб олган.

⁹² Қандаҳор – Афғонистондаги шаҳар ва вилоят маркази.

⁹³ Кирмон – Эронда жойлашган шаҳар.

⁹⁴ Исфахон – Эрондаги шаҳар ва вилоят маркази.

⁹⁵ Шох Таҳмасп – сафавийлар шоҳи Таҳмасп II (ҳукмронлик даври: 1722–1732).

Вайс *галжойи*⁹⁶ни амакиваччаси Ашраф *галжойи* ўлдириб, ўрнига амирликка мушарраф бўлди. Тахтдан кетган собиқ шоҳ Шох Хусайнни шаҳидлик даражасига етказди. Ўша замон шоирларидан Мирзо Қавомиддин шоҳ шаҳодати учун бир арабча таърих битган. Таърих будур:

*Азламан ал-арзу ли қатли-л-умаро,
Эҳсонаху қад мало ал-хофиқайн.
Аш-шоҳ Султон Хусайн аллази,
Қад жовазат аъломаху ал-фарқадайн.
Иншоа фи торихиҳи Хотифун,
Фақола: «Тажедид ал-қатл ал-Хусайн»⁹⁷.*

[Ер амирларнинг қатлидан зулмат билан ёпилди,
Эҳсонлариданким, шарқу ғарб эди тўла.
Султон Хусайн шоҳким,
Байроқлари ҳамма ерда ҳирпиларди.
Хотиф унинг вафоти тарихида иншо қилиб,
Дедик: «Хусайннинг қатли такрорланди».]

Малик Маҳмуд Сийистоний Эроннинг бундай бошбошбадоқлик ва тарқоқлигидан фойдаланиб, қолган ерларига эга бўлиб чиқиб, муборак Машҳад⁹⁸ни ўз ҳукумати марказига айлантирди. Шу вақтларга яқин бир даврда Эронга тобеъ ер саналмиш Абивард шаҳри атрофларидан Нодиршоҳ Афшорий ўз мулозимлари билан шоҳ Таҳмасп ҳузурига келиб унинг хизматига ўтди. Жасурлик, ёвқурлик ва баҳодирлик Нодиршоҳнинг пешонаси ва хулқида намоён эди. Унинг қудрат ва ихтиёри қўлига мол ва пул ҳамда лашкар бериб, Эрон давлати душманларига қарши юбордилар.

⁹⁶ Галжойи – пашту қабилалари бирининг номи.

⁹⁷ Тарих моддаси 141/1728–1729 сонини беради.

⁹⁸ Машҳад – Ҳазрат Алининг VIII асрда яшаган авлодларидан Али бин Мусо ар-Ризо кўмилган жой кўзда тутилмоқда. Машҳад шаҳри номи шу улуг имом «машҳад»ни, яъни қабри жойлашганидан келиб чиқиб айтилади.

Нодиршоҳ ўзининг афшор қабиласи ва бошқа уруғ ва элатлардан ёвкур ва ботир йигитларни танлаб, катта қўшин билан Эрон давлати ва миллати душманларига қарши уруш ва жангга шошилди. Қаерга у бормасин бахти баландлиги ва Аллоҳнинг инояти билан голиб ва музаффар бўлиб, Эронни ташқи босқинчилар ва даъвогарлардан халос ва озод қилди. Оқибат шоҳ Таҳмаспни тахтдан тушириб, Исфаҳонда ҳибс этиб, унинг кичкина ўгли Аббос мирзони шоҳлик тахтига ўтказди. Кўп ўтмай сафавийлар авлодини бутунлай йўқ қилиб, 1146 йили, шавол ойида/1734 (7 март – 5 апрель) ўзи Эрон мамлакатининг шоҳлик тахтига ўтирди. Мирзо Қавомиддин Муҳаммад Қазвиний Нодиршоҳни тахтга ўтиришига шундай таърих битган:

*Искандаршон ба нусрату тоиди зафар,
Бар маснади Жам гаши адолатгустар.
Таърихи жулуси майманат монусаи,
«Зулқарнайн» аст тожи «икбол» ба сар.*

[Искандардек шарафли, нусрату зафар мададила,
Жамшид тахтига ўтирди, адолат ёйилди.
Унинг бахт келтирувчи жулуси тарихи,
«Зулқарнайн», яна «икбол» сўзининг бош ҳарфидир.]

Шоҳлигининг учинчи йилида сана 1150, зу-л-ҳижжа ойида/1738 йили (22 март – 21 апрель) катта лашкар билан Нодиршоҳ Балх⁹⁹ ва Қандаҳор томон юриш қилди. Бу ўлкани босиб олиб, 1151 /1738–1739 йили эса Кобул, Кашмир¹⁰⁰ ва Лоҳур¹⁰¹ни тасарруфига киргизди. Шу билан Ҳиндистонга бостириб кириб бобурий Маҳмудшоҳни маглуб этиб, Бобур авлодидан бўлмиш бир кизни ўгли Насруллоҳ никоҳига киргизди. Ҳинд подшоҳи

⁹⁹ Балх – ҳозир Шимолий Афғонистондаги вилоят маркази.

¹⁰⁰ Кашмир – Ҳимолай ва Тибет бирлашган ҳудуддаги тарихий ўлка. 1756 йили афғонлар томонидан босиб олинган эди. Расман Жамму ва Кашмир штати номи билан Ҳиндистон таркибига киради.

¹⁰¹ Лоҳур – ҳозир Покистонда жойлашган шаҳар номи.

ҳазинасидан нақд пул, жавоҳирот, тилло ва қумушдан бўлган асбобу олот, товусга ўхшаш тахт, 30 карат келадиган «Дарёи нур» номли олмос, Маҳмудшоҳ ва теурийларнинг вазир ва амирларидан ҳам сон-саноксиз ва тенги йўқ шунча мол ва бойликларни тортиб олиб эронийлар лашкари орқага қайтди.

1153 йил, жумодал-увла ойининг охирларида¹⁰² Жайхун, хозир Амударё номи билан машҳур бўлган дарёдан кечиб ўтиб, Абулфайзхон Бухорий билан сулҳ қилиб, унинг бир қизини ўз никоҳига олиб, Самарқандни Абдулкаримхон Фаргоний қўлидан тортиб олиб Бухоро ҳудудига қўшди. Бу ҳақда юқорида баён қилинди.

Нодиршоҳ ҳар бир тоифадан бир нафар машҳур ва бой одамни танлаб, катта бир гуруҳни бу ер қабила ва уруғларидан ҳам жамлади. Ўз қабиласидан Муҳаммад Раҳимбекни, кенагас¹⁰³ лардан Олимбекни, мангитлардан Раҳимбийларни шу жамоага бошлиқ этиб тайинлаб ўзи билан Хоразмга олиб кетиб у ерни ҳам ўз тасарруфига киргизди. Хоразмлик Элбарсхон¹⁰⁴ Қозоғистонга акаси Абулхайрхон¹⁰⁵ ҳузурига қочиб кетди. Чонакшоҳ номи билан танилган Элбарсхон хотинини Раҳимбий мангитга бахшида этиб, Нодиршоҳ қошида бўлган чингизий Тохирхонни Хоразм тахтига ўтказди. Бу ишлардан фориг бўлгач, Марв¹⁰⁶ йўли билан Келот қалъаси¹⁰⁷ га этиб келиб, бир қисмни шу қалъани мустаҳкамлашга қолдирди. Муқаддас Машҳадга етиб келиб шу муборак ўлкада лашкарига дам берди. Ўзи эса Богис-

¹⁰² 1740 йилда маъқур ой 25 июлда бошланиб, 23 августда тугаган.

¹⁰³ Кенагаслар – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Хоразм, Бухоро вилояти, Фарғона vodiysi, Қорқалдоғистон ва Шимолий Афғонистонда яшаган, таркибиди бир қанча кичик қабила ва уруғлар бўлган. Булардан энг йириклари очмайти, кирей, аёк кирей, овокли, тарокли, чуёт, кайри соли ва х. Шаҳрисабз ва Китоб атрофида ҳукмрон қабила бўлган.

¹⁰⁴ Элбарсхон – Хива хони (1728–1739).

¹⁰⁵ Абулхайрхон – (1693–1748) – Кичик жуз хони. Абулхайрхон 1720 йилларда қозокларнинг жунгар (мўғул-жалмоқ) босқинчиларига қарши қуралига бошчилик қилган. 1731 йилда Абулхайрхон қозоқ зодагонларининг бир қисми билан ўзларининг Россияга тобе бўлишга тайёр эканликларини маълум қилди. Қўнғилик қозоқ султонларининг Абулхайрхон сиебатиға қарши муҳолифатда бўлишлари натижасида Абулхайрхоннинг режаси амалга олмади. Абулхайрхон чингизий Барок султон томонидан ўлдирилган.

¹⁰⁶ Марв – Марв Шехи жаҳон – бугунги Туркманисондаги Марв шаҳри.

¹⁰⁷ Келот – Марв яқинидаги қалъа.

тон сари юриб гилзайи қавмига жазо бериб, мағлуб этди ва Эрон доруссалтанатига қайтди.

Нодиршоҳни бошқалар қатори деб билишларидан, нусрат келтирувчи аскарлари ислом халифаси жаннатмақом султон Аҳмадхон билан бир неча муҳорибалар бўлиб, оқибат уни аҳли суннат эканини, тарафдорлари эса расули акрам аҳли байтининг дўстлари, яъни шиалар эканларини, бир гулистоннинг гули ва бир чаманистоннинг булбули эканларини сезиб, низо ва уруш, орада тарқоқлик ва фарқ қўйиш икки тараф миллатининг хору зайиф қилишини, иттифоқ ва бирлик эса ҳар икки томонга бойлиқ, иззат ва давлат келтиришини фаҳмладилар. Эронийларга маслаҳат тариқасида шундай ҳукм ва фармон содир бўлдики, бундан буён Эрон мамлакатада минбар ва маслакларда аҳли суннат ва жамоани макруҳ деб билмасинлар, балки уларни ардоқлаб, бул жамоани иззат ва икром этсинлар. Аслида бир бирларига ака-укадек бўлган шиа ва суннийларнинг бирлик ойна корхонасига тарқоқлик тошини отмасинлар.

Бироқ ул замонда эронийларнинг зийрак кўзлари тажриба ва маърифат нуридан мукаммал баҳра олмаганидан бу ҳукм ва фармон Нодиршоҳга нисбатан адоват ва қаршиликни дилларда кучайтирди. Эрон давлати шикастига камар боғлаганлар, фитна ва фасод губорини бутун Эрон мамлакатаи бўйлаб кўтариб, Нодиршоҳ ва ўгли Ризоқули Мирзо ўртасида гина ва дилғашлик уруғини септилар. Жаҳонни кўрувчи шоҳлик кўзи қарочиғи тўхтаб қолди ва кўр бўлди. Юракни куйдурувчи бу ишлардан Нодиршоҳнинг барча яқинлари унга душман бўлиб, кўзғолиш пистирмасида фурсат пойлаб, 1160 йили жумода ас-соний ойида¹⁰⁸ унинг энг яқинларидан бир киши адолатсиз ва золим ханжари билан шаҳид этди. Назм:

*Баландрутба гардад чарх чун хуршед,
Ки рафта рафта нагардид пояаш кутох.*

¹⁰⁸ Хижрий 1160 йили жумода ас-соний ойи – милдий 1747 йил 10 июнь – 9 июль.

*Ки сар кашид дар ин бустон ки сар накашид,
Зи решаи жигараи дар сина даста-даста сунбули «оҳ».*

[Чарх куёшдек қанча баланд бўлмасин,
Оқибат у янада паст бўлади.
Бу бўстон ичра ким кўкарди, ким кўкармади,
Бирок, жигари ичидан даста-даста оҳдан сунбулалар ўсди.]

Нодиршоҳ, унинг авлоди ва тобелари ҳақидаги тафсилотларнинг мукаммалини бошқа тарих китобларнинг мутоаласидан ҳосил бўлур. Бу ерда шу билан кифоя қилинди. Энди асл мақсадимиз бўлган Фаргона хонлари воқеотининг баёнига қайтсак.

Юқорида ёзилган эдики, Нодиршоҳ Бухородан қайтганида Абдулкаримхон Хўжанддан Хўқанд доруссалтанасига юзланди. Шодибек ҳам акаси рухсати билан Марғинов вилоятига қайтиб, ҳукумат юргузишга киришди.

Бир куни Шодибек ов қилишга чиқади. Мулозимлари ҳам лочин, милтиқ ва шикор асбоб-анжомларини олгандилар. Овнинг қизгин палласида қазодан бир ўк Шодибекнинг кўкрагига тегиб у шаҳодат топди. Бу қасдан отилган ўк бўлмаса ҳам уни ким отгани маълум бўлмади. Унинг жасадини ов маҳалидан усти ёпик аравада Марғиновга олиб келдилар. Бу жигарни ёндирувчи хабарни Абдулкаримхонга маълум қилдилар. У тезлик билан Марғиновга етиб келиб, жаноза намозини ўқиб укаси ўлигини Хўқандга юбориб, хонлар учун махсус бино қилган мақбарада тупрокқа топширди. Марғиновда унинг ҳукумати олти йил, ёши ўттизда эди. Ундан яхши сийратли бир ўғил қолди, оти Сулаймонбек. Бир хотини бўлган, ўглининг онаси Шамсуннисо ойим. Сулаймонбекни марҳум отаси ўрнига Марғиновда ҳоким тайинлаб, хон доруссалтанатга қайтди.

Ўша замонда қипчоқия қавми¹⁰⁹га мансуб бир гуруҳ бош кўтариб, фасод ва йўлтўсарлик қилиб, тижоратчи ва савдогарлар қарвонларини талаб, кўп озор етказа бошладилар. Улар Шигой тўра деган бир кимсани ўзларига бошлиқ қилиб, тоғлар ичида яшириниб, қулай фурсат топиб, яширин йўллар орқали келиб қишлоқларни талон-тарож ва хароб этиб аҳолига кўп ташвиш ва тазйиқлар етказардилар. Наманган ҳоқими Абдуллоҳ *додхоҳ* ва унинг нойиби Хуррамсарой, ҳозир Гурумсарой¹¹⁰ номи билан маълум, ҳоқими Ўтаббой баковул бир тадбир ишлатиб шу қавм-дан қирк нафар бошлиқларини қўлга олиб, бир неча кун ўз хизматларида ушлаб, яхши халатлар билан кўнгил ва хотирларини тинчлатиб уларнинг қароргоҳлари ва унга олиб борадиган йўлларни билиб олдилар. Сўнгра ўша ҳаромзодаларнинг барчасини қўлга туширдилар. Бирор киши кутулиб кетолмади. Бўйинларига оғир занжирларни солиб салтанат пойтахтига юбордилар. Абдулқаримхон шариф шариат ҳукмларига биноан уларни вилоятларга жўнатиб, катта йўлларда ибрат учун баланд дорларга осиб, жазолади. Мусулмонлар ва тожирлар бу қавмнинг ёмонлигидан кутулиб, шукроналар айтдилар.

¹⁰⁹ Қипчоқлар (рус манбаларида – половцы, Византия манбаларида – кумандар) – туркий халқларнинг энг йирик қабилаларидан бири; ўзбек халқи этник таркибидagi асосий компонентлардан бири. Қипчоқлар нафақат ўзбек халқи этногенезида, балки қатор бошқа туркий халқлар – козоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, туркманлар, татарлар, бошқирлар, олтойликлар ва Шимолий Кавказдаги айрим халқлар (нўғойлар, қўмиқлар, қорачойлар ва б.) шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнаган. Қипчоқларга хос этник белгилар усмонли турклар, венгерлар ва б. қатор халқлар таркибида ҳам мавжуд.

Қипчоқларнинг Мовароуннаҳр маданий минтакаларига ялпи кўчиб келиши Шайбонийхон даврида XVI асрда ва кейинчалик XVII асрда аштархонийлар даврида юз берган. Шуниингдек, қипчоқлар XVI асрнинг иккинчи ярми – XVIII аср бошларида, жунгарларнинг Қозогистоннинг жанубий ҳудудларига бостириб кириши жараёнида ҳам Зарафшон воҳаси ва Фарғона водийсига кўчиб келганлар. Қорақалпоқлар, козоқлар билан бирга қипчоқларнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келиши икки йўналишда бўлиб, уларнинг бир қисми Сирдарёнинг юқори оқими бўйлаб Тошкент воҳаси ва Мирзаўл ҳудудларида жойлашган. Қипчоқларнинг иккинчи қисми эса Ўрта Зарафшон бўйлаб кетган. XVIII асрнинг 20–30-йилларида қипчоқлар Шимолий Фарғонанинг тоғ олди минтакаларига келиб ўрнашганлар. Фақатгина маълум микдордаги қипчоқларгина Тошкент воҳасида қолган. Бу даврда қипчоқлар 4 та асосий гуруҳга: қора қипчоқ, сарик қипчоқ, хитой қипчоқ ва қўлон қипчоқларга бўлинган. Уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, майда гуруҳларга бўлинган. Қипчоқларнинг айрим гуруҳлари XX аср бошларигача ўзларини уруғ-қабилавий бўлинишларини сақлаб қолганлар.

¹¹⁰ Гурумсарой/Хуррамсарой – Фарғона водийсидagi Наманган вилояти, Поп туманидаги қишлоқ.

Ўша вақтда Хоразм вилоятида бир воқеа бўлиб ўтди. Ўшанда Нодиршоҳ ҳали тирик эди. Нуралихон ибн Абулхайрхон Дашти Қипчоқ¹¹¹ ва Қозоғистондан келиб, Нодиршоҳнинг гумаштаси чингизий Тоҳирхонни Хоразм тахтидан олиб, ўлдирди. Унинг ўрнига хонлик тахтига Нуралихон қарор топди. Бу хабар Нодиршоҳга етиб борганда, ўгли Насруллоҳни катта лашкар билан юборди. Шаҳзода йўл ва манзилларни босиб ўтиб келаётганини Хоразм ашрофлари ва зодагонлари эшитиб, Нуралихонни Дашти Қипчоқ ва Қозоғистонга чиқариб юбордилар. Улар катта ҳадялар ва тортуқлар билан Марвгача келиб, шаҳзода Насруллоҳ истиқболига шошиб чиқдилар, тухфаларни унинг назаридан ўтказиб, ожизлик ва бош эгувликлари билан шаҳзодани раҳм ва меҳрини кўзгадилар. Шаҳзода уларнинг гуноҳлари ва қилмишларини кечириб, Абу Муҳаммад ибн Элбарсхонни Абулғозий хон (Бешинчи) номи билан Хоразм хонлиги тахтига тайин этиб, Хоразм улуглари билан қайтариб юборди. Шу билан шаҳзода Насруллоҳ Марвдан қайтиб кетди.

Абдулқаримхон салтанати даврида 1162/1748 йили аштархонийларнинг охириги хони Абулфайзхон Бухорийни Раҳимбий ибн Ҳақимбий *мангит* макр ва ҳийла ишлатиб Мир Араб мадрасасида қамаб, шахидлик даражасига етказди ва ўзи давлат ишларини қўлга олди. Раҳимбий *мангит*нинг ота ва боболари Абулфайзхон ва унинг отаси файзу эҳсон дастурхонидан нон-туз еб тарбият топгандилар. Оқибат туз ҳақини фоний дунёга алмашиб, ўз валинеъматларига куфрони неъмат келтирдилар. Дин, илм ва инсоф арбоблари олдида бундан-да ёмон иш ва амал бўлмаганидан замона дафтарыда ўзларидан шундай ёмон ном қолдирдилар. Муаллифдан:

*Касе турсид аз доно ҳакиме,
Ки бошад дар жаҳон аз саг лаиме.
Чунин овард носух он хирадманд,
Лаимтар кофари неъмат ба сад чанд.
Агар саг мунъим аз хони ту гардад,*

¹¹¹ Дашти Қипчоқ – тарихий-жугрофий ҳудуд сифатида Марказий ва Жанубий Қозоғистон ерлари

*Мутеу посбони дори ту гардад.
Ба нокас гар куни эҳсону инъом,
Ки гардад кофари неъмат дар анжом.*

[Доно ҳакимдан бир киши сўради,
Итдан ҳам паст жаҳонда нарса борми?
Ул доно жавоб бердики,
Куфрони неъмат келтиргандан пасткашроқ киши йўк.
Агарда дастурхонингдан бирор итга нон берсанг,
У сенга тобе ва уйинг посбонига айланади.
Нокасга эҳсон ва инъомлар қилсанг,
Охир-оқибат неъматингга куфр келтиради.]

Бу воқеалар Абдулкаримхон даврида Фарғонага қўшни бўлган Бухорода юз берганидан уларнинг тафсилотини келтириш муносиб кўринди. Юқорида зикр этилган эдики, Нодиршоҳ қайтиш чоғида Бухородан ўзи билан ҳар бир уруғдан бир гуруҳни танлаб, уларнинг ичидан бир бошлиқ тайинлаб ўзи билан олиб кетган эди. Йўз тоифасига Муҳаммад Раҳимбек, кенагасга Олимбек, мангитияга эса Раҳимбий раис¹¹² бўлиб, ўз қабила ва уруғлари билан Нодиршоҳ шахид бўлгунча унинг хизматида бўлдилар. Нодиршоҳ ўлдирилишидан кейин улар ўз ўлкаларига қайтганда Муҳаммад Раҳимбек Ҳисорга, Олимбек Шаҳрисабзга ва Раҳимбий отаси Ҳақимбий хузурига Бухорога келди. Ҳақимбий Абулфайзхоннинг вазири эди. Ўшанда мангития тоифасида бошқаларга ўхшаб алоҳида вилоят ва ҳукумат йўк эди. Ҳақимбий мангит ўз табиий ажали билан оламдан ўтганда, Бухоронинг кирим-чиқими, бошқаруви, идораси Ҳақимбий вазирлиги вақтида аста-секин мангитлар уруғи қўлига ўтиб, Абулфайзхонда ҳеч бир эркинлик ва истиқлол қолмаган эди. Тутқаноқ ва бавосир касаллиги эса унинг жисмини шу даражада заиф қилган эдики, салтанатининг охириги кунларида юришдан қолиб, бир хилватда кучи ва ғайрати етгунча тоат ва ибодат билан машғул эди. Мангития улуғларининг босими

¹¹² Раис – бу ерда бошлиқ, раҳбар маъносида келган.

натижасида Раҳимбий ибн Ҳақимбий вазирлик мансабига тайинланди. Раҳимбий олдингидан ҳам кўпроқ ўз қариндошларини юқори мансаб ва амалларга қўйиб, уларга тараққий ва ривож бахш этди. Мол ва бойлик, динор ва дирҳамлар инъом этиб, турли йўллар билан Бухоро савдогарларини ҳам ўзларига тобе этгандилар. Юқорида зикр қилинганидек, Раҳимбий Абулфайзхонни зулм қиличи билан шаҳид қилиб, бир муддат унинг ўгли Абулғозийхонни тахтда ушлаб, қизини унинг никоҳига киргизиб, ўн олти ёшга киргани билан жафо тиги билан шаҳид қилиб хонлик тахтига эга бўлди. Аштархонийларнинг давлати ва салтанати инқирозга юз тутиб, Бухоро бошқаруви *мангит* амирлари ва ҳокимлари қўлига ўтди. Назм:

*Бахт агар силсилажунбон шавад,
Мўр тавонад ки Сулаймон шавад.
Меҳр дурахшанда қунад аз гуруб,
Шабнарра(к) бозигари майдон шавад.*

[Бахт агар кишига ёр бўлса,
Чумоли ҳам Сулаймон бўлади.
Ботаётган қуёш нуридан,
Капалак ҳам майдонда ўйинга тушади.]

Мангития уруғининг амирлари ва шоҳларининг зикри Фарғона хонлари ва хоқонлари тарихи баёни ичида ўз маҳалида яна баён қилинади.

1164 йил муборак рамазон ойида/1751 йил 24 июль – 23 август Абдулкаримхон «Барча жонзот ўлимга маҳкумдир»¹¹³ деган шарбатни қазо соқиси қўлидан ичиб, «Сен рози бўлган ва рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг ҳузурига қайт»¹¹⁴ баланд чақирғини эшитиб, асл манзилига шошди. Унинг вафоти муносабатига аср шоирлари таърих ва марсияларига дурдек сайқал берганларки, жумладан қуйидагиси ёзилди:

¹¹³ Қуръони карим, 3:185.

¹¹⁴ Қуръони карим, 89:28.

*Подшоҳеро ки майли хотираш,
Буд хушнудии халлоқи ҳаким.
По ниҳод аз дори фони ақл гуфт:
«Ҳайф аз шоҳаншаҳ Абдулкарим».*

[Ул подшоҳким майли хотири,
Аллоҳ яратганларига яхшилик қилиш эди.
Фоний бу дунёдан ташқарига қадам қўйганда,
Ақл деди: «Шоҳаншоҳ Абдулкарим ҳайф бўлди»].

Фаришта сифат ва баланд ҳиммат бир хон эди, ботирлик ва адолатдан замондошларига сабоқ берарди, қўл остидагиларга раҳм ва шафқат кўрсатишда ўртоқлик ва садоқатини ибрат қилиб кўрсатарди. Қад-қомати келишган, баланд бўйли, оқпар, қошлари пайваста, хулқу атвори яхши бир одам эди. Ундан Абдурахмонхон исмли бир ўғил ва иккита хотин қолган. Бири Фотима ойим Абдурахмонбекнинг онаси. Мазкур аёл Дўстқули баҳодирнинг қизи эди. Иккинчиси Ойчучук ойим бинт Иброҳимбек кенагас бўлиб Абдурахимхон фирдавс макон вафотидан сўнг, биродари жаннатни ошиён қилган Абдулкаримхон никоҳига кирган эди. Абдулкаримхондан фарзанди бўлмаган. Биродари Абдурахимхон замонида Марғилонда саккиз йил ҳукмронлик қилди, ақаси вафотидан кейин ўн саккиз йил Фарғона тахтида қарор топди, ёши эса аниқ сўзларга қараганда қирк тўртда бўлган.

ЭРДОҲОННОМИ БИЛАН МУЛАҚҚАБ ВА МАШҲУР БЎЛГАН АБДУЛҚАЮМХОН ИБН АБДУРАҲИМХОННИНГ ЖАҲОНБОНЛИК ЗАКРИ

Эр дегани, алифнинг қасраси ва йонинг сукуни билан туркчада далир (шижоатли, ботир) ва жасур киши, ёвқур (ҳеч нарсадан қўркмайдиган) дегани. Унинг асл номи Абдулқаюмбек бўлган. Улуғ амакиси жаннатмакон Абдулкаримхон даврида ундан кўп мардлик ва хушёрлик зоҳир бўлган. Бу ўлканинг

туркларни уни «Эри доно» дея бошладиларки шу билан машхур бўла бошлади. Абдулкаримхон вафотидан кейин сипоҳ ва раъият иттифоқи билан унинг бахтли боши хусравона тожга мушарраф бўлиб, ундан зеб-зийнат топди. Амакиси давридаги умаро ва вузарони ўз мансабларида қолдирди. Вилоят ҳокимларига ҳам тегмади. Унинг тахтга чиқишининг биринчи йили Дўстқулибек *баҳодир* вафот қилди ва Фарғона сипаҳсолор (амир ал-умаро)лик мансабига унинг катта ўғли Идрисқулибек тайинланди.

Эрдонахон синглиси Ойжон оймни шоҳона тўй ташкил этиб, амакиваччаси Абдулкаримхон жаннатмаконнинг ўғли Абдурахмонбекка никоҳ қилиб берди. Шу иккала зодагон насабли ёшлардан Абдулҳамидбек, Нар Баҳодир лақаби билан машхур бўлган ўғил оламга келди. Нар Баҳодирнинг маъноси эркак ва шужоъ (шижоатли, ботир) демақдир. Баъзи китобларда ёзилганки, Нар Баҳодир лафзи одамлар таллафузида огирлик қилганидан Нарбўтага айланган эмиш. Нар Баҳодир лақаби билан машхур бўлган Абдулҳамидбекнинг таваллуди таъриhini бир шоир шундай рақам қилмишдир:

*Шўхи ба хайра мақдами мавлуди хусрави,
Милоди «шаҳзодаи Хўқанд» зад рақам¹¹⁵.*

[Шўхий хусрав таваллуди қадамлари хайрлига,
«Шаҳзодаи Хўқанд»деб, таърих топди.]

Эрдонахон лақаби билан машхур бўлган Абдулкаюмхон ҳукмронлигининг бошида Раҳимбий *мангит* Бухорийнинг иши анча олдинлашиб кетди. Юқорида баён қилинганидек аштархонийларнинг охириг хони Абулфайзхон давлатининг инкирозидан Бухоро ҳукумати *мангит*ларга ўтди ва улардан биринчи ҳукмдори Раҳимхон *мангит* бўлади¹¹⁶. Раҳимхон *мангит* учун унинг даврида ёзилган Мулло Мир Вафон Карминагийннинг

¹¹⁵ Нар Баҳодир — Абдулҳамидбек 1716 йили оламга келган.

¹¹⁶ Раҳимхон мангит расман 1756 йил 16 декабрда хонлик тахтига кўтарилган.

«Тухфаи хоний» номли асари¹¹⁷ да манзиллар аждодларининг насаби шундай берилган: Раҳимхон ибн Ҳақимбий ибн [...].

Раҳимбий хонлик тахтига эришиб, мақсадига етганидан сўнг атрофдаги ҳокимлардан Муҳамадаминбек, Шодмонбек йуз Ҳисорий, Иброҳимбек Шаҳрисабзий, Фозилбек Ҷратепаги ўзларини Раҳимбийдан насабда тозароқ, амирлик ва вилоятларни бошқаришда ундан устувроқ ва ҳақлироқ деб билиб, унга бўйсуншни хоҳламасдилар. Унга итоат этишни ўзлари учун ор деб билиб, ҳар бири ўз вилоятида мустақил ҳукумат юргузишарди. Абулфайзхон Ҷлимидан эса пушаймонлик ва надоматда эдилар. Фард:

*Иложи воқеа қабл аз вукуъ бояд кард,
Дарег суд надорад чу рафт кор аз даст.*

[Иложини воқеа бўлмасдан олдин қидириш керак,
Иш қўлдан кетса пушаймонликдан фойда йўқ.]

Раҳимбий жуда эҳтиёткор ва уддабурон киши эди. Қайси соҳибдавлатнинг ёрдами ва мадади ила зафар топиши, қандай макр ва хийла лутфидан бу учта душманининг хусумати ва рақобатидан омон қолиш мумкин, деб фикр ва ҳаёлга ботиб қолди. Чора ва тадбир майдонига тафаккур қадамини қўйиб, давлати салоҳиятини Фарғона ҳукмронлари билан яқинлик ва алоқа қилишда кўриб, уларнинг мадади ила душманларга қарши чора топмоқчи бўлди.

Шу маслаҳат юзасидан бир суҳандон элчини фаровон хадялар ва хон номига ёзилган нома билан доруссалтанат Хўқандга юбориб, хонни тахтга чиқиши муносабати билан муборакбод этиб унга ҳамдиллик ва иттифоқ изҳор этди. Раҳимбийнинг яқин дўстона муносабатларни ўрнатиш учун қилинган ҳаракати Фарғона хони мизожига ҳам ёқиб тушди. Хон ҳам дўстлик алоқалар эшигини очиб, синглисининг ўғли

¹¹⁷ Мулло Мир Вафон Карминагийннинг «Тухфаи хоний» номли асари.

саййидлар паноҳи Хонхўжа Юсуфалихўжа ўглиниким, бу варақлар муаллифига она томонидан бобо бўлади, элчилик тариқасида Бухорога юборди. Бухоро *волийси* Раҳимбий уларнинг қадамларини муқаррам деб билиб, бир неча кун уларга шоҳона меҳмондорчилик кўрсатиб, укаси Ёвқочтибийни кўп ҳадялар билан саййид Хонхўжага қўшиб Фарғона доруссалтанатига юборди. Ёвқочтибий доруссалтанат Хўқандга келиши билан, шаҳарнинг баъзи улўғлари унинг истиқболига чиқиб, иззат ва эҳтиром кўрсатиб муносиб бир манзилга туширдилар. Эрдонахон ҳам уни кўриб, унинг ҳақиқа хўб навозиш ва эҳсонлар қилиб, шоҳларга муносиб туҳфалар берди. Унга қўшиб бирор-бир мўътабар зотни Бухорога қайта юбормоқчи бўлганида, мазкур саййидзода Хонхўжа Бухорода таҳсили илм қилмоқ ниятида бўлганини маълум қилди. Ёвқочтибийга уни ҳамроҳ қилиб элчиликка юбордилар. Ёвқочтибий ҳам Раҳимбий ҳузурига етиб бориб, орада дўстлик ва иттифоқ ришталари боғланганини айтиб берди. Саййидзода Хонхўжани таҳсили илм учун Бухорога келганини ҳам айтди. Раҳимбий саййидзодани ўз сўхбатига чорлаб, мазкур саййидга иззат ва эҳсонлар кўрсатиб, яшаши учун унга яраша маош тайинлади. Саййидзода эса узоқ муддат Бухорода қолиб кетди.

Шундай қилиб вақт ўтиши билан Раҳимбий шаҳрисабзлик *кенагас* амирларини турли ваъдалар билан бир-бир ўз ҳузурига даъват қилиб, зоҳиран уларга катта иззат ва эҳтиромлар кўрсатиб, кўлга оларди. Унинг домига тушмаган Муҳаммад Юнус Ўлохга укаси Ёвқочтибий қизини хотинликка номзод қилиб, никоҳига киритиш учун уни Бухорога чақиради. Бу содда амир Бухорога келади. Тўй ва никоҳ кечасидан кейин *кенагас* тоифасидан ўттиз нафар амирни, улар ичида Олимбек бий ва Субҳонкулибек бий ва шуларга ўхшаганлар бўлган, бир кечада тутиб олиб қатл қилдилар. Уларни барчасининг номини бу китобда келтириш лозим кўрилмади.

Шаҳрисабзда ҳокимлик қиладиган бир одам ҳам қолмади. Раҳимбий бу мамлакатни эгаллаш учун лашкар тортиб тез

муддатда уни итоати қайдига киритди ва Қутулукбой девонбеги¹¹⁸ни ўшал вилоятда *волий* этиб тайинлаб Бухорога қайтди.

Уруш асбоб ва ускуналарини янада кўпроқ олиб, катта лашкар билан Ўратепа томон равона бўлди. Ўз яқинларидан бирини элчи сифатида Хўқанд хони ҳузурига юборди ва ундан дийдор кўриб мулоқот қилишни сўраб лашкар билан шахсан мадад беришини илтимос қилди. Эрдонахон элчилик максадидан хабардор бўлгач вилоят атрофига хабарчилар юбориб лашкар йиғишни буюрди. Тез фурсатда унинг байроғи соясида катта кўшин йиғилгач Хўжанд сари юриш қилди. Ём ва Зом¹¹⁹ оралиғидаги жойни учрашув жойи этиб танлаб, Бухоро элчисини қайтариб юборишди. Эрдонахон ўз лашкари билан йўл ва манзилларни босгач Хўжандга келди ва у ердан Зом ва Ём қалъасига келди. Бухоро *волийси* Раҳимбий Самарқанддан чиқиб, ваъдалашган жойга келгач, амир ва хон ўртасидаги кўриниш амалга ошириб, бир-бирларини дийдорларини кўриш шарафига мушарраф бўлишди, икки томонлама ҳурмат ва эҳтиром, таъзим ва тақрим кўрсатилгач, Ўратепани бирлашиб босиб олишга киришилди.

Шу орада Ҳисор *волийси* Муҳаммад Аминбий катта кўшин билан Ўратепа ҳокими Фозилбий ёрдамига етиб келиб, Ўратепанинг шу иккала қалъасини мустаҳкамлаб, унинг ҳимоясида турди. Фарғона ва Бухоро лашкари ҳам етиб келиб қамални бошладилар. Икки тарафдан ҳам кўп жанглар бўлди. Ёмғирчилик мавсуми киргач Фарғона ва Бухоро лашкари ёмғирдан жонлари азобда қолди. Фарғона ва Бухоро лашкарида қаҳатчилик юзага келди. Бир бурда нон икки кумуш дирҳамга ҳам топилмади. Озиқ-овқат ва таом танқислигидан иккала лашкар аскарларининг суягига пичоқ бориб тақалгач, Бухоро амири Раҳимбий ва Хўқанд хони Эрдонахонлар бу вилоятда ортиқча қолишни ўзларига эп

¹¹⁸ Девонбеги – хон, амир девонининг бошлиғи.

¹¹⁹ Ём ва Зом(ин) – Зомин тоғларининг этакларида, Самарқанд–Хўжанд йўлининг ўнг тарафида жойлашган қалъалар. Аввалбошда чопар-ёмчиларнинг кўниш жойлари бўлган.

кўрмай, бири Бухорога, бири Хўқанд доруссалтанатига қайтишни тўғри маслаҳат деб билиб, қайтдилар.

Қайтиш жараёнида кўшиннинг барча лаш-лушлари, жанг асбоб ва ускуналари, хайма ва ўтовлари туя ва отларга орттирилди ва туячилар кўшин кетидан йўлга чиқдилар. Қалъадагилар ўз истехкомларидан чиқиб шу карвонни таладилар ва юк ортилган туялардан бир қанчасини ўлжа қилиб олдилар. Баъзи туячилар ўлдирилди, бир қисми эса асирга олинди.

Муҳаммад Аминбий Ҳисорий ва Ўратепа ҳокими Фозилбийнинг димоғлари кўтарилиб, мияларида Фарғона хони ва Бухоро амири билан тенглашиш хом хаёли пайдо бўлди. Раҳимхон ва Эрдона Ўратепа ҳукмдорига жазо бериш ишини бошқа вақтга қолдириб, ўз пойтахтларида қарор топдилар.

Келаси йили Эрдонахон Ўратепага қарши кўшин тортди. Раҳимхон ҳам Ҳисорга, Муҳаммад Аминбийга жазо бериш учун юриш бошлади ва шу хабарни Фарғона хонига етказиш учун бир чопарини ҳам юборди. Эрдонахон Хўжанд вилоятига етганида Раҳимбийнинг чопари унинг хузурига етиб келди ва уни барча воқеотни унга билгизди. Эртаси манзилларни босиб ўтгач Ўратепа қалъасига яқин бир тепаликда хайма ва ўтовларни ўрнатиб, ғалаба келтирувчи лашкарнинг қароргоҳига айланттирдилар. Бухоро чопарига шу ерда жавоб берилди ва у Ҳисорга бориб, Раҳимхонга бор вазиятни маълум қилди.

Ўтган йили Ўратепа ҳокими Фозилбий ёгингарчилик ва ғалла билан нон қаҳатчилигидан зафар паноҳ лашкар зарби ва ҳарбидан қутулган эди, бу навбат ҳам мағрурланиб қалъадан чиқиб Фарғона лашкарига қарши саф тортди. Унинг бундай журъати ва қайсарлигидан Эрдонахон вужудда ғайрат ва шижоат қайнаб кетиб, Фарғона лашкарига душманга қарши саф тортиб бориб жанг қилишлари, қатл ва мужодала учун фармон берди. Ўшал куни икки томондан ҳам шундай жанг ва уруш бошланиб кетдики, одамлар бундай урушни кўрмаган ва эшитмаган эдилар. Шом вақтида иккала лашкар амирларнинг саъй ва ҳаракатлари билан аранг ажратилди. Фозилбий қалъага, Фарғона лашкари эса ўз қароргоҳига қайтиб ором топдилар. Ҳар куни шундай жанг ва

Ўлдиришлар бўлиб турди. Охири Аллоҳнинг мадади ила фатҳ ва зафар Фарғона хони томонига ўтди. Ўратепа йўз лашкаридан кўпчилик асир тушиб, анчаси ҳалок бўлишди, бир қисми қочиб қутулди. Олий мартабали хоннинг мулозимлари чекинганларни қувиб, Фозилбийни асирга олдилар. Уни хон ҳузурига олиб келганда жаннатмакон Абдулкаримхон замонида қалмоқ кофирларини Фарғона мамлакатига ҳужум қилган пайти у беандоза хизматлар ва жонбозликлар кўрсатилгани боис кечирилиб юборилди ва яна Ўратепа вилояти унга қайтариб берилди. Эрдонахон лашкари билан катта давлат ва обру билан пойтахтга қайтди. Шу вақтнинг ўзида Бухоро амири Раҳимбийдан Ўратепа фатҳини муборакбод этиш учун ва Ҳисорни босиб олиб, Муҳаммад Аминни қўлга туширилгани ва қатл этиш хушxabарини етказиш учун элчи келиб, бу ахборотларни етказгач хоннинг марҳамати ва лутфидан баҳраманд бўлган ҳолда сарафроз қайтди.

Ривоят қилдиларки, Бухоро амири Раҳимбий Ҳисор волиёси Муҳаммад Аминбийни қўлга тушганини эшитгач маҳобатли ва шукухли бир мажлис чақириб, Муҳаммад Аминни ҳам олиб келишни талаб этди. Ҳокимни унинг ҳузурига олиб келганларида у ундан тавозе ва кечиримни кўзлаган эди. Аксинча шу ҳолатида ҳам Муҳаммад Аминбийда бирор-бир кўркув ва хавф қутаётган ҳолат зоҳир бўлмади. Муҳаммад Аминбий мажлис иштирокчиларига карата деди: «Эй мўминлар, ассалому алайкум! Билиб қўйинглар мен ўз валинеъматим Абулфайзхон ва унинг оиласига ёмонлик қилмаганман. Бу мамлакат аҳолисига мени наслу насабим ва амирлику волийлик лаёқатим мана бу золимдан устунлиги маълум ва аёндыр. Шунга карамасдан мен меросий мулким билан каноатландим, бу насаби паст ва золимга қарши лашкар тортмадим. Менга нисбатан бўлган бахиллиги ва ҳасадида мен билан келиб урушди, зулм ва ситам ундан содир бўлаётир». Раҳимбий бу сўзларни эшитиб, уни чақиритишдан пушаймон бўлиб, афсусланди. Жаллодни чақирди Муҳаммад Аминни барча яқинлари ва оиласи аъзолари билан ўтқир тигдан ўтказишни буюрди. Уларнинг орасида ёш гўдақлар ва ёш болалар

хам бор эди. Муҳаммад Аминбий Ҳисорий таҳорат учун сув сўради. Раҳимбийдан кўриб бирор киши сув беришга журъат қилмади. Таҳоратни таяммум тарзида қилиб, қиблага қараб ўтирди-да, калимаи шаҳодатни овоз чиқариб ўқий бошлади. Унинг кўзи олдида барча бола-чақалари ва аҳли аёлини шаҳид қилдилар, кейин Муҳаммад Аминбий Ҳисорийни шаҳодат даражасига етказдилар.

Раҳимбий бу ишлардан фориғ бўлиб, Хоразм томонига лашкар тортди, бироқ мақсадига етмай қайтди. Сана 1172/1758 да Раҳимбий ўз ажали билан вафот этди¹²⁰. Хукмронлик муддати 12 йил, ёши 45 да эди. Ундан фарзанд қолмаганидан амирлик ҳукумати Раҳимбийнинг амакиси амир Дониёлга ўтди. У жуда мулоим ва инсофли киши бўлганидан Чингизхон авлодидан бўлмиш Абулфайзхон қариндошларидан бирини Абулғозийхон номи билан хонлик тахтига кўтарди ва ҳукумат ишларига ўзи мутасаддий бўлди. Раҳимбийнинг бева аёли Жонакшоҳ деганга уйланиб, уни никоҳига киритди. Бироз вақтдан сўнг Абулғозийхонни ўлдиртириб, тахтга Фозилхон деганни хон этиб тахтга ўтказишди.

Шу замонда кенагаснинг қара солди уруғидан бўлмиш Бекназарбий Баҳодир Бухородан қочиб Шаҳрисабзга келди ва Раҳимхон гумаштасини ўлдириб, ҳукуматни ўз қўлига олди. Шаҳрисабзнинг олдинги ҳукмдорлари кенагаснинг очамайли уруғидан бўлганлар. Уларни Раҳимбий ўлдирганини бир шингил қилиб юқорида баён қилган эдик. Бекназарбий давридан бошлаб Шаҳрисабз ҳукумати қара солди уруғи қўлига ўтган. Кенагас тоифаси бир қанча уруғ ва қавмларга бўлинади. Худо хоҳласа келажакда улар ҳақида ёзилади. Энди ўз мақсадимиз бўлган Фарғона хонлари тарихининг зикрига қайтсак.

Эрдонахон Ўратепадан фатҳ ва нусрат билан салтанат пойтахти бўлмиш Хўқанд шаҳрига қайтиб келгач, адолат ва

¹²⁰ Раҳимхон ибн Ҳақимбий ибн Худоёр ибн Худойқули мангит Абулфайзхонни ўлдиргач, аввал унинг фарзанд ва неварасини кўгирчоқ хон сифатида тахтга кўтарди. Сўнг 1756 йили ўзини «хон» деб эълон қилиб, хонлиятни ўз қўлига олади. Вафоти 1758 йил 24 март (14 ражаб 1171 хижрий йили).

инсоф билан машғул бўлиб, пи-шиқ ғиштдан икки қаватли бир мадраса, бир мусофирхона бино қилиб, уларга кўп вақфлар тайин қилди. Келаси йили Сўх дарёсидан бир улуг наҳр қаздиртириб Сирдарёсининг регистон жойигача тортирди. Шу наҳр-дан кўп қишлоқ ва аҳоли жойлари обод бўлди. Ҳозир бу наҳр Найманча номи билан машхурдир.

Шу ишларнинг кетидан баъзи фитначи ва бузуки киши-ларким, уларнинг вужуди бу жаҳонда ҳеч қачон кам бўлмаган Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхон савоб ва тўғри йўлдан чиқиб, тугён ва қўзғолиш отига минган ҳолда Эрдонахонга қарши исён кўтариб Чоркух қалъаси¹²¹га бориб муҳолифат бошлади. Эрдонахон солиҳ ва доно олимларни юбориб уни қулоғига насиҳат дури ва жавоҳирларини сочди, аммо фойда келтирмади. Уч йил хон бирин кетин лашкар юбориб ҳам муродига эриша олмади. Бунинг сабаби шу эдики, Чоркух қалъаси тоғлар орасида барпо этилган бўлиб, унинг ғарби ва жануби Фарғонага мойилроқ бўлиб биттагина тор ва ўта қийин бир сўкмоғи бор эди. Фарғона тарафидан бошқа йўли бўлмаган. Шу йўлнинг устида бир гуруҳ тўфангчиларни лашкардан ажратиб қўйган эдилар. Йўл кенглиги жуда тор — иккита кишининг елкасига тенг бўлиб, бу танглик бир неча фарсахга чўзилиб кейин дарага чиқар эди. Бу йўлга кирган кишини улкан тоғу тошлар устидан ўққа тутиб тўхтатардилар. Баъзан эса шу йўлга кадам босган лашкар устига бир катта тошни ағдарардилар. Бу тош бошқа тошга уриб сўкмоққагача яна юзлаб тошларни кўчириб, йўловчи бошига ўлим ёмғиридек тушиб келарди. Тоғлар устидан ҳам бу маконга ўтиб бўлмасди.

Уч йилдан кейин Идрисқулибек ибн Дўстқулибек *баҳодир* бир хийла ишлатиб ғалабага эришди. Бу ишнинг тафсилоти қуйидагича бўлган. Идрисқули лашкарни дара даҳанасидан олиб, бир пистирмага яширди. Овоза тарқатиладики, Эрдонахон ўлим ётоғида ётибди, шунинг учун ҳам лашкар Хўқандга қайтаётир. Бу ёлгон хабарни Абдурахмонбекка

¹²¹ Чоркух қалъаси/Чаҳоркух — Исфаранинг шарқи-жанубида жойлашган жой.

ғаламислар етказишади. У Кӯҳистоннинг тор қалъасидан чиқиб Исфара¹²² томон йўл олади. Айни вақтда пистирмада яшириниб ўтирган кўшин жойидан чиқиб улар билан бир неча соат урушади. Оғир жанг бўлади. Аллоҳ иродаси билан Абдурахмонбек милтиқ ўқидан оғир яраланади. Унинг лашкаридан аксари ҳалок бўлиб, қолганлари асирга тушдилар. Заҳм еб ётган Абдурахмонбекни кўриб, уни кўтариб бир усти ёпиқ аравага ётқизиб, икки киши навбат билан уни бошини кўкраклари устида ушлаб доруссалтанат Хўканд шаҳрига етказдилар. Эрдонахон бу даҳшатли хабарни эшитиб, амакиваччаси ётган тўшакка келиб, жарроҳ табибларни чақиртирди. Улар унинг давосига бир йил ҳаракат қилдилар. Ҳаёти барқарор эмас экан, фойда бермади. Бир йилга яқин касаллик тўшагида ётиб Худо раҳматиغا етди. Унинг вафоти муносабати билан давр шоирлари марсия ва тарихлар битганлар. Улардан мана бу битгаси сабт этилди:

*Шоҳе ки буд дар даҳр аълои шаҳриёрон,
Ногаҳ ба ҳукми эзид падруд кард даврон.
Таърихи реҳлаташро мехост дил зи ҳотиф,
Омад нидоӣ гайби, бар гӯ: «Анисӣ ризвон»¹²³.*

[Оламда барча шаҳриёрларнинг аълоси бўлган шоҳ,
Тўсатдан Худо ҳукми билан олам билан хайрлашди.
Ҳотифдан унинг вафоти тарихини юрак сўради,
Гайбдан бир нидо келиб деди: тарихи « Аниси ризвондир».
(«Жаннат дўсти.»)]

Ундан бир аржуманд ўғил ёдгор қолди: Абдулҳамидбек, лақаби Нар Баҳодир. Абдурахмонбекнинг хотини Ойжон ойим унинг фиरोқиға чида олмай андақ фурсат ўтмасдан вафот этди. Абдулҳамидбек онадан ҳам ажралиб, хон тарбиясидан кўкариб, балоғат ёшиға ҳам етди. Шу вақтда кофир қалмоқлар билан бўлган жангда асир тушган ва уларнинг қароргоҳида яшаётган

¹²² Исфара – ҳозир Тоҷикистонда туман маркази.

¹²³ Таърих молдаси 1177/1763 йилни беради.

Бобобек, қалмоқия лашкари билан Фарғона салтанатига даъво қилиб келди. Каттик урушларда у ўлдирилди. Баъзи рисоаларда унинг насабини Абдурахимхонга боғланишлари жиддий хатодир. Аслида у Абдурахимхон синглисининг ўғлидир. (Бошқа асарларда Абдурахимбийнинг катта ўғли дейилади.)

Эрдонахон 1172/1758 йили бир давосиз касалликка чалинди. Замона та-библари даволашга қанча уринмасинлар фойда бермади. Бу фоний қасридан борлиқ тўшагини йиғиштириб жовидонлик саройига кўчди. Унинг вафотига аср фозиллари марсиялар ва таърихлар битганлар. Жумладан, бири шудир:

*Соли фавти амири Фарғона,
Ақл гуфто: «Вафоти хон» бигуӣ¹²⁴.*

[Фарғона амири вафоти тарихини,
Ақл «хон вафоти», дебон айтди.]

Эрдонахондан бешта қиз ва никоҳидаги иккита хотин қолди. Ўғли бўлмаган. Ёши 42 да. Амакисининг даврида беш йил Андижонда ҳукумат юргузди. 12 йил Фарғонада салтанат тахтига ўтирди. Сахий ва камозор киши эди. Салтанат ишларида олимлар ва оқиллар билан маслаҳатсиз иш қилмасди. Шарияти исломни роя қилиб, ҳурматини жойига кўярди. Хар бир ишда шаръи шариф асосида ҳукм қиларди. Шу иккала бахтли ҳукмдор даврида мулк олдиндагилардан ҳам ободроқ бўлди. Аҳоли аҳволи яхшиланиб, анча тинч яшардилар. Диндор, тақволи бўлиб, суфийлар либосида юрар эди.

СУЛАЙМОНХОН ИБН ШОДИХОН ИБН ШОҲРУХХОН ЗИКРИДА

(Хон вафотидан кейин) Фарғона шахзодалари ичида Сулаймонхон энг катта ва улуғи эди. Абдулқаюм Эрдонахон ибн

¹²⁴ Таърих моддаси 1172/1758 йилни беради.

Абдурахимхон вафотидан кейин салтанат тахтида қарор топиб, адл ва инсоф билан машғул бўлди. Баъзи ҳокимлар ва сардорларни алмаштирди. Фарғона хонининг улуғ вазири Абдуллоҳ *қўшунбеги*¹²⁵ эди. У хондан ҳукумат ишларида у билан маслаҳатсиз иш қилмасликни жуда хоҳларди. Аммо Сулаймонхон бир ғайратли йигит бўлганидан мустақил ва ўз райига қараб ҳукмронлик қила бошлади. Натижада хон ва унинг улуғ вазири орасида кудурат (дил ғашлик) ва душманлик пайдо бўлди. Абдуллоҳ *қўшунбеги* ўз валинеъматига қарши хиёнат ва фитна бошлашни ўйлаб, Хўжанд ҳокими ўзининг акаси Абдурахмон *баходир мингга* мактуб йўллаб ёздики, «Сулаймонхон салтанат тахтида узок қоладиган бўлса, эски сардорларни мансабларидан олади. Сулаймонхонни орадан йўқ қилмоқ керак». Бу махфий мактуб улуғ амирлардан бири бўлган Абдурахмон *баходирга* етиб боргач уни ҳам қурқув босди. Улар Фарғона давлатининг асосий таянчи Марғинон ҳокими бўлган Идрискулибек ибн Дўстқули *баходирни* ҳам Сулаймонхон билан қўрқитиб, ундан нафратландиган даражага етказдилар. Аста-секин барча амирларни ҳийла ва васваслар билан ўзларига шерик қилиб, бирлашиб олдилар. Бир кечаси Сулаймонхон қасрига яланғоч қиличлар билан бостириб кириб, уни тутиб қалъага солдилар. Бир неча кундан сўнг уни шаҳид қилдилар. Аниқ маълумотларга қараганда у олти ярим ой ҳукмронлик қилиб, 25 йил умр кўрган. Бир хотини қолди, фарзанди бўлмаган.

НАРБОТУР ЛАҚАБИ БИЛАН МАШҲУР БЎЛГАН АБДУЛҲАМИДБЕК ИБН АБДУРАҲМОНБЕК ИБН АБДУЛКАРИМХОН ЗИКРИ

Сулаймонхонни тахтдан тушириб, ҳибсга олинган кечаси Абдулҳамидхон ҳузурига бориб салтанати ва хонлигидан башорат бериб, муборакбод қилдилар. Нарботурбек лақаби била машхур Абдулҳамидбек бу улуғ иш ва хатарли меҳнатдан ўзини

¹²⁵ Қўшунбеги – қўш, қўшун қўмондони, амири лашкар.

олиб қочиб, барча таклифларни қабул қилмади. Амирларнинг энг улуғлари ва уламнинг энг ақобирлари унинг оёғини ўпиб, таъзим учун йиқилиб илтижо ва эҳтиромни ҳаддидан ошириб юбордилар. Нарботур уларнинг илтимослари жуда ҳаддидан ошганини кўриб, Фарғона хонлари авлоди ва аждодидан салтанат тахтига лойиқ киши қолмаганини кўриб деди: «Мени аждодларимнинг мақоми ва тахтига бегона киши туришини хоҳламайман. Ақс ҳолда ҳеч қачон таклифларингизни қабул қилмасдим». Ислому умаролари ва уламолари кўнгли бўшлиқ қилиб йиғлаб, сидқ ва иҳлос билан унга аҳд-паймон ва итоат қилдилар. Нарботур уларни инъом ва ҳадялар билан тақдирлаб, рози ва сарафроз қилиб жўнатди.

Амирлик қасрини Эрдонахон олиймақом ворисларига қолдириб, ўзи шаҳарнинг ўртасида бир олий қаср бино этишни буюрди. Тезкор меъморлар олий қаср биносини ҳозирги Султон Мурод мадрасаси жойида бино этдилар. Мана шу қасрда 1177/1763 йили шохлик тожи ҳумоюн бошига қўйилди ва фармонраволик тахти муборак вужуди билан зеб-зийнат топди. Ўн тўрт ёшда бўлганига қарамай фармондорлик ишларида оқилона ва кўпни кўрган қариядек иш тутарди. Фахриннисо ном, лақаби Минг ойим бўлган Имомқулибек¹²⁶нинг муҳтарам кизини шариф шариат қондаларига биноан ўз никоҳига киритиб, шохона тўйлар қилди. У мамлакат ободончилигига катта саъй ва ҳаракатлар қилди.

Шу орада Нарботур - Абдулхамидхон ва улуғ вазири Абдуллоҳ қўшунбеги ўртасида давлат ишлари ва ҳукмронлик юзасидан душманлик ва қасд олиш ғубори пайдо бўлди. Нарботур лафзи (фатҳали нун ва ронинг сукуни билан) баҳодир киши, мардни билдиради. Баъзи асарларда уни Нарбўта деб ёзганлари хатодир. Қўшунбегини эса бизнинг замонамизда хато қилиб қўшбеги ёзиб, ўқишлари ҳам хатодир. Қоф ҳарфининг

¹²⁶ Имомқулибек ибн Дустиқул баҳодир ибн Ражаббий ибн Фозил оталиқ ибн Ҳожи Султон (Рустамбий) ибн Шохрух Биринчи. Имомқулибек она томонидан Умархонга тоға бўлади. Дустиқул баҳодирнинг яна Ирисқулибий, Ниёзулибий, Жумақулибий, Исломуқулибий ва Тоғайқулибий исмли фарзандлари бўлган.

мажмул йой ёки замма билан берилиши ғалат ва маъносиздир. Хон ва вазир ўртасидаги душманликнинг сабаби шу эдики, Абдуллоҳ қўшунбеги хоннинг ёшлигидан фойдаланиб баъзи муҳим ва жузъий давлат ишларини пайсалга соларди. Хондан кўп ишларда изн сўрамасди. Хон ҳам бир муддат унинг бу ишларига панжа орасидан қарарди, баъзан эса қочирик ва имо-ишорат билан унга дакки бергандек бўларди. Охир оқибат Абдуллоҳ қўшунбеги бундай муросалардан янада қайсар ва журъати кўпроқ бўлиб, адабсизлик даражасига етди. Ваҳоланки салтанатнинг шон ва шавкати ҳурмат ва эҳтиромни талаб қиларди. Хон ҳам бундай муносабатлардан дилтанг бўлиб, ўзига нисбатан Сулаймон муомаласини қилишлари мумкинлигини тушунди.

Баъзи улуғ сардорлар ва амирларни бир хилват жойда яширин чақириб, «Сизлар кимга аҳд-паймон қилгансизлар? Султонларинг ким?», деб сўради. Бу саволлардан улар ҳайрон бўлиб, ер ўпиш маросимини бажо келтириб, узр ва истиғфор тиллари билан жавоб бердилар: «Биздан бирор-бир гуноҳ содир бўлдимикинки, шунча ғазаб ва хитобга лойиқ бўлдик?». Хон деди: «Сиздан давлат ва салтанат ҳаққига бирор-бир беадаблик ва исён зоҳир бўлгани йўқ, сизлардан мен рози. Бироқ кўраяписизлар бу одам, яъни Абдуллоҳ қўшунбегидан менинг шаним ва шавкатимга қандай беадаблик ва хавф зоҳир бўлаётир. Агарда яна бироз сукут сақласам, ғафлатда қолсам ва кечиксам салтанат ва давлатимга зиён ва зарар тегади. Мен унга қарши гапирсам ва бирор-бир иш қилсам, хиёнат йўлига кириб Сулаймонхонга қилган муомаласини менга қилади. Бу одамнинг мақр ва ҳийласидан мен хавфсиз эмасман. Энди шу мажлисимизда сизлар ўйлаб, бир фикрга келиб тўғри бир маслаҳат беришингиз лозим». Барча бир қарорга келиб арзга еткурдиларки, биз хоннинг ризожулари ва фармонбардорларимиз. Бизлар бир неча мартаба унинг қайсарлиги ва беадаблигини кўрганмиз, бироқ изҳор ва арз этишга журъатимиз етмади. Ҳазрати олий мартабали хондан уни йўқ қилиш учун ишорат ёки фармон содир бўлса уни йўқ қиламиз. Бироқ бу ишда давлатнинг энг катта амирларидан бўлмиш Идрискулибек билан ҳам машварат қилсак яхши бўладир, зеро биз

уни ўртадан кўтарсак унинг акаси Хўжанд волийси Абдурахмонбек ёмонлик ва фасод мақомига қадам босиши мумкин. Идрискулибек Сулаймонхонни тахтдан туширишда улар билан ёр бўлганидан тез ваҳимага тушиб, фитна ва фасод ишларига улар билан иттифоқ тузиб давлатни синдиришга астойдил ҳаракат қилсалар уларни дафъ қилиш мушкул бўлади. Фитна ва кўзгалиш ундан ҳам зоҳир бўлиши мумкин.

Арз ва сўзлар сидқидилдан ва ишнинг салоҳияти учун айтилганидан Идрискулибекни ҳозир қилиш учун бир ишончли кишини юбордилар. Тез фурсатда у ҳам хон хизматига етиб келди. Бир неча кундан сўнг унга ҳам бир хилватда Абдуллоҳ қўшунбегининг беадаблиги ва итоатсизилигидан шикоят қилиб, иложини ҳам унга маълум қилдилар. Идрискулибек қориндошлик урф-одатларига садоқатли киши эди. Бироқ замона хонига сирдош бўлиш шарафига мушарраф бўлгани, барча улуғлар орасида уни машварат бермоқ шарафига муяссар этганидан, чорасиз қолиб, деди: «Биз бандалар давлат ишларида қандай қилиб ўз валинеъматларимиз билан шерик бўлишимиз мумкин!? Нусратпаноҳ саройнинг қайси бир мулозимидан салтанат ва давлатга хавф ва муҳолифат содир бўлса сиёсат қонунни бўйича жазо олиши, жазосига қолиши муқаррардир».

Мажлис тамом бўлгач Идрискулибекни шоҳона кийимларни қимматли тошлар билан безалган камари билан тақдирлаб, кетишга рухсат бердилар. Эртаси Абдуллоҳ қўшунбегини ушлаб ҳибсга ташлаши учун олий фармон берилди. Қўшиндаги сарҳанг ва масъуллар уни кидира бошладилар. Ҳеч тополмадилар. Уни шу кун эрталаб акаси Хўжанд ҳокими Абдурахмонбек қошига қочиб кетгани маълум бўлди:

*Бо валинеъмат ар бурун ойи,
Гар сипехри, ту, сарнагун ойи.*

[Валинеъматингга гар қилсанг хиёнат,
Осмондаги юлдуз бўлсанг ҳам ерга қулайсан].

Мансаб ва амалидан тушган Абдуллоҳ қўшунбеги акаси хузурига етгач, унинг биродари укасини иззат ва икром билан қабул қилиб, бағрига босиб зор-зор йиғлади. Ушанда акаси фалаж бўлиб, иккала оёғи ишдан қолган эди. Шунга қарамасдан иккала биродар ёв бўлиб, исён ва қўзғолон уловига миниб, катта лашкар жамлаб, Сирдарёдан ўтиб Чустга равона бўлдилар. Бундан хабардор бўлган Абдулҳамидхон Нарботур зудлик билан ўз ихтиёрида бўлган лашкарни зафар байроғи соясига олиб, исёнчиларга қарши жазо бермоқ учун шошди. Сирдарёдан ўтиб, Ёзи ва Ашт дашти¹²⁷ да иккала қўшин учрашиб катта муҳораба ва жанг бўлди. Нусрат шамоли хоин олий томонидаги байроққа эсиб, Абдурахмонбек ва Абдуллоҳ қўшунбеги ўзларининг ёмон амалларига яраша жазо олиб, ўлдирилди. Фард:

*Ҳар ки нўшад дийдайн инсоф аз ҳаққи намак,
Чашми умедаш зи мили яъс нобино шавад.*

[Туз ҳаққидан инсоф дийдасини ёпган кишини,
Умид кўзлари ҳам ноумидлик мили¹²⁸ билан кўр бўлар].

Нарботур деб атаган Абулҳамидхон ғайбдан етган фатҳ ва зафар билан душманини мағлуб ва сарқўб қилиб, нусрат ва фирузмандилик билан давлатхонаси бўлмиш Хўқандга келиб тушди. Хўжанд вилоятини амирзода Ҳожибекка ва Намангон билан Тўрақўрган¹²⁹ ҳукуматини Шоҳрухбек укаларига берди.

Шу орада Ўратена *волийси* Фозилбий вафот этиб, ўрнига катта ўғли Худоёрбий тайинланди. Бир неча ой ўтгач ёшлик кибри ва гуруридан Хўқанд хонига қаршилиқ бошлаб, отаси ва аждодлари танлаган тўғри йўлдан чиқди. Амирзода Ҳожибек акаси хизматида бўлган пайт, Худоёрбий фурсатни ғанимат деб билиб, Хўжанднинг ён атрофларига қўл чўзиб келди. Бу ха-

¹²⁷ Ёзи ва Ашт дашти – Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ҳудуд.

¹²⁸ Мил – темирдан ясалган игна. Жазолаш мақсадида уни қиздириб кўзга торгганлар.

¹²⁹ Тўрақўрган – ҳозир Наманган вилоятидаги шаҳар. Хонлик даврида Наманган хокимининг ўрдаси Тўрақўргонда бўлган.

барнинг шуъласи олишон хон қалби замирига тобланиши билан Ҳожибекни ўз вилоятига юборди. Ўзи эса зафар келтирувчи лашкари билан орқадан Ўратепа ҳокими Худоёрбийни жазолаш учун йўлга чиқди. Хўжандга эсон-омон етиб келгач, амирзода Ҳожибек ва Идрискулибекни икки саф кўшин билан илғор этиб юборди ва ўзи ҳам нусратпаноҳ лашкари билан Ўратепа забти ва исёнчилар фирқасига жазо бериш учун шошди. Андак фурсатда Ўратепанинг саҳроси ғолиб лашкарнинг оту уловлари билан тўлиб кетди.

Худоёрбий бир неча кун қалъа деворини қалқондек бошига тортиб қаршилиқ кўрсатди. Охир-оқибат Ўратепа қалъаси шавкат паноҳ лашкар кучи билан эгалланди. Худоёрбий бир кеча ўзини бахтига ўхшаш қоп-қора тунда Самарқандга чиқиб қочти. Ўратепа музофотнинг сипоҳи ва раъияти итоат рағбати билаң жаҳонпаноҳ саройига шошиб, хоннинг хусравдек лутфидан бахраманд ва сарафроз бўлдилар. Марғинон ҳокими Идрискулибек ибн Дўсткулибек *баҳодирга* Хўжанд вилояти ҳамда Ўратепа мулки ҳукуматини бердилар. Марғинон амирзода Ҳожибекка берилди.

Ўша замонда хонзода Шохрухбек III нинг ҳаёт ниҳоли ёшлигининг баҳори авжида ўлим шамолидан сўлиб, фони жаҳондан кетди. Хон, сипоҳ ва раъият бир неча кун аза маросимини бажо келгириб, мусофир ва ғарибларга эҳсон ва ҳадялар улашиб, хатми қуръон қилиб савобини ўшал султонлик боғининг навниҳоли арвоҳига бахшида этдилар. Бу муҳим ишларни дўндираб доруссалтанат бўлмиш Хўқанди латифга қайтдилар.

Ўшал айёмда саййидлар паноҳи Эрдонахоннинг жиани (синглисининг ўгли) Хонхўжа узоқ йиллар Бухорода истиқомат қилиб, таҳсили илм қилиб доруссалтанат бўлмиш Хўқанди латиф шаҳрига қайтди. Хони олийгавҳарнинг назари кимёсарига кўринди. Шохрухбек мағфурга тегишли бўлган Намангон ҳукумати саййидзодага берилди.

Хон бу ишлардан хотиржам бўлгач адлу инсоф ва мамлакат ободончилиги билан машғул бўлди. Сўх ва Хушёр дарёлари¹³⁰ дан катта анҳорлар қазиб чиқариб, яхши қишлоқ ва манзиллар барпо этди. Шу жумладан ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, илм толибларига тўла бўлган Минг ойим мадрасасини курдириб, унга кўп вақфлар ажратилди. Бу мадрасани хоннинг хотини Минг ойим бино этган. Шу одил хон асрида бино этган иморатлар ва бошқа хайрия ишларини баён этсак, сўзимиз чўзилиб кетади ва мақсаддан узоқлашиб кетиш мумкин.

Шу орада Хўжанд ва Ўратепа музофотларининг ҳокими Идрискулибек *баходир* ўз ажали билан вафот қилади. Бу вилоят бир соҳиб вужуд ҳокимдан бўш қолганидан Шаҳрисабз *волийси* ва бошқа амирлар шафоати ва илтимослари билан Фарғона хонларига авлоддан-авлодларигача садоқатли хизматда бўлган ота-боболарининг жонсипорлиги туфайли гуноҳи кечирилиб, Самарқандда деҳқончилик қилиб юрган Худоёрбий олиб келиниб Ўратепага ҳоким этиб тайинланди. Хўжанд Идрискулибекнинг акаси Имомқулибекка бахшида этилди. Ҳар иккала ҳоким қимматбаҳо кийимлар, қиммат тошлар билан безалган камар ва қиличлар билан тақдирланди.

Бир муддат ўтгач амирзода Ҳожибек акаси Нарботур Абдулҳамидхондан беҳуда ҳадиксираб, замин улардан тўла бўлган бир нечта қитмир ва бузғунчи кишиларнинг игвоси билан Тошкентга қочиб кетиб, у ердан Бухорога борди. Ул замонда Бухоро амири Дониёлбий ўз табиий ажали билан бу фоний саройдан ... тарихда¹³¹ кўчиб кетди. Амир Дониёл ва Шоҳмурод ҳамда Бухоро тарихи тафсилотларида баёни ўтган эди. Дониёлбийдан бешта иззатли ва шонли ўғил, иккита хотин қолган. Бир хотинининг исми Жонакшоҳ, Элбарсхон Хоразмийнинг беваси эди. У Бухоро амири Раҳимбийнинг завжаси ҳам бўлиб, унинг вафотидан кейин Дониёлбий никоҳига олган эди. Бу хотиндан фарзанд бўлмаган. Бу бешта ўғил эса биринчи

¹³⁰ Сўх ва Хушёр дарёлари – ҳозирги Сўх дарёси. Хушёр ҳозир Сўх тумани таркибидаги қишлоқ номи.

¹³¹ Сана келтирилмаган. Дониёлбий 1785 йили вафот этган.

хотиндан. Барча тарихий китоблардаги маълумотлар бунга далилдир. Амир Дониёлнинг ёши етмиш бешда, ҳукумати ўн етти йил деб барча китобларда тўғри ёзилган.

Дониёлбийнинг биринчи фарзанди Шоҳмуродбий, иккинчиси Султон Муродбий, учинчиси Тўхтамишбий, тўртинчиси Умарбий ва бешинчиси Маҳмудбий бўлган. Тарих 1198/1783–1784 йили ўша вилоятнинг барча улуғлари, умаро ва уламоларининг иттифоқи билан Бухоро тахтига амир Шоҳмурод қарор топди. Шоҳмурод диндор бир киши бўлиб, сўфийлар кийимида юрган, барча бидъатларни йўққа чиқарган, адл ва инсофга ҳаракат қилган ҳукмдор бўлган. Бир неча бор эронийлар билан урушлар қилиб, охири марта Марвни босиб олди ва укаси Умарбийни у ерда ҳоким тайинлаб, Бобоҳон Ахта¹³² тарафидан ҳукмронлик қилаётган Байрамалихон¹³³ни тутиб олиб ўлдирди. Унинг фарзандлари Ҳожихон ва Қаримхонни ўша диёрнинг улуғлари ва барча хунармандлари билан Бухорога олиб келди. Айтадиларки, Бухорода баҳмал, адрас, шоҳи (ипак), беқасам, банорас ва шуларга ўхшаш каби тўқимачилик касблари марвлик эронийлар орқали тарқалган. Бундан олдин шундай нафис ва матолар Бухорода камроқ экан. Бундан ташқари қадимдан қолган Султон Санжар¹³⁴ бино этган Банди Султон тўғониким, Марв воҳасини сув билан таъминлаб обод бўлишига хизмат қилар эди, амир Шоҳмурод буйруғи билан бузиб ташланди. Бу ўлка сувсиз қотқоқ ва қақир бўлиб қолди. Бу ерда амир Шоҳмурод кўлидан Марвни тортиб олиш учун Темуршоҳнинг қилган ҳаракатларини баён этиш жуда муносибдир. Иншаоллоҳ бу воқеа баён қилинади.

¹³² Эрон шоҳи Ото Муҳаммадшоҳ қожор кўзда тутилмоқда. У тахта чиқишдан олдин душманлари томонидан асир олиниб, ахта қилинади. Номия бобосининг исми билан бир хил бўлгани учун уни «Бобоҳон» ҳам дейишган.

¹³³ 1780 йиллари Байрамалихон қожор Марв ҳокими бўлган. Туркманистондаги ҳозирги Байрамали шаҳрига асос солган. Унинг отаси ўрнига қолган ўғли Ҳусайнхонни Бухоро амири 1787 йили онласи билан асир олиб, онла аъзоларини бирма-бир ўлдирди, Ҳусайнхон эса Фатҳали шох даврида қочиб қутулганча бир амаллаб Техронга етиб олади. Бу ерда шу воқеалар назарда тутилмоқда.

¹³⁴ Султон Санжар/Синжар – салжуқийлар султони Санжар (1118–1157) назарда тутилмоқда.

Умарбийдан кейин Марвда Шоҳмуроднинг ўгли Диншоҳ ҳукмронлик қилди. «Қазон тарихи» китоби¹³⁵нинг 176-саҳифасида амир Шоҳмурод зикрида бу воқеаларни ўқиб кенгрок маълумот олиш мумкин.

Шу вақтларда Шаҳрисабз волийси Назарбий вафот қилиб, ўрнига Ниёзалибек ҳокимият тепасига чиқди. Ҳожихон ибн Байрамалихон Эроний амир Шоҳмуроддан кочиб, Ниёзалибек Шаҳрисабзний хузурига келди. У ерда бироз истиқомат этгач, Фарғона хони хизматига мушарраф бўлди. Ўз ҳоли ва мақомига яраша ҳурмат ва иззат кўриб, бир неча йилдан кейин Эронга қайтди.

Юқорида қайд қилинган эдики, Ҳожибек Фарғоний амакиваччасидан (*Нарбутабекнинг укаси, акаси эмасми?*) беҳуда ҳадиксираб, ғаламис одамлар гапига ишониб, давлат ва ҳукуматни ғурбат ва машаққатга алмашди ва Бухорога келиб амир Шоҳмурод хузурига иззат ва икром билан кун кўрарди. Охир-оқибат мусофират юкини кўтара олмай, малул ҳолда ватан ҳавоси бошига тушди. Қоратегин йўли билан Андижонга келди. Давлатпаноҳ саройидан Ҳожибекка нисбатан бирор-бир амр ва фармон йўқлигидан Андижон умароси Ҳожибек меҳмондорчилиги билан машғул бўлиб, уни муносиб бир жойга туширдилар. Бу ҳолни маълум қилиш учун шавкатли саройга махфий бир нома юбордилар. Бундан хабар топган хон «Хумоюн узангиси етиб келгунга қадар хонзодани иззат-икромини мақомига етказиб, шундай меҳмондорчилик билан ушлаб турилсин», деган бир фармон юборди. Чопар кетидан салтанат пойтахтининг машойих ва уламоларидан бир нечтасини танлаб панд насиҳат бериш учун Андижонга юбордилар. Хон бир кичик зафарга йўлдош сипоҳий ва узангиси аҳли билан Андижон сари йўл олди. Йўлларни босиб ўтиб хон ул шаҳарга соясини ташлади. Ҳожибек барча уламо, машойих ва улуғлар билан истиқболга шошилиб, хон билан дийдор кўришди. Хижолат тер унинг пешонасидан

¹³⁵ «Қазон тарихи» китоби – татар халқи маорифчиси Шихобиддин ал-Маржонийнинг асари.

оқиб тушганини Нарботур лақабли Абдулхамидхон кўриб, амакиваччасининг (укаси) шарманда бўлишини пайқаб, лутф ва кўнгил сўраш учун сазй ва ҳаракат қилиб, уни хотиржам қилмоқчи бўлди. Салтанат пойтахти бўлмиш Хуқандга қайтдилар.

Айтишларича, бир куни овқатланиш вақтида фаридун шонли хон хонзода Ҳожибекка иззат-икром юзасидан таом ейишда унга илғор ва олдин бўлишни буюрди. Ҳожибек эса бу вилоят улуғларининг расму одати бўйича катталар олдида ҳурмат сақлаб, овқат пайтида улардан кейин таом ейишни бошлашни билиб, арз қилди: «отам мақомида бўлган Сиз жанобларидан олдин овқат емайман. Аждодларимнинг одоб ва услубларини кўлдан бой бермайман». Бу сўзлардан хон табассум қилиб, лутф ва меҳрибончилик билан деди: «Эй кўзларимнинг нури, сенинг қутлуғ табиатида бўлган шу яхши хулқ ва одоб билан қандай қилиб салтанат ва ҳукуматга розилик шевасини сақламай яна ҳукуматга даъво қиласан. Сабрли бўлгин. Агарда Худо тақдир қилган бўлса вақту соати етиб келгани билан ҳукумат сенга берилади. Бу фоний ва бақосиз дунё сену мен кабиларни жуда кўп кўрган». Сидқидил билан айтилган бу сўзлардан мажлис аҳли ҳам кўнгли бўшлиқ келиб, шоҳ ва шаҳзода бир-бирларини кўксиларига босиб йиғладилар, бундан буён қарама-қаршилиқ қилмаслик ва айрилмаслик учун каттиқ аҳд қилиб, сўз бердилар. Қитъа:

*Ба ширинзабонию лутфи хуши,
Тавони ки мардум ба мўе каши.
Миёни ду нодон зи ахлоқи бад,
Ажаб нест занжирҳо бигсалад.*

[Ширин сўз ва лутф билан,
Барча халқни бир соч толаси билан боғлаш мумкин.
Иккита нодон орасидаги ёмон хулқ эса,
Ажаб эмаски барча занжирларни йиртиб кетса].

Шу саодатли йилида қалмоқларнинг ҳукмдори Кунк Тожи ўлим қўлига асир тушиб вафот этди. У жуда тадбирли, иш билармон эди. Аҳли ислом раъияти билан муроса ва келишган ҳолда муносабат қилган. Унинг даврида қалмоқ сипоҳидан бирор-бир аскар мусулмонларга нисбатан зулм ва зўравонлик қилмаган. Бож ва хирожни ҳам мусулмонларга оғирлиги тушмайдиган қилиб тайинлаган эди. Раъиятга босим ўтказмаган. Унинг вафотидан сўнг бир тажрибасиз ва ақлсиз бир ёш йигит қалмоқларга ҳукмдор бўлди. Ҳукумат ишларини ҳам онда-сонда бажариб, қалмоқия фирқаси кўчманчи, шаҳарли (ўтроқ), Дашти қипчоқ, Туркистон ва Тошканд мусулмонларига зулм қила бошлади. Аҳолининг охи кўк осмонга етди. Мусулмонлар қози ул-ҳожот саройидан бу балонинг дафъини сўрадилар. Ҳар тоифанинг билгичлари мамлакат ва элларининг кутқариш чоратадбирини қидирардилар. Аллоҳ таоло кенг карамидан қалмоқия тоифаси орасида бир касаллик тарқалди. Уни шу мамлакатнинг форсийзабон аҳолиси «обилаи тифлон», Фарғона турклари эса «чечак» демишлар. Шу мараздан қалмоқия фирқасининг ишбилармон баҳодирлари йўқлик оламига кетдилар. Баъзи ривоятларга қараганда улар «ҳасба», форсийда «сурхак» ва шу ер туркийсида «қизамик» касаллиги шу қавм ҳалокатига сабаб бўлган эмиш. Шу сабабдан бу қавмнинг кучи заифлик ва харобликга дуч келиб ислом аҳлидан бўлмиш кўчманчи ва ҳам шаҳарли аҳоли ул тоифага бож ва хирож тўлашдан воз кечдилар. Шу воқеалар давомида бу ўлканинг кўчманчи мусулмонлари орасиданким, уларни бу мамлакатда қозоқ, деб айтадилар ва улар ҳам бир неча фирқа ва қабилаларга бўлинадики, ҳар бир алоҳида ном ва лақабга эга. Жумладан, Улуғ йуз, Ўрта йуз ва Кичик йуз

(элатлари), *найман*¹³⁶ қабиласи, *абак*¹³⁷, *тароқли*¹³⁸, *аргин*¹³⁹, *кўнғирот*¹⁴⁰, қипчоқлардан бир гуруҳ хушёр сардорлари йиғилишиб мажлис қилдилар. Қалмоқ зулми ва жафосидан озод бўлиш учун машварат қилиб, оқибат Чингиз авлодидан

¹³⁶ Найманлар — ўзбек, қорақалпоқ, қозок, қирғиз, нўғой ва олтой халқлари таркибига қирған қабила уюшмаси. Олимларнинг маълумотларига қараганда, ўзбек найманлари Зарафшон водийси (63 та қишлоғида), Фарғона водийси, Хоразм воҳаси, Қорақалпоғистон, Қашқадарё ва Сурхондарёнинг Термиз туманида кўнғиротлар билан бирга яшаб келишган. Кейинчалик дастлаб Афғонистоннинг Балх вилоятига, сўнгра Зарафшон водийсига кўчиб кетишган. Ўзбек найманлари XIX аср охирида 3 та йirik уруққа бўлинган: қўштамғали, садирбети, увахтамғали. Булардан ташқари, найманларда бир қанча уруғ бўлинлари ҳам мавжуд бўлган: агран, айрончи, бадир, бия, боғанали, болтали, букалай, бурунсов, жағалбойли, жостовон, жилилни (люлли), жумалок бош, олти ота, олти ўғил, ок тувли, сегиз урув (саққиз уруғ), сари найман, туртул (тўрт ўғил), тўрттамғали, ургуч, украш, чанғали, чўмичли, гозоёкли, қорагадой, қорасирак, қарғали, қилтамғали, қилтамғали ва б. Нарпай туманидаги найманлар: пўлатчи, улус, зарман, қичқилдик, оснайман. Аччили найман, каттаки найман, тўроқ найман, уйшун найманларга ҳам бўлинган.

Ўзбек найманлари авлодларини бошқа қавмлар таркибига ҳам учратиш мумкин. Масалан, ўзбек саройларининг энг йirik тўрт уруғидан бири найман-сарой деб номланган. Шунингдек, қипчоқсаройда чорқуса найман, қўштамғали сарой ва кўнғирот саройда ҳам найманлар тармоғи бор. Ҳаттоки ўзбек қанагааслари ва жузлари таркибига ҳам найманлар шохобчаси учрайди. Бу ҳолат ўзбек қавмларининг этногенези муштараклигидан, ўзаро этногенетик ва этномаданий алоқалардан далолат беради. Найманлар Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Бошқирдистон, Татаристон ва Мўғулистон худудларида ҳам яшаганлар.

¹³⁷ Абак/абакхат — кўнғиротлар таркибигаги уруғ номи.

¹³⁸ Тароқли — қиёт ва кўнғиротлар таркибигаги уруғ.

¹³⁹ Аргинлар — 1) Ўрта жуз, қисман Кичик жуз таркибига қирған қозокларнинг кўп сонли қабиласи. XIX аср охирида улар 500 минг киши бўлган. Аргинлар XV асрда қозок элатининг шаклланишида иштирок этган асосий бўғинлар қаторига қиради. Шарқий Қозоғистон худудида кўчманчилик билан машғул бўлишган. Аргин тили — ҳозирги қозок адабий тилига асос бўлган қозок тилининг шимоли-шарқий лаҳжаси. 2) Ўзбеклар ва қирғизлар таркибигаги уруғ. Махмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида аргу тарзида учрайди. Аргин Тошкент, Сирдарё, Самарқанд, Хорхондарё, Қашқадарё, Бухоро, Хоразм ва Қорақалпоғистонда ҳам этноним ёки топоним сифатида учраб туради.

¹⁴⁰ Кўнғиротлар — ўзбек халқи таркибига қирған қабилалардан бири. Илк ўрта асрларда Олтой, Мўғулистоннинг шимолий қисмида яшаганлар. Ўрта Осиёда турли кўчманчи туркий қабил ва уруғлар кўнғиротлар атрофида уюшиб, уларнинг қабилавий номини қабул қилишган. XIV асрда Хоразмда кўнғиротлар эодагонлари орасидан суфийлар сулоласи ҳокимият тепасига келган. XVI асрда улар Ўзбек улусидаги туркий қабилалар таркибига қирған. Улус парчаланиши билан кўнғиротлар ўзбек, қорақалпоқ, қозок ва бошқа халқлар таркибига қирған. XIV—XVI асрлар давомида кўнғиротларнинг айрим гуруҳлари Хуросон, Шимолий Афғонистон ва Ҳисор-Шеробод водийсига келиб ўрнашганлар. Этнограф Б. Х. Кармишева кўнғиротлари 5 та катта уруғдан: вахтамғали, қўштамғали, қонжигали, ойнали ва тортувлидан иборат эканлигини кўрсатган. Кўнғиротлар орасида энг катта гуруҳ вахтамғали бўлиб, у 18 та катта уруққа бўлинган: очамайли, баймоқли, тароқли, чанқисли, қозоёкли, чўмичли, қайчили, ишқили, қийғочли, жилтонғали, болғали, қора кўнғирот, бугажили, уювли, хандакли, ироқли, абокли, кесовли. XIX аср охири XX аср бошларида кўнғиротларнинг аксарияти ярим ўтроқ ҳолда яшаб, хўжалигида чорвачилик муҳим роль ўйнаган.

Абулфайзхонним, ўзбек ва қозоқ халқи уни Абулайхон¹⁴¹ дердилар ва шу ном билан шуҳрат топган эди. Қизилжар деган мавзеда хонлик тахтига кўтардилар. Унинг итоати байроғи остида ҳар тоифадан катта лашкар жам бўлиб, қалмоқ қавмини йўқ қилиш учун равона бўлишди.

Аҳли исломнинг қалмоқ қавмига қарши хуруж қилгани қалмоқларга маълум бўлгач улар ҳам кўпсонли лашкар билан Дашти Қипчоқнинг шарқига келдилар. Икки лашкар шу ерда учрашганда аҳли ислом лашкари ўзларини душман қўшинининг бешдан бирига тенг келганини фахмладилар ва жанг қилишга журъат этолмадилар. Лашкар қароргоҳи учун бир жой тайинлаб атрофини кавлаб хандақ шаклига келтирдилар. Шох-шиббалар ва тупроқдан бир девор ҳам кўтардилар. Унинг орқасида мудофаа ва муҳорабага машғул бўлдилар. Ён-атрофдаги қабила ва уруғларга ёрдам сўраб *та-вочи*¹⁴² лар ва чопарлар юбордилар. Ҳақиқий Подшоҳ бўлмиш Аллоҳдан фатҳ ва нусрат сўрадилар. Чопарлар мақсадлари манзилига етиб борганда, Абулайхон деб аташган Абулфайзхоннинг хотиниким, ул замоннинг нодираси ва оқилаларидан эди, қабилалар бошлиқлари аёлларини йиғиб, уларга деди: «Эрларимиз ғарибликда кофирлар жанги билан машғул. Ғалаба қилсалар муродга етармиз, илло мағлуб бўлсалар миллат ва ватанимиз қалмоқ лашкарининг оёқи остида пайҳон бўлади, хотин ва бола-чақалар қалмоқ кофирлари қўлига асир тушадилар. Менга қолса биз ҳам лашкар йиғиб эрларимиз қошига борсак. Аллоҳ таолло бизни ҳам инсон қилиб яратган. Нима бўлса ҳам эрларимиз хузурида бўлишимиз керак. Уларсиз асирликда ҳаёт кечириш ўлимдан ҳам ёмондир». Хотиннинг мардона сўзларидан, улуг аёлларнинг томирлари ҳаракатга келиб, аёл ва эркаклардан катта бир қўшин йиғдилар. Абулфайзхоннинг

¹⁴¹ Абулай/Аблай, Абулайхон номи билан донгдор бўлган Абулфайзхон – Аблайхон (?–1781) – козокларнинг Ўрта жуз (Ўрда) султони, хони (1771 й.дан). 1740 й.дан Россия фуқаролигига ўтишга мажбур бўлади ва Россия билан савдо муносабатлари олиб боради. Ўрта жуз, қисман Катта жуз козокларини, киргизларнинг баъзи уруғларини ўз ҳукмронлиги остида бирлаштиришга эришган.

¹⁴² Тавочи – ҳарбий мансабдор. Ҳарбий юриш ва муҳорабалар олдидан қўшинга керакли нарсаларни тайёрлаб берадиган амалдор. Қўшин, аҳоли ва асирлар устидан назорат қилган.

хотини шу сипоҳнинг маликаси бўлиб, ҳар бир аёлга эри қайси мансаб ва амалда бўлса ўшани бериб, Абулайхон лақабли Абулфайзхон мададига шошдилар. Ўзларидан олдин Абулфайзхон хузурига хабарчиларни юбордилар. Чопарлар хушбарни олиб келганларида аҳли ислом лашкарида нон ва таом, егулик қолмаган эди. Ёрдам йўқлигидан хафа бўлиб, энди шу куни хандақдан ўтиб душман билан жанг қилишга, кофир қалмоқия сафига хужум қилишга қарор қилган эдилар.

Хотинларини ёрдамга келишларини эшитиб, ислом лашкаридаги эркаклар томирида ҳам ғайрат ва шижоат жўш уриб ўртада гап бўлдики, «хотинларимизда шунча ҳиммат бор экан, биз эркаклар ҳиммат ва шижоатда хотинларимиздан орқада қолсак, хотинлар душман қўлидан бизни озод этса нима бўлади?», дебон хандақдан ўтиб, сафларини ростлаб қалмоқия фирқасининг лашкарига ташландилар. Икки тарафдан ҳам аямасдан қаттиқ урушга киришилди. Қалмоқия лашкари мусулмонларда бунча журъат қаердан пайдо бўлишини билмай ҳайратда қолишди. Бир вақт саҳро тарафидан чангу губор кўтарилди. Қалмоқия фирқаси ислом лашкари катта бир сипоҳ ёрдам учун етиб келиши натижасида бундай жасур, мард ва шижоатли бўлганини фаҳмлаб, ваҳимага тушди. Кўрқув ва титроқ уларни эгаллаб қочишни ихтиёр этдилар. Ислом сипоҳи ул малъунлардан кўпларини қилич дамидан ўтказиб, жаҳаннамга равона қилдилар. Қолганлари ҳар тарафга тарқалиб, қочиб кетишди. «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган. Аллоҳ сабр қилгувчилар билан биргадир»¹⁴³.

Мусулмонлар бу улуғ ғалаба ва улкан ҳадядан шод бўлиб, шукрона саждасини беминнат Аллоҳ шарафига бажо келтириб, ўзларининг олиҳиммат хотинлари билан учрашиб, мардлик ҳимматларига офаринлар дедилар. Маснавий:

¹⁴³ Қуръони карим, 2:249.

*Чи хуш гуфт Фирдавси хуш калом,
Ки бодо мақомаш ба дору-с-салом.
На ҳар зан зан асту, на ҳар мард мард,
Худо панж ангушт баробар накард.*

[Хуш калом Фирдавси яхши бир сўз айтган,
Унинг жойи жаннатда бўлсин.
Ҳар қандай хотин хотин эмас, ҳар қандай эр эса эркак,
Шунинг учун Худо беш панжани тенг қилмаган.]

Бу очик ғалабадан сўнг Дашти Қипчоқ ва Туркистонда истикомат қилаётган барча қалмоқларнинг димоғидан тириклик кўпориб ташланди.

Ҳозир ҳам Тошканд вилояти ва унинг атрофида ул шум қавмдан қолган эди. Улар билан Қалмоқ чофқон (чопган) деган жойда яна бир аёвсиз урушлар бўлган. Натижада ислом лашкари ғалаба қилиб, қалмоқларнинг қора бахтларининг байроғи пастга туширилди. Дашти Қипчоқ, Туркистон ва Тошканд мамлакатининг юзи буткул дин ва миллат душманидан соф ва тоза бўлди.

Бу ишлардан фориғ бўлгач Абулайхон номи билан донгдор бўлган Абулфайзхон тахти тасарруфида бўлган бу вилоят ва музофотни мусулмон қабила ва тоифаларга, яъни бугунги кунда қозоқия номи билан маълум бўлган халққа бўлиб бердилар. Чимкент *чимир*¹⁴⁴ жамоаси чекига тушди, Тошкент билоди *тўрт аркон* (даҳа)га бўлгани боис, Бешёғоч рукни (даҳаси) *шайхим*¹⁴⁵ тоифасига, Кўкча *қўнғирот* ва *ўрта йўзга*, Себзор *жиниш*¹⁴⁶ фирқасига, Шайх Хованд тухур эса *сирғали*, *эсли* ва *учоқли*¹⁴⁷ қабилларга берилди. Чинос *қулош*¹⁴⁸ ва *найман* ва шунга ўхшаш

¹⁴⁴ Чимир – қозоқлар таркибидаги уруғ.

¹⁴⁵ Шайхим – қипчоқ (қозоқ)лар таркибидаги уруғ.

¹⁴⁶ Жиниш/жиниш – қипчоқ (қозоқ)лар таркибидаги уруғ.

¹⁴⁷ Сирғали, эсли ва учоқли – қипчоқ (қозоқ)ларнинг курама эли таркибидаги уруғ.

¹⁴⁸ Қулош – қозоқлар таркибидаги уруғ.

жамоаларига, Фаркат қишлоқи *чақчам*¹⁴⁹ қабиласига берилди. Шаҳарликлар ва қишлоқларда яшаётган аҳолини уларга тобеъ ва раъият қилиб тайинлаб ўзи Қизилжарга, ўз манзилига қайтиб кетди. Мазкур қабилаларнинг номлари жуда кўп, уларнинг тафсилоти бир ҳаммаси зикр қилинди. Яна уни давом этсак сўз чўзилиб кетади. Хуллас бу кўчманчи қавмга ҳукумат тегиб, улар ёз фаслида тоғларга бориб, кишда шаҳар ва қишлоқларга яқин жойларга келиб истиқомат қилардилар. Ниёзбек Тўлабийнинг ўгли *жсиниш* қабиласидан ва Бой Табак дегани *сирғалининг қиёт* ва *қибрай*¹⁵⁰ тоифасидан яшаш учун ўзларига қалъалар қурдилар. Ҳозиргача бу мавзелар уларнинг номлари билан маълум.

Улар баъзи бир шайх ва хўжаларни ўзларига пир ва муршид қилиб, уларга ихлос ва эътиқод қўйиб, бож ва хирождан, ҳар хил олуқ ва солуқлардан озод этгандилар.

Бир неча йилдан сўнг *қозоқ* ва *қирғиз* кўчманчиларидан холо *сартия*¹⁵¹ номи билан машҳур бўлган шаҳар ва қишлоқ аҳолисига кўп жабр ва жафолар етди. Сартия улуғлари ўзаро машварат қилиб *қозоқ* кўчманчилари зулмидан қандай халос бўлиш йўлларини изладилар. Охири билимли хўжалардан бирини ўз вилоятларида *волий* этиб, кўчманчи *қозоқ* ва *қирғиз*лар билан уруш қилишга маслаҳат қилинди.

Бироқ бошқа гуруҳ ишнинг салоҳиятини шунда кўрдиларки, кўчманчи *қозоқ*лар ичида бўлган ва уларнинг ҳол-аҳволидан, ҳаракатларидан доим хабардор бўлиб тураётган шайх ва машойихларимизни машваратимиз мажлисига даъват этсак. Уларнинг билимлари ва тадбирлари тирноқи билан бу ишларнинг бош каловасидаги боғлам очилиши мумкин бўлар. Мажлис иштирокчилари бу фикр тўғри ва дуруст деб топдилар. Кўчманчилар ва *қозоқия* тоифалари ичида бўлган шайх ва пирларидан уч нафарига ўз сирларини эҳтиёт қилиб ошкор қилишга қарор қилиб ва бир сўзамол ва айтқич кишини

¹⁴⁹ Чақчам – қозоқлар таркибидаги уруғ.

¹⁵⁰ Қиёт ва қибрай – қилчок (қозоқ)ларнинг курама эли таркибидаги уруғлар.

¹⁵¹ Сартия/сартлар – тожик ва ўзбек тилларида сўзлашувчи Урта Осиё шаҳарларининг аҳолиси. Сарт сўзи қадимда қарвонбоши, савдогар маъноларида ишлатилган.

Юнусхўжа Иноятхўжа ўгли, Бадалхўжа ва Мулло Шамсиддин хузурларига юбориб ўз мажлисларига даъват қилдилар. Учала муришидлар ваъдаланган жойга келиб, машварат маҳфилига кириб, аҳд ва сўз берганларидан сўнг мақсад устидан пардани барча халққа сўз усталиги ва тилмочлиги билан писанд бўлган Бешоғоч даҳасидан Солиҳ *оқсоқол* кўтариб, узоқ сўзлашдан сўнг гапининг индоллосида деди: «Бундай маҳалда барчани йиғишдан мақсад ватан ва миллатимиз номусини ёқлашдир. Ҳаммага маълумки, бу кўчманчи *қозоқия* тоифасидан барча миллат ва ватандошларимизга жуда кўп зулм ва ситамлар етаётир. Мол ва мулкимизга улар хўжайин бўлиб олишган. Мулкимизга эгалик қилиш учун журъат ва ғайратимиз етмаётир. Хотинларимиз уларга чўри, эрлари эса уларга қул, оту туяларига чўпон ва итбоқар бўлиб юришибди. Агарда биз адолат кўзи билан аҳволимизга қарасак дарҳақиқат кўчманчи *қозоқлар*нинг асир ва бандиларига айланганмиз. Душманларимизнинг кулгиси ва дўстларимизнинг йиғлашига сабаб бўлибмиз. Қачонгача бундай хору зорликка тоқат ва то кай бундай хорликка чидаш мумкин!? Бундай бадном ва беномус бўлиб яшашдан ўлганимиз яхши! Энди ибрат кўзимизни очиш вақти етди. Ватанимиз ва миллатимизни халос қилиш учун чора ва тадбир топишимиз лозим. Барча диндошларимизнинг ваколати билан мен сизларга бу арзни етказдим. Маслаҳат ва қарор қабул қилиш сизлардан».

Мажлис иштирокчилари турли фикр ва чораларни илгари сурдилар. Юнусхўжа деди: «*қозоқ* тоифалари аксарият яхши ва бой яшайдилар. Бироқ улардан бўлган *қангли*¹⁵² ва *санчикли*¹⁵³ қабилаларига тақсимот натижасида нообод ва суви кам жойлар теккан. Шунинг учун улар танглик ва машаққатда умр кўрмоқдалар. Уларнинг ўз яшаш жойларидан узоққа тушишларининг сабаби шулким, Абулайхон лақабли Абулфайзхон

¹⁵² Қангли – қангли, қанқали туркий халқлар таркибидаги бир гуруҳ қабилаларнинг умумий номи. Қанглар ўзбекларнинг 92 уруги таркибида ҳам учрайди. Чингизхон истилосига қадар қанглар Урал тоғидан ғарбда, Эмба ва Урал дарёлари оралигида жойлашган ҳудудда яшаганлар. Улар бир неча уругларга бўлинган: сари-қангли, қора-қангли, кизил-қангли, бобо-қангли, олғмиш-қангли, бўка-қангли ва б.

¹⁵³ Санчикли – туркий қабила номи. Ўзбек ва қозоқ халқлари таркибига кирган этник гуруҳ.

хуружи ва уни қалмоқлар билан олиб борган жанглари вақтида барча қабилалар урушда қатнашгану бироқ қангли ва санчиқли қабиласидан ҳеч ким ҳозир бўлмаган. Мол ва одам билан ҳам ёрдам бермаганлар. Шунинг учун ҳам ҳар бир қабила муайян ўз макон ва мавзеига эга бўлдилар. Бу қабилаларга эса бошқа жойларга кўчиб келишлари учун бошқа қавмлар йўл бермайдилар. Агарда шу иккала қабила, яъни қангли ва санчиқлини яхши мавзе ва маконга эга бўлишни ваъда бериб, бошқа қабилаларга қарши кўйсак, мушкулотимиз осонгина ҳал бўлиши мумкин. Бундан ташқари шу иккала тоифада уруш ва жанг ёв-яроқлари жуда кўп, жангчилари ҳам бисёр». Мажлис иштирокчилари бу фикр ва маслаҳати учун Юнусхўжага таҳсинлар айтди.

Мажлис аҳли Юнусхўжанинг ўзи айни шу қангли ва санчиқли қабилаларининг пири ва муршиди бўлганидан улар билан алоқа ўрнатиш ва элчилик қилишни ўзига топширдилар. Юнусхўжага Шайх Хованди Тахур даҳасидан бўлгани учун шу даҳа ҳукуматини ҳам унга бердилар. Себзор ва Қўкча даҳаларининг ҳукуматини Бадалхўжа Себзорийга, Бешоғоч даҳаси ҳукуматини Мулло Шамсиддин ва Солиҳ оқосоқол Бешоғочийга бердилар. Шундан кейин қарорларига мустақкам туриш учун аҳд ва паймонлар қилиб ҳар ким ўз уйига қайтди.

Юнусхўжа қангли ва санчиқли орасига бориб, лутфомуз сўзлар ва макру хийла билан шу иккала қабилани бошқа тоифаларга қарши ҳаракатга индаб, шаҳарликлар ва сартия аҳолиси билан ёр бўлиб, жанг ва уруш қилмоққа даъват қилди. Бир ишончли чопарни ҳаммақсад гавҳари қўлга текканидан хабар бериш учун жўнатди. Хатда эса «шаҳарликлар ва сарт аҳолисини жанг ва уруш асбоб-усканаларини ҳозирлаб, уч кун давомида мудофаа ва муҳорабага тайёр бўлишларини, кейин шаҳар ичида бу шайтон жамоасидан ким бўлмасин тутиб олиб, жидду-жаҳд билан қатл қилишларини уқтирди. Белгиланган кун эса биз ҳам бошқа қабилаларга қарши урушга борамиз», деб ёзган эди.

Шаҳар улуглари бу хушхабарни олиб аср намози вақтида Жомеъ ва барча бошқа масжидлар жамоасига буни маълум

қилдилар. Бирдан шаҳар аҳолиси ҳаракатга келди. Асбоб ва ускунадан ниманики топган бўлсалар қўлга олиб, белгиланган кунни интиқлик билан кутардилар. Ўша икки тоифа Юнусхўжани ўзларига сардор қилдилар. Ўзларига яқин бўлган қиёт¹⁵⁴ ва турк қабилаларини ҳам иттифоқчи қилиб, ваъдаланган кунда қангли, санчиқли, қиёт ва турк қабилалари гуруҳ-гуруҳ бўлиб, номлари тилга олинган бошқа қабилаларга қарши юриш бошладилар. Аввал дулат¹⁵⁵ қабиласига ўлим хабари етди. Улар устидан галаба қозониб, барча мол-мулкларини хароб ва бойликларини талон-тарож айлаб, иккинчи куниси сирғали устидан зафар қозондилар. Фаркат ва Еттикент аҳолиси ҳам қозоқиядан зулм ва ситам кўрганлари боис кетмону ўроқ ва калтакларни қўлга олиб, уларни йўқ қилиш учун кўзголдилар. Хўжа Келди мерган деган Номдонг қишлоғининг бир улуги ва Юнусхўжа қариндошларидан Ойхўжа дегани сартларнинг катта бир гуруҳи билан, Юнусхўжа ҳамда қангли, санчиқли, қиёт ва турк қабилаларига мадад бериш учун етиб келиб, жанг ва савашлар барпо этиб, биргаликда барча тоифалар устидан галаба қилиб, молу мулклари ва бойликларини қўлга олдилар. Мағлуб бўлган қабилалар Тошканд ва унинг атрофидан жилойи ватан қилиб узок жой ва мавзеларга кетдилар.

Зафар ва галабадан сўнг сартиянинг улуғлари, яъни шаҳарликлар, қишлоқ аҳолиси, қангли, санчиқли, қиёт ва турк қабилалари биргалашиб, бир кенг жойни танлаб мол ва қўйлар сўйиб, турли-туман таомлар пишириб, шарбатлар тайёрлаб катта зиёфат бердилар. Бир-бирларини муборакбод этиб, қангли, санчиқли, қиёт ва турк қабилаларига обод ва кўнгилочар жойлар

¹⁵⁴ Қиёт – қадимий туркий қабилалардан бири; Ўгузлар таркибига кирган. VII–X асрларда Дашти Қипчоқда яшаб кўчманчи чорвачилик билан шугулланган. Ўгузлар давлати емирилган, XI асрда қиётлар ҳам бўлиниб кетган. Уларнинг катта қисми Туркменистон ҳудудига силжиб маҳаллий аҳолига, бошқа қисми эса Болкон яриморилидаги халқлар таркибига сингиб кетган. Дашти Қипчоқ чулларинда қолган қозоқ, қорақалпоқ халқларининг таркибий қисмларидан бирини ташкил этган. Қорақалпоқлар таркибидаги қиётлар 3 га бўлинган: учтамғали, тарокли, болғали. Қашқадарёнинг юқори оқими, Хоразм ва Бухоро воҳалари, шунингдек, Зарафшоннинг ўрта оқимида қиётлар деҳқончилик ва чорвачилик билан шугулланган.

¹⁵⁵ Дулат/дуғлат/дувлат/дуғлот – кирғизларда манақ уругига кирган бир тармоқ. Қозоқ, ўзбек, туркман ва бошқа туркий халқлар таркиба кирган қабила.

тайин этдилар. Тошканд ва унинг атрофидаги жой ва саҳролар бошқарувини мазкур тўрт қабилага бердилар. Хўжа Келди мерган Фаркент ва Еттикент¹⁵⁶нинг ҳокими бўлди. Тошкандда Юнусхўжа, Бадалхўжа, Мулло Шамсиддин ва Солиҳ оқсоқол, юкорида баён қилганидек, чор ҳоким бўлиб амну омонлик билан хукм сурардилар.

Уч йилдан кейин чор ҳокимликнинг иттифоқи душманликка айланиб, Юнусхўжа ҳийла ва найранг билан Себзор ва Кўкча даҳасининг ҳокими Бадалхўжани порахўрликда айблаб ўлдиртирди. Беш оғоч даҳасининг ҳокимлари Мулло Шамсиддин ва Солиҳ оқсоқолни зиёфатга чақириб заҳар бериб ўлдирди. Унинг муридлари ва мухлислари бўлган *санчиқли* ва *қангли* қабилалари ёрдамида Юнусхўжа Тошканднинг ҳар тўртала даҳасига мустақил ҳоким бўлиб олди. Еттикент ва Фаркент ҳокими Хўжа Келди мерганни бенамозликда айблаб, *санчиқли* кўчманчиларига: «Фаркант ҳокими Хўжа Келди мерган жуда катта бойлик тўплаган. Унинг молу мулкини сизларга бахшида этдим. Бориб уни ва яқинларини уй-жойларини талон-тарож қилиб, ўзини барча яқинлари ва кўч-кўрони билан ҳузуримга олиб келинглар», деб фармон берди. Бундай буйруқни олган заҳоти ўша тарафга югурдилар ва Фаркент билан Еттикент ҳокими Хўжа Келди мерганни қариндошлари ва яқинлари билан тутиб олиб, қўлоёқларига занжир боғлаб, кип-яланғоч Юнусхўжа ҳузурига олиб келдилар. Ўша заҳоти уни хотини, бола-чақаси ва яқинлари билан шаҳодат даражасига етказдилар. Унинг ўрнига қариндоши Ойхўжани Фаркент ва Еттикент ҳокими этиб тайинлаб, катта қўшин билан у ерга юборди. Бу ноҳиялар ҳам Юнусхўжа тасарруфига кирди. Келаси йили Пискент¹⁵⁷, Кировчи ва Тилав¹⁵⁸ ҳам босиб олинди. Юнусхўжа бошқараётган мулк шимолда Чимкент, шарқда ҳозир Писком номи билан маълум бўлган

¹⁵⁶ Фаркент – ҳозирги Паркент тумани ва унинг маркази номи.

¹⁵⁷ Пскент/Пасткент – Тошкент вилоятида туман номи ва унинг маркази.

¹⁵⁸ Кировчи ва Тилав – Кировчи Курама мулкининг маркази бўлган. Тошканд вилояти Пскент туманидаги қишлоқ. «Гулстон» жамоа хўжалиғи таркибида. Тилав/Телов Оҳангарон туманидаги қишлоқ.

Пасткон, жанубда Кандир давони ва ғарбда Сирдарёгача чўзилган эди. Лашкари эса *санчиқли*, *қангли* ва шаҳарликлар ҳисобидан йигирма минг нафарга етар эди. Юришлар вақтида эса сони янада ошар эди.

Илми тарих толиблари ва ўқувчиларнинг замири мунирларига маълум бўлсинким, Тошканд, Туркистон ва Дашти Қипчоқнинг ҳудудлари Фарғона вилояти билан ҳамсоя бўлга-нидан бироз ўтиб Фарғона хонларининг меросий мулкларига ҳам даҳолат қила бошладилар. Шунинг учун ҳам бу ерларнинг тарихи ва бўлиб ўтган олдинги воқеалари, ҳукмронлари ҳақида қисқа маълумот берилди. Мутолаа қилувчилар ва ўқувчиларга яна кенгрок маълумот олишлари учун шайбония ва аштархония хонлари ва ҳоконлари тарихига мурожаат қилсинлар. Бундан ортиқча ёзиш биз учун ортиқча. Фарғона хонлари ҳолларининг кайфияти мақсадимиз эди. Шу мақсад сари қайтайлик.

Шу давру замонга яқин Ўратепа *волийси* Худоёрбек вафот этди. Фарғона хони лутфи билан акаси Бобобек унинг ўрнига тайинланиб, *парвоначи*¹⁵⁹ мансаби билан ҳам тақдирланиб, сарафроз бўлди. Шу аснода амир Шохмурод Бухорий Ўратепа музофотига тама қилиб, катта лашкар билан юриш бошлади. Манзилларни босиб ўтгач, Зомин қалъасига етиб келиб уни ўровга олди. Қалъа ҳокими Худоёрбекнинг куёви Маҳмудхўжа қаршилик қилишга тоби етмай, қалъани ташлаб Ўратепага Бобобек *парвоначи* олдига келди. Ўратепа ҳокими Бобобек *парвоначи* бу даҳшатли хабарни эшитгач, ибо ишончли чопарни Фарғона хони олий саройига юбориб, аҳвол тафсилотларини унга арз қилди. Фарғона хони ҳам бу хабарни эшитгач катта кўшин билан амир Шохмурод Бухорий дафъи учун чикди. Тўртинчи куни Хўжандга кўниб, лашкарни икки гуруҳга бўлди. Катта ўгли Муҳаммадаминбек ва амакиваччаси Хонхўжага бир гуруҳини бериб, уларни илғор тарихасида юборди. Амир

¹⁵⁹ Парвоначи – парвона, яъни капалакдек хон (амир) хузурига кириб, ариза ва сўровларни олиб кириб, жавобини олиб чиқадиган амалдор.

Шоҳмурод ҳам уларга қарши Қўш тегирмон¹⁶⁰ деган жойга келиб қўш урган экан. Ўратепани босиб олиш унга муяссар бўлмастгини тушуниб олиб амир ҳидоят паноҳи Мусахўжа Дахбедийни (Дахбед¹⁶¹ Самарқандга тобеъ жойлардан бўлади), элчилик тариқасида Фарғона хони хизматига юборди.

Саййидлар паноҳи Хўжанд шаҳридаги салтанатпаноҳ саройига келиб, уч кундан сўнг Хумоюн хон хузурига кириб, кимёасар назарига тушди. Фасоҳат аломатли ва ширин сўзлар, яхши одоб ва расму ойин билан элчилик вазифасини дўндираб, сулҳ учун оят ва ҳадислардан далил ва ҳужжатлар келтириб, кўнгилга ёқар сўзлар билан хон ва унинг аъёнларини мулоимликга келтирди. Мажлис охирида мазкур саййиднинг иззат ва икромини учун турли егулик ва ичгуликлар ҳозир қилиб, бирга ўтириш учун хос бежоглик дастурхон тайёр қилдилар. Олий зиёфатдан кейин саййидга маликларга хос кийимлар ва шоҳона эҳсонлар бериб қайтишга изн бердилар. Нажиблик дастгоҳи саййид Ҳакимхўжани яна уч нафар ишонарли давлат ходимлари билан сулҳу салоҳ тариқасини кўриб чиқиб, элчилик учун хони Фарғона томонидан юборилди. Мазкур азишлар амир Шоҳмурод хузурига бориб етиб, ҳурмат ва икром кўргач икки тараф вакилларининг иштирокида сулҳ учун баҳсларда қатнашдилар. Зомин қалъаси Ўратепа музофотида қайтарилди. Иккала давлатнинг чегараси бурунги ҳолатида қолдирилди ва иккала давлат ҳам зарар кўрмади. Қудрат паноҳи бўлган бу иккала ҳукмдор ўз давлатхоналарига қайтиб кетдилар. Фарғона хони Хўжанд ҳукуматини тобе ерлари билан ўз куёви Хонхўжага берди. Марғилонни хонзода Муҳаммадаминбекка, Намангон ҳукуматини шаҳзода Олимбекка бердилар.

Мулқдорлик ишларини тартибга келтириб хоннинг олий ҳиммати бир олий мадраса қуришга майл қилди. Тезкор меъморлар амри олийга мувофиқ зудлик билан бир олий иморатни қуриб битказдилар. Кўп вақфлар тайин қилинди. Мир

¹⁶⁰ Қўш тегирмон – ҳозирги Бағдод тумани (Фарғона вилояти)даги Қўштегирмон қишлоғи.

¹⁶¹ Дахбед – Самарқанд яқинидаги жой. Махдуми Аъзам Косонийнинг мақбараси шу ерда. Унинг авлодлари ҳам шу қишлоқда яшаганлар.

мадрасаси номи билан машхур бўлган бу шариф бино ҳозир ҳам илм толиблари билан тўла.

Ўша вақтларда тақдири илоҳий ва қазосидан шаҳзода Муҳаммадаминбек, хоннинг энг катта ўғли, Маргинон *волийси* ўта оғир бир касалликка чалинди. Ўша аср табиблари қанча уринмасинлар ҳам унга даво ва муолажа топмадилар. Ёшлик пайтида ўлим шарбатини ажал соқийси қўлидан олиб ичди. Йигирма саккиз ёшда эди. Саккиз йил Маргинонда ҳукм сурди. Ундан бир хотин ва бир қиз ёдгор қолди. Мавсуф яхши сифатлар ва маъқул ахлоққа эга эди. Падари бузруквори тақдирга тан беришдан бошқа чора топмай кўп хайрот ва инъомлар, хатми қуръонлар қилиб унинг арвоҳига бахшида этди. Фард:

*Ҳар ки рози шуд аз қазойи Худо,
Баҳра меёбад аз ризойи Худо.
[Ким Худо қазою қадарига рози бўлса,
Худо розилигидан баҳраманд бўлар.]*

Ул замона шоирлари шаҳзода вафоти муносабати билан кўп марсия ва тарихлар ёзган. Жумладан бир таърих шудир:

*Танҳо падар з-оташи фурқат насўхта,
Дилҳойи жумла мардуми Фарғона шуд кабоб.
Таърихи реҳлаташиро пурсидамаш зи гилмон,
Сар аз жсинон кашиди, «жаннатмакон хон»¹⁶² гуфт¹⁶³.*

[Фақат ота айрилиқ оташидан ёнмади,
Фарғона халққининг юраклари куйиб кабоб бўлди.
Жаннатдаги фаришталардан вафоти тарихини сўрадим,
Жаннатдан бош тортиб «жаннатмакон хон» деди.]

¹⁶² Таърих моддаси жаннат сўзидан «жим» ҳарфини камайтирса 1215/1800–1801 йилни беради.

¹⁶³ Хошияда бу нуسخа ҳам келтирилган: Бинхуфта рў зи жаннат, «жаннатмакон хон» гуфт (Жаннатдан юз ўгириб, «жаннатмакон хон», деди).

Шу 1215/1800–1801 йили амир Шохмуроди Бухорий ҳам охират саройига кўчиб кетди. Умри 64 да, ҳукмронлиги 14 йил бўлгани тўғрисида. Ундан учта аржуманд ўғил ва иккита хотин қолган. Биринчи ўғил амир Ҳайдар¹⁶⁴, иккинчиси Дин Носир тўра, учинчиси Муҳаммад Ҳасан тўра. Давлат арконлари иттифоқи билан Қаршида *волий* бўлиб турган амир Ҳайдар отаси Шохмурод амирлиги мақомига қойиммақом деб топилди. Ҳукмронликда ўзининг ота-боболаридан сабоқ бериш гўйини ютиб олди. Ака ва укалари ундан ҳадиксираб, Дин Носир Эрон шоҳи Фатҳалишоҳ¹⁶⁵ хизматига кетди. У ерда ҳурмат ва иззат топиб муқаддас Машҳадни истикомати учун тайинладилар. Муҳаммад Ҳасан тўра эса Шаҳрисабз *волийси* Ниёзалибек ҳузурига кетди. Ниёзалибек қизини шаръий никоҳ билан Муҳаммад Ҳасан тўранинг хотинлик риштасига тортиб, шу азиз меҳмоннинг иззат ва икромига бел боғлади. Амир Ҳайдар биродарларидан хотиржам бўлиб Ҳисор тарафига кўшин тортиб уни тасхир қўлига олиб, у ернинг ҳокими Аллоҳберди Тоз¹⁶⁶ ни қатл этди ва у ернинг ҳукуматини Саййид Атолик йўзга берди.

Бироз вақт ўтиши билан кўп сипоҳ бирла Шаҳрисабз тарафига ҳаракат қилди. Шаҳрисабз *волийси* Ниёзалибек бу хабарни эшитиб, мудофаа ва уруш асбобларини тайёрлаш учун зўр гайрат билан киришди. Амир Ҳайдар бир неча ой бу ўлкани қамал қилди. Икки тарафдан ҳам жанг ва пайкорлар амалга оширилиб, оқибат ярашишга ўхшаш бир нарса ўртага тушиб, амир Ҳайдар Бухорога қайтди. Бу воқеалар тафсилоти амир Ҳайдар даври зикрида ўз маҳалида баён қилинади.

Тарих 1212 йилда¹⁶⁷ Нарботур лақабли Абдулҳамидхон фалаж касаллигига чалиниб, нотавонлик тўшагига ётиб қолди. Ул

¹⁶⁴ Амир Ҳайдар Шохмурод ўтли 1800–1825 йиллари Бухорода амир эди.

¹⁶⁵ Эрон шоҳи Фатҳалишоҳ – Фатҳалишоҳ қожор – асли Туркистон шахридан келиб, аввал Марвада ҳокимлик қилган, Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) Эронда шохлик тахтини эгаллаган туркий қожор уруғи сулоласининг вакили Фатҳалишоҳ (ҳақиқий исми – Бобоқон) (1766/71–1834.24.10, Қум шаҳрида дафн этилган) – қожарлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳи (1797 йдан). Унинг ҳукмронлиги даврида Эрон ички визолар туфайли заифлашиб, Европа давлатлари ва подшо Россиянинг мустамақкачилик горишлари нишонига айланган. Фатҳалишоҳ Франция (1807), Буюк Британия (1801, 1809, 1814), Россия (1813, 1828) билан тенгсиз битимлар имзолаган.

¹⁶⁶ Тоз – қипчоқлар таркибидаги уруғ номи.

¹⁶⁷ Милодий 1797–1798 йиллар.

айёмдаги табиблар қанча даво ва илож қилсалар ҳам фойда бермади. Жаҳоннинг меҳнат ва машаққатли уйидан роҳат ва дам олиш маскани бўлмиш боқий оламга кўчиб кетди. Унинг вафоти муносабати билан зариф ва фозил кишилар марсия ва тарихлар ёзганлар. Улардан фақат битта байт билан қаноатландик: Таърих:

*Чунин гуфт соли вафоташ хирад,
«Ниҳон» шуд э-иклими «Фарғона шаҳ»¹⁶⁸.*

[Хирад унинг вафоти йилини,
«Фарғона» иқлимидан «шаҳ пинҳон(ниҳон)» бўлди, деб айтди].

Ундан бешта яхши сийратли ўғил, бешта қиз¹⁶⁹ ва иккита хотин қолди. Бири Минг Ойим номи билан машҳур бўлган Фахруннисо бинт Имомқулибек Дўстқулибек ўғли *баҳодир мингдир*. Шу сабабли *минг* қабиласи Фарғона хонларига ўз насабларини яқин деб биладилар. Уларнинг баъзи намояндалари ҳақида юқорида бир шингил хикоя қилинди. Нарботурнинг биринчи ўғли Олимхон, иккинчиси Умархон, учинчиси Рустамхон, тўртинчи Фозилбек, бешинчи Ёдгорбек бўлган. Бир тўғри сўзга қараганда ёши эллиқда, салтанати даври 35 йилу тўққиз ой бўлган. Унинг ҳукмронлиги даврида мадраса ва масжидлар бино қилиниб, кўп анҳорлар қаздириб сувлар чиқарган. Унинг даврида Фарғона жуда обод ва равнақ топган эди. Жамоли ҳоли камол топган, мақтовга арзигулик фазилатлар билан мавсуф, яхши феълу шамойил ва маъқул хислатлар билан маъруф эди. Фард:

*Рамҳи давлатпарварашро мулку миллат дар паноҳ,
Теги нусратгустарашро дину давлат дар зимон.*

[Давлатпарвар найзаси остида мулку миллат омонликда,
Нусрат келтирувчи қиличи дину давлатга кафил].

¹⁶⁸ Таърих молдаси 1212/1797–1798 йилни беради.

¹⁶⁹ Бир қиз Офтоб/Ойтоб ойим Маъсумхонгўрага, иккинчиси Чуст ҳокими Эшонхон тўрага (улардан Бузруқхонгўра ва Рустамгўралар оламга келган), учинчиси Зулфикортўрага, тўртинчиси Хўжатўрага (улардан Пошшоҳўжа ва Хайруллоҳўжа ва икки қиз оламга келган), бешинчиси Умаралихўжага (уларнинг ўгли Накибхўжа) турмушга берилган эди.

ОЛИМХОН ИБН НАРБОТУР ЛАҚАБИ БИЛАН МАШХУР АБДУЛҲАМИДХОН ЖУЛУСИННИНГ ЗИКРИ

Умаро ва уламо, аёни давлат ва аҳли ислом ашрофларининг ижмоси билан Фарғона хонлиги тахтини ўзининг бахтли вужуди билан Олимхон, Абдулҳамидхонни фирдавс маконнинг катта ўғли зеб ва оройиш бериб, адл ва инсоф бериш ишига ривож берди.

Ҳукмронлигидан бир йил ўтганда баъзи фасод андишали ва фитна солувчи кишилар, Исфара ҳокими Бойбўта қалмоқ, Пир Муҳаммад ясовулбоши¹⁷⁰, Ражаб додхоҳ, Бобораҳим тўқсоба¹⁷¹, Қурбон Муҳаммад тўқсоба ҳукуматга қарши ўзаро тил бириктириб, махфий равишда фитна ва фасод ишларини бошладилар. Улар Олимхоннинг амакиси Ҳожибекни қўлга олиб, исён ва кўзғолон оловини кўтармоқчи бўлиб, халқуллоҳнинг тинчлик ва осойишталик хирмонига ўт қўймоқчи бўлдилар. Ўшал ёмонларнинг бир нафари ёмонлик келтирувчи сирлардан саройи олий надимларидан бирига билдириб, сирни ошкор қилди. Бу хабар ҳам аста-секин Олимхон қулогига бориб етганда, зафар ошиёнли саройи олийдан бир гуруҳ ишончли кишиларни бу хабарларни текшириб кўриш учун маъмур қилди. Ул жамоаи бадкирдор сирлари фош бўлишини билиб, қочишни ихтиёр қилдилар. Исфара ҳокими Бойбўта қалмоқ олдига бориб, ул бедиенат иттифоқи билан энг ёмон хислат бўлган куфрони неъмат ва исёнга журъат қилдилар.

*Ҳар ки шуд осии валинеъмат,
Гаит мардуд бар ҳамма миллат.
Ҳаст надмум дар ҳамма адён,
Ҳар ки бар неъмат оварад куфрон.
Назди арбоби донишу инсоф,
Бадтарин айб бегумону хилоф,
Он ки нашинохт ҳаққи неъматро,
Шуд ҳадаф тирҳойи лаънатро.*

¹⁷⁰ Ясовулбоши – ясавуллар бошлиғи.

¹⁷¹ Тўқсоба – бир тўқ, тугнинг сардори. Бухорода юқори мартабали амалдор.

[Валинеъматига оси бўлган киши,
 Ҳамма миллатда мардуд дейилади.
 Ҳамма динда надоматда қолган,
 Куфрони неъмат келтирган киши.
 Арбоби донишу инсоф олдида,
 Энг катта айб бегумону хилоф.
 Ҳаққи неъматни билмаган киши бўлиб,
 Лаънат тошларига нишон бўлади.]

Давлатга хиёнат қилган ўша ёвуз ғаламислардан бир қанчаси кўлга тушиб, тергов арбоблари хузурида ўз айбларига иқрор бўлгандан кейин ибрат учун ҳукумат хойинлари сифатида ўз амалларига яраша жазога муносиб бўлдилар. Олимхоннинг амакиси Ҳожибек фитначиларга шерик бўлишда айбланиб, ўғиллари Улуғбек, Шералибек, Бекўглибек ва укалари Рустамбек, Фозилбек, Ёдгорбек, хонзодалардан Довудқулибек ва акалари Бўтабекни, узоқни кўра билган ҳолда, андиша қилиб, бир даста сипоҳ билан Талас мавзеига олиб бориб, химоялари учун посбонлар тайинлаб қайтдилар. Тез орада Ҳожибек у ерда вафот қилди. Қолганлари узоқ муддат шу ерда қолдилар. Улуғбек, Бекўглибек ва Рустамбек, акалари Ёдгорбек ва Довудқулибек, Довудқулибекнинг акаси Бекбўтабек шу Талас водийсида вафот қилган. Шералибек ибн Ҳожибек қирқ беш йил дегунча шу ерда яшади. Муҳаммадалихон ибн Умархон давлатининг инқирозидан сўнгра Фарғона хонлиги тахтига қарор топди. Уларнинг зикри ўз мавриди билан иншоаллоҳ ёзилади.

Олимхон бу муҳим ишларидан огоҳ бўлиб, катта лашкар билан аҳли фасод ва исёнга жазо бериш учун Исфара тарафига юриш қилди. У ерга етиб бориб, қаҳр ва ғазаб билан ғалабага эришиб, қалъани эгаллаб ўз тасарруфига киритди. Бузуқчиларнинг бошлиги бўлмиш Бойбўта қалмоқ баъзи куфрони неъмат келтирганлар билан кўлга тушиб жазога тортилди. Ражаб *додхоҳ*, Қурбон Муҳаммад ва баъзи бошқа хонлар бу ҳалокатли жойдан жонларини сақлаб, турли номаълум йўл ва сўқмоқлар билан, канча азоб ва хорлик билан Бухорога қочиб кетдилар. Асир

тушганларни бошликлари билан шарнати шариф ҳукми билан жазо бериб, ясога ётқаздилар. Шундай қилиб куфрони неъматга қўл урган, мулк ва миллат душмани бўлганлар жазога тортилиб, дўсту душман эътиборига тушдилар.

Маснавий:

*Хору буни роҳ барафканда беҳ,
Рахнагари мулк сарафканда беҳ.
Гаждуму мор аст яқин захрнок.
Дафъи зарар ҳар ки қунад нест бок.
Он ки қунад раҳм ба амсоли он,
Ҳаст ситам бар ҳаққи аҳли жаҳон.*

[Йўлдаги тиконларни қўприб ташлаш яхши,
Мулкка раҳна солувчини боши олингани яхши.
Чаён билан илон аникки захарли,
Зарарни дафъ қилмоқ доим яхши.
Шунга ўхшаш захарли нарсаларга раҳм этиш,
Аҳли жаҳонга ситамдир, буни билмоқ яхши.]

Бу воқеалардан кейин Олимхон барча ҳиммати ва куч-ғайратини қўшинни тартибга келтириш учун сарфлади. Айниқса тоғликлардан бўлмиш қоратегинлик, дарвозлик ва бадахшонликларданким, ёшликларидан кийик, тулки ва шунга ўхшаш жонворларнинг овига машғул бўлиб, пиёда юриш ва милтиқ отишда катта маҳоратга эга эдилар, ўн минг нафарини йиғиб, уларнинг улуғларидан *мири ҳазора* ва [мири] *сада* (юзбоши) тайинлади. Бу афвож (гурух)нинг номини «галабаходур» деб атаб, барча лашкар ичида ажралиб туришлари учун либос ва байроқларини бошқа ранг ва кўринишда оро берди. Шу вақтдан то Умархон давригача Фаргона қўшини икки фирка (тур)га бўлинди: тоғликлар (кухистоний)лардан иборат сипоҳи жадид, ёки *тожикия* ва галабаходур қўшини. Иккинчиси эса қадимия лашкари, сипоҳи *ўзбекия* ёки кўҳна (эски) сипоҳ. Ҳар иккала қўшинга ҳам янги тартиб ва низом жорий қилди. Нусрат

келтирувчи қўшиннинг ойлик ва йиллик маошларини янги ва яхши қоидалар асосида белгиладик, булар олдинги аҳволдан анча яхши ва мунтазам эди. Бироқ баъзи калтафаҳмлар ва ул замоннинг мунофиқлари, мулк ва миллат тизимининг янгилиги ва тараққийсига қарши бўлган душманлар бундай янги қоида ва қонунлардан норози бўлиб, ўзаро шикоят қилардиларки, бундай бидъатлар олдинги замонларда йўқ эди. Ёки ўтмишда шунга ақллари етган салафлар бўлмаганмиди!? Шундай савол ва жавоблар жуда кўп бўлар эди.

Эрдонахон лақабли Абдулқаюмхон давридан то Нарботур лақаби билан шуҳрат топган Абдулхамидхон давригача, қарийб эллик йил давомида Фарғона ўлкаси беасл ва бенасаб бўлган кўпгина шайх ва саййидлардан тўлиб кетди. Ҳар қандай жўғи, лўли ёки бирор-бир маккор бошқа жойлардан келиб ҳодийлик ва саййидликка даъво қиларди. Бечора нодон халқ буларнинг аблаҳона сўз ва найрангларига ишониб, уларга мурид ва мулозим бўлиб олганди. Ой ва йиллар ўтиб уларнинг вафотларидан кейин авлоду ахлофларига жуда кўп издошлар қолиб кетар эди. Улар шариятга қарши ва номаъкул бўлган сулук ва тариқатларга эркагу аёлларни найранг ва ширин сўзлари билан даъват қилиб, тузоқларига туширардилар. Баъзи рисола ва оғзаки хабарлардан маълум бўлдик, уларнинг мажлис ва хилватдаги ўтиришларида фахш ва инкор этилган ишлар ҳам жуда кўп содир бўлар экан. Дунёнинг молу мулкидан ҳам жуда кўп баҳраманд бўлиб, бу мулкнинг энг бой ғанимларига айланиб, марғуб иморатлар қуриб, катта захираларга эга бўлиб, хотин устига хотин олиб ва ашулачи ва хуш овозли канизакларни, карашма унвон хушрўй баччаларни ўз хизматларига олган эдилар. Нафсоний лаззатлари-ю жисмоний неъматларга берилиб ўз вақтларини шундай комронликда ўтказардилар. Ёлгон сўзлари ва найрангларини замона аблаҳлари кўзи олдида қилу қол ва ҳол деб кўрсатиб, ўзларини орифларнинг ўринбосарлари ва вакиллари, пиру муршиди комил деб, аҳмоқ одамлар олдида жилва берардилар.

Енгилтак одамлар эса шариятга қарши бу тариқатдан шу беинсофларнинг тирикчиликлари яхши ўтиши, бойлик ва обрўй

хамда хурмат топганларини кўриб, уларнинг силсиласига мурид бўлиб кириб, турли тухфа ва поралар билан, машаққатсиз, ғайрат, нафий ва исбот маърифатсиз иршод ва ижозатномаларни сотиб олиб риё ва фирибгарлик дўконини очиб, имон ва диёнат матоларини сотардилар. Танапарвар ва шахватпараствлар эса илм ўрганишни ўзларига мушкул деб билиб, шу ишларни касбу-корларига айлантириб, мохир хунарманд бўлиб олгандилар. Айни замонда бундай бугдой кўрсатиб, арпа сотадиганлар ва хирқа кийиб олган золимлардан сулук ва хиёнат бозори тўлиб кетган.

Қитъа:

*Раҳамаллоҳ маъшар ал-мозий,
Ба риёзот жон сунурданди.
Аз риё ижтиноб мекарданд,
Зарра аз шубҳа нон нахўрданди.
Он бузургон чу зинда мешуданд,
Кош ин нокасон бимурданди.*

[Ўтган донолар, Аллоҳни раҳмати бўлсин уларга,
Риёзат чекиб жон берганлар.
Риёдан ҳам улар ҳазар қилардилар,
Заррача шубҳали нон бўлса емасдилар.
Кошки ул улуғлар тирилсалару,
Бу нокаслар ўлсалар эди.]

Олимхон ҳар ҳафта бир кун ростсўзли уламо ва яхшилик истайдиган бошлиқлар билан суҳбат қилар эди. Бир куни илм мажлиси давомида шарият пешволаридан бири бидъатчи солиқлар ҳақида сўз бошлади ва бу залил табақанинг Фарғона билодида кўпайиб кетаётганидан афсусланди. Шу олий маҳфилда ҳозир бўлган улуғлар ҳам шу мавзуда баҳс ва музокаралар олиб бориб, шарият далил ва бурҳонлари билан бундай шаккокликка асосланган бидъат сулуқларни исботлаб, сиртидан ободу ичкаридан хароб бу жамоани қораладилар. Ҳанафия олимларининг фатво ва ҳукмлари, шарияти набавий қондалари ва бажарилиши

вожиб бўлган хон фармойиши билан ҳар бир шаҳар ва қишлоқда дин уламолари ҳисобидан мухтасиблар тайинлаб, шу адашган гуруҳни текшириш ва синаши учун юборилди. Мухтасиблар мақсад манзилларига етиб бориб, баъзи кишиларни панд ва насиҳат билан, бир қисм суфийларни мажбурий равишда илми ҳолу қол талаб этишларига, камолга етган бир муршид топиб олиб мурид бўлишларига ундадилар. Аллоҳ инояти билан ҳидоятга мушарраф бўлганларни эса шарият ва тариқатнинг тўғри йўлига қайтардилар. Саодати азалий бахтига nasib бўлмаганлар эса залолату ғойиблик чўлида бир кундек саргардон ва овора бўлиб юрдилар. Кўнгли қоронғу бўлганларнинг энг катта шайхларидан бири Бузрукхўжа дегани бўлиб, бузғунчи мазҳабдагилар билан бирга Чуст¹⁷² ўлкасида исён ва ҳамоқат байроғини кўтарган эди. Унинг хабосатдан қилинган туғи остида ҳар тарафдан кўп йўлғусар ва қароқчилар келиб жам бўлган эдилар. Шу кучи билан у камсонли сипоҳи бўлган Чуст вилоятининг қалъасига ҳужум уюштирди. Қалъадаги кўшин қаршилик кўрсата оламади. Кўп ҳимоячилар ўлдирилди. Бир кам қисми қочиб кетишди. Қалъани босиб олгач у ердан шаҳарга кириб, дини мубийн олимларидан бўлган шаҳарнинг қозиси ва мухтасиб¹⁷³ ини шаҳодат даражасига етказдилар. Мадрасалар, толиб ул-илм ва муаллимлар уйларини талон-тарож ва хароб қилиб, аҳли илмдан қўлга тушганларни қатл қила бошладилар. Шаҳардаги барча дукон, молу бойликни талон-тарож қилдилар. Қуролсиз шаҳар аҳолиси ҳар тарафга қочиб тарқалиб кетди.

Бу даҳшатли хабар Намангон ва Тўрақўргон ҳокими кулоғига етиб борди. У ихтиёрида бўлган сипоҳнинг бир қисмини

¹⁷² Чуст – қадимий шаҳар. Ҳозир Намангон вилояти таркибидаги Чуст тумани маркази.

¹⁷³ Мухтасиб – ўрта аср мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф-одатлари ва шарият қонуларининг бажарилиши, одамларнинг жамоат жойларида юриш-туриш устидан назорат қилувчи амалдор. Шарият тизимига ҳос мансабдор шахслар тоифасига кирган. Ўрта Осиёда улар ранс деб аталган. Мухтасиблар бозорлардаги нарх-наво ва ўлчов асбобларининг тўғрилиги устидан назорат қилиш, урф-одатларнинг бажарилишини кузатиш, диний вазифаларини бажармаган кишиларни жазолашга ҳукм чиқариш қабилар билан шугулланган. Бухоро амирлигида мухтасиб шайх ул-ислом ва муфтидан кейин учинчи мансаб ҳисобланган.

қолдириб, иккинчи қисмига бошлиқ бўлиб Чуст билодига шошди. Давлат ва миллатга қарши бош кўтарганларга қарши бориш ишини осон деб билиб, масофа узунлигини ҳам писанд қилмай ёзнинг иссиқ палласида бир кеча-кундуз юриб Чустнинг бир саҳросига етиб келдилар. Шу чўлда икки лашкар юзма-юз учрашиб, саратоннинг кунида жангга киришдилар. Куёшнинг жазирама иссиғида отлар ҳам жавлондан қолиб кетиб, Намангон ва Тўрақўрғон лашкари мағлуб бўлди. Кўпчилик ўлди ва мажруҳ бўлдилар, асирга тушдилар. Сипоҳнинг қолгани урушдан бош тортиб, тарқалган бир ҳолда ўз маконларига қайтди. Дин душманларининг лашкари ғалабадан яна ҳам шердил ва шижоатлик бўлдилар.

Шу пайт сийрат фирқанинг иши кундан кунга тараққий топиб, ҳар бир шаҳарнинг қайси бурчагида яширинган шу ёмон ҳулқли киши бўлса ўз жойидан чиқиб нопок Бузургўжага қўшиларди. Намангон ва Тўрақўрғон лашкарининг мағлубияти ва исёнчиларнинг қўли баланд келиши хабари Олимхонга етиб боргач, тезлик билан Ражаб *девоубеги* Бадахшийни икки минг сипоҳи жадид, яъни *ғалабаҳодирлар* ва тўрт минг нафар эски сипоҳ билан юбориб, Сирдарёдан ўтиб Қамишқўрғон мавзеида душманнинг орқасида жойлашиб, янги фармонни кутиб туришни буюрди. Ўзи ҳам янги ва эски қўшин билан ҳаракатга келиб, Санг кечувидан Сирдарёдан ўтиб, Машҳад¹⁷⁴ мавзеини ўз лашкари қароргоҳи учун танлади. Мулла *парвоначи*, Хонхўжанинг ўғиллари Юсуфалихўжа ва Юнусалихўжаларга тегишли эски сипоҳдан саккиз минг кишини лашкарнинг ўнг қанотига, Қамишқўрғон мавзеида турган Ражаб *девоубеги* қўшинини чап қанотига муқаррар қилиб, Олимхон ўзи лашкарнинг қалбида, янги сипоҳ аскарлари билан жой олди. Мана шу уч томондан лашкар ҳаракатга келганда унга қарши Бузрукхўжа қўшини билан қарши чиқди. Ахсикент¹⁷⁵ чўлида лашкар бир-бири билан тўқнашди. Бузрукхўжа лашкари бирлашиб, Олимхон ўз вужуди

¹⁷⁴ Машҳад /Машад – Поп туманида жойлашган мавзе.

¹⁷⁵ Ахсикент – Наманган вилояти, Наманган туманида жойлашган Шаҳанд кишлоғидаги харобалар шу Ахсикентга тегишли. Фарғона водийсининг қадимги пойтахти.

билан зеб бериб турган лашкарнинг қалбига ҳужум қилди. Олимхон душманни ҳаракатини сезиб туриб, сипоҳи жаҳиддан тўрт минг пиёда тўфангчини танлаб, икки қатор қилиб лашкар қалбининг олдига қўйиб, душман яқинлашиши билан навбат билан уларни ўққа тутишни буюрди. Шу аснода душман қўшини яқинлашиб, сипоҳ қалбига ҳужум бошлади. Қалбнинг муқаддимасида бўлган тўфангчилар уларга ўқларни ёмғирдек ота бошладилар. Душманнинг муқаддимасидан кўпчилик тўфанг ўқидан ҳалок бўлдилар, бир қисми мажруҳ бўлиб, қолганлари тўхтаб қолдилар. Шу аснода зафар ёр бўлган лашкарнинг ўнг ва чап қаноти икки тарафдан Бузрукхўжа лашкарига селдек ҳужум қилдилар. Олимхон ҳам қалбада туриб тўфангчилари ўқи билан душманнинг муқадимасини уриб, жойидан кўтарди. Иккала лашкар араллашиб кетиб, эрта тонгдан кечгача ёзнинг энг иссиқ палласида уруш ва жангга қўл урдилар. Охир-оқибат зафар уфори ислом ҳомийлари байроғига қараб эсди. Фисқ ва ярамас, шайтон фирқаси уруш майдонидан юз ўгуриб, кўпчилик милтик ўқидан ва қиличнинг сувли дамидан ерга тубан йиқилиб, ярадор ва синган бир ҳолда тўрт тарафга тарқалиб кетдилар. Зафарли лашкарнинг отлиқлари қочқинларни қувиб, ул ёмонхулқли тоифадан кўпчиликни асир олишди. Бузрукхўжа баъзи тарафдорлари билан ул хатарли жойдан кенг тоғли жойларга қочиб кетиши билан ҳазрати Идрис ва Али қадамжой зиёратгоҳларигача ҳеч бир жойда тўхтамасдан борди.

Олимхон Чустга келиб ўша уруш жараёнида давлат ва миллатга нисбатан жонбозлик ва садоқат кўрсатган умаро ва сипоҳий билан учрашиб, лойиқ мансаб ва амаллар билан уларни барчани олдида обрўсини кўтариб азизлади, инъом ва эҳсонлар билан улуғлади ва баҳраманд этди. Шаҳарнинг муҳтасиб ва қозисини ҳузурига даъват қилиб, шоҳона лутф ва юпатиши билан уларни шод қилиб, йиллик маош муайян ва муқаррар қилди.

Исёнчи ва қўзгалган жамоадан зарар ва мусибат кўрган аҳоли ҳам подшоҳона марҳамат ва лутфидан баҳраманд бўлиб, шу билод янгитдан раванқ ва беҳад янгилик топди. Шаҳардан ташқари бир жойда янги қалъа бино қилиб, сипоҳдан бир гуруҳ

ва галабаходур *тожик* тўфангчиларидан беш юз нафарни шу худуднинг мудофааси учун қолдириб, хон салтанат пойтахти бўлмиш Хўканд шахрига қайтиш байроғини кўтарди. Йўлларни босиб ўтгач, давлатхонасига ташриф буюриб доду арз ва инсоф билан машғул бўлди.

Ўша айёмда Бузрукхўжа ҳазрати Идрис қадамжойига етиб келиб, бошига тушган шунча омадсизлик ва бахтсизликдан сабоқ олмай, улар ҳам кифоят қилмаганидек болаларини мадад ва ёрдам сўраб Тошканд *волийси* Юнусхўжа хузурига юборди. Унинг болалари Тошкандга етиб келганларида, Юнусхўжа уларнинг қадамларини яхшилик фоли ва давлатга етиш аломатига ёйиб, иззат ва икромлари учун ҳаракат қилди. Уларга ёрдам бериш ваъдасини бериб, меҳмондорчиликка бел боғлади. Уруш асбобларини тайёрлаш ва лашкар йиғиш ишлари билан машғул бўлди.

Бу воқеалардан Фарғона хони хабар топиб лашкаридан бир нечта фавжини Хўжандга юбориб, Хўжанд *волийси* Хонхўжага ўз кўшинини ҳам олиб Тошкент сари бориб Қурама, Пискент, Кировчи қалъасини барча ноҳия ва шаҳарчалари билан босиб олишини, Тошканд ҳокими Юнусхўжани бахтли байроқли лашкар етиб келгунга қадар машғул қилиб туришини буюрди. Хонхўжа ҳам амри олийга мувофиқ хони мазкур юборган кўшинга ҳам бошлик бўлиб Тошканд сари азимат қилди. Қурама ва Пискент ноҳиясига етиб келиб бу жойларни осонгина қўлга киритди. Бу ернинг аҳолиси ҳам лашкар қадамида итоат белигисини кўриб, қаршилик қилмадилар. Юнусхўжа тайинлаган амалдорлар ва гумашталари Тошкандга қочиб кетишди. Кировчи қалъаси ҳам озгина жанг натижасида доруссалтанат мадорли сарой мулозимлари қўлига ўтди.

Бу воқеалардан Тошканд *волийси* Юнусхўжа даргазаб бўлиб, катта кўшун билан Фарғона *амири лашкари* Хонхўжага қарши жангу саваш учун йўлга тушди. Юнусхўжа ҳаракатидан лашкар амирлари хабар топиб, Кировчи қалъасида мажлис уюштириб машваратга ўтирдилар. Ҳар хил фикр ва мулоҳазалар илгари

сурилди. Хўканд доруссалтанатидан Хонхўжага ёрдам бериш учун маъмур ва *нойиби* даражасида бўлиб келган Абдулқодир *парвоначи* сахрога чиқиб жанг қилишни муносиб, деган таклифни ўртага ташлади. Хонхўжа эса қалъага кириб, мудофаа билан машғул бўлишни афзал, деб билди. Ҳар бири ўз фикрларини исботи ва тўғрилиги учун далил ва исботлар келтирадилар. Мнозара узокқа чўзилди. Сипоҳ саркардаларидан кўпчилик Абдулқодир *парвоначи* фикрини маъқулладилар. Охир ул-амр Хонхўжа айтди: «Олий фармондан шундай хулоса келиб чиқар эдики, биз қалъа ичида туриб салтанат пойтахтидан сипоҳ етиб келгунга қадар Юнусхўжани жанг ва муҳораба билан банд қилиб туришимиз даркор. Шу сабабдан мен бу бобда янги фармойиш содир бўлмагунча сахродаги очиқ жангга қарши эдим. Бундай хатарли ишда мени журъатим етмайди. Аммо шу билан лашкар орасида номим журъатсизлик ва кўрқокликка чиқишидан ҳам кўрқаман. Маъмурлигим қонунларига хилоф бўлса ҳам номус ва гайратим сизларнинг сўзларингга кириб амал қилишимни тақозо қилади. Бироқ сизлар бу қарорнинг хато ва савоби, савол ва жавобини ўз зиммаларингга олишларинг шарт, зеро валинеъ-матимиз ва миллат ҳузурида айбдор бўлиб гунаҳкор бўлмайлик». Лашкар сардорлари ва амирлари бу шартларни қабул қилиб, аҳд ва сўз бергандан сўнг, лашкария гуруҳ-гуруҳ қалъадан чиқиб Юнусхўжа жанги истиқболга шошдилар. Оҳангарон дарёсининг бир қулай жойида икки лашкар учрашиб, бир бири билан аралашиб аямсиз урушга киришдилар. Фарғона лашкарининг маймана (бурунғор) ва майсара (жувонғор) қанотлари Юнусхўжа лашкарини илғоридан ажратиб, қувишига бошладилар. Талон-тарож ва асирга олиш учун қўл чўздилар. Бу ҳолни кўриб Хонхўжа чопарлар юбориб уларни босқинчилик асирга олишдан манъ қилишга уринди, танбеҳ берди, бўлмади. Ҳар иккала лашкарнинг қалби жанг билан машғул эдилар. Шу вақтда *санчиқли* ва *қангли* жамоасидан тузилган катта гуруҳ Юнусхўжа мадади учун етиб келиб, талон-тарож билан машғул бўлган сипоҳга ҳамла қилдилар. Уларни таркатиб юбориб лашкар қалбига ёрдам бериш учун шошилдилар. Фарғона лашкаридан

кўпчилик ҳалок бўлди. Абдулқодир *парвоначи* ва аксар Фарғона сардолари ҳам ўлдирилди. Хонхўжа эса оғир яраланиб, отдан йиқилди. Фарғона лашкаридан жуда оз қисми бу бало ўпқинидан жонларини омон сақлаб, қочиб кутулишга улгурдилар. Фарғона лашкарига қазо ва қадардан оғир мағлубият насиб этди, зафар эмас. Қонга бўялиб хушсиз ётган Хонхўжани бир уловга олиб асир тушганлар билан бирга Юнусхўжа ҳузурига олиб келдилар. Фарғона лашкаридан қолган барча мол ва асбобу ускуна *санчиқли* жамоасига бахшида бўлди. Юнусхўжа кибру гурур билан Тошкандга қайтди. Ўз манзилига етиб келгач Фарғона асирларини ҳамда етган захмлардан биров бўлса ҳам жони бўлган Хонхўжани шаҳидлик даражасига етказди. Шу билан у Хонхўжадан олган неъмат ва тарбият ҳақига хиёнат қилди. Ваҳоланки ёшлигида ва ҳукуматни қўлга олишдан олдин у саййидлар паноҳи Хонхўжа қўлида парвариш топган эди. Валинеъматини ўлдириб куфрони неъмат ва носипослиги билан донг таратди. Шамолдек тез эсиб ўтадиган беш кунлик ҳукумати ва мағрур умри давомида бўйнига дунё уволи ва охираат ниҳолини осиб олди. Андак фурсат ўтмасдан ўзининг ёмон қилмишига яраша муқофотга сазовор бўлди. Қитъа:

*Ки қард дар ҳама олам камони зулм ба зех,
Ки тири лаънати жовидро нишона нашуд,
Ки дар замонае бе эътибор қард тарҳи ситам,
Хиёл баст ки худ ибрати замона нашуд.*

[Зулм ёйини осиб юрган киши,
Ўзи абадий лаънатга нишон бўлмадимми?
Ситам тарҳини жаҳондан кўтарган киши,
Замона ибратига айланмадимми?]

Мазлум ва шаҳид бўлган саййидлар паноҳининг умри етмишга етган, Намангон ва Тўрақўрғонда ҳукумати муддати саккиз йил, Хўжандда эса уч йил эди. Бир фозил киши унинг шаҳид бўлиш таърихини бундай берган:

*Соли шаҳодаташиро пири хирад чунин гуфт:
Пой аз жаҳон кашада «хони шаҳиди марҳум».*

[Шаҳид бўлган йилини хирад пири:
Жаҳондан оёқ тортиб «марҳум хони шаҳид», деди.]

Хонхўжадан бир хиштин мадраса Хўқандда ёдгор қолган. У ҳозир ҳам бор. Унда илм толиблари илм олиш билан машғул. Хотини унинг ҳаётлигида вафот этган эди. Учта ҳумоюн юзли ўғил қолди. Подшоҳхўжа номи билан машҳур Юсуфалихўжа, Умаралихўжа ва Юнусалихўжа. Оналари Эрдонахон лақабли Абдулқаюмхоннинг синглиси бўлади.

Тошканд *волийси* Юнусхўжа Фарғона лашкари устидан ғалаба қозониб, ундан маст ва мағрур бўлган ҳолда катта лашкарни Бузрукхўжа ўғилларига бериб, Кандир тоғи йўли орқали Фарғона тарафига юборди. Ўзи ҳам шу томонга юриш қилиш учун тайёргарликни бошлади. Бузрукхўжа ҳам тез келиб ўғиллари ва мададга берилган лашкарга қўшилиб, Чуст тарафига азм этди. Чуст қалъасини қамалга олди. Бу хабар хонлик пойтахтига етиб боргач кўп сонли лашкар Ражаб *девоубеги*, шаҳид бўлган Хонхўжанинг ўғиллари Юсуфалихўжа ва Юнусалихўжа бошқарувида юборилди. Бу учта амир Чуст вилоятига етиб келиб, Бузрукхўжа билан жанг қилиб, Аллоҳ инояти билан унинг устидан ғолиб чиқиб, Бузрукхўжани ўғиллари ва хос яқинлари билан асирга олдилар. Тошканд *волийси* Юнусхўжа лашкаридан кўп киши ўлдирилди, озгинаси бу бало гирдобидан қутулиб нажот соҳилига етдилар. Муфсид Бузрукхўжа ўз тобелари билан бирга аскария *қозийларининг* ҳукми билан Чуст муҳтасиби ва *қозисининг* қасди ҳамда унинг зулми тигидан шаҳид бўлганлар қасоси учун жазога муносиб бўлди.

Маснавий:

*Бар андоз бехе ки хор оварад,
Бипарвар дарахте, ки бор оварад.*

*Жаҳонсўзро қушта беҳтар чароғ,
Яке беҳ дар оташ, ки халқе ба доғ.*

[Тиконли бутани кўпориб ташлаш яхши,
Мевали дарахтни парвариш қилишинг яхши.
Кўп халқни оловда ёндириш ўрнига,
Ўша золимнинг гар чироғи ўчса яхши.]

Ана шундай вақт ва аҳвол давомида Фарғона хонининг кўнгли ва фикри бу замони буқаламун ҳодисоти билан банд ва машғул бўлди. Бекмуродбий ибн Худоёрбек амакиси бўлмиш Ўратепа *волийси* Бобобекни ўлдириб, шу музофот ҳукуматини кўлига олди. Кейин қилган ёмон иши ва номаъқул ҳаракатидан андишага тушиб Фарғона хони итоатидан бўйин товлаб амир Ҳайдар Бухорийга итоат ва тобейлигини изҳор қила бошлади. Ва шу мазмунда бир қосидини Бухорога юбориб, шу хийла билан қилган ёмон амали жазосидан қутулмоқчи эди.

Фард:

*Чу бад карди мабош эмин э-офот,
Ки вожиб шуд табоеъро мукофот*¹⁷⁶.

[Ёмон иш қилиб жазодан қутулмассан,
Итоат қилганга мукофот бериш вожибдир.]

Чопар Бухорога етиб бориши билан бу хушxabардан хурсанд бўлган амир фаровон лашкар билан Ўратепа томон азимат қилиб, Бекмуродбий хабарчисини ардоқлаб, ўз тарафидан бир ишонарли элчини қимматбаҳо тухфалар билан кўшиб Бекмуродбий ҳузурига юборди. Ўзи ҳам манзил ва йўлларни босиб Зомин қалъасига тушди. Бекмуродбий ҳам шу ерда Бухоро амири истиқболига етиб келиб, зоҳиран кўрсатган илтифотдан хурсанд бўлди. Хуфияда эса (амир) Ўратепанинг собиқ *волийси*

¹⁷⁶ «Бобурнома». Б. 26. Бу ерда «табоеъ» ўрнида «табиат» келган.

Бобобекким Бекмурод кўли билан қатл қилинган эди, унинг ўглига отасининг қасдини олиш учун амакизодаси Бекмуродбийни ўлдиришни буюрган эди. Бобобекнинг ўгли ҳам отасига ичтирган шарбатдан Бекмуродбийга ҳам ичтирди.

Бухоро амири бу ердан кўчиш нагорасини чалиб, Ўратепа диёрига етиб келиб истикомат хаймасини урди. Шу ноҳияларни тассаруфига киритиб, Эрназарбий *мангитни* бу ҳудудга ҳоким этиб тайинлади. Муҳаммад Қобилбий *иноқ*¹⁷⁷ ва яна бир Бекмурод *парвоначини* бир кўшин ва катта илғор билан шу ўлканинг кўриқламоқ учун қолдириб, амирлик пойтахтига қайтди.

Мана шу воқеалар Фарғона хони қулогига етиб борди. Бирок унда бу ҳудудни қайтариб олиш ва душманни ҳайдаш имкони ва хоҳиши бўлмаганидан бу ишларни кейинга қолдирди. Айни шу вақтларда Юнусхўжани Фарғонага қасд қилиб келаётгани хабари тарқалиб кетди. Фарғона хони мудофаа ишлари билан машғул бўлди. Юнусхўжа Фарғона лашкарининг бир гуруҳи устидан ғалаба қозониб, саййидлар паноҳи Хонхўжани шаҳидлик иззатига етказганидан бери мағрур бўлиб, димоғига хом хаёллар йўл топиб, жанг асбобларини йиғишга, лашкар тўплашга машғул эди. Шу билан у йигирма минг сипоҳ жамлаб Фарғона тарафига юриш бошлади ва Хуррамсаройга етганида, унга қарши Фарғона лашкари ҳам етиб келди. Тошканд *волийси* Юнусхўжа кўшинининг асосий кучларини муқаддимага жойлаштириб, катта ўгли Султонхўжани унга амир тайинлаган эди. Кўшиннинг иккинчи фавжи *санчиқли, қангли, қиёт* ва *турк* тоифаларининг улуғлари

¹⁷⁷ Иноқ – Марказий Осиёда XI–XIV асрларда ҳукм сурган сулолалар салтанатида «маслаҳатчи», «вазир»ни англатган; Бухоро ва Кўкон хонлиқларида ҳукмдорнинг ишончли кишиси, мансабдор. XVII–XVIII асрларда Бухорода улуғ иноқ (иноқи калон) ва кичик иноқ (иноқи хурд) бўлган. Улуғ иноқ даражасига кўра, кўкалтош ва улуғ кўшбеги (кўшбеги-и калон) дан сўнг турган. Улуғ иноқ асосан ҳукмдор фармонларини кичик мансабдаги амалдорларга етказиш ва амир қабулига муяссар бўлганларни киритиш билан шуғулланган. Кичик иноқ ҳам хоннинг ишончли кишиси бўлиб, баъзан саройдан отга минган ҳолда кичик ҳукукига эга бўлган. Ўз лавозимига кўра, улуғ меҳтар (меҳтарни калон), девони сарқор ва дастурхончидан юқори турган. Кичик иноққа ҳукмдорнинг мухрлари солинган қутичани эҳтиёт қилиш топширилган. Кичик иноқ, шунингдек, амир номига тушган ариза ва шикоятларни қабул қилган; элчиларни қабул қилиш пайтида улар келтирган хатларни очиб, амирнинг шахсий котиби (мушший)га тақдим этган.

ва катталарига берилди. Хазина ва барча бойлик бир баланд тепаликка олиб чиқиб жойлаштирилди, шу ерда катта бир байроқ ҳам кадаб, ўрнатилди. Юнусхўжа шу баландликдан туриб Тошканд сипоҳини фавж-фавж ҳар тарафга юбориб, ўзи минг нафар суворий билан лашкария аҳволини кўриш ва назоарт қилиш учун турарди. Ўшал тепалик иккала лашкар ҳаракати ва машқларини яхши мушоҳада қиладиган бир мавзе эди.

Фарғона хони ҳам лашкари сафларини ростлаб Ражаб *девонбеги*, Малла *парвоначи*, саййидлар *садри* Юсуфалихўжа, Чуст ҳоқими Юнусалихўжани ўз дасталари билан пистирмага қўйди. Қўшиннинг қалб қисмини укаси Умархон ва бошқа амирлар ихтиёрига берди. Сипоҳи жадиддан саккиз минг пиёдани тўфанглари билан, суворий мерган тўфангчилардан ҳам икки мингини ажратиб, ўнта тўп билан муқаддимага қўйиб, бошқарувини ўз зиммасига олди. Яна сипоҳи жадиддан икки минг тўфангчи ва беш юз нафар тўфанг билан қуроолланган отлички сайлаб Қадам *парвоначи* ва Раҳматуллоҳ *додхў*га бериб, уруш энг қизиган палласида бошқа ҳеч бир нарсага қарамасдан Юнусхўжа турган ўша тепаликка хужум қилиш-ларини ва хазинасини катта байроғи билан қўлга олишларини буюрди. Кучлар сафлангандан сўнг Тошканд лашкарининг муқаддимаси Фарғона қўшинининг муқаддимаси билан тўкнашиб, уруш ва жанг бошлади. Ҳар нуқта ва макондан лашкарнинг қолган қисмлари ҳам чиқиб, бир-бирларига ташландилар.

Тошканд сипоҳи милтик ўқлари ва тўплар зарбидан ҳалок ва ярадор бўла бошладилар. Марказ қисмини Фарғона лашкари муқаддимасига қолдириб, орқага чекиндилар. Шу маҳалда Қадам *парвоначи* ва Раҳматуллоҳ *додхў* ўша тепаликка хужум қилиб, тақдир тадбирга мос тушганидан бироз урушдан сўнг, милтик ўқларига тоқат қилмай Юнусхўжа ва у билан бўлганлар тепаликдан тушиб, ўринларини фарғоналикларга бўшатиб бердилар. Тепаликдаги барча хазина ва бойликлар, катта байроқ фарғоналиклар қўлига тушди. Тепаликда фарғоналикларнинг байроғи кўтарилди. Тошканд *волийси* Юнусхўжанинг қочганини эшитиб, қўшини қўлидан ихтиёр тизгини тушиб кетди ва

қочишга юз ўтирдилар. Юнусхўжа уларни йўлларини тўсиб, шунча қайтармокчи бўлди унга муяссар бўлмади. *Туфангчи* отлик ва пиёдалар ҳам етиб келиб, милтиқу тўп ўқларидан қолган гуруҳни ҳам тарқатиб юбордилар. Юнусхўжа бошқа чора топмай оти жиловини Тошканд сари бурди. Фарғоналик отликлар уни қувиб бориб, қочқоклардан кўпларини асир олдилар, кўплари ўлдирилди. Кўп бойлик фарғоналикларнинг қўлига ўлжа тушди. Фарғона хони ҳам мансур ва музаффар ўша тепаликда чодирини қуриб, қўлга тушган хазина ва бойликни сипоҳи жадида ва эски лашқар аҳлига амал ва мансабларига қараб, бўлиб берди. Урушда жонбозлик кўрсатганларни ҳам мансаблар билан сийлаб, мумтоз ва фахрланадиган қилди. Хон ғалаба ва обру билан салтанат пойтахтига қайтиб келиб, фарғоналикларга асир тушган мўътабар ва каттакон амирларини Ўзганд қалъасига юборди. Қолганларига оту қуролларини қайтариб бериб, озод этишни буюрди.

Тошканд *волийси* Юнусхўжа минг азоб ва машаққатлар билан чекинган сипоҳини олиб, Тошкандга келди. Зудлик билан Бухоро амирига ярашиш ва иттифоқ эшигини очиб, бир сўзамол элчини киматбаҳо тухфалар билан юборди. Амирдан тўп ва тўфанг ясовчи усталарни юборишни сўраб илтимос қилди. Бухоро амири элчини иззат ва икромлар билан қабул қилиб, меҳмондорчилик расму русумидан сўнг тўп қўйиш ва милтиқ-созлик фанидан хабардор *афгон* ва эронликлардан бир неча устани Тошкандга юборди. Юнусхўжа фарғоналиклардан қаттиқ шикаст егандан сўнг интиқом олиш ниятида барча қуч ва ғайратини ёв-яроғ ва аслаҳа тайёрлаш ва лашқар тартиб беришга киришган эди.

Юқорида зикр қилганимиздек Фарғона хони ҳақиқий ҳазрати муродбахш атосидан Юнусхўжа устидан зафар қозониб, Ўратепа мулкни қайтариб олиш учун ҳаракатга тушди. Аскари жаид ва эски сипоҳ билан Ўратепа томонига юриш қилиб, ул вилоятга етиб қамалини бошлади. Тез фурсатда қаҳр ва ғазаб билан Ўратепа қалъаси фатҳ бўлди, унинг *волийси* Бухоро амирининг қариндоши бўлмиш Эрназарбий *мангит*, Пирназар *додхоҳ*, Қобил *иноқ*, Бекмурод *парвоначи* ва шуларга ўхшаш Бухоро амирлари

уч минг сипоҳ билан асирга тушдилар. Олтита кичик тўп, етти юзта милтиқ ва шунга ўхшаш уруш асбоб-ускуналаридан, бойлик ва ғалладан анча нусратли лашкар қўлига тушди.

Ўратепа музофотининг ҳукумати Қадам *парвона*чига ҳадя этилди ва унинг қомати иноклик либоси билан зеб-зийнат топти. Раҳматуллоҳ *додхоҳ*ни *парвона*чи даражасига кўтардилар. Аскарни жадиддан тўрт минг нафар, эски қўшиндан икки минг отлиқ шу худуднинг ҳимояси учун қолдирилди. Ўратепа вилоятини босиб олишда мардоналик ва шижоат додини берган амирлар ҳам кадр ва мансабларига қараб, янги мартаба ва даражалар билан тақдирлади. Асир тушган Бухоро амирлари Ўш қалъасига юборилди. Бухоро сипоҳига эса оту қуроладини қайтариб бериб, ватанларига кетиш учун рухсати олий берилди.

Бу ишларни бажаргандан кейин Фарғона хони салтанат пойтахтига қайтиб, соғ-саломат ўз давлатхонасида ором топди. Мамлакатнинг ободонлиги ва адлу эҳсонга бел боғлаб, Қўқон шаҳрининг ўртасида ғиштдан икки қаватли мадрасани бино этиш учун фармон берди. Қисқа муддатда ҳукуматнинг наққошлари ва меъморлари шу шариф иморатни қуриб битказдилар. Унга кўп вақфлар тайинланди. Бугун ҳам бу табаррук манзил диний илм толиблари билан тўла бўлиб, фориғбол яшамокдалар. Ул шижоат ва саховатпеша амри билан олтита катта наҳр қаздирилган. Ҳар бир вилоятдан кўп аҳоли бу маконларга кўчиб келиб, яшашлари учун давлат хазинасидан маблағ ажратилиб берилди. Ҳозир бу жой Олтиариқ қишлоғи номи билан аталади ва у Фарғонанинг энг катта қасабаси саналади. Ул одил ва амният нишонли хон даврида дехқончилик ва экин экиш ишлари анча ривож топди. Маъюб ва маслуқ, етим ва есир, қариялар, ҳалол ризқ ва тирикчиликка кучлари етмайдиганларга хазинадан кийим-кечак, егулик ва ичкулик ажратилди. Ҳар бир вилоятда улар учун ошхоналар бино қилинди. Соғ-саломат ва кучи бор одамларга талончилик ва тамагарчиликни манъ этиб, ишлашларини буюрди. Бундай тартиб ва ташвиқотлардан мулк ва миллат ишлари тараққий ва ривож топган эди.

Шундай бир ҳолатда Тошканд *волийси* Юнусхўжа катта лашкар йиғиб қасос олиш ниятида Фарғонага юриш қилмоқчи эди. Бироқ ҳукуматининг катталари уни заҳарлаб, йўқлик сафарига равона килдилар. Тошканд зарифларидан бири унинг вафоти йилига шундай тарих ёзган:

*Наввоби хирад зи баҳри фавташ,
Торих навист: «зулм мурда»¹⁷⁸.*

[Хирад *нойиби* вафотига,
«Зулм ўлди», деб тарих ёзди.]

Ҳукумати ўн бир йил ва ёши элликда бўлган эди. Ундан икки ўғил: Султонхўжа ва Ҳомидхўжа қолган. Султонхўжаси отаси ўрнига ҳукумат бахтига етди. Фарғона юришини бошқа пайтга қолдирди.

Шу вақтларга яқин Элтузархон Хоразмий¹⁷⁹ Бухорони босиб олиш учун катта лашкар тортди. Бухоро амири Ҳайдар бундан хабардор бўлиб, унга қарши кучли кўшин юборди. Бугун Амударё номи билан машҳур бўлган

Сайхун соҳилида иккала лашкар рўпара келиб, анча жанг ва савачдан кейин хоразмликлар қаттиқ шикаст топиб, Элтузархон чекнаётганда кемага ўтириб дарёдан кечиб, бало ўпқини ва тўфонидан қутулмоқчи эди. Илоҳий тақдир экан қарши шамол эсиб ул ҳашамат нишонли хон раҳмат денгизига гарқ бўлди. Биродари Қутлук Муродбий ва баъзи улуғлари асирга тушдилар. Фарғона фозилларидан бир киши унинг вафотига шундай таърих битган:

*Хирад соли шаҳодат чунин рақам фармуд:
«Дили бақо, сари фатҳ рафт аз тахт»¹⁸⁰.*

¹⁷⁸ Абжад ҳисоби 1220/1805–1806 йилни беради.

¹⁷⁹ Элтузархон Хоразмий – Элтузархон 1804 йили ўзини хон деб эълон қилган кўнгирот сулоласининг вақили. 1806 йили халож бўлган.

¹⁸⁰ Абжад ҳисоби 1220/1805–1806 йилни беради.

[Хирад шаҳид бўлган йилни шундай берди:
«Бақонинг дили, фатҳнинг боши тахт (сўзидан) айрилди».]

1220 йили /1805–1805 йиллар/ ўтиши билан Бухоро лашкарининг амирлари у ердан Хоразмга ўтиб бу вилоятни босиб олиш ишига яқун ясамоқчи бўлдилар. Юз берган воқеадан бу истак амалга олмади. Амир Ҳайдар амру фармонига биноан улар Бухорога қайтдилар. 1221/1806 йилнинг бошида Хоразм улуғлари ва катталари иттифоқ билан Элтузархонни шаҳид ўрнига укаси Муҳаммад Раҳимхон¹⁸¹га аҳд-паймон қилдилар ва салтанат тахти унинг масъуд вужуди билан зеб-зийнат топиб, халқ унинг адлу инсофидан осойишталик топдилар.

Амир Ҳайдар Қутлук Муродбекни бир гуруҳ кўшин билан тахт талаби учун Хоразмга юборди. Аммо у акасига аҳд-паймон қилиб иттифоқ тузганидан Бухоро аскарни Хоразмдан қайтиб келди. Бунинг яна бир сабаби бўлган. Айни шу вақтда Олимхон Фаргоний катта лашкар билан Бухорога тобеъ бўлган энг катта қалъалардан бири Диззах¹⁸² қалъасини қўлга киритиш учун ҳаракат бошлади. У қалъани қамалга олиб энди босиб олиш ниятида бўлганида ва мақсад эшиги фаргоналикларга очилиш арафасида Тошканд ҳокими Султонхўжа кучли лашкар билан Кандир давонидан ўтиб Фарғонага тобеъ қалъалардан саналмиш Шаҳидон¹⁸³ни қамал қилиб ва ўраб ола бошлади. Фарғона вилоятининг чеккаларини талон-тарож ва хароба қилишга қадам босиб, аҳолига кўп зулм етказди. Олимхон Диззах қалъаси қамали ва фатҳини ташлаб, Султонхўжани йўқ қилишни ундан ҳам муҳимроқ деб билиб, қайтиш байроғини кўтариб, Хўжанд шаҳрига вужуд соясини ташлаганда, Султонхўжа Тошкандий Фарғона ҳудудидан чиқиб Тошкандга кетди.

¹⁸¹ Муҳаммад Раҳимхон – Хоразм хони (1806–1825).

¹⁸² Диззах/Жиззах/Дизак (кичик қалъа дегани) – қадимий Истаравшанга тегишли истехком, қалъа. Самарқанд–Хўжанд йўлидаги муҳим харбий-стратегик жой бўлган. Ҳозир Ўзбекистонда вилоят маркази.

¹⁸³ Шаҳидон/Шайдон – Сирдарёнинг ўнг тарафида жойлашган жой. Ҳозир Тожикистондаги Сугд вилояти таркибиди.

Фаргона хони Олимхон йўлларни босиб ўтиб, салтанати пойтахти бўлмиш Хўқандга етиб келиб, қўшин йиғиб, укаси Умархон тахти фармонига бериб Султонхўжа Тошкандийга жазо ва танбех бериш учун юборди. Йўл ва масофаларни босиб олгандан сўнг Умархон бу вилоятга кириб, Тошкандга яқин жойлашган Тўйтепа¹⁸⁴га келиб кўним топди. Шу ерда Султонхўжа тарафидан бир элчи келиб итоат ва тобелик изҳор этиб, арз қилдики зафар анжомли сипоҳнинг ҳилоли Чирчиқ дарёси соҳилида кўриниши билан Султонхўжа Тошканд дидёрининг ақобирлари билан бирга хон қўлини ўпиш шарафига муяссар бўлиш учун келадилар. Элчини иззат ва икром билан қабул қилиб, у билан бир элчини Тошканд ҳокимини ўзига итоатга киргизиш учун ҳузурига юбордилар. Хон ҳам қўшин билан орқадан ҳара-катга тушиб, Чирчиқ дарёсининг лабида Султонхўжа белгилаган жойга келиб тушди. Бу ерда маълум бўлдики, Султонхўжани итоатга киргизиш учун ҳузурига борган элчи ҳибсага олинган ва ҳоким ваъдасидан қайтиб урушга тайёргарлик кўрмоқда. Қаттолнинг ўзи эса Чихил дўхтарон мавзеида кўнган. Умархон бу хабарни эшитгани заҳоти тўхтамасдан лашкарни ҳаракатга келтириб, Чирчиқдан ўтди ва қўшин сафини ростлаб Чихил духтарон мавзеи сари юрди. Қорасу мавзеида икки лашкар бир-бири билан учрашиб, эртадан шомгача талаш ва савашга турдилар. Султонхўжанинг оти тўп ўқидан ерга йиқилганидан Султонхўжа ҳам ерга кулаб тушди ва лашкари қочишга юзланди. Мансур қўшиннинг пиёдалари уни бошқалар билан бирга асир олиб Умархон хизматига етказдилар. *Санчиқли* ва *қангли* тоифасининг бошлиқлари Султонхўжанинг укаси Ҳомидхўжани унинг ўрнига ҳукумат тепасига қўйиб, Тошканд қалъасига кириб олиб, уни мустаҳкамлаб мудофаага киришдилар. Умархон сипоҳи сардорларининг машварати билан қалъа забтига аҳамият бермай, Ниёзбек қалъаси¹⁸⁵ни босиб олиш учун қаттиқ киришиб уни қўлга киритди. Ниёзбек қалъасидан

¹⁸⁴ Тўйтепа – Тошканд шаҳридан тўрт фарсах масофада жойлашган жой.

¹⁸⁵ Ниёзбек қалъаси – Қўқоннинг Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилида барпо этилган истехкоми. 1865 йили рус аскарлари томонидан бузиб ташлаган.

Тошканд ва унинг атрофидаги қасабаларга Чирчиқ дарёсидан сув олиниб берилар эди ва бу билоднинг калитига ўхшар эди. Қалъа босиб олингач тўғонни олди боғланиб, сув бошқа тарафга оқизилди. Шаҳар сувсиз қолди. Қалъа кўриқлаши учун Мўминбек бошчилигида бир гуруҳ тўфангчилар қолдирилиб, шаҳар қалъасининг қамали бошланди. Қалъа атрофи кўшинга мўлжал қилиб бўлиб берилгач, шаҳар ичкарасига галла, ҳатто бир дона арпани олиб кирмаслик учун ўраб олинди. Қамалда қолганларнинг аҳволи шу даражага келдики, сувсизликдан куруқликда қолган балиқдек изтиробга тушдилар. Озиқ-овқат йўқлигидан пичоқ бориб суякларига тақалгани боис бу ўлканинг уламолари ва саййидлари Ҳомидхўжа гуноҳини кечирриш учун сўз очиб, олийнасабли шахзода Умархон ҳузурига таъзим билан бош эгиб келдилар. Умархон шаҳар улугларига аввал юборилган элчини озод этилиши, кейин Ҳомидхўжани бўйнига итоат занжирини олиб сипоҳи бошлиқлари билан гилам ўпиш иззатига мушарраф бўлиши мумкинлиги айтди. Шундан сўнг шаҳар улугларига инъом ва эҳсонлар бериб қайтишларига рухсат берилди.

Уламо ва саййидлар қалъага кириб Ҳомидхўжа ва кўшин бошлиқларининг ақлу хушларини панд ва насиҳатлар билан ғафлат уйқусидан уйғотдилар. Эртаси шоҳона ҳадя ва тансуқотларни ҳозирлаб, маҳбус бўлган элчини озод қилиб, иззат ва икромига ҳаракат қилдилар. Олимлар ва саййидлар ҳамда сипоҳ бошлиқларидан бир гуруҳини ўзларига ҳамсуҳбат қилиш учун шавкатлик nanoҳи бўлган Фарғона шахзодаси Умархон ҳузурига келдилар. Улар Умархон мулоқоти саодатига етиб, айб ва гуноҳларини кечирриш ва тавба суви билан ювиб, қиймат тошлар безатилган камар ва қиличларга сазовор бўлиб шаҳарга қайтиш учун рухсат олиб, меҳмондорчилик шартларини бажаришига киришиб, бу борада яхши хизматлар кўрсатдилар. Ўртада шундай қарорга келиндикки, Фарғона давлатига бундан буён итоат қилиб, ҳеч қачон хиёнат қилиш фикрига борилмайди, душман дафъи учун лашкар ва турли нарсалар билан ёрдам берилади. Агарда Ҳомидхўжа бунга қарши сўз ва қилгиллиги

билан иш тутса ўша заҳоти ҳукуматдан кетган саналади. Тошканднинг янги чегараси Чирчиқ дарёсидан бошланиб, Ниёзбек қалъасининг шимолидаги ҳудуд билан Тошкандга ўтади. Чирчиқнинг жанубидаги ҳудудлар эса Фаргона мулкига қўшилади. Икки томоннинг уламо, умаро ва акобирлари бу шартларга рози бўлиб, унга имзо қўйиб, мухрларини босгач шаҳзода Умархонга топширдилар. Умархон ҳам Тошканд ҳукуматини Ҳомидхўжага топшириб, бахтиёрлик ва тажаммул билан қайтди. Ниёзбек қалъасида Мўминбекни минг нафар сипоҳ билан, Пискент қалъасида Арслонбекни минг нафар жангчилар билан, Кировчи қалъасида Абдусамадбекни минг нафар қўшини билан қолдириб, шу янги ҳудуд муҳофизатини уларга топширди. Умархон манзил ва масофаларни босиб ўтиб салтанат пойтахтига кириб келиб, хон ҳазратларидан кўп лутф ва меҳрибонликлар кўрди.

Жанг ва урушларда ҳам мудофааларда янги қўшин (аскари жаид) ҳар доим жонбозлик кўрсатиб, сазй ва ҳаракатлар қилар ва зафар келтирувчи номини олганидан кундан кунга хон ҳузурда эътибор ва ишончи ҳам ошиб бориб, хон ҳам ўз навбатида унинг кучайиши ва тарбиясига астойдил ҳаракатлар қиларди. Эски сипоҳнинг бошлиқлари ва амирлари, *қитчоқ* ва *қирғиз* тоифасининг раҳбарлари ҳасад ва иккиланишдан оғир ғам чекиб, қайғуда эдилар. Қилвир, сохта сўфий ва саййидлар замона *қозилари* ва ҳокимларининг ҳукмлари билан ғайришаръий сулук ва тариқатлардан маҳрум этилиб, илму дин ва тариқатларни ўрганишга мажбур қилинганларидан муҳтожлик бурчагида қолиб, кийинчилик билан умр кўрардилар. Уларнинг аҳволлари юқорида таҳрир ришгасига тортилган эди. Улар қипчоқларнинг сардорлари билан зимдан тил бириктириб, дўстлик алоқаларни ўрнатиб, иттифоқ ва биродарлик ҳақида битим тузишдилар ва ҳукуматга қарши биргалашиб ҳаракат қилиш, қўзғолол оловини бирга ёқиш учун келишиб олдилар. Кеча ва кундуз фурсат пойлаб, интизор турардилар.

Олимхон жорий қилган янги ва яхши қондалардан бири шу эдики, ҳар йили навруз байрамида олий саройнинг мутасад-

дийлари, фаррошлари ва мулозимлари хон фармонига биноан шаҳардан ташқари бир кўнгил очар жойда қуёш ва ойга етадиган чодир ва ўтовларни ўрнатиб, турли гилам ва тўшакларни тўшардилар. Адолат тарқатувчи хон аҳли оиласи ва хос яқинлари билан шу ерга келиб истиқомат қиларди. Мамлакатнинг улуглари ва юқори табақа намоёндалари ҳам ўз кадру мартабаларига қараб ўша хурсандчилик таралувчи жойга келиб, ҳар хил ўтовларини ўрнатиб, ўзларига манзил ва турар жой қилардилар. Савдогар ва тижорат аҳли, хунармандлар ҳам ўз бойликлари ва аҳволларига кўра дўкон ва расталар барпо қилиб, ўз кучлари ва истеъдодларига қараб ҳар хил нафис ва латиф матолар савдосини ташкил қилар эдилар. Бир тарафда эса салтанат пойтахти бўлмиш Хўқанд кўшини ва аскарлари жой танлаб тўп ва милтиқ отиш, чавгон ўйнаш, сипоҳ машқи билан машғул бўлардилар. Ҳар хил касб ва хунарга эга бўлганлар ҳам тамошабинларга ўз хунарлари ва санъатини турли ранг ва сифатларда қатнашчилар кўзларига жилва берардилар. Дам олиш ва тамоша қилиш учун, бозор учун мамлакатнинг турли вилоят ва жойларидан кўп одамлар бу ерга келишарди. Бундан Фарғона аҳолиси кўп дунёвий ва молиявий манфаат, келим кўришган. Байрам бир ой шундай давом этарди.

Байрам якунида олийшон хон саройида умумий қабул эълон қилар эди. Ошпазлар ва шарбатчилар олий саройда турли туман лазиз таомлар пишириб, ҳар хил шарбатларни тайёр ва муҳайё қилиб қўярдилар. Фарғона мулкнинг улуг машойих ва уламолари, фақиҳлар, азиз ва икромли мударрислари, илм ва фазл аҳли олий саройга бориб хусравона кўрниниш шарафига мушарраф бўлардилар. Ҳар бир киши хон мажлисида ўз мартаба ва даражасига муносиб равишда жойлаштирилиб, уламо, фуқаҳо ва фузало ўзаро баҳс ва мунозара қилиб илм ва билимларини кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Шайхлар эса тасаввуф китобларини хуфя ўқиб, фазилатларини зоҳир қилардилар. Қодирия ва жаҳрия сулукининг аъзолари эса бир тарафда зикр билан машғул бўлардилар. Хуш овозли хонандалар эса дилкаш куйлар билан яхши газалларни тараннум қилиб, мажлис

иштирокчилари қалбини нозиклик ва қайнашга келтирардилар. Жалолат нишон хон ўз вазирлари ва надимлари билан бу мажлисларга келиб, мажлис ахлidan ҳол-аҳвол сўраб, меҳрибонлик кўрсатиб кейин ўз саройинга қайтар эди.

Нусрат келтирувчи саройнинг мутасаддийлари ва ходимлари мажлис қатнашчиларига чиройли бежорлик дастурхонларни ёйиб, ширин ва лазиз таомлар, ҳалво ва шарбатлар қўйиб, еб-ичишларига далолат қилардилар. Зиёфат ва меҳмондорчиликдан сўнг шу мажлиснинг улуғлари шоҳона инъом ва эҳсонлардан сарафроз бўлиб, кетишга рухсат олардилар.

Ўша йили эски одат бўйича гулшан рашкини келтирувчи Чор чаман мавзеида, райҳон ва ёсуман ўсадиган жойда шоҳона қабул тартиб ва оро берилди. Шоҳу сипоҳ ва раъиятдан ҳар ким ўз аҳволи ва мартабасига қараб бир жой ва маконни яшаш учун танлаб, истикомат гиламини тўшаб, хурсандчилик ва сурур тарҳини чиздилар.

Байрамга яқун ясаб, бир куни эски дастур бўйича уламо ва фуқаҳо, мударрислар ва ардоқли машойихлар хоё қабулига келдилар. Илм ва билимларини зоҳир қилмоқ учун ҳаракат қилиб, мажлис ва меҳмондорчиликлардан сўнг, тухфа ва ҳадяларни олиб, шом намозини ҳозир бўлган жамоат билан ўқигандан кейин валинеъматлари ижозати билан кетдилар. Шу пайтда сўфий либоси ва кўринишида бўлган бир киши, девоналардек жазавага тушган ҳолда хонга яқинлашди. Атрофдагилар уни хон кўлини ўнишга келаётган деб тахмин қилишди. Бирдан у ёмонлик енгидан ханжар чиқартириб хон елкасига суқти. Иккинчи марта зарба урмоқчи бўлганида хон қилич билан унинг қўлига урди. Ханжар унинг қўлидан ерга тушди. Иккинчи қўли билан ханжарни олиб, хон қўлида қилични кўриб қочишга азм этди. Хон баланд овоз билан бу хойинни тириклайин ушлаб олишларини буюрди. Ҳар томондан шу ифрит сийратни қўлга олиш учун одамлар ўзларини ташладилар. Уни ҳар тарафдан ўраб олиб, ушламоқчи бўлганларида у ўз кўкрагига ханжар уриб, ерга йиқилиб тушди. Унинг бошига келиб тигни қўлидан олмоқчи

бўлганларида, ҳолатини текширсалар у ўлиб қолибди. Хон авзойига бир гашлик тушди. Хоннинг хос ва яқинлари уни тўшаги билан кўтариб бир махсус жойга олиб бордилар. Жарроҳлар зудлик билан даволаш иши билан машғул бўлиб, қонга бўялган кийимларини саодатли танасидан ечиб, захмини ювдилар ва дору кўйиб боғлаб кўйдилар. Янги кийимлар кийдирдилар. Хон ўз яқинларига захм хатарли ва ҳалокатли эмаслигини, фақат кўп кон йўқотиш натижасида беҳол бўлишини айтди.

Бир вақт укаси Умархон ва катта ўғли шаҳзода Шохрух кириб келишди. Икки соатдан кейин хон ўзига келди. Олий сарой тўрт минглик янги сипоҳ билан ўраб олиниб, кеча ва кундуз каттик қўриклана бошланди. Бу суиқасдни фош қилиш учун кўп ҳаракат қилдилар, аммо фойда бермади. Ўша кечаси бу воқеа Фарғона вилоятига тарқалди. Бир неча кун ўтмасдан бу хабар янги тафсилот ва муболағалар билан жосус, айғоқчи ва узун кулоқ гаплар билан Бухоро ва Тошкандга ҳам етиб борди. Ҳатто «Олимхон шаҳодат топган», деган хабар ҳар ёнга тарқалди. Олимхон бўйнидан яраланган кечасининг эртаси умаро, вузаро, укаси Умархон ва ўғли шаҳзода Шохрухбек бу даҳшатли хабар тарқалиши билан олий даргоҳга жамъ бўлдилар. Машварат мажлисида бу фитнани йўқ қилиш ва мамлакат аҳолисини тинчлатиш учун барча уламо, қозилар, ҳокимлар ва маъмурларга фармон бериб, бир ойлик наврўз байрамига келган сипоҳ, раъият, тижорат аҳли, касбу кор ва ҳунармандлар ўз жойларида қолиб, олдингидек ўз ишлари ва хурсандчиликларини давом эттиришларини буюрдилар. Фарғона мулки ҳокимларига эса хоннинг соғ-саломат эканлиги ҳақида хабарлар жўнатдилар. Шу воқеанинг тўртинчи куниси амирзодалар, умаро, вузаро ва ақобирлар, *шайх ул-ислом*¹⁸⁶ ва улуг олимлар амри олий билан

¹⁸⁶ Шайх ул-ислом – давлатда мусулмон жамоасининг бошлиғи. Саййид ва ҳўжалардан тайинланган. Маъсумхўжа Ҳакимхўжа ўглининг бобоси Ортиқхўжа эшон Кенагас оғим бинт Иброҳим оталиққа уйланган эди. Маъсумхўжа Ҳакимхўжанинг хотини Офтоб/Ойтоб оғим Олимхоннинг синглиси, Нербўтанинг кизи эди. Ҳакимхўжанинг яна Хонгўра, Саримсоқхонгўра, Подшоҳгўра, Муҳаммадсаййидхўжа нақиб, Муҳаммадхонлиқхўжа, Аҳмадхон (Девонахўжа), Шарифхўжа ва Мустафоҳон номи ўғиллари ва бир кизи бўлган. Кизи Қорабошхўжа ибн эшон Мусоҳўжа Дахбедийга эрга теккан.

олий саройга чакиртирдилар. Хос ва яқинлар хонни тахти равонга олиб, аъло даражали саройга олиб кирдилар. Ҳозир бўлганлар шарафли назарга тушиш бахтига мушарраф бўлиб, беандоза хурсанд ва шодмон бўлдилар.

Шу воқеалар бўлган пайтида жосус ва хабарчи айғоқчиларнинг ёлгон сўзларига ишониб, бунда ўз давлатлари учун алоҳида аломатларни кўриб ва фурсат ганимат деб, билиб Бухоро амири амир Ҳайдар Зом(ин) ва Сангзор¹⁸⁷ қалъаларининг ҳокими Маҳмудхўжа тўрани катта лашкар билан Ўратепани босиб олиш учун юборди. Тошканд *волийси* Ҳомидхўжа ҳам кўпсонли қўшин билан шахзода Умарбек билан бир йил олдин имзоланган аҳдномани бекор қилиб Фарғона мулкига ўтган ҳудудларни қайта олиш учун ҳаракатга келди.

Бухоро лашкари Ўратепага ёвуқлашиб уни қамалга олиш учун шайланаётганда, маслаҳат ва вақт тақозоси билан Қадам *иноқ* ва Раҳматуллоҳ *парвоначи* Бухоро амирлари билан мажбурий сулҳ тузиб, Ўратепани уларга қолдириб Ҳомидхўжа ҳужумини қайтаришни муҳимрок деб билдилар. Ҳомидхўжа билан уруш ва жанг қилиш учун унинг томонига ҳаракат қилдилар. Ниёзбек ҳокими Мўминбек, шу ҳудуд қалъаларининг ҳокимлари Арслонбек ва Абдусамadbеклар Қадам *иноқ* ва Раҳматуллоҳ *парвоначининг* мададга келишларидан кучайиб, қалъа ҳимояси ишларида кўп ғайрат ва жонбозлик кўрсатдилар. Ҳомидхўжа ирода қўлини талаб халқасига етишмаганини, қалъани олинмаслиги, Бухоро амирларини Ўратепани олиб шу билан қаноат қилганларини кўриб, қилган ишидан пушаймон бўлди ва орқасига қайтди. Орада Аллоҳ карами ва инояти билан Олимхон тузалиб турди. Тошканд *волийси* Ҳомидхўжани ўз сўзидан қайтиб қилган ишлари Фарғона давлати зиммасига унга жазо бериш вазифасини юклатди, унга лойиқ жазо бериш вожиб бўлди. Фарғона мулкининг шукуҳи ва иқтидорига у катта зарар етказмаган бўлса ҳам бошқаларнинг ибрати учун бу ишни қилиш зарур деб топилди.

¹⁸⁷ Сангзор, қалъа – Жиззах–Самарканд йўлида, Илон ўғди дарасида жойлашган.

Тошканд сафарига тайёргарлик учун амри олий содир бўлди. Андак замонда катта лашкар Тошканд сари ораста ва равона бўлди. Ўнинчи куни зафар анжомли ўтовни Чирчиқ дарёси соҳилида ўрнатдилар. Икки-уч кун шу ерда туриб, агарда Ҳомидхўжа ожизлик қадами ва бўйсунуш билан келиб, нусрат ошиёнли остонага ниёз ва синганлик юзини суриб авф ва кечирим тиласа, Фаргона давлатининг шону шавкатига қарши ундан содир бўлган исён ва беадаблик авф ва кечириш суви билан ювилар эди. Бироқ Ҳомидхўжа кибр ва гурур шаробидан шу даражада маст эдики, бундай танбиҳ ва ҳалокат унга таъсир қилмасди. Қуёш Жавзонинг йигирманчи даражаси (10 июнь) да эдики Чирчиқ кечувидан Хўқанд лашкари фавж-фавж ўтиб, сафларини ростлаб Тошканд қалъасига равона бўлдилар. Ҳомидхўжа ҳам ўз кўшини билан ташқарига хиром айлаб ... мавзеида лашкарларнинг мулоқоти руй берди. Тонгдан шомгача жанг тандири исиб, оқибат ғалаба ва фирузлик насими Фаргона кўшини томонига эсди. Ҳомидхўжа ва қозоқлар Банот ун-наъш юлдузлари каби тўрт тарафга тарқалиб кетдилар. Фаргона сипоҳининг отлиқлари уларни таъқиб қилиб кўпларини асирга олиб, катта бойликни қўлга киритдилар. Ҳомидхўжа мулку молидан ажралиб бир кечада Бухорога қочиб кетди. Ҳозир Минг ўрик номи билан машҳур тепалик ўша кечаси саодатли чодирлар билан безалди, атрофида эса зафарли сипоҳ қароргоҳи барпо этилди.

Эртаси Тошканднинг уламо, фузало ва улуглари салтанат мартабали остонага шошиб бориб, фатҳ ва нусрат билан хонни муборакбод этиб, итоат ва тобеликни қайта тикланганидан ташаккурлар изҳор этдилар. Бу вилоятнинг аҳолиси ва улугларига лутф ва марҳамат эшиклари очилди. *Товачи* ва *хабарчилар* омонлик ва тинчлик хушxabарини шу ҳудуд аҳолисига етказдилар. Ҳомидхўжанинг қариндошлари ва яқинларини Хўқандга юбориб, хазинадан маош тайинладилар. Тошканд ва унинг музофоти Саййид Алибек *парвоначига* берилиб, катта сипоҳни амирлари билан бирга бу ҳудуд муҳофазаси учун қолдирдилар. Олимхон обрў ва бахтиёрлик билан салтанат пойтахти сари

кайтиш байроғини ҳилпирлатиб ҳаракатга келтирди ва ўзининг тинчлик соясини салтанат аҳолисининг бошига ташлади. Жаҳонгир ойга ўхшаб шарафли уйини ўзига манзил этди, адлу инсоф ва мулк-нинг ободончилигига саъй ва ҳаракат бошлаб, бир неча ойни тинч ва осо-йишта ўказди.

Шу вақтда Маҳмудхўжа Бухоро лашкари билан келиб, Ўратепага яқин бўлган Нав қалъаси¹⁸⁸ни ўровга олгани, қалъа қутволи Тўлабойни ғалла ва сипоҳ ўк-дори, озик-овқатдан камчилиги бўлмай, жанг ва муҳорабасиз, ҳаққи неъмат ва номусга вафо қилмай мазкур қалъани топшириб, Бухоро итоатига ўтган хабари етиб келди. Бу хабарни эшитгани заҳоти Олимхон вужудда ғайрат қони қайнаб, ўзи шахсан Ўратепа томонига лашкар тортмоқчи бўлиб, захм еганидан олдин Фарғона давлати итоатида бўлган бу музофотни Бухоро давлати қўлидан қайтариб олмоқчи бўлди. Эски қўшиндаги амир ва бошлиқларидан Жумабой Қайтоқий, Ирисқулибек, Раҳмонқули ва шуларга ўхшаш аҳли нифоқ хон арзига етказдиларки, ҳар доим жанг майдонида янги сипоҳ аскарлари музаффарлик ва ғолибликни ўзларига тегишли деб биладилар. Агарда шоҳ эски қўшинга марҳамати олийларини раво кўрсалар, қўлдан кетган ҳудудларни қайтариб олиш биз-ларга ҳам насиб бўлиб, хон розилигини қўлга киритиш учун имкон қадар жонбозлик ва жонфидаликка уриниб ва ҳаракат қилиб, яхши ном қозонсак, деймиз. Софдил ва ишонарли хон уларнинг мунофиқона сўзларига ишониб, таклифларини қабул қилди. Олимхон эски сипоҳни Ўратепа сафарига тайёрлаб, қўшинга укаси шахзода Умархонни амир этиб тайинлаб, Ўратепани босиб олиш учун юборди.

Шу воқеалар давомида ҳануз Фарғона давлати итоатига кирмаган Тошкент ва Дашти Қипчоқдаги қўчманчи саркаш тоифа ва қабилалар йўлтўсарлик ва қароқчилик каби фасод ишларни ўзларига касб қилиб, тижорат аҳли ва мусофирлар молу мулкани талон-тарож қилиб, баъзиларини ўлдириб, баъзиларни ночор ва яланғоч қолдириб кетардилар. Натижада Дашти Қипчоқ ва

¹⁸⁸ Нав қалъаси – Тожикистоннинг Сугд вилоятида жойлашган туман, Тошканд вилояти билан чегарадош.

Тошканднинг шимолидан тижорат ва мусофирлар йўллари ёпилиб қолди. Бундан ташқари мазкур қабилалар кечалари бир-бирларига ҳужумлар уюштириб, ғолиб томон мағлубларнинг молу мулкини талон-тарож бодига гирифтор қилиб, талончилик ва қон тўқишларни ўзларига расм қилиб олгандилар. Абилайхон номи билан машхур бўлган Абулфайзхон Чингизий давридан то Олимхон замонигача Дашти қипчоқ, Туркистон, Тошканд мулкининг шимолий ҳудудлари бу фитна ва даҳшатли воқеалардан хароб ва паришон ҳол бўлиб келаётган эди. Бу тоифалар ўртасида ислом шиори бўлмиш рўза, намоз ва закот йўқ бўлиб, улар бирор-бир хонга итоат ва тобе эмасдилар.

Энди Фарғона мулки тахти тасарруфига ўтган Тошканд мулкини яна талон-тарож қилиб, раъиятга фақат зулму хароб қилиш қўлини чўзишни давом эттирдилар. Тошканд *волийси* Саййид Алибек ўз сипоҳи билан чиқиб уларнинг ёмонлиги оловини ўчириш учун ҳаракат қилар эди. Аёвсиз урушлардан кейингина уларни Тошканд музофотидан ҳайдаб чиқарди. Бу хабар Фарғона хони қулоғига тўхтовсиз етиб боргач, у сипоҳи жадид билан Тошкандга бориб, Туркистон ва Дашти Қипчоқдаги кўчманчи қабилаларни ўз итоатига киргизиб, ислом арконларини улар ўртасида жорий қилиб, уларнинг ёмон одатлари бўлган фитна ва фасодни йўқ қилишни истади. Фарғонанинг сипоҳи жадиди билан шу ерларга юриш қилиб, манзил ва масофаларни босиб бўлгач аввал Тошкандга қўним топди. Янги сипоҳидан ўн икки мингини Зухур *девоубегига* бериб, унга Тошканднинг уламо ва машойихларидан эллик нафарини қўшиб, Туркистон ва Дашти Қипчоқни босиб олиш учун юборди. Мазкур шайхларга аввал панд ва насихатлар билан қабилалар ўртасига бориб, тинч йўл билан уларни ислоҳ қилишни буюрди. Агарда олимлар ва солих шайхларнинг насихатлари ўз мақсадига етмаса зўрлик ва қурол билан исломни бу қабилалар ўртасига жорий қилишларига амр берди. Масжидлар ва диний мактаблар бино қилишларини, муаллимлар тайинлаб, муносиб жойларда истехком ва қалъалар қуришни, етарли даражада қўшин қолдириб, кейин қайтишларини буюрди.

Амри олий вожиб, деб Зухур *девоибег* ул худудга шошиб, кўчманчи тоифаларидан кўпчилигини тинч ва уруш йўли билан итоат ва тобеликка киргизди. Чимкент мавзеида бир қалъа барпо қилиб у ерда сипохи жадиждан юз нафар пиёда ва тўрт юз отлик, тўфангдор аскарни иккита тўп билан қолдириб, у ердан Авлиё ота тарафига ҳаракат қилди. Бу ердаги кўчманчи қавмларни ҳам итоат арқони билан боғлаб, бу ерда ҳам бир метин қалъа бино қилди. Минг нафар жангчини Абдуллоҳ *додхоҳ тожик* ва Шохбек *додхоҳ тожик* тахти фармонларига бериб, у ердан орифлар султони бўлимиш Хўжа Аҳмад Яссавий мазори сари йўл олди. Бу ноҳия ва музофот фатҳ ва тасхир бўлишига чамаси бир нафас қолди. Бироқ бу найрангбоз дунё яна бир ўйин бошлади. Фарғона ҳукуматининг аҳволи ва замони бошқа ранг ва кўрinishга эга бўлди, бир неча йиллик тараққиёт ва ғолиблик йўқ ва нобуд бўлди.

Бу аҳволнинг тафсилоти қуйидагича. Юкорида зикр қилинган эдики, эски сипоҳнинг амирлари ва фитна фиркасининг бошлиқлари Жумъабой Қайтоқий, Ирисқулибек *парвоначи* ва Раҳмонкули *додхоҳ* шахзода Умархон фармони остида Ўратепа сафарига борган эдилар. Улар Ўратепани қамал ва ўров қилганларида унинг ҳокими муҳосираҳамалнинг шафқатсизлиги ва болиқнинг йўқлигидан қийналиб, Нав қалъасини жангсиз Ўратепага топширган, Фарғона итоатидан чиқиб Бухоро амири тобелигига ўтган Тўлабой *тўқсобани* фарғоналикларга топширди. Акаси Тўрахўжани ва Шукуралӣ *тўқсобани* Ўратепа сипоҳининг бир неча аъёнлари билан бирга гаров сифатида юборди ва уч ойдан кейин Қўқон итоатини зиммасига олиши, Фарғона хонининг нусрат келтирувчи саройига боғланишини ваъда берди. Эски сипоҳ (Умархон амирлигида) бу ишлардан фориг бўлгач Ўратепадан йўлга чиқиб, Фармон қўрғон кечуви орқали Сирдарёдан ўтиб, нариги соҳилида қўним топди.

Ўша кечаси Ўратепа ҳокими томонидан тутиб олиб фарғоналикларга берилган Тўлабой *тўқсоба* посбонларининг бошлиғига уни хилват бир жойга шахзода Умархон хузурига олиб боришини, унга ва Фарғона давлатига фойдаси тегадиган

махфий арзи борлигини айтди. «Бу менинг қутулишимнинг сабаби ва санинг иззат ва эътиборингнинг восиласи бўлади, зинҳор бу сир очилишига муболага этгин, аксинча кеч бўлиб катта бир фитнага боис бўлади», деб айтди. Қоровул бунга рози бўлиб, бу сўзларни Умархоннинг ишочли мулозимларидан бирига айтди. Умарбек қулогига булар етиб борганда, ярим тунда Тўлабойни занжир билан ҳузурига талаб қилиб, сир асрорини билмоқчи бўлди. Тўлабой *тўқсоба* арз қилдики, эски сипоҳ ва кипчоқларнинг сардорлари Жумабой Қайтоқий, Ирискулибек, Раҳмонкулибек ва шуларга ўхшаш амирлар янги сипоҳни ташкил этилиши ва унга хони замоннинг кўп аҳамият беришидан улар жуда хафа бўлиб, шариати шариф ҳукмлари натижасида ўз сулуклари ва тариқатларидан маҳрум бўлган шайхлар ва сўфийлар билан тил бириктириб, дўсти мушфиққа айланганлар. Олимхонга сўфийнинг қасд қилиши, мени ҳам Нав қалъасини жангсиз топшириб, Бухоро амири итоатига ўтишим мана шу эски сипоҳ амирлари ва кипчоқлар бошлиқларининг васваслари ва таълими билан бўлган. Ёмонликни ўзларига касб қилиб олган бу фирка фурсат пойлаб, сизнинг хонадонингизга куфрони неъмат қилиб, сизларни орадан кўтариб Талас мавзеида бўлган Ҳожибек авлодидан бировни келтириб хонлик тахтига ўтказмоқчи бўлиб юрибдилар. Бу фитнанинг олди олинмаса, ихтиёр лажоми қўлдан чиқиб кетади, шунда пушаймонликдан фойда бўлмайди. Шахзода Умархон деди: «Мен бу хабарни хонга маълум қиламан, нима буюрса шунга қараб амал қиламан». Тўлабой эса «давлатнинг хавфсизлиги шундаки, яқинларингиз ва хос сипоҳнинг сардорларини мен билан бирга амр қилсангиз токи шу кеча бориб ғаламисларни тутиб, бандга солайлик. Уларни тутиб олгандан сўнгра хон ҳукми билан таҳқиқ ва тергов қилиш мумкин. Сўзларим рост бўлса, муродга етасиз, илло ўлимга розиман», деб айтди. Хонзода Умарбек эса деди: «Ҳеч бир хиёнат зоҳир бўлмасдан улуғ амирлар ва эски хизматкорларни қандай қилиб бандга солиш мумкин? Улар рад қилсалар ва сенинг сўзларинг ҳақиқатга тўғри келмаса, Холик ва халқ олдида қайси юзим билан улардан узр сўрайман? Бу хатарли ишни хон рухсатисиз қандай

бажариш мумкин? Хонлар саройидаги эски ва янги улуглару амирлар ўртасидаги бундай иғво ва шикоятлар хон хузурида жуда кўп бўлган». Тўлабой айтдики: «Сизнинг чопарингиз бориб хон хузуридан ҳукми олиб қайтгунча бу муфсидлар сизга имкон бермайдилар, зеро, бу фитна оловини ёқиб юбориш учун улар узоқ вақтлар кечаларни машварат билан ўтказганлар. Агарда уларни йўқ қилиш ёки тутишга журъат қилмасангиз қуролланган хос яқинларингизни олиб, мен билан бирга махфий равишда, яширин йўллар билан хон хузурига шошилинг. Улар сизни қўлга олмагунча, кучлари заиф ва ноқислигича қолади. Менинг арзим қабул қулоғига етмаса еган нимаиким ҳаққи ўз зиммамдаги ишни бажардим, энди ихтиёр қўлингиздадир».

Бу учрашувдан сўнг Тўлабой ўз жойига қайтарилди. Умарбек ўз яқинлари ва сирдош *махрам*¹⁸⁹лари сардорларини талаб қилиб Тўлабой сўзларини уларга айтиб бериб, шу хусусда машварат бошлади. Умарбекнинг сардорлари ва яқинлари тажрибасизликларидан «эхтиёткорлик ёмон фикр», деган мақол мазмунига амал қилмасдан, душманни ҳақир деб билиб, чора ва тадбир ишлаб чиқишда журъат қилмадилар. Раҳматли Саъдий айтади:

*Сари чашма шояд гирифтан ба бел,
Чу пур шуд нашояд гирифтан ба нил.
Ҳазар кун зи ижмои камтар касе,
Ки аз қатра селоб дидам басе.*

[Булоқ бошини бир белкурак билан тозаласа бўлади,
Бирок у тўлиб кетса фил ёрдами билан ҳам тозалаб бўлмайди.
Заифларни бирлашишларидан эҳтиёт бўлгин,
Томчидан сел бўлиб, тошиб кетганини кўп кўрганман.]

Қилу қол ва саволу жавоб билан бир неча соатни ўтказиб, ҳеч бир амр ва қарорга келмай машваратни бошқа сафарга қолдириб

¹⁸⁹ Маҳрам – хос соҳчи, ходим ва хизматкор.

ҳар ким ўз қароргоҳига қайтди. Эртаси оммавий қабул ва кўринишдан кейин, барча амирлар келиб ўз кўшинларига қайтишлари билан Умарбекнинг хос яқинлари бир-бир унинг ҳузурда йиғилишиб, ўша муаммо устида яна машварат мажлисини туздилар. Кўпчилик «Фарғона давлатидан юз ўгириб Бухоро амирлари олдига борган, Ўратепа ҳокими кўлидан жанг ва ҳарб билан қўлимизга тушган шу одамнинг сўзига кириб, улуг амирлар ва эски хизматкорларни ҳеч бир хиёнат ва жиноят қилмасдан қайси далил ва асослар билан ҳибсга олиш мумкин!? Бундан ташқари бирор-бир сипоҳ бизга қарши чиқмаган, жанг ва уруш қилиб қочишга мажбур қилмагани боис, рост ёки ёлгонлиги аниқ бўлмаган хабардан ваҳимага тушиб (чиқиб кетадиган бўл-сак) кўрқув ва беномуслик бўйнимизга тушади.

Фараз қилдик, Тўлабойнинг сўзлари чин. Унда қарам ва зафар берувчига таваккал қилиб мудофаа ва муҳорабага киришамиз. Бироқ энг яхшиси бу хабардан ишончли бир киши билан хоннинг равшан замирига арз қилмоқ мақсадга мувофиқ. Хон нимаки буюрса ўшани бажаришимиз лозим. Бундай улуг ишларни ўзимизча қилмайлик. Умарбекка учинчи фикр, яъни хон ҳузурига бир ишончли кишини юбориш мақбул бўлди. Кечаси Абдулқаюм *тўқсобани* ўн нафар мулозимлари билан хабарни етказиши учун тайинланди.

Бироқ бу тадбир амалга ошмасдан олдин осий амирлар ва улар билан фитна ва фасодга ҳамфикр бўлиб, бирлашган ғалаёнчи эски сипоҳ учта гуруҳга бўлиниб, ўн минг нафарни Тошканд йўлини қўриқлаш учун юбориб, бир фавжини Раҳмонқулибек олиб Умарбек хос сипоҳи атрофини ўраб олди, бир гуруҳ Жумабой Қайтоқий ва Ирисқулибек раҳбарлигида хонзода ва унинг сардорларини қўлга тушириш учун раво бўлишди. Умарбекнинг хос сипоҳи ва ғалаёнчилар орасидаги масофа чорак фарсахдан ошмасди. Бироз қаршиликдан сўнг Умарбек ва унинг сардорлари қўлга олинди. Қочиб кетганларни шу ёвуқ атрофда жойлашган Раҳмонқули лашқари асирга олди. Шу ўлим жарлигидан ўзларини олиб қочганлар Тошканд йўлига чиқишлари билан посбонлар қўлига гирифтор бўлиб, бирор киши

қочиб кутулишга улгурмади. Ўша кеча Умарбек ва унинг беш юз нафардан ортиқ хос аскарлари ва мулозимларининг қўл ва оёқларига банд солиб, арава ва туяларга миндиртириб, сипоҳий ўраб олган ҳолда қўл ва сахро йўли билан салтанат пойтахти бўлмиш Хўқандга равона бўлдилар. Дарёни кечиб ўтиб, Чорбоғи туранғу¹⁹⁰ мавзеида тушдилар. Шу манзилда туриб илгарироқ шаҳар ичидаги ғайри шаръий деб топилган дарвеш ва сўфийларгаким, улар зикри бир нечта жойда китобхонларга берилган эди, *жарчи* жўнатиб ўзларининг носавоб ишларидан уларни хабардор қилдилар. Улар билан эртага кечаси тун ярим бўлиши билан ўз тарафдорлари билан келиб, олий саройга яқинроқ бир жойда пистирмада бекиниб туриб, кутиб туриш учун келишиб олдилар. «Агарда биз ҳийла ва тадбир билан қалъа ва олий саройни қўлга олсак, хушхабарини етказамиз. Мабодо тўп овози эшитилса ўша соати хон саройига хужум қилиб, хазина ва қасру саройни жанг ва куч билан босиб олишимиз керак. Шундан кейин келажакда қилинадиган ишлар устидан машварат қилиб, бош қотирамиз», деб айтдилар. Хабарчининг кетидан барча жамаот бўлиб қоронғу тушиши билан Хўқанд доруссалтанатига етиб келдилар. Ўшал вақтларда Хўқанд атрофи айлана хандақ билан ўраб олинмаган, ҳимоясиз ва мустаҳкам эмас эди. Улар осонгина шаҳарга кириб, икки гуруҳга бўлиндилар. Бир гуруҳ Жумабой Қайтоқий бошчилигида Ғозиёнлик йўли билан, иккинчи фавж Ирисқули ва Раҳмонқули амирлигида Мўйи муборак йўли билан шаҳарга кириб, иккала гуруҳ қалъа дарвозаси олдида учрашиб, бирлашишлари керак эди. Шаҳарнинг қўриқчи (горнизон) бошлиғи сипоҳнинг шаҳарга дохил бўлишидан хабар топиб, Жумабой Қайтоқий билан мулоқот қилиб, ундан бу кечки вақтда сипоҳнинг шаҳарга келиши сабабини сўради. У «биз хони ҳумоюн фармойиши билан Ўратепада асир тушганлар, Ўратепа ҳокимининг акаси Шукуралӣ тўқсоба ва бошқа аъёнларини ўзларимиз билан олиб келганмиз. Қалъа ичида уларни сақлаш учун қолдириб, бир неча кун сипоҳга

¹⁹⁰ Туранғу – толга ўхшати бир тур дарахт номи.

дам бериб Тошкандга қайтажакмиз», деган жавобни олди. Нодон бошлиқ бу ёлгонларга ишониб, ўз мақомига қайтиб кетди. Ғалаёнчи амирлар олий сарой атрофини ўраб олиб, қалъа посбонларидан дарвозаларни улар учун очишларини илтимос қилдилар. Қоровуллар улардан мунча кеч келганларини сабабини сўраганда, улар «Ўратепа ҳокимининг акаси Султонхўжани бошқа амирлари билан қўлга туширганимиз боис, амри олий мужиби билан қалъада қолдириб, бир неча кун лашкарга дам бериб, зудлик билан Тошкандга кетишимиз лозим», деб жавоб бердилар. Посбонлар улуғ амирлардан бундай жавобни эшитиб уларнинг макру хийла ва куфрони неъматларидан беҳабар, текшириб турмасдан, эҳтиётсизлик билан исёнчи амирларни қалъа ичига йўл бердилар. Уларнинг сони икки юз нафардан ошмайди, деб ўйлаган эдилар. Исён ва ғалаён аҳли ўз сардорлари билан қалъага кириб, дарвозаларни эгаллаб олдилар. Посбонлар бу ҳаракатларни кўриб, мудофаа ва муҳорабага киришдилар. Уларнинг тўфанглари овози барча сипоҳ аҳли ва исёнчилар билан ёрдам беришга ваъдалашган пистирмада мунтазир турган дарвешлар кулоғига ҳам етиб борди. Булар шариатга хилоф иш қилганлар бўлиб, аксарлари осий ва исёнчилар билан бирлашдилар. Хоин амирлар қалъадагиларга лашкар (гарнизон), шаҳар улуғлари ва раъиятнинг ёрдами етиб келмаслиги ва уларнинг ишлари чиппакка чиқмаслиги учун дарвешлар ва уларнинг ҳамтовоқларига минг нафар отлик бериб салтанат пойтахти бўлмиш Хўқанд шаҳрининг улуғлари ва аъёнларининг уй-жойларини талон-тарож ва хароб қилишни буюрдилар. Шаҳарнинг авбошлари ва фасод келтирувчи жоҳиллари ҳар томондан келиб, бу исёнчи жамоага қўшилиб ғалаён кўтариб, шаҳар ичида талончилик ва ёнгин ёқиш билан машғул бўлдилар. Қалъа мудофаачилари исёнчи сипоҳнинг бешдан бир қисмига ҳам тенг бўлмагани билан, ҳеч жойдан мадад ва кўмак олмасдан тонггача жонбозлик билан қаршилик кўрсатиб, мақтул ва мажруҳ бўлдилар. Қолганлари жанг ва урушдан чарчаб, ожиз ҳолда асирликка тушдилар. Исёнчи амир ва сипоҳларидан ҳам кўп киши ҳалок бўлди. Исёнчилар қалъа, ундаги қатта ўқ-дори,

озик-овқат ва хазинага эга бўлдилар. Дарвеш ва авбошу паст одамлар билан талончилик билан банд бўлган отлик сипоҳ эрталаб тонггача уламо, ашрофу акобир, тожирларнинг дўконларини талон-тарож, супургиси билан пок-покиза супуриб, бидъат сулук ва тариқатларни шариати шарифга қарши деб ҳукм қилган ва фатво чиқарган олимлар, фақиҳлар ва ҳокимларни тутиб олиб, минг хорлик ва зорлик билан ўлдириб, ул азизлар жасадаларини ит ва ҳайвонлар олдига ташладилар, йиртқичлик ва қонхўрликда, жафокорликда заррача паст келмадилар. Билим ва қурол эгалари яширин манзилларга қочиб, қутулганлар бу ўлкадан кўчиб хуфия бурчақларида ётдилар.

Исёнчиларнинг сардорлари Жумабой Қайтоқий, Ирисқули ва Раҳмонқули *жарчи* юбориб талон-тарож ва босқинни тўхтатишни буюриб, барчани саройга келиб салтанат хонадонидан бирор кишини ҳукмронликка сайлаб, ундан кейин бошқа ишлар билан машғул бўлишни маълум қилдилар. Исёнчи ва фитна аҳли талон-тарождан қўл тортиб, дор ул-аморада жамъ бўлдилар. Мажлисида ҳукмдор сайлаш масаласида ҳар хил таклиф ва мулоҳазалар илгари сурилди. Бир гуруҳ Шералибек ибн Ҳожибекни танладилар. Бошқа гуруҳ Олимхоннинг укаси Умарбекни сайлаш тарафдорлари эдилар. Иккала жамоа ҳам ўз даъволарини далил ва бурҳонлар билан асослаш учун ҳаракат қилардилар. Раҳмонқули *минг* тоифасидан бўлиб, қавми ва тобеларининг кўплиги ҳамда нотиклиги, сўзлашда барчадан чечанлиги билан ажралиб туриб, Фарғона хонлари ҳам аксаран *минг* тоифасидан бўлганидан у насабини уларга боғлаб, бундай яқинликдан сипоҳнинг бошқа сардорлари ичида кўпроқ эътибор ва ихтиёрга эга бўлганидан сўз жиловини қўлга олиб деди: «Шералибек мамлакатнинг бир чекасида яшаб, ҳукумат бошқарувининг феълу атворидан яхши баҳраманд бўлмаган, отаси ҳам ҳукуматга етмаган. Халқ орасида маъруф ва машхур эмас. Уни ҳеч ким билмайди. Бундан ташқари Шералибек узок жойда. Бир гуруҳ сипоҳ юбориб уни олиб келгунча ўн беш кун ўтади. Ишимиз эса ҳали субутга етмаган, мамлакатнинг бошқа ҳудудлари бегоналар қўлидадир. Шундай бир вақтда ҳукмдорсиз қолсак тўғри ва савобдан бўлмайди. Янги

сипоҳ тахти фармонида бўлган Олимхон бизга қарши лашкар тортса ҳолимиз хароб бўлар. Энг яхши ва маъкул иш бу Олимхоннинг укаси шаҳзода Умарбекни ўзимизга ҳукмрон қилиб сайласак. У хонзода, илму дониши билан машҳур ва маъруф бўлган. Фаргона халқи унинг эҳсон ва карамини кўп кўрган, ёрдамчи ва оркадошлари ҳам кўпдир. Агар уни хон қилиб танласак, ҳозирча биз билан бирга бўлмаган сардор ва амирларнинг баъзилари унга мойил бўлиб, бизга қарши чиқмасликлари мумкин. Уларнинг ўрталарида тарқоқлик ва қаршилик ҳам пайдо бўлиши аниқ. Бундан эса бизнинг ишимиз тараққий топиб, галабани қўлга киритиш осон кечади. Ҳукумат бошқаруви жиловини қўлимизга оламыз, Умарбекка эса салтанат ва ҳукумат номигагина берилади. Кундалик сарф-харажатини тайинлаб, бизга хайрихоҳ бўлганлардан посбон ва хизматига одамларни қўямиз. Бизнинг руҳсатимиз унинг ҳузури ва қабулига ҳеч ким киритилмайди. Қўлимизга тушган унинг яқинлари ва тобеларини ҳибсда яна ушлаб туриш керак. Бу ҳолатда Умарбек бизга ҳеч қаршилик кўрсата олмайди».

Бу фикр ва тадбир барча исёнчи ва галаёнчи амирларга маъкул тушди. Хонзодалар ичидан Умарбек ҳукмронлик ва хонлик учун сайланди. *Волий* ва ҳокимларни амалларидан олиб янгиларини тайинлаш борасида сўз кетганда Раҳмонкули деди: «Музофотларга ҳоким ва лашкарда амирларни алмаштириш ва тайинлаш бўйича сўрасангиз, менимча бироз кутишимизга тўғри келади. Вилоятлар ва амирликни ўзаро бўлиб олсак, Тошканд ва Туркистонда бўлган амир ва бошлиқларнинг адоват ва хусуматлари бизга нисбатан янада ошади, умидлари қўлдан тушиб, бизни синдириш ва интиқом олиш учун саъй ва ҳаракатлари янада ошиши мумкин. Олдимизда турган муҳим ишлар биздан сабр ва тоқатни талаб қилади, қистоқ ва шитоб бизга керак эмас, тафаккур ва мулоҳаза юритиш вожибдир. Элчилик тариқасида уларнинг ҳузурларига бир доно кишини юбориб, уларни ярашиш ва дўстликка чақирсак, ҳурматларини жойига қўйсак. Давлат ва миллатнинг муҳим ишларидан бўлмиш амал ва мансабларга тайинлаш ва олишда улар билан маслаҳат ва

машварат қилсак. Шунда душманлик дўстликка ва кўрқув яқинликка алмашиш бўлиши мумкин». Унинг сўзи шу ерга келганида мажлис аҳли Раҳмонқулининг фикр ва тadbирига қойил қолдилар.

Раҳмонқулибекнинг ишорати билан балоғат шиор бир мунший Умархон номидан марҳамат ва ваъдалар билан тўла бўлган бир даъватнома (истимолотнома) тартиб берди. Яна бир аҳднома исёнчи амирлар тарафидан тайёрланиб, унда иттифок, иттиҳод ва аҳду паймонлар ёздириб, таъзимга лойиқ бир эски Қуръон билан онт ичиб, китмир амирлар унга қўл қўйиб ўз мухрларини босдилар ва аҳли фитнанинг ишончли кишиларидан бўлмиш Абдулкарим *тўқсоба* орқали яширин тарзда Тошкандга юбордилар. Абдулкарим шиддат билан Тошкандга келиб у билан олдиндан таниш, дўстлик алоқаси бўлган амир ва вазирлар, қариндошлари билан учрашиб аҳдномани уларга кўрсатиб, уларни ишонтириш учун ўзи билан олиб келган Қуръони мажидни далил қилди ва шу Қуръон билан амирлар онт ичганларини айтиб, ҳийла ва васваса билан машғул бўлди. Фард:

*Агар инсон лаби талбис кушояд,
Ба шайтон роҳи хомўши намояд.*

[Одам агар ҳийлага қўл урса,
Шайтонга жим ўтиришдан бошқа чора қолмайди.]

Шу вақтда фитна аҳли ва қирриқ дарвешлар қўлидан ўша талон-тарож ва босқинчилик кечаси қочиб, мажруҳ ва оч-яланғоч, пиёда салтанат пойтахтидан Тошкандга етиб келган лашкар (гарнизон) ва бошқа қочоқлар Хўқандда содир бўлган фожиали воқеалардан сарой хизматчиларини хабардор қилдилар. Улар орқали Олимхон ҳам хабар топиб зудлик билан Тошкандга бўлган амиру вазирлар олий даргоҳга чақирилди. Кенгаш мажлисида лашкарнинг қолиши ёки ҳаракат қилиши, бу балонинг дафъи ҳақида маслаҳат уюштирилди. Ҳар хил таклиф ва мулоҳазалардан мажлис узоққа чўзилди. Охири мажлис аҳли

икки гуруҳга бўлинди. Садоқат сайқалидан кўкраклари ойнаси мусаффо бўлганлар айтдиларки, «Дашти Қипчоқ ва Туркистонда янги сипоҳ билан ислом шиорлари ва шарият аҳкомини жорий қилиш билан банд бўлган амир ва сардорлар Тошкандга чақирилсин. Зудлик билан Хўжандга бориб, у ердаги сипоҳни ҳам олиб, биргаликда хонаки душманлар жангига кириш лозим, зеро ички душманни йўқ қилиш барча ташқи ишлардан ҳам муҳимроқдир».

Мажлис аҳлидан юраклари мунофиқ марази ва куфрони неъматга асир бўлганлар айтдиларки, «бу ишда сусткашлик ва кечикиш асло тўғри эмас. Лашкар йиғишга ҳожат йўқ. Фатҳ ва нусрат лашкар ва сипоҳнинг кўп ёки камлигидан бўлмайди. Ҳумоюн хоннинг ихтиёри соясида бўлган шу сипоҳнинг кучи ҳам исёнчи амирлар билан олиб бориладиган барча мудофаа ва муҳораба ишларига етади. Карам ва зафар ато этгувчига таваккал қилиб, куч-қудрат ва шавкатлари ошмасдан зудлик билан душманга қарши бориш керак. Дашти Қипчоқ ва Туркистонда бўлган барча сипоҳ ва амиру сардорларни Тошкандга чақирсак, кўчманчи қабилалар буни лашкарнинг заифлиги ва чекиниши деб билиб, кўкқисдан кўзгалонга омма кўтарилиб кетиши мумкин. Бу эса улар билан насаб ва жинсиятда яқин бўлган Тошканд атрофидаги кўчманчи қозоқия тоифаларига ҳам таъсир қилиши мумкин. Натижада икки душман орасида қолиб кетамиз. Бу ноҳия ва мамлакатнинг кўчманчи аҳолиси ҳали ишончи бўлмаганидан лашкарнинг ярмини бу худудда қолдириб, қолганини Тошкандда жойлаштириш лозим. Қачон ва қаерда бизга мадад ва ёрдам керак бўлса Тошканддан сўраб оламиз».

Аксар умаро иккинчи гуруҳ фикрини маъқуллаши натижасида Дашти Қипчоқ ва Туркистонда бўлган сардор ва қўшин иккига бўлиниб, бир қисм у ерларнинг муҳофазати учун қолиши, иккинчи гуруҳ эса Тошкандга келиб туриши учун фармон берилди.

Олимхон давлатининг куёши ботиш чегарасига етиб, Аллоҳ хоҳиши Фарғона мамлакатининг аҳволини ўзгартириш ва айнишига

олиб келди. Аҳли мунофиқ кенгашига амал қилиб, тафаккур ва эҳтиёткорликни унутиб, айни шу кунларда керак бўладиган янги сипоҳни худудларни муҳофизати учун қолдириб, ўзидан узоқлаштирди. Рубоъи:

*Ҳар кас ки имону дину дунё талабид,
Бе бадрақои ҳазм ба манзил нарасид.
Ойнаи фикрро бизуд сайқали ҳазм,
То рӯйи мурод дар ў натвон дид.*

[Имон, дину дунё сўраган киши,
Етмайди агарда эҳтиёткорлик бўлмаса иши.
Фикр ойинасини эҳтиёт сайқал берилур,
Ва унда кўради ўз муродини киши.]

*Андешаи эҳтиёт ҳар кас ки накард,
Аз муҳликаи меҳнату хусрон нараҳид,
Гар қоидаи ҳазм карду мақсуд наёфт,
Маъзур ба назди аҳли дониш гардид.*

[Ким ўз эҳтиётини олдиндан қилмаса,
Меҳнат ва машаққатдан қутулмас ҳеч.
Эҳтиётини қилсаю мақсадга эришмаса,
Аҳли дониш олдида узри қабул бўлса ҳам кеч.]

Олимхон Тошкандда Саййидалибек ва Арслонбекни қолдириб, хизмати узангиси остида бўлган сипоҳ ҳамда Тошканд кўшинидан беш минг нафарини олиб исёнчи ва ғалаёнчиларга қарши Фарғона салтанатининг пойтахти сари равона бўлишга фармон берди. Кировчи қалъасига етиб келганида унинг ҳокими Хушвақт *додхоҳ* куфрони неъмат зоҳир қилиб, қалъа дарвозаларини ўз валинеъматига ёпиб ташлади. Жазо бериш ва интиқом олишга вақт йўқлигидан, жиловни Тилав тарафига буриб, Кандир давони этагида отдан тушди. Лашкар амирлари ва бошлиқлари билан қайси тарафдан юриш мақсадга мувофиқ

мазмунда кенгаш қилди. Баъзи намак ҳаққи ва қадрини билганлар «Хўжандга бориб, улуғ давлатхоҳлардан бўлмиш ҳокими Холиққулибекни лашкари билан олиб, бирга душманга қарши борсақ», деб айтдилар. «Душман кўшинидан беш баробар кам бўлган сипоҳ билан, тўғри ва текис йўлларни кўйиб, бу тоғ ва давонлар билан боришимиз ҳикматдан узоқдир».

Диёнат нуридан кўзлари баҳраманд бўлмаган бошқа жамоа эса душманлик уруғини диллари экинзорига экиб, дедилар: «Биз Ирисқулибекни катта лашкар билан келиб Хўжандни аҳду паймон билан қўлга киритишини, Холиққулини эса Хўқанд доруссалтанатига юборганини эшитганмиз». Бошқа бир мунофиқлар ҳам бу сўзлар чинлигини турли баҳоналар билан тасдиқлаш йўлига ўтдилар. Бу ғаразли сўзлардан Хўжанд сафари қолдирилиб, ул манзилдан шахзода Шохрухбекни барча аҳли байт, ҳарам ва мулозимлар билан Тошкандга қайтариб юбордилар.

Қор ва ёмғир шиддатидан Кандир давонидан лашкарни олиб ўтиш имкони бўлмади. Қизил кўприк дарасидаги йўл билан равона бўлиб, икки кун тошлоқ, тор ва будур йўллардан юра бошладилар. Тўплар ва ўқ-дори ва озик-овқат юклатилган от ва туялар йўл азоби ва қирчиллама совуқ шиддатидан юришдан қолганларида юкларини тушириб, кўмиб ташлаб юришни давом этдилар. Учинчи куни Бодом чашма¹⁹¹ мавзеида кўниб, ёмғир ва қор кўплигидан бу ерда бир кун дам олдилар. Шу вақтда ғаддор ва жафокор амир ва бошлиқлар тарафидан йўлни тўсишга маъмур бўлган Шодмонбек *қинчоқ* ва Муҳаммад Шарифбий *қурама* Олимхон лашкари олдини тўсиб, хужум қилишга қасд қилдилар. Олимхон лашкарини ўз жойида қолдириб, хос сипоҳидан беш юз нафар галабаходурларини олиб, сафларини ростлаб душманга ташланди. Душман сафини ёриб, шу жангда мардоналик додини берди. Лашкар Олимхондан шундай журъат ва шижоатни кўриб, улар ҳам кўкқисдан ҳамлага ўтиб, ул осий ва фожирлардан кўпларини ўлдириб, баъзиларини асирга олдилар. Қолганлари тоғ

¹⁹¹ Бодом чашма – Охангарон водийсида, Тошканд йўлидаги қишлоқ номи.

ичи ва ён атрофга тарқалиб, қочиб кетдилар. Хон лашкарини қувишдан тўхтатиб, ўз мақсад сари йўлга чиқишни буюрди. Юриш давомида тоғ йўлининг оғирлигидан кўпгина оту туя ва улов ҳаракатдан қолиб, ичи қора ва бедил аскарлардан баъзилари совуқ еб чарчашларини баҳона қилиб, хон узангисидан қочиб хорлик ва бадномлик водийси сари кетдилар. Лашкардан яна кўпчилик эса оту уловлари йўқлигидан ожиз қолиб, ҳамроҳликдан узрли сабабдан қолиб кетдилар. Уларга озиқ-овқат ва зарур бўлган нарсаларни бериб, кўрқут ва сардорлар тайинлаб, яна йўлни давом этдилар.

Тоғлар ичидан, дарё бўйлаб Туз конига олиб борадиган йўлдан юриб саҳрога чиқиб, конга бир фарсах қолган жойда қўш уриб, хон лашкарни кўрук ва санашдан ўтказишни буюрди. Хос амирлар ва сипоҳнинг жами озган ва ҳолдан тойган отлари билан беш юзу эллик нафарни ташкил қилди. Бу манзилда баъзи давлатхоҳлар арзга етказдиларки: «Ўратепа қалъасига, Маҳмудхўжа хузурига бориб, унинг мадади билан Хўжандни олиб, душманамиз билан уруш қилишимиз мақсадга мувофиқ кўринади, чунки бунча кам сипоҳ билан душман билан урушиш машаққат ва мушкул ишдир». Олимхон бунинг жавобида деди: «агарчи бу сўзлар ихлос ва садоқатдан айтилган бўлса ҳам, ҳаммият ва ору номус ҳали сарой мулозимлари сафидан жой олмаган, балки душманамиз мулозимларидан бўлган кишидан мадад сўрашга йўл бермайди». У гўёки мана бу фард мазмунига амал қилди:

*Хасро гардан ниҳам бе эътибори оварад,
Мурдан авлотар, ки дар бе эътибори зистан.*

[Душманга бўйин эгсам, эътиборсиз бўламан,
Эътиборсизликда яшашдан ўлган яхшироқ.]

Ҳиммат арбоблари номлари абадий бўлиши, яхшилик билан ном қолди-риб, яшашни хоҳлайдилар. Худо кўрсатмасин агарда бирор-бир шарманда-лик уларга тегса ўлимни яшашдан яхшироқ,

деб биладилар. Сизлардан ким эсон-омон қолишни истаса, ўйламасдан бу жарликдан чиқиб кетсин, мен сизлардан розиман. Мулку миллат, нусрат ва давлату ҳукумат учун ўзларингизни қанчалар ҳалокат ва хатарга солиб, ҳаққи намак ва валинеъматингизни риюя қилгансиз. Бу машаққатли сафарда ҳам сизлардан ҳар бирингиз шижоату мардликда яхши ном қолдирдингиз, мен сизларни бошқа ушлай олмайман. Қочиб кетиб, шарманда бўлишдан фойда йўқ, чунки қаерда бўлса ҳам кун битган бўлса ўлим эгасини топади. Ажал ва ўлим ҳақдир, ундан ҳазар қилиш ва кўркиш ярамайди. Мен сизлардан рози бўлганимдан сизлар ҳам мендан рози бўлинглар. Орангизда ўн икки йил ҳукмронлик қилдим. Имконга яраша ҳол-аҳволларингиздан хабардор бўлиб, иззатингизни сақладим. Бироқ мен ҳам бир ожиз бандаман, ўзимни беайб ва маъсум деб билмайман», деб сўзини якунланганида беихтиёр хоннинг кўзларидан ёш чиқиб, юзларига оқиб тушди. Сипоҳ ва амирлар ҳам йиғлашга тушиб, «фақир эдик давлатингиздан бой бўлдик, хор эдик, марҳаматингиздан азиз бўлдик. Бошқаларга ўхшаб биз ҳумоюн узангисидан қочиб, куфрони неъматни раво кўрмадик, ҳаётимиз борича давлат ва миллат душманлари билан жанг қиламиз. Биз кулларингиздан шариф хотирингизни жамъ тутинг, қаерга борсангиз соядек қадамингиз остидан жилмаймиз». Байт:

*Ё бо мурод бар сари гардун ниҳам пой,
Ё мардвор дар раҳи ҳиммат диҳам сар.*

[Ё мақсадим сари чарх устига кўйсам кадам,
Ёки ҳиммат майдонида мардлик билан бераман жон.]

Шундан кейин лашкариянинг отлари озиб тойгани ва бутунлай хароб ва ярамас ҳолатга келмаслиги учун, уруш куни яна керак бўлишини инobatга олиб ҳар куни озгина йўл юриб, уовларни боқишга қарор қилинди. Шундай қилиб секин-аста ва шошмасдан ҳаракат қилиб Сирдарёдаги Оқжар кечувига беш кун деганда етиб келиб, дарёдан ўтдилар. Ўша жойда доруссалтанат

раёиятидан бўлмиш бир неча нафар савдогарни учратиб, улардан назиятни сўраганларида улар арзга етказдиларки, «фитна ва исёнчилар, мулк ва давлат душманларининг қинғир ишларидан салтанат пойтахти аҳолиси ва Фарғона мулки раёияти бошларига бениҳоят ғам ва қайғу тушган. Фарғона халқи сиздан тўғри ва аниқ хабарлари йўқ. Агарда зоти хужаста сифат валинеъ-матимиздан огоҳлик топсалар бу мулк халқи қайтадан тирилиб, янгитдан хуружга келиб, бу тўлин ой доруссалтанат бўлмиш Хўқанд осмонида пайдо бўлиши билан, барча аҳоли, улуғлари билан фасодчилар ва ғалаёнчиларга ҳужум қилиб мадад бериш учун саъй ва ҳаракат қилишлари мумкин. Бироқ исёнчи амирлар сизга қарши тўрт атрофда катта қўшинни жойлаштириб, сизни кутиб туришган».

Бу хабарни эшитиб шул савдогарларни инъом ва сийловлардан баҳраманд қилиб рухсат бердилар. Хон ўз яқинлари билан душманга билдирмасдан пойтахтга кириб бориб, аҳоли ёрдами билан душманга қарши жанг қилишга қарор қилдилар. Улар кечаси йўл юриб, кундуз куни шомгача бирор жойда яшириниб, учинчи куни бир тепалик орқасида жойлашганларида, такдирнинг ўйини, бахтга қарши тасодифан бир неча душман ўша тепаликка чиқиб унинг орқасида сипоҳни кўриб, тез отлари жilовини орқага буриб, қочдилар. Шу заҳоти уларнинг орқаларидан бир неча *баҳодирлар* от қўйиб қувганларида уч нафарининг отига ўқ тегиб, отдан йиқилдилар. Уларни асирга олдилар. Қолганлари қочиб кетишди. Чарчаган ва озган отлар билан уларни қувиш қийин бўлди. Ўша учта бандини Олимхон ҳузурига олиб келдилар. Тергов ва таҳқиқлардан кейин маълум бўлдики, булар исёнчи Ирисқулибек лашкардан эканлар. Булар сардорлари амрига мувофиқ лочин, қирғий ва овчи итлар билан овга чиккан эканлар. Уларнинг лашкаргоҳлари Олимхон қароргоҳининг ўнг кўлида, уч фарсах нарида жойлашган экан. Олимхон бундан хабардор бўлгач, агар қочганлар душман лашкарига хабар берсалар улар пойтахт йўлини тўсишларини, уруш воқеъ бўлиб қолса бу камсонли сипоҳ ва озгин отлар билан оғир ва машаққатли назиятга тушиш

мумкинлигини фаҳмлади. Хон сипоҳи билан доруссалтанат сари равона бўлди.

Олимхон сипоҳидан қутулиб қочиб кетган исёнчилар лашкаргоҳига етиб келиб, бўлган можаро суратини фитнагар Ирискулибекка айтиб бердилар. Ул бедиенат ва неъматга куфр келтирган ўз лашкарини иккига бўлиб, бирини олдига ва иккинчисини ўзи билан олиб юриш қилди. Ҳозир Ҳамичбий (*Ҳамичбий?*) номи билан машхур бўлган Шаҳмастбек қишлоғи яқинида, исёнчи қўшиндан икки минг нафари етиб келиб, Олимхон қўшинини йўлини тўсдилар. Бу ҳолатни Олимхон кўриб, суҳандонлик билан шухрат қозонган Абдуллоҳ *додхоҳ*ни ғалаёнчиларга панд ва насиҳат бериш учун юборди. Фармони олий амрига мувофиқ Абдуллоҳ *додхоҳ* уларнинг орасига жўнаб, ёқимли таржимон тили билан ваъзини бошлаб, исёнчиларни ёмон ахлоқ ва ёмон амал, бевафолик, ҳақни унутмаслик ва куфронини неъматдан тўхтатиб, оқибатларидан уларни огоҳ қилмоқчи бўлди.

Уларга бу хонадон вакилларида олдин ва ҳозир қанча яхшилик етганини айтиб, тўғри йўл ва имонга даъват этди, фойда бермади «Кимни Аллоҳ адаштириб қўйса, унинг учун бирон ҳидоят қилгувчи бўлмас. (Аллоҳ) ундайларни ўз тугёнларида адашиб-улоқиб юрган ҳолларида тарк қилур»¹⁹².

Амри маъруф ва қайтариш ўрнига бахти қаро жамодан бу насиҳатчини милтиқ билан отиб ташламоқчи эдилар. Абдуллоҳ *додхоҳ* бу ҳаракатлардан хабар топиб, Олимхон ҳузурига қайтиб келди. Шижоатни касб этган хон сипоҳини жангга ва номусларини кўриқламоққа тарғиб ва ташвиқ қилди. Баланд овозда такбир айтиб, шу оғир кунда у билан бирга бўлган вафодор ва диёнатли сипоҳи билан жанг маъракасига юзланди. Икки тарафдан ҳам жанг олови баланд ёнди. Икки соатдан кейин Олимхон сипоҳининг ҳужуми, оташ сочувчи тўфанг ўқлари ва қилич зарбидан ул фитна солувчи қавм хорлик тупроғига тубан йиқилиб, бир қисми қочиб кетди. Диёнат ва инсоф ёрлардан ҳам бир юзу етмиш киши шаҳодат даражасига мушарраф бўлди.

¹⁹² Куръони карим, 7.136.

Олимхон қолган сипоҳини қувишдан тўхтатиб, аста-секин доруссалтанат тарафига ҳаракат қила бошлади.

Олимхон ҳали бир фарсах йўл юрмасдан бадбахт Ирисқули икки мингдан ортиқ отлик лашқари билан келиб, ўз валинеъмат билан урушиш учун мусобақага киришди. Хон ҳукмига биноан сипоҳ отлардан тушиб, учта сафда ростланиб аҳли фитна ҳамласига қарши турдилар ва тўфанглардан тўхтовсиз ўқ отиб, баъзиларни ерга тикиб қўйдилар. Бахти қайтганлар фавжи бирор ишни қойиллатиб бажармаганларидан, ўз аскарлари қошига қайтдилар. Исёнчилар сардорлари сипоҳларини бир неча гуруҳга бўлдилар ва тўрт тарафдан ҳужумга ўтдилар. Вафо ўрмонининг шерлари, сидқ ва сафо гуруҳининг аъзолари имкон борича мудофаа ва муҳорабага қўшиш қилиб, исёнчилар ва бадбахтлардан катта қисмини ўлдирдилар, қолганларини ҳам йўқ қилишга ҳаракат қилардилар. Зафар ғайб пардасидан дину давлат валийларига қарийиб чехрасини кўрсатмоқчи эди, бироқ азалий тақдир бошқача экан, шунча шижоат ва жасорат фойда бермади. Қазодан бир ўқ Қамбар деган бир қипчоқнинг милтиғидан отилиб хони олижанобнинг кинасиз кўкракига тегди. У ёнбошлаб ерга йиқилиб тушиб, жонини жон бергувчига берди. Раҳматуллоҳ *парвоначи* мазлум хонни ердан кўтариб, кучоғига босди. Олимхоннинг аксар сипоҳилари мақтул ва мажруҳ бўлиб, юз нафардан кам қолдилар. Улар хон атрофини ўраб олиб, исёнчилар бошлиғига «биздан бир тан тирик қолса ҳам хонни сизларга бермайди», деб қатъий айтдилар. «Агарда хон жасадини сўрамасаларинг биз жангни тўхтатамиз, ўликни олиб бориб аждодлари қабристонида дафн этамиз. Шундан сўнг замона хони нимани буюрса фармонига итоат қиламиз», деб айтдилар. Иккала тараф ҳам жангни тўхтатдилар. Вафо аҳлидан икки нафар ва золимлардан ўнг киши бу воқеани Хўқанд доруссалтанатига етказиш учун равона бўлдилар. Тез фурсатда бу мотам хабари Умархон ва итлар қулоғига етиб борди. Катта ва кичик ичидан дод-фарёд овози фалакка кўтарилди. Уламо ва ақобир, ёшу қаридан катта бир гуруҳ амири кабир ва хони беназир жанозасини истиқболи учун Хўқанд шаҳридан ташқарига

чикдилар. Олимхон жасадини бир зарнигор аравага ортиб, улуғ аждодлари кўмилган мазорига олиб келиб, жаноза намозини адо этиб, кўмдилар. Амири мазкур шаҳодати муносабати билан ўша давр фозиллари марсия ва таърихлар битиб, дурлар сайқал бериб, шеърлар ёзганлар. Улар жумласидан бир таърих билан кифоят қилинди. Таърих:

*Ҳотифе гуфт соли машади ў,
«Шаҳри Хўқанд» рўйи меҳр нади¹⁹³.*

[Бир хотиф унинг шаҳодат йилини,
«Шаҳри Хўқанд» меҳр юзини кўрмади, деб айтди.]

Ҳиммат, шижоат ва саховатда, лашкар тарбиясида бурунги хонлардан сабоқ бериш сўзини ютиб олган эди. Унинг ҳукумати даврида янги қонда ва қонунлар, янги тартиб ва одатлар жорий қилинди. Жумладан у тўп қўйувчи, милтиқсоз ва борут (порох) ишлаб чиқарувчи усталарни олиб келиб, йигирма минг янги сипоҳни ёв-яроғ ва милтиқ билан қуроллаб, тонгдан кечгача ўзининг эҳсон дастурхонидан уларга ҳақ берарди. Бундан ташқари эски сипоҳдан ўттиз минг аскар совуқ қурол ва ёв-яроғ билан унинг хизматида эдилар. Ҳарбий юришлар пайти ва зарурат тушганда юз минг лашкарни жамлаши мумкин эди. Баъзан гавҳар сочувчи тилидан шундай сўзлар томардики, «бу кичик мамлакат, яъни Фарғона, Бухоро ва Хоразм бир нечта хонни сиғдира олмайди. Бу вилоятларнинг хонлари ва амирлари ораларидан бир нафарни улуглик ва раҳбарликка танлаб, иттифок билан ҳукумат тузишлари лозим». Бу фикр ва мулоҳазалардан тўла мактубларни ёзиб у қўшни хонлар ва умароларга юбориб, уларни иттифок ва бирлашишга даъват қилар эди. Хоразм хони бу таклифларни қабул қилиб, Бухоро амиридан ҳали жавоб келмасдан, умри бу мақсадларини рўёбга чиқариш учун унга вафо қилмади. Олимхон яна ҳалол касб билан ризқи рўзи

¹⁹³ Таърих абжад ҳисоби билан 1225/1810 йилни беради.

тополмай ожиз қолган етимлар, нобинолар, қария ва боқувчисиз қолганларга егулик, кийим-кечакларини хазинадан, хонлик ошхонасидан тайинлаган эди. Сог-саломат гадо ва тиланчиларни бу ишларидан манъ этиб, ҳалол ишлашга буюрди. Фирибгар ва ёлғончи (сохта) саййид ва сўфийларнинг юриш-туришлари ва умр ўтказиши шариат қоидалари ва миллатнинг удумларига тўғри келмагани боис иззат ва икромли уламо ҳамда ҳурматли фақиҳларнинг фатволари орқали манъ этди. У айтар эди: «Иззат ва мартаба талаб қилган киши, осойишталик ва айш-ишрат (ҳаловат) истаса, ҳукумат ва салтанат пиллапоясига қадам қўймасин. Ул икки нарса бу икки нарса билан келишмайди». Яна дерди: «Ким меҳнат ва машаққат ўрнига озодликни ихтиёр қилса, ёлғизлик ва кимсасиз бурчагига борсин». Дерди: «Ҳиммат арбоблари ранж ва азобнинг юкини тортишлари лозим, хатар ва балолардан андиша қилиш керак эмас». Дердики: «Хон ва султонлар ахволларидан хабарсиз бўлган кишилар, тасаввур қиладиларки, барча ноз-неъмат ва лаззатли нарсалар улар учун доим тайёр, улар ҳамиша роҳат ва хурсандчиликда вақтларини ўтказдилар. Бу хом ҳаёлдир. Барча одамлар кундалик ризқ-рўзиларини ўйлаб юрсалар-да, аммо улар олам халқи ғамини еб юрадилар».

Олимхондан яхши бинолар ва жорий хайриялар кўп қолган. Жумладан Мир мадрасаси, ҳозир ҳам мавжуд бўлган Олти ариқ қасабаси. Олимхон мулкнинг муҳим ишлари ва молия вазиятидан барча арзимас ва йирик ишлар билан яхши хабардор эди. Ҳоким ва уммоллари халқдан бож, хирож, закот ва ушрларидан, шаръий ва урфий расму русумлардан бир фулус ёки бир дона кўп ололмасдилар. Унинг осойишта ва тинч замонида бирор-бир зўрни камзўрга зулм ва ситам қилишга йўл қўйилмасди. Мамлакатида, саҳро ва ўлкаларида, тоғу адирларида барча мусофир ва маҳаллий аҳоли, босқинчи, йўлтўсар, ерли ва ажнаби ўғрилاردан ҳимояланган ва қўриқланган бўлди. Ҳиммат ва шижоат, саховат, адолат ва сиёсатда ҳеч қандай камчилиги бўлмаган. Зоти шарифи яхши фазилатлар билан безалган, мақтовга арзигулик хислатларнинг манбаи эди. Ҳукумати муддати ўн икки йилу уч ойу ўн етти кун

бўлиб, 38 йил умр кўрган. Ундан тожу тахтни зеб берувчи учта ўғил қолган эди. Биринчиси Шохрухбек, иккинчиси *Атолиқбек* деб аталган Иброҳимбек ва учинчиси Муродбек. Бир киз ҳам ёдгор қолган¹⁹⁴. Шохрухбек падари бузрукворининг фожиали воқеасидан сўнг ҳеч қанча вақт ўтмасдан исёнчи амирлар ҳаракатлари билан ўн саккиз ёшида шаҳидлик иззатига етди. Ундан ҳам учта фаррух сийратли ўғил: Ҳайдарбек, Саримсоқбек ва Каттабек ҳамда бир киз қолган эди. Уларнинг зикри, Худо хоҳласа ўз маҳалида ёзилади.

УМАРХОН ИБН НАРБОТУР ЛАҚАБЛИ АБДУЛҚАЮМХОН САЛТАНАТИ НАВБАТИНИНГ ЗИКРИ

1225/1810 йили Умархон жаҳонбонийлик тахти ва хонлик маснадига қадам қўйиб, адл ва адолатпарварликка қиём қилди¹⁹⁵. Атрофдаги хонлар унинг қутлови учун ҳузурига мактуб ва элчиларни дўстлик ва бирлик учун юборардилар.

Ҳукумат ва давлат Умархонга қарор топиши билан, Фарғонанинг кўчманчиларидан қипчоқия қабиласиким, бу мамлакатнинг исёнчи ва бузғунчилари бўлиб, фитна ва фасод, талон-тарожлик ва харобаликка сабаб эдилар, Олимхон даврида эски қабих ҳаракатлари ва қитмирлик одатларини қилишга журъат ва жасорат қилолмай, энди уни шаҳидлик даражасига етказиб, ҳадиксираб ва андишада эдиларки, агарда сипоҳи жадид амирлари лашқари билан доруссалтанатга етиб келсалар, Умархон билан бирлашганда, Умархон куч ва истиқлол топиб, мулк ва лашқария ишларини батамом бизларнинг бошқарув ва итоат қўлимиздан олади ва биздан интиқом олиши мумкин. Шу

¹⁹⁴ Аслида учта киз қолган: Ойямхон, Улуғхон ва Офтобхон. Улуғхон Мадалихонга эрга теккан, бироқ болалари бўлмаган. Офтобхон Саййидхонхўжа Ахрорийга эрга теккан ва уларнинг Ҳомидхонхўжа, Хўжабекхўжа ва Қамархонхўжа исмли ўғиллари бўлган.

¹⁹⁵ Умархон 1200 йил 19- муҳаррам/1785 йил 22 ноябрда оламга келган.

фикр ва хаёлда ҳийла ва тadbир йўлини қидириб, сипоҳи жаидидани тарқатиб, исён ва ғалаёнда улар билан бирга ва ёр бўлмаган сардор ва амирларини Умархонга яқинлаштирмасликка қарор қилдилар. Бир сўз ва бир дил бўлиб улар Умархон ҳузурига келиб арз қилдиларки, Олимхон бурунги хонларнинг қоида ва қонунларига барҳам бериб, янги низом, тартиб ва қоидаларни жорий қилиб, янги сипоҳ тузган эди. Самимий хизматкорлари ва қадимий давлатхоҳлари ундан хафа ва қўнғиллари синиб, қилмишига яраша кўрмоқчи бўлганини кўрди. Энди Олимхон қолдирилган барча расму русум, бутунлай бекор қилиниши лозим, токи бу давлатнинг хизматкорлари ва давлатхоҳлари валинеъматлари неъматни шукрини бажо келтириб, мулқу миллат, давлату ҳукумат манфаатини кўриқлаш ва зарарини дафъ қилмоқ учун ўз жонларини аямасинлар.

Умархон бу сўзлар замирида гурур ва хиёнат борлигини билар эди. Бироқ ҳали унда фурсат, қудрат ва тарафдорлари йўқ эди. Улар Умархонни мажбурлаб куйидаги мазмунда фармон олдиларки, қайси бир шаҳар ва музофотда лашқари жаидид бўлса, улар хон хизматидан озод қилинади, қурол ва ёв-яроғларини шул вилоят кўрхонасига топшириб қайси томонга хоҳласалар кетишлари мумкин. Бу ҳукм чаққон чопар ва хабарчилар орқали Фаргонанинг барча ҳудуд ва бўйсунувчиларига тарқатилиб, сипоҳи жаидиднинг амир ва сардорларига ҳам етиб борди. Улар эсанкириб, ҳайратга тушдиларки, қандай қилиб хони ҳумоюн бу фармонга имзо қўйибди. Ночор ва ноилож ҳарбий қурол ва аслаҳаларини турган музофот хазинасига топшириб, кўпчилик ўз ватанларига қайтдилар. Олимхон ўз ҳукумати даврида бир неча йиллар заҳмат чекиб, кўп сарфу харажатлар қилиб вилоятнинг атрофу томони, Афғонистон, Бадахшон, Кўхистон ва бошқа жойлардан йигирма минг *баҳодир*ни йигиб, тарбият қилиб, қуроллантириб, душманга қарши курашиш, ўқ отиш маҳоратларини ошириб қўйган эди. Қисқа вақтда шундай қўшин тарқалиб паришон бўлди. Келажакда шундай сипоҳни йиғмоқчи бўлсалар ҳам, кўп вақт ва катта харажат керак бўлиб қоларди. Сипоҳи жаидидан баъзи амир ва сардорлари Зухур *девоубеги*,

Раҳматуллоҳ парвоначи, Абду Қадим додхоҳ, Махмуд додхоҳлар хон марҳаматига умид боғлаб, озгина хос қўшинлари билан салтанат пойтахтига келиб хон кўриниши шарафига мушарраф бўлдилар. Осойиш ва амният топиб улар шаҳардаги вазиятни билиб олдилар. Бу фармон ва ҳукм хоннинг ирода ва хоҳиши билан эмас, балким исён ва галаён арбобларининг макру хийлалари билан содир бўлганидан хабар топдилар.

Улар яширин ва махфий тарзда тарқалиб кетган қўшинни жамлашга тушдилар. Икки минг киши уларнинг байроғлари соясида йиғилди. Доруссалтанат бўлмиш Хўқанд шаҳрининг улуғлари ва уламолари билан, аҳли исён ва бузгунчиларнинг амир ва бошлиқларини ўртадан кўтариб, ҳукумат ихтиёрини Умархон иқтидори ва истиқлоли қўлига бериш, шахид Олимхон қотилларидан ўч олиб, мамлакат юзини душманларнинг нопок ўлаксаларидан тозалаш учун зимдан иттифоқ туздилар.

Бузгунчи ва фитначиларнинг амирларидан Ирисқули, Жумабой Қайтоқий, Мўминбек ва бошқалар ҳам фурсат пойлаб, Умархон ва унинг кундан кунга кўпайиб бораётган давлатхоҳларини ўлдириб, Ҳожибек авлодларидан бирор гўдакни салтанат тахтига қўйдириб, унинг ёшлигидан фойдаланиб, давлат ва амирлик ишларини бузгунчилар ўз қўлларида сақламоқчи эдилар. Раҳмонқулибек бу режадан норози бўлиб, уларга қарши чиқиб Умархон ва унинг давлатхоҳларига бу асрорни махфий тарзда билгизди.

Умархон тарфдорлари салом ва кўруниш вақтида олий саройга кийимлари остидан зирих кийиб, қуроланган ва тайёр ҳолда келадиган бўлишди. Бир куни саройга келиб, улар тасодифан исёнчи амирлардан Ирисқули, Жумабой Қайтоқий ва Мўминбекни озгина сипоҳилари билан кўриб, ўз тарафдорларига ишорат қилдиларки, бундай қулай пайт бошқа муяссар бўлмайди ва фурсат ганиматдир, бундай мавридни қўлдан бериш керак эмас. Бузгунчилар ҳам буни пайқаб, бир баҳона билан бу ўлим жарлигидан чиқиб қутулмоққа ҳаракат қилдилар. Вафо ўрмонининг арслонлари қўққисдан уларга ҳужум қилиб, Раҳмонқулибекдан ташқари ул бевафо ва куфрони неъмат

қилганлардан бирор кишини тирик қолдирмай, ўлдирдилар. Тез-юрар чопарлар юбориб, мамлакатнинг қаерида исёнчиларнинг тарафдорлари бўлса, топиб бандга олиб, олий саройга келтириш учун фармон бердилар. Хўқанд доруссалтанатининг турли жой ва маҳалларидан кўп бузғунчилар тутиб олиб келинди. Олимхонга ўк тегиб шаҳид бўлган урушда қатнашганларни бошқалар ибрати учун бошларини кесдилар. Бу гуруҳ ичидан Олимхони фирдавс маконни милтиғи ўқи билан шаҳид қилган Қанбар қипчоқ ҳам топилди ва у оғир азоб-уқубатлар билан ўлдирилиб, жасадини ерга, йирткичларга ем учун ташлаб юбордилар. Рубоъи:

*Мабош эмину гофил з-интиқоми қазо,
Ту ҳар чи неку баде мекуни жазо дорад.
Сарат бурид ба хокат фиканд, хунат рехт,
Ҳанўз ҳаққи намак бо ту корҳо дорад.*

[Қазою қадарнинг интиқомидан гофил бўлма,
Нима яхшилик ва ёмонлик қилсанг жазоси бор.
Бошинг кесиб ерга ташлаб, қонинг тўксалар ҳам,
Туз ҳаққини сенга ҳали ҳам иши бор.]

Шайтонга ўхшаган бу жамоадан кўпчилик ўзларининг ёмон амалларига яраша жазо олдилар.

Бу ишлардан фориг бўлгач, амирлар, ҳокимлар, барча зодагонлар доруссалтанатга келиб, қурултойда Умархонни эски расму-русум ва таомил бўйича оқ қигизга ўтиргизиб, бир гўшасини улуғ уламолар, иккинчи қулогини умаро ва вузаро, учинчи гўшасини қавмлар бошлиқлари, тўртинчи бурчагини омманинг улуғлари олиб, тахтга кўтариб қўйдилар. Уни қутлаб ва табриклаб, амир ул-муслимийн деб, атадилар. Умархоннинг иккинчи бор тахтга кўтарилиши муносабатига замона шоирлари қасида ва таърихлар ёзгандилар. Улардан бир байт билан қаноатландик:

*Чу бар сарири адолат нишаст ҳазрати хон,
Дабири ақл рақам зад «Умар ба адл нишаст»¹⁹⁶.*

[Ҳазрати хон адолат тахтига ўтирганда,
Ақл дабири деди: «Умар адл тахтига ўтирди».]

Шоҳи *парвоначи* Марғинонийни *қўшунбегилик* билан тақдирлади. Ражаб *девонбеги* Тошканд *волийси* этиб тайинланди ва унга саккиз минг сипоҳ бериб, Туркистон ва Дашти қипчоқ музофотларини, ул атрофдаги кўчманчи тоифалари билан итоатга киргишиш учун буйруқ берди. У ердаги тоифалардан баъзилари Олимхон ҳукмронлиги замонида унинг тобелигига кириб, баъзилари замона инқилоби ва Фарғонадаги ағдар-тўнтар воқеалари натижасида итоатга киритилмаган эдилар. Ражаб *девонбеги* зудлик билан бу амр ижроси учун чиқиб кетди.

Шу вақтларда Маҳмудхўжа *девонбегиким*, амир Ҳайдар Бухорий тарафидан Ўратепа ва унинг музофотига ҳоким этиб, тайинланган эди, Хўқанд доруссалтанатига биродари Султонхўжани кўп ҳадялар ва тансуқот билан юбориб итоат ва ихлосини зоҳир қилди. Султонхўжа амирлар ва вазирлар воситачиликлари билан амир ал-муслимийн саройида қабул қилиниб, хусравона марҳаматлар ва чексиз ардоқлар билан баҳраманд ва мамнун бўлиб, бир неча кун пойтахтда истиқомат қилиб, кетишга рухсат олди. Маъсумхўжа Ҳакимхўжа ўғли *шайх ул-исломни* ёрлик ҳамда Маҳмудхўжа учун берилган хос кийим билан Ўратепага Умархон номидан хутба ўқиш учун юборилди. Улар йўл ва масофаларни босиб ўтиб, Ўратепага яқин келганларида Маҳмудхўжа Оксу мавзенигача истиқболга чиқиб, катта иззат ва ҳурмат билан шаҳарга олиб келиниб, манзилига жойлаштирди. Жума кунини шу ўлканинг хатиблари хутбани Умархон номи билан зеб-зийнат бердилар. *Шайх ул-ислом* Маъсумхўжа ибн Ҳакимхўжани катта ҳурмат ва кўп ҳадялар билан пойтахтга қайтардилар.

¹⁹⁶ Таърих моддаси 1225/1810 йилни беради.

Бу хабар амири Бухоро қулоғига етиб боргани билан, у Ўратепани қайта қўлга кирғизиш ва Маҳмудхўжадан ўч олиш учун катта ва саноксиз қўшин билан юриш бошлади. Маҳмудхўжа ҳам Бухоро амири юришидан огоҳ бўлиб, тезжорар бир чопарни бахтиёр амир ал-муслимийн саройи шавкат мадорига юборди. Чопар ҳам жуда тез доруссалтанат бўлмиш Хўқандга етиб келиб, сарой яқинларига ахвол ва ҳолатдан ахборот берди. Хабар улар орқали хон қулоғига етиб бориб, отланиш учун лашкарига фармон берди. Аллоҳ инояти билан соати масъудда зафар насабли узангига оёқ қўйиб, Ўратепа сари Бухоро лашкари дафъи учун Умархон йўлга чиқди. Қўшин манзил ва масофалар босиб келиб, Қизили қишлоғини чодир ва ўтовлари шу ер-жойни рангли ва гулистонига айлантirdилар. Ўратепа ҳокими Маҳмудхўжа сипоҳининг улуғлари ва рабиятнинг ашрофлари билан олий боргоҳга келиб, мулоқот шарафига мушарраф бўлди. Эртаси бу ердан ҳам силжиб Чақир работини лашкаргоҳга айлантirdилар. Бу ерда жосуслар хабар бердиларки, Бухоро амири ўз лашкари билан Зомин қалъасидан чиқиб, Бухорога қайтди. Бу хабарни аниқлаш ва текшириш учун бир гуруҳ сипоҳни сардори билан юбордилар. Уларнинг кетидан лашкар ҳам сафларини ростлаб, маймана қанотига Абулқосимбек *оталиқ*¹⁹⁷, майсара қанотига Саййидқули *бекларбеги*¹⁹⁸ни тайинлаиб, лашкарнинг қалби эса амир ал-муслимийн вужуди билан зийнат топиб, катта жамоат бўлиб равона бўлишди.

Лашкарнинг етакчиси Зомин қалъасига етганда у ерда Бухоро лашкаридан қолдирилган баъзе лаш-луш ва ташландиқлардан бошқа бирор-бир тирик жон йўқ эди. Буни амир ал-муслимийнга билгиздилар. Амирлардан баъзилари буни ҳарбий бир хийла деб билиб лашкардан учта катта фавжни ажратиб Саййидқули *бекларбеги*, Абулқосим *оталиқ*

¹⁹⁷ Атолик/Оталиқ – тахт эгаси ёки ворисининг ота ўрнидаги маслаҳатчиси, мураббийси (регент). У(лар) давлатда энг кучли бўлган қабила бошлиқлари ёки ижтимоий табақа вакиллари билан тайинланган.

¹⁹⁸ Бекларбеги – бекларнинг беги. Шарафли ҳарбий унвон. Амир ал-умаро унвони билан тенг бўлган.

ва Ўратепа ҳокими Маҳмудхўжа тахти фармонликлариди юбордилар. Улар икки манзилгача олдинга юриб бухорийлардан бирор-бир нишон ҳам топмай, қайтдилар. Аҳволни маълум қилдилар. Амир ал-муслимийн шу маконда лашкарга дам бериб, Ўратепа сари юрди. Бу ернинг ҳокими Маҳмудхўжа икки кун амир ал-муслимийн ва лашкар аҳлига яхши зиёфатлар бериб, ёқимли хизматлар кўрсатди. Маҳмудхўжа ва Ўратепа улугларига хусравона марҳаматлар тегиб, улар иззатли мансаблар билан тақдирландилар. Умархон бу ердан туриб илтифот ва кўним лутфи соясини Хўжанд аҳолиси бошига ёйди, бу ноҳия уламолари ва улугларини шоҳона меҳрибончиликлари билан хурсанд ва шодмон қилиб, бир кун бу ерда кўним топиб эртаси кўчиш нагорасини чалиб, доруссалтанат сари юзланди. Манзил ва масофаларни босиб, фирузлик ва нусрат билан ўз давлатхонасига кириб ором топди.

Шу вақтда хони олийшон фармойиши билан мухтарам муъин уддин ал-ислом, халифайи расули аном, аъло ҳазрат султон Маҳмудхон жаннатмакон номига фасоҳат рақамли муншийлар ихлос баён этувчи бир нома ёздиртириб, элчи ҳожи Мир Қурбон орқали хилофат маркази Истамбулга юборилди.

Юқорида эслатилган эдики, Ражаб *қўшунбеги* хумоюн хон ҳукми билан Тошканд ҳукуматига номзод бўлиб, Дашти Қипчок ва Туркистонга бориб, бу ўлкадаги кўчманчи итоатсиз тоифалар ва қабилаларни босиб олиб, забт ва итоатга киргизиши лозим эди. У бу музофотга келиб, бир қанча қалъа ва ноҳияларни босиб олиб, аксар кўчманчи тоифаларни итоат ва тобелик доирасига киритилди.

Босқинчилик ва контўқишлар билан шуҳрат топган баъзи кўчманчи жамоалар қилган жиноят ва қилмишларининг жазоси яқинлигидан қочиб, кўрқувдан Чотқол тоғлари орасига бориб яширинган эдилар. Бу тоғлик жойлар ёз палласида Фарғона ва Туркистон халқининг чорвалари ва моллари учун ўтлоқ жойи ва яйловлари эди. Мана шу жойлар хор гуруҳининг қўлларига ўтиб, бу ўлкадаги аёллар ва чорва эгаларининг нола ва фиғонлари

осмонга кўтарилган эди. Бу ноҳияларнинг баъзи ҳокимлари аризалар билан хон саройига мурожаат қилиб, аҳволни билдирганларида Абдулазим *тўпчи*¹⁹⁹ ҳамда Чуст ва Косон ҳокими Юсуфалихўжаким, тоғ сафари ва тўп отишда катта маҳоратлари бор эди, катта сипоҳ билан зўравонликни ўзларига касб қилган бу кўчманчи жамоасидан етаётган балони дафъ қилиш учун маъмур бўлиб, юборилди. Улар Сирдарёдан кечиб ўтиб, Қамиш кўрғон мавзеида кўним топдилар. Лашкар амирлари кенгаш мажлисида шундай қарорга келдиларки, лашкар икки қисмга бўлинади. Юсуфалихўжа ҳазрати Идрис муборак мазорлари²⁰⁰ олдида золимларга қарши жангга киришади. Абдулазим *додхоҳ тўпчи* эса Боғистон дарасидан ҳужумга ўтади. Шу дастурга биноан сипоҳ икки тарафдан ҳамла қилиб, тор ва танг йўллар ва баланд тоғ йўллардан юз азоб ва машаққатлар билан гоҳ пиёда ва гоҳ сувора бўлиб ўтиб, йнгирма кундан кейин иккала лашкар биргалашиб, иттифоқ билан аҳли нифоқ ва хор турган жойларига яқинлашдилар. Адашган жамоанинг раҳбари Қобили ноқобил бундан хабар топиб, тоғнинг ичидаги бир баланд чўққида жойлашган эдики, бир тор ва ўтиши кийин бўлган бир сўқмоқдан бошқа йўли йўқ эди. Шу йўл ҳам тош ва шоху шиббалар билан мустаҳкам тўсилган бўлиб, тўфангчилардан бир дастасини у ерда посбон қўйиб, яна бир дастани пистирмада яшириб қўйиб мудофаага шайланиб турардилар. Қобил эса ифлос вужуди билан ўзи шахсан мудофаа ва урушни бошқарарди.

Лашкария амирлари Юсуфалихўжа ва Абдуазим *тўпчибоши* кўрдилар-ки, шу ҳолатда бу разилларга ҳужум қилсалар талафотдан бошқа бирор-бир нарса ҳосил бўлмайди. Жангчилар тадбир ўйлаб лашкар ичидан милтиқ отиш ва тоққа чиқишда маҳорати ва чакқон бўлган тоғликлардан бир сипоҳ танлаб олиб, Абдуқаҳҳор *тўқсоба* Бадахшига топшириб, орқа тарафдан тоққа чиқиб, шу золимлар турган жойларига йўл топиб, орқаларидан ҳамла қилинсин, деб буйруқ бердилар. Лашкар амирлари

¹⁹⁹ Тўпчи (боши) – артиллерия бошлиғи. Қалъалар ва истехкомлар ҳолатини ҳам у назорат қилган.

²⁰⁰ Ҳазрати Идрис мазори – Чуст атрофида жойлашган мазор.

буйругига биноан диловарлар дастаси кечкурун кўшиндан ажралиб, икки манзил йўл юриб бир мавзени танлаб, арқон ва аргамчилардан нарвон ясаб, уларнинг бошини темир михлар қоқиб мустаҳкамлаб, тоққа чиқиб душман тарафига равона бўдилар. Бошқа тарафдан лашкар амирлари ҳам ҳар кун душман билан урушиб, уларни машғул ушлаб турдилар. Олтинчи кун Абдулқаҳҳор *тўқсоба* тоғлик дастаси билан баланд бир жойдан душман орқасига тушиб, кўкқисдан уларни милтиклардан ўққа тутди. Разиллар жамоаси ўзларини бало гирдобиди кўриб, жонларидан қўл ювиб тонгдан шомгача қаршилик кўрсатиб жанг қилдилар. Кечаси дам олиб шу тарзда уч кун жанг ва саваш бўлди. Тўртинчи кун Фарғона лашкари бу мустаҳкам жойни эгаллаб, лашкари амирлари буйруги билан жар солдиларки, Қобил ва унинг бешта сарҳанглиридан ташқари ким ўзининг жанг курали ва аслаҳаларини ташлаб, таслим бўлса ихтиёр ўзида ва озод бўлади. Бу эълонни эшитиб золимларнинг аксарияти тиг ва тўфанглирини ташлаб, ҳар тарафга тарқалаб кетдилар. Бир гуруҳ эса Қобил билан бирга қаршиликни давом эттирдилар. Фарғона сипохи тўрт тарафдан ҳужумга ўтиб, икки тарафдан ҳам анча одам ҳалок бўлди ва яраланди. Мазкур Қобили бадқирдор кўп нобакорлари билан асирга тушди. Лашкар қўлига кўп мол ва фаровон бойлик, уруш асбоблари билан тушди. Золим ва бадқирдор жамоа тарафидан талон-тарож қилиниб, эгалланган Фарғона ва Туркистон раъиятига тегишли бўлган молу ҳол ва чорва олиниб, бир гуруҳни шу чорваларга қараш учун қолдирилиб, лашкар доруссалтанат томонига обрў ва нусрат билан мурожаат қилиб, Хўқандда хумоюн хон назарига манзур бўлиб, саодатманд бўдилар. Ўзлари билан олиб келинган уруш асбобларини хазинага топшириб, қолган бойликни лашкар аҳлига мартаба ва мақомларига қараб бахшида этиб, Чуст ҳокимига фармон бердиларки, барча бойлик ва чорваларни ўз эгаларига етказиб, улардан молларини олганликлари ҳақида далил ва ҳужжат олиб, саройи олийнинг ҳисобчилари ва муставфийларига топширсин.

Кўлга туширилган нобакор жамоани шаръи шариф аҳкомининг ҳукмига мувофиқ Қобили ноқобил билан бирга қатлга буюриб, фитналарининг оловини сиёсат тигининг суви билан ўчирдилар.

Шу ишлардан фориғ бўлгач хон олий ҳимматини мамлакат ободончилигига сарфлаб муҳандис шиорли хизматкорларига буюриб, Ўзганд дарёсидан Марғинон саҳросининг ўртаси ва Андижонгача анҳор қаздириб сув чиқаришларини буюрди. Бир неча йил давомида кўпчилик бу хайрли ишни бажариш учун ҳаракат қилиб Аллоҳ инояти билан уни охирга етказдилар. Шу анҳорнинг кенг жойида бир қишлоққа асос солиб, унга Шаҳрихон деб ном бердилар. Алҳол бу қишлоқ маъмур ва машхур турибди.

Шу йили баҳор мавсумида, Яратгувчининг санъатидан ер юзи сабза ва гуллар билан рангин ва зеб-зийнат топган вақт, дарахтлар ўз қоматларини ростлаб, зумрадди япроқлардан хилъат кийиб ораста бўлган пайтда, ҳар бир барг вожиб ул-вужуд санъатига гувоҳлик бериб, гунча қутичаси оғзидан аҳли ҳуш кулоғига «Айт (эй Муҳаммад) уларни дастлаб пайдо қилган зотнинг Ўзи қайта тирилтирур»²⁰¹ овозини биринчи марта очиб айтилганида, амир ал-муслимийн фаровон лашкар билан Тошканд ва Туркистон тарафига азм қилиб, бахтли бир соатда Тошканд билоди аҳолисини ўз вужуди билан хурсанд ва бахтли қилди. Амир ал-муслимийн келишидан олдин Дашти кипчоқ ва Туркистондан келган Ражаб қўшунбеги интизорлик билан хонни кутиб турарди. Тошкандда дийдор кўришга мушарраф бўлиб, амри олий билан яна Дашти Қипчоқ ва Туркистон манзили қалъаларини забт этиш учун чиқиб кетди. Ҳушвақт *додхоҳ* ҳам бир фавж сипоҳ билан унга ёрдам бериш учун тайинланди. Улар кундузлари дам олиб, кечалари йўлга чиқардилар. Саккизинчи кунни файз осор ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий мозори²⁰² жойлашган ва бутун Туркистон қалъалари ва истехкомлари ичида энг метин ва мустаҳкам бўлган қалъага етиб келдилар. Уни тўрт тарафдан ўраб олиб, девор ва буржларига нарвонлар қўйиб

²⁰¹ Куръони карим, 36:79.

²⁰² Хожа Аҳмад Яссавий мозори – XIV–XV асрларда барпо этилган мақбара.

қалъани олишга киришдилар. Сипоҳнинг бир фавжи қалъага кириб дарвозабонларини тиг дамидан ўтказдилар ва қалъани очиб, нусрат асар лашкарни шаҳар ичига олиб кирдилар. Қалъа ҳокими Тўқай тўра қозоқлар лашкари ва шу ерда жойлашган бухоролик сипоҳилари билан, саросималик ва изтиробдан ётган жойларидан туриб, мудофаа ишини ташлаб, Сузоқ қалъаси томон қочиб кетдилар ва шу маконда яшириниб олдилар. Ражаб қўшунбеги бу табаррук шаҳарнинг аҳолисига амният бериб, итоатга даъват қилди. Баъзи аён ва ашрофларини эса шавкат паноҳ саройга юбориб, бу муқаддас шаҳарга шайх Бадалхўжа *додхоҳни* ҳоким этиб тайинлаб, ўзи Сузоқ қалъасига кетди. Туркистон уламоларидан бирини панд ва насихат учун Тўқай тўра хузурига, қалъага юбориб, унга хабар бердики, агар қалъани жанг ва жадалсиз топшириб, *қўшунбеги* хузурига келиб, итоат қилса унинг ва тобеларининг жони ва молига омонлик берилади, балки ҳамма нарса олдингидай қолар. Мазкур элчи қанча ҳаракат қилмасин фойда бермади. Ундан кейин *қўшунбеги* қалъа дарвозасига яқинлашгани билан катта бир қўшин Бухородан Тўқайтўра мадади учун келди ва унинг билаги кучайиб, мазкур элчини мулозим ҳамроҳлари билан бирга қатл қилди. Фитна ва бузгунчиликка қўл уриб, яна кўпроқ жаҳолат майдонида қаршилик отини югуртирарди. Ражаб *қўшунбеги* бу фард мазмунига амал қилишини тушинди:

*Маразеро ки доғ лозим аст,
Чун марҳам ниҳи надорад суд.*

[Куйдириши лозим бўлган ярага,
Малҳам қўйсанг фойда бермайди.]

Ва зудлик билан лашкарга жанг ва қалтаклашни буюриб, бир гуруҳга чўп, тош ва тупроқдан қалъага қарата қарши бир нечта тепалик кўтаришга амр қилди. Қисқа фурсатда бу амр бажо келтирилиб, бу тепаликлар устига мансур сипоҳнинг *тўпчилари* тўпларни ўрнатиб, отишни бошладилар. Қалъа ичидаги уйлардан

оташ фаввораси осмонга кўтарилиб, Бозорбой баҳодир беш юз нафари билан қалъага чиқиб, унинг шимолий дарвозасини мунтазир бўлиб турган Хушвақт додхоҳ сипоҳига очди. Фаргона лашкаридан бир неча фавж қалъага бостириб кириб, кўчманчи қозоқия лашкари ва бухороликларга хужум қилдилар. Икки тарафдан ҳам кўп одам ҳалок бўлди, нобакорларнинг ишлари чипакка чикди. Кечги қоронғилиқдан фойдаланиб, (Тўқай тўра) озгина тарафдорлари билан Самарқанд тарафига қочиб кетди. Барча молу мулки, хонадони ва фарзандлари, яқинлари асир тушдилар. Қалъада бўлган ҳамма молу ашё лашкар томонидан ўзлаштирилди. Шу ерда кўчманчи тоифа ва қабилаларнинг бошлиқлари барча атроф ва ноҳиялардан Ражаб қўшунбеги хузурига ҳадя ва тансуқотлар билан келиб, итоат ва таслим бўлишларини изҳор этдилар. Қўшунбеги уларни меҳрибонлик билан сийлаб, заррин хильатлар бахшида этиб, аҳли илмдан бир неча кишини уларга қўшиб, кўчманчилар болаларига таълим бериб, ислом шиорини улар орасида кенг тарқатиш учун юборди. Шу ердан Дашти Қипчоқ ва Туркистоннинг ичкарасига лашкар тортиб, яна кўп қавм ва қабилаларни итоат ва тобеликка киргизиб, Тошкандга қайтди.

Шу орада амир ал-муслимийн замири мунирида султон ул-орифийн Хожа Аҳмад Яссавий табаррук мазорини зиёрат қилиш истаги пайдо бўлиб, шу тарафга азим бўлди. Сайрам²⁰³даги улугларнинг мунаввар мақбаралари ва ҳазрати султон Хожа Аҳмад Яссавий мазорини зиёрат қилиб, шу шариф мавзедаги муносиблар ва дарвешларга кўп назру ниёз бериб, қайтиш байрогини доруссалтанат томон кўтарди. Манзил ва масофаларни босиб ўтиб ўзининг шариф тахтида қўним топди.

Шу вақт ва замонда Абулхайрхон авлодидан бўлмиш Одилтўраким, Хитой ва Рус худудларида ўзининг кўчманчи қабилалари билан яшаб юрарди, ўғлини олий тахт эгаси хузурига юбориб, шу ислом худудида яшаши учун жой таъминлаб беришни илтимос қилди, токим бу йил амири ислом хазинасига

²⁰³ Сайрам – Қозоғистоннинг жанубидаги қадимий Исфижоб шаҳри.

барча девоний марсумот (солиқлар)ни йилма йил, жанжалсиз ва кечикмасдан адо этсин. Унинг илтимоси қабул маҳалига тушиди ва унинг фарзанди шоҳона марҳамати билан тақдирланиб шодмон қайтди.

Яна Муҳаммад Раҳимхон Хоразмийдан шоҳона ҳадя ва тухфалар ҳамда меҳр билан тўла мактуб билан, иттифоқ ва бирлашишни таклиф этган ҳолда, Туркистон ва Дашти Қипчоқ музофотларининг фатҳи билан табриклар, шавкат паноҳи бўлмиш саройга элчи келди. Бир неча кун Хўқандда қолиб, иззат-икром ва меҳмондорчиликдан кейин кетишга рухсат олиб, Абдулҳолик қоровулбеги²⁰⁴ни шоҳона тухфалар ва армуғонлар билан унга қўшиб, меҳрибонлик мактуб бериб (Хоразмга) юбордилар.

Айни шу вақтларда Ўратепа ҳокими Маҳмудхўжа амир ал-муминийн ижозатсиз Бухоро амири гумашталари қўлида бўлган Пешоғар қалъасини босиб олди. Бироз вақт ўтмасдан қалъани яна рухсатсиз бухороликларга қайтариб берди. Маҳмудхўжанинг беписанд ҳаракатларидан хабардор бўлиб, хоннинг муборак хотирига малоллик келди. Фарғона давлатининг амирларидан Ражаб қўшунбеги ва Абулқосим оталиқ, Маҳмудхўжага нисбатан замирларида гина ва кудурат, интиком олиш нияти бўлганидан, фурсатни ғанимат деб билиб, амир ал-муслимийн муборак мизожини Маҳмудхўжага нисбатан ўзгартириб, амалдан туширмоқчи бўлдилар. Хулосат ул-калом улар яхши бир хат билан хон арзига етказдиларки, Маҳмудхўжанинг кўкраги ойинаси Фарғона давлатига нисбатан тоза эмас ва хотираси лавҳида қарама-қарши нақшасини чизган. Агар уни бу вилоят ва музофотнинг ҳокимлигидан олинмаса, бу ҳудудда бузғунчиликнинг келиб чиқиш хавфи бор, зеро, адоват буғи ва кибру гурур унинг димоғини шундай фасод билан тўлдирганки, ўзини мустақил деб билиб, жузъий, куллий, ички ва ташқи ишларида ўз ҳолича амал қилаётир. Унинг қайсарлиги ҳаддан ошиб кетган. Амирларнинг сўзлари ва ёзишмалари адолат манзили бўлган амир ал-муслимийннинг юрагига таъсир қилиб, ақл ва тадбир

²⁰⁴ Қоровулбеги – қоровуллар, соқчиларнинг бошлиғи.

асҳоблари сўзларининг мазмунига қараб: «Бадхулк мабош, бадгумон бош; Аз офати халқ дар амон бош» (Ёмонхулкли бўлма, бадгумон бўлгин; Шунда халқ офатидан омон қоласан), деганларидек, ул ҳудуд ҳукуматидан Маҳмудхўжани олиш фикри амири кабир кўнглида пайдо бўлди. Фасоҳат тилмочли тилидан шундай сўзлар томдики, Маҳмудхўжа жуда хушёр, замона тажрибасидан баҳраманд бўлган, ишбилармон эрди. Сипоҳ ва раъият, музофот ва чегаралардаги одамларнинг меҳру муҳаббатини қозонган. Айниқса, у чегаралар муҳофазати ва забтидаги чора ва тадбирлардан хабардор. Сизларнинг сўзларингизга кириб бу музофот ҳукуматини кимга берсаки, бу мансаб ва хизматларни маҳбубият ва мақбулият билан бажариб, бу улкан тақлиф ва мушкулотни ўз зиммасига олиб, шунча масъулиятларни жавобини берса? Ва мени шу жиҳатлардан қаноат ҳосил бўлса? Ражаб *қўшунбеги* ва Абулқосим *оталиқ* шу чегаранинг муҳофазати ва ҳукуматини барча шартлари билан қабул қилдилар.

Шу вақтда Хўқанд доруссалтанатига кетма-кет хабар келдики, амир Ҳайдар Бухорий тарафидан Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* ибн Худоёрбек *йўзким*, Ўратепа улугзодаларидан бўлиб, ишбилармон ва мўътабар бир киши эди, катта лашкар ва асбобу қурооллар билан Зом, Урметан²⁰⁵ ва Пешоғар ҳукуматини бериб Ўратепа ва унинг музофотини босиб олиш учун жўнатибди. Агарда Ўратепани барча тобе жойлари билан фарғоналиклар қўлидан қайтариб олса, бу музофот ҳам Муҳаммад Раҳимбек *оталиққа* берилишини ваъда берган экан.

Ражаб *қўшунбеги*, Абулқосим *оталиқ* ва Шохи *парвоначиларни* сипоҳ билан ораста қилиб, ул ходиса дафъи учун буюриб, ўн кундан кейин эса амир ал-муслимийн зафар келтирувчи катта лашкар билан ўзи Ўратепа томонига ҳаракатга келди. Манзилларни кезиб ўтиб, марҳамат ва висол соясини Хўжанд аҳолисининг бошига ёйди. Бу мамлакатдан нусрат туғини Зомин томонга юқори кўтариб, бу ноҳияга етиб келгач,

²⁰⁵ Урметан – Зарфишон водийсининг юқори қисмида, Самарқанддан 150 км масофада жойлашган қишлоқ.

зафаранжомли байроқларни қадаб, хайма ва ўтовларни ўрнатдилар. Шу ерда маълум бўлдики, Муҳаммад Раҳим *оталиқ* фируз асар лашкар келишидан хабар топиб, ўз лашкари билан чекинишга мажбур бўлибди. Бинобарин, юриш жиловини Урметан томонига буриб, Қизилсойдан ўтиб Урметанга келиб кўним топдилар. Шу маконда Шаҳрисабз *волийси*, *кенагас* тоифасининг энг сара улуғларидан бўлмиш Ниёзалибекким, саксон ёшни қаршилаган доно киши эди, кўлни ўпиш давлатига муяссар бўлмоқ учун ва Ургут билан Моғиён²⁰⁶нинг ҳокими, *минг* қавмининг сардорларидан бири Каттабек мулоқот бахтига умид қилиб олий останага келишларининг хабари келди. Ҳумоюн хон фармойишига биноан баъзи амирлар уларнинг истиқболига чиқиб лашкаргоҳга олиб келдилар. Учинчи кун шавкат паноҳли саройда уларни қабул қилиб, учрашув шарафига мушарраф этиб, марҳамат ва илтифотлардан баҳраманд қилдилар. Улар ўзлари билан олиб келинган ҳадя ва тансуқотларни топшириб, қабулидан масрур ва мамнун бўлишди. Бир неча кун ҳумоюн лашкаргоҳида истиқомат қилиб, Шаҳрисабз *волийси оталиқ* мансабига, Ургут ҳокими эса *девонбегилик* мансаби билан тақдирланди. Уларнинг яқинлари ҳам ўз даражаларига мувофиқ шоҳона карам ва лутфларидан баҳра олиб, вилоятларига қайтиш рухсатини олиб кетдилар. Сипоҳнинг баъзи улуғлари расму русумга мувофиқ уларни кузатиб, қайтдилар.

Шу ноҳиядан фатҳ аломатли байроқларни кўтариб, амир Хўқанд доруссалтанатига ҳаракат бошлади. Ўратепа музофоти иззатли ўтов ва чодирларни ўрнатиш учун танланди. Юқорида бироз ишорати кетган Ражаб *қўшунбеги*, Абулқосим *оталиқ* ва бошқа бир амирлар илтимослари билан Маҳмудхўжа Ўратепа ҳукуматидан олиниб, бошқа хизматга ўтказишди ва Ўратепа музофоти ва ҳудудларига Қосимбек тайинланди. Умархон лашкари билан манзилларни кезиб ўтиб, доруссалтанатга ташриф буюриб, арзу дод билан машғул бўла бошлади.

²⁰⁶ Моғиён – ҳозир Тожикистоннинг Панжакент ноҳиясидаги қишлоқ жамоаси маркази.

Шу вақтларда хоннинг олий ҳимматлилиги жўш уриб, мадраса ва масжиди Жоме қуришга қарор қилинди. Заковат унволни меъморлар тез фурсатда бу чиройли иморатларни қуриб битказдилар. Фаровон вақфлар мударрис, ходимлар ва талабалар учун муқаррар бўлди. Ҳозир ҳам бу мадраса илм толиблари билан тўладир.

Айни шу замонда Бухоро амирининг укаси Ҳусайн тўра ва Исҳоқбек тўра ибн Маҳмудбек, унинг амакисининг ўғли амири Бухородан ҳадиксираб амир ал-муслимийн хизматига келиб, иззат ва икром кўрдилар.

Баён қалами билан бироз эслаган эдики, Туркистон ва Сўзок²⁰⁷ қалъаларини фатҳи вақтида Тўқай тўра, кўчманчи қозоқлар тоифасининг сардори ғалаба келтирувчи лашкардан қочиб Самарқанд баладасига келиб, ҳазрати Бухоро амири ҳимоя соясига кирган эди. Бухоро амири Ҳайдардан у катта мол ва аскар олиб, кучайиб Туркистонга келиб яна талон-тарож ва боскинчиликка қўл урди. Дашти Қипчоқдаги баъзи кўчманчи қабилалар улар билан бирлашиб, исён ва ғалаён кўтара бошладилар. Бу хабар амир ал-муслимийн қулоғига етиб бориб, зудлик билан Саййидқули *парвоначини* катта сипоҳ билан уларнинг дафъи учун юбориб, Тошканд *волийси* унга ёрдам бериш учун буюрди.

Шу вақтда Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* ибн Худоёрбек йўз Бухоро ва йўз фирқасининг сипоҳларидан иборат катта лашкар билан Пешоғар қалъасидан ўтиб, Ём қалъасига яқинлашди. Бу ердан кечаси хужум қилиб, Ўратепага яқинлашиб уруш хийласи йўли билан бир тепаликда пистирмада яшириниб ўтирди. Эртаси офтоб чиқишидан олдин бир кичик дастани Ўратепа қалъаси қаршисига юбориб, ўзларини қалъадагиларга намойишқорона кўрсатишларини буюрди. Қалъадагилар уруш нияти билан чиқсалар, бироз жанг қилиб, пистирма томонга қочиб келишларини амр қилди. Бу даста шу йўл билан бир тепаликка чиқиб Ўратепа қалъасидагиларга ўзларини кўрсатганларида,

²⁰⁷ Сўзок/Сузак – Жанубий Қозоғистонда кўқонликларнинг истеҳкомы бўлган. Ҳозир шаҳар номи.

қалъадаги сипоҳ уларни кўрганлари захоти қалъадан ташқарига хиром айлаб жанга киришди. Бироз уруш ва олишишдан кейин, қочишга юз ўгирдилар. Қалъа сипоҳи эҳтиёткорлик ва сиполикни кўлдан бериб, уларни таъкиб қилишга ўтдилар. Ўратепа ҳокими Қосимбек ва баъзи бир амирлар бундай чекинишни ҳарбий ҳийла эканини билиб, қанча уринмасин сипоҳни тўхтата олмадилар. Шу ҳангома билан лашкарнинг муқаддимаси Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ йуз* ўтирган пистирмага яқинлашганлари билан у Бухоро ва *йузия* лашкари билан, пистирмадан чиқиб уруш оловини баланд ёқди. Ўратепа қалъасидаги сипоҳ тартибсизлик ва тарқоқ ҳолда келаётганларидан қаттиқ уруш натижасида улар мағлуб бўлишиб, тарқалиб кетдилар. Ўратепа ҳокими Қосимбек сипоҳи тор-мор бўлиб, Хурсанд *додхоҳ*, Идрискули *додхоҳ*, Зийнатшоҳ *додхоҳ* ва Ўратепа сипоҳининг бир неча аъёнлари оғир яраланиб асирга тушдилар, кўпчилик ҳалок бўлди. Қосимбек баъзи сардорлари ва тирик қолган бошқа сипоҳилари билан бу бало гирдобидан кутулиш учун қалъага кириб яширинди. Муҳаммад Раҳимбек асирларни Ём қалъасига юбориб, эртаси ўзи ҳам сипоҳини олиб қайтди.

Бу нохуш хабардан доруссалтанатдагилар хабардор бўлиб, воқеа суратини амир ал-муслимийнга билгиздилар. Умархон Қосимбекни бу ҳудуд ҳокимлигидан олиб, Ражаб *қўшунбеги* ва Абулқосим *оталиқ*ни хузурига талаб қилиб, буюрди: «Яқинда илтимосларинг билан уддабурон ва билгич киши бўлган Маҳмудхўжани ул ҳудуд ҳукмронлигидан олиб, ўрнига Қосимбекни тайинлаган эдик. Сизлар сўз берган эдингизки, бу ҳудудда бирор-бир воқеа содир бўладиган бўлса шахсан унинг дафъига кафил бўласизлар. Энди ваъдага мувофиқ, қўлостингизда бўлган сипоҳни олиб, шу ҳудудга борингиз ва бу хатарли ишга яқун ясангиз». Олий фармон амрига мувофиқ беҳисоб лашкар йўлга чиқиб, масофалар кезганидан сўнг мақсуд манзилига етиб, Ўратепа қалъасига кирдилар. Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ йуз* ўз қавмидан бўлган бир нечта мўътабар сўз устаси ва ташвиқотчини махфий равишда Ўратепа шаҳри ва унинг музофотларига Фарғона давлати итоатида бўлган *йузия*

қавмлари ичига юбориб, улар билан яқин ва бир насабда эканини пеш қилиб, молу бойлик ва пора билан уларга пайғом (хабар) бердики, «биз йўзлар бир оила ва бир насабдаги шажараданмиз, бироқ иттифоқсизликдан бегона қавм ва ёт кишилар тарафидан мағлуб ва оёқости бўлиб турибмиз, ҳукуматни ноаҳил ва нолойиқ кишиларга бериб қўйибмиз. Агарда менинг насиҳатимни қабул қилсаларинг, унда барча йўзия қавмлариким, сони саксон минг нафарга етади иттифоқ ва иттиҳод қилиб, ўрталаридан бир ҳоким сайлаб, қавм ва музофотни Бухоро ва Фарғона тасарруфидан озод этиб, мустақил бир ҳукумат тузишлари мумкин. Менким, йўз қавми улугзодаларидан бириман, Бухоро амири билан аҳду паймон қилдимки, агарда Ўратепа ва унинг музофотини Фарғона давлати тасарруфидан қайтариб олсам, мустақил ҳоким бўламан. Бу бобда Бухоро давлати молу аскар билан менга ёрдам бериб, ҳомий ва мадаккор бўлмоқда. Кейин, Тўқай тўра, қозоқ қабилаларининг сардори, Бухоро давлатининг хазинаси ва сипоҳидан куч олиб, Туркистон ва Дашти қишчоқ худудига юборилган. Алҳол у ўша музофотда оммавий кўзғолон ва ғалаён кўтарилиб, уларга қарши ва забти учун юборилган Фарғона сипоҳининг анчасини ўзига банд ва машғул қилиб турибди. Вақтни ғанимат деб билиб, Ўратепа ва унинг музофотини қўлга киритиб, йўз қавмининг мустақил ҳукуматини барпо этсак. Бу фурсатдан фойдаланмасдан, қулай вақтни қўлдан берсак, қиёматгача унинг надомати ва пушаймонлик аламини тортармиз. Бу сўзлардан менинг ғаразим ҳукуматни қўлга олиш эмас. Агарда Аллоҳ инояти ва мани ҳаракатларим билан бу ўлка ва йўзия қавмлари бегоналарга ғолиб чиқиб, ҳокимиятга эга бўлсалар, ораларидан кимни хоҳласалар ўз хоҳиш ва ихтиёрлари билан ҳоким қилишлари мумкин. Мен ҳам сизлардан бириларингиз бўламан. Ҳузуримдаги вакиллар ва яқинларингиздан бир гуруҳи ҳам сизларнинг хизматингизда бўладилар. Айни пайтда бошлиқлар муҳр босилган ва имзоланган мактубларни олиб йўлга чиққанлар. Бизлар номимиздан улар нимаики айтсалар барчаси чин ва тўғридир».

Қосидлар, савдогарлар ва дарвишлар либосида *йўзия* қавмларининг орасига бориб, юқоридаги мазмунда тарғиб ва ташвиқот ишларини олиб бордилар. Ҳар бир қавмнинг бошлиқларига мактуб ва поралар бериб, уларнинг кўнгиллари ваъда ва сўз беришлар билан авраб, тинчлантирдилар. *Йўз* қавмлари чопар ва элчиликлар орқасида ҳамжиҳатлари билан маслаҳат қилиб, бирлашиб олдилар. Охир ул-амр *йўз* фирқасининг аксарияти ўз қавмдошлари сари мадад ва ёрдам кўрсатиш учун, Фарғона ҳокимлари ва давлатидан воз кечиб, Маҳаммад Раҳимбек *оталиқ* ва унинг сардорларига юзландилар. Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ*нинг вакиллари ва сардорларига иноқлик ва ёрдам хушхабарини бериб, мақсадлари ҳосил бўлган тарзда қайтариб юбордилар. *Йўз* қавмидан Фарғона лашкари таркибида бўлганларга ҳам хабарчилар жўнатиб, *йўз*ларнинг иттифоқ тузганларидан хабар бериб, уларни ҳам бошқаларга қўшилиш ва бирлашишга даъват этдилар. Буларни ҳам томирларида қон-қариндошлик ва ҳамжиҳатлик ҳисси уйғониб, ҳаракатга келди, фитна ва бузгунчиликка барча *йўз*лар билан бирлашиб, жавоб ёздиларки, қачон *йўз* лашкари Ўратепа қалъасига мурожаат қилсалар, ўша заҳоти биз ҳам мувофиқат ва ёрдам беришимизни ошқоро амалга оширамиз.

Муҳаммад Раҳимбек *йўз* қавмининг қарор ва аҳволларидан хабар топганида, баланд руҳли бўлиб, Бухоро ва *йўз* лашкари билан шошилишч Ўратепа қалъасига келдилар. Қалъадагилардан мунтазир ва маътал бўлган *йўз* қавмига мансуб бўлганлар дарров қалъа дарвозаларини улар учун очдилар. *Йўз* лашкари қалъани босиб олди. Ражаб *қўшунбеги* ва Фарғона лашкари ичкаридаги қалъа, ҳоким ўтирадиган ва қалъайи Муг²⁰⁸ номи билан машҳур бўлган ҳисордан чиқиб, уруш ва ўлдиришни бошладилар. Фарғона сипоҳи сафида бўлган *йўз*лар Ражаб *қўшунбегидан* ажралиб, *йўз*

²⁰⁸ Муг қалъаси Ўратепа музофоти ҳокимларининг ўзлари учун дор ал-хукуматга айлантирган қалъадир. Бир баланд тепаликда жойлашган. Муг сўзи мўғул сўзидан олинганга ўхшайди. Мўғуллар даврига оид биноларга тегишли бўлиши мумкин. Қадим китобларда Ўратепани Истравшан, деб атаганлар. Ҳозир бу номдан фойдаланилмайди. Битбарин бу қоралама вароқларнинг муаллифи ҳам уни эски номи билан тилга олди.

лишкарига қўшилдилар ва улар тарафидан жангга киришиб, мадад беришга тушдилар.

Шаҳарнинг ичидаги катта йўлда ҳам оғир жанглар воқе бўлиб, Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ*қа йўз қавмидан кетма-кетлик билан мадад келиб турди. Икки тарафдан ҳам кўп киши талаф ва ҳалок бўлди. Оқибат Фарғона сипоҳининг иши оғир бўлиб Муғ қалъасига кириб, яшириндилар. Бухоро ва *йўзия* лашкари қалъани ўраб олиб, қалъа қамали ва уни олиш ишида бир нафас ҳам сусткашлик қилмай ҳаракат қилардилар. Ражаб *қўшунбеги* ва Фарғона сипоҳи ҳам қалъа мудофаасида кўп жидду жаҳд ва сазй қилиб, душман хужумларини ҳар дафъа милтиқ ва тўпларнинг ўқлари зарби билан қайтардилар.

Шу аҳволда бир неча кун ўтди. Амир ал-муслимийн фармойиши билан Хўқанд доруссалтанатидан Мирзо Абдурахим *парвоначи*, Ражаб *қўшунбеги* ва бошқаларни кутқариш учун катта бир гуруҳдан иборат сипоҳ билан юборилди. У Ўратепага етиб келиши билан жанглар олиб бориб, қалъадаги Фарғона лашкари билан бирлашди. Қалъа ичида бирор-бир нарсадан захи-ра йўқлигидан салтанат пойтахти тарафига қайтдилар. Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* Ўратепа музофотини истило қилиб, молу бойликдан ҳадя ва тухфалар тартиб бериб, Бухоро амирига бир элчи билан башоратнома юборди. Элчи ул жаноб хузурига етиб келиб, кўп навозишлар билан тақдирланиб, Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* учун берилган қимматбаҳо хилъат, қиммат тошлар билан безалган қилч, узоққа ўқ отадиган кўпгина тўп ва тўфанларни Бухоро улуғларидан бирига бериб, элчи билан юборди.

Юқорида зикр қилинган эдики, *қозоқ* сардорларидан бўлмиш Тўқай тўра амири Бухоро қўллаб-қувватланиши билан Туркистон ва Дашти Қипчоқ ҳудудларига дохил бўлиб, кўчманчи тоифаларидан бир жамоаси унга қўшилишиб, Фарғона давлатига қарши исён кўтардилар.

Бу нобакорлар разиллигини йўқ қилиш учун Тошканд ҳокими Саййидқули *парвоначи* тайин этилиб, йўз қавмининг ғалаёнидан олдин Эрназар *девонбеги*, Муҳаммадқули *парвоначи*,

Юсуфалихўжа *садр*, Тўраҳон *мир асад*²⁰⁹, Максуд *тўнчи* катта сипоҳ билан Саййидқули *парвоначи*га ёрдам ва мадад бериш учун доруссалтанат бўлмиш Хўқанддан чиқиб, тез орада Саййидқули *парвоначи* билан қўшилишиб, Тўқай тўра ва кўчманчи гуруҳлари жангига киришиб, аксариятини ўлдириб, кўпларини асирга олдилар. Тўқайтўра кам сонли тарафдорлари билан бу мухлик жойдан қочиш водийсига юзланди. Зафарпаноҳ лашкардан бир фавжи уларнинг таъкибига бориб, гардини ҳам топмадилар. Фарғона давлатига қарши ғалаён кўтариб, Тўқайтўранинг фитна ва бузғунчилигига шерик бўлиб бошлаган аҳоли қилмишларига яраша жазо олдилар. Фарғона амирлари Туркистон ва Дашти Қипчоқнинг энг чеккасигача бориб, кўчманчи қабила ва тоифаларни итоат силсиласига тортдилар. Энг муҳим жойларда метин қалъалар бино қилиб, бу ноҳиялар забти учун ҳокимлар ва сипоҳ қолдириб, қайтиш байроғини Хўқанд доруссалтанати томонга кўтариб, амир ал-муслимийн мулоқотига комёб бўлдилар. Ҳар бир амир ўз мартаба ва ҳолатига мувофиқ шоҳона марҳаматлар билан хуррам ва шодмон бўлди.

Дашти қипчоқ ва Туркистоннинг муҳим ишлари амир ал-мусулмонон (!) давлатининг авлиё ва умаролари орқали саранжом топганида хоннинг олий ҳиммати сипоҳнинг тарбияти ва таъминотига сарф бўлди. Ўз қавмига жазо ва танбеҳ бермоқ учун улкан қўшин билан Ўратепа ва Диззах томонига юриш бошлади. Фатҳ аломати бўлган байроқларнинг ҳилоли манзил ва марҳалалар кезиб, Ўратепа музофотининг бир буржидан чиқиш қилганида, шу маконда маълум бўлдики, Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* ўз қалъанинг барча бурж ва деворларини мустаҳкам қилиб, милтиқ дори (порох), озиқ-овқат ва ем-хашак билан тўлдирибди. Бухоро амирининг навбатдаги ёрдами билан яна кучайиб, ўзларнинг кўчишлари жуда осон бўлган баъзи фирқасини қалъалар ичида жойлаштириб, аксар қавмларни эса молу амволи билан Масчо тоғларида жойлаштириб, яширибди. Хон фарзанди аржуманди Муҳаммадалибекни Эрназар *девонбеги*, Саййидқули *оталиқ*,

²⁰⁹ Мир асад – миришлар (полиция) бошлиғи.

Юсуфбой *мингбоши*, Мухаммадули *парвоначи*, Абдуазимбой *парвоначи*, Юсуфалихўжа *судур*²¹⁰, Махмудхўжа *нақиб*²¹¹, Максуд *додхоҳ тўнчи* ва баъзи сипоҳ бошлиқларини тошдек кучли лашкар билан Ўратепа қалъасини забт этиш учун қолдириб, нусрат оқибатли байрогини Зомин ва Диззах тарафига кўтарди. Зомин ноҳияси шавкат паноҳ чодирлар ўрнатиш жойига айлангач, уч кун лашкарга дам берилди ва тўртинчи кунни, эрталаб лашкар фавжлари-нинг сафларини тартибга келтириб, яхши бир кўринишда ораста қилиб, қалъа олиш ишига ҳаракат қилдилар. Шаҳрихон ҳокими Махмудхўжа *жилав қўшунбеги*²¹², Нав қалъасининг ҳокими Довул *додхоҳ*ларга милтиқ ўқи тегиб шаҳид бўлдилар. Сипоҳи мансурдан кўп киши қамал вақтида ҳалок бўлди. Оқибат Аллоҳнинг кенг инояти ва шоҳ иқболининг кучи билан метин ва мустаҳкам қалъа қўлга киритилди. Қалъа аҳлининг аксарияти бедариг тиг дамидан ўтказилди, фақат болалар ва аёлларга омонлик берилди. Зомин қалъасининг ишини саранжом қилиб, Диззах қалъасига бордилар ва уни ўровга олиб, қалъада яширинганларнинг жонларини машаққат ва бало лаганчасида қовуардилар.

Шаҳзода Мухаммадалибекни бир гуруҳ сардорлари билан Ўратепа қалъасининг фатҳи билан машғул бўлишганлари юқорида бир шама баён қилинган эди. Улар қалъани олиш ишларида ҳаракатлар қилиб, мардлик ва жасурликни намоён қилардилар. Бир кунни Мухаммад Раҳимбек қалъа дарвозасини очиб, кўп йўз лашкари билан ташқарига чиқиб, катта жамоаси билан селдек оқиб, катта байроқ остида бошқа сардорлари билан турган Мухаммадалибекка ҳужум қилди. Байроғи остида

²¹⁰ Судур – аслида садри судур, барча садрларнинг бошлиғи. Садрлар вақф мулкларига мутасадди амалдор. Шулар устидан судур назорат қилган. Саййид ва ҳўжалардан тайинланган.

²¹¹ Нақиб – саййидлар ва хожаларга бериладиган фахрий унво. Нақиблар ўзларини Мухаммад пайгамбарнинг авлодларидан деб ҳисоблайдиган саййидлар жамоалари раҳбарларининг лавозими. Хўкмрон доиралар нақиблар орқали саййидлар жамоалари билан муомала қилганлар. Нақиблик лавозими авлоддан-авлодга ўтган. Нақиблар хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бўлиб, сафарларда унга ҳамроҳ бўлган. Расмий қабул маросимларда нақиб хоннинг сўл томонида биринчи ўринда ўтирган.

²¹² Жилав қўшунбеги – қўшунбегиий жилав – жилав (сафар ва юрншлардаги) хоннинг қўшунбегиси, харбий қўшиннинг бошлиғи, қўмондони.

шахзоданинг сипоҳи кўп эмас эди, шундай бўлса-да, ҳеч изтиробга тушмасдан ундан қаршилиқ ва жангда шижоат ва мардоналик равшан бўлди. Йўз лашкари шахзода лашкаридан анча заиф бўлса ҳам, шахзода мағлуб бўлишига озгина қолди. Аммо ҳазрати илоҳий муродбахшлигидан қалъа ҳужуми билан машғул бўлган сипоҳ зудлик билан шахзода мададига келдилар. Уруш ва жанг бозори шундай исиб кетдики, катта ва кичик, ёшу қарининг жон матолари бир нарҳда сотиладиган бўлди. Охир ул-амр ғалаба ва зафар насими қутлуғ юлдузли шахзода лашкари томон эсиб, йўзия ва Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* сипоҳи қочишни ихтиёр қилдилар. Нусратли аскарлар қалъа дарво-засигача уларни қувиб бориб, кўп одамларни ҳалокат тупроғига ташладилар. Қалъа ичидан тўфангчилардан катта бир гуруҳи чиқиб, Муҳаммад Раҳимбек ва йўз сипоҳини қутқардилар. Бир кундан кейин бирор-бир тирик жонзод қалъа ичидан ҳатто бошини ташқарига чиқармади, девор орқасидан жанг ва ўқ отиш билан машғул бўла қолдилар. Икки тарафдан фақат тўп ва тўфангнинг ўқлари борди-келди қиларди, холос. Шу вақтда Фарғона лашкари орасидаги отларга ўлат келди ва ҳар куни юзлаб оту улов ўлиб, мурдалари дафн қилинар эди. Аксар лашкар пиёда қолиб, тагин ёмғирни селдек ёғишидан Фарғона сипоҳи лойда ботиб қолиб, юришлари қийинлашди, либос ва қурол-аслаҳалари нам ва лойдан оғир бир юкка айланди. Хонзода Муҳаммадалибек ва улуғ амирлар амир ал-муслимийн ҳузурига одам юбориб, аҳволни маълум қилдилар. Ул жаноб Диззах қалъасининг камали билан машғул бўлган пайтда хонзода ва амирларнинг аризалари мутолаа шарафига етиб, улуғ амирлар ва вазирлар билан бирга кенгаш қилиб, маслаҳат сўради. Аксар бир фикрга келиб айтдиларки, ёмғир мавсумида лашкар бошига машаққат ва оғир меҳнат тушди, қиш фасли ҳам яқинлашмоқда. Ёмғир ва қор янада кўпаяди. Бухоро ва йўзия сипоҳи турли керакли нарсалардан қалъада шунча захира ва ўқ-дори, озик-овқат қолдирганки, қамал шунча чўзгани билан уларда бирор-бир зарар ва камчилик кўринмайди. Қалъанинг ўрови ва камалини ҳамда исёнчи ва ғалаёнчиларни жазо бериш ишларини орқага,

бошқа сафарга қолдириш давлат осойишталигидандир. Давлат арконларининг машварат ва маслаҳатлари қабул мавқеига тушиб, «душман бизнинг қайтишимизни заифлик, сипоҳимиз камлиги ва ўқ-дори, озиқ-овқат етишмовчилигидан, деб билмаслиги учун», тўпчиларга қалъа ичини тўпга тутишни буюрди. Ҳумоюн хон амрига мувофиқ, куёш чиқишидан то ботгунга қадар тўплардан чакмоқдек ўқ отиб, қалъа ичини оташ билан тўлдирдилар. Қалъа ичидаги уйлардан оловнинг фавворалари ва тутун кўк гумбазгача отилиб чиқди, кўп уйлар хароб бўлди.

Эртаси тонгда қайтиш нагорасини чалиб салтанат пойтахти томон ҳаракат қилдилар. ...он мавзеи хони замон кўним топишидан гулистонга ўхшаб кетганида хонзода Муҳаммадалибек соғ-саломат сипоҳ амирлари билан келиб, падари бузрукворининг файзосор дийдори саодатига эришди. Бу ердан тажаммул ва ҳашамат билан пойтахт сари юриб, андак фурсатда давлат тепасига қарор ва ором топиб, қимматбаҳо вақтини мусулмонлар адлу инсофи, марҳамату тинчлигига сарф қила бошлади.

Бундан илгари ҳожи Мир Қурбонким, элчилик тариқасида малаклар посбони бўлган халифалик пойтахти Ислонбулга борган эди, замона халифаси, барча мусулмонларнинг ҳомийси Султон Маҳмуд²¹³ баҳодурхондан Фарғона амир ал-муслимийни номига султоннинг шоҳона лутфи ва навозишларини олиб келди. Мазкур элчи мақсадига эришиб, масрур ҳолда қайтаётиб Хоразм вилоятини кезиб ўтаётганда Хивак хонининг адолатли ҳузури билан мушарраф ва манзур бўлиб, унинг бир элчиси билан салтанат мадорли саройи олийга келиб, тахтни ўпиш шарафига етди. Хоразм элчиси бир неча кун доруссалтанат бўлмиш Хўқандда меҳмон бўлиб, хушҳол ва хуррам истиқомат қилиб хони олий ижозати билан қайтиб кетди.

²¹³ Султон Маҳмуд – турк султони (1808–1839).

Шу вақтда Шаҳрисабз *волийси* Ниёзалибек вафот этди ва *кенагас* қавми сардорларининг иттифоқи билан унинг ўғли Дониёл ҳукумати тепасига қарор топди.

Қуёш Жавзо буржига ўтиши билан амир ал-муслимийн давлат арконлари ва ҳукумат аъёнларини чақириб, Ўратепа ва Диззах сафари ва юриши ҳақида кенгаш қилди. Улар бир сўз билан арз қилдиларки, алҳол фурсатни ғанимат деб билиб, тезлик билан шошилиб, ҳаракатга тушиш лозим. Зеро, *йуз* тоифалари ва ул музофотнинг аҳолиси ўтган йили захира қилган ғаллачи қиш давомида сарфлаб тамом қилганлар. Экилган донлари эса ҳали ўриш маҳаллига келмаган, баъзи экин ва зироатлари эса ҳали экилмаган. Шу вазиятда уларга қарши лашкар тортсак, ўриш ва экишга имконлари бўлмайди, озик-овқат ва ўк-дорилари бўлмаганидан аҳволлари танг бўлиб, ночор қоладилар. Бунинг устига ҳозир қор кўплигидан тоғ йўллари ҳам кўчманчиларнинг молу чорваларини ҳайдаб келиш учун жуда нокулайдир. Ажаб эмас, шу вақтда уларнинг моллари ва чорваларини ҳам эгаллаб олсак.

Дарбори олий улуғларининг фикрлари хоннинг муборак таъб ва мизожига мувофиқ тушиб, ҳукми олий содир бўлдики, Эрназар *девоубеги*, Исобек *парвоначи*, Шоҳи *парвоначи*, Қурбон *додхоҳ* ва Муҳаммадшариф *додхоҳ* ўз тахти фармонларида бўлган зафар анжомли сипоҳ билан, улуғ лашкар ҳаракатидан олдин, яширин Ўратепа ва Диззах музофотларига бориб, Фарғона давлатига ёғий (душман) бўлган *йуз* кўчманчи қавмларинининг ҳаётларини барбод бериб, уларнинг молу амволи ва бойликларини ўлжа олиш учун киём қилсинлар. Ҳумоюн хон олий фармойишига биноан мазкур сардорлар кечалари шошилинч йўл кезиб, кундуз кунлари ором ётиб, масофаларни босиб ўтгач мақсад чегарасига етиб келиб, кўкқисдан уларга шабохун (тундаги хужум) қилиб, улардан кўп кишини қийратиб, асир олганда қолган сипоҳ қочиб атрофга тарқалиб кетди. Фарғона лашкарлари қўлига жуд кўп молу ашё ғанимат тушди. Улар солим ва ғаниматлар билан Хўжандга келиб, улуғ лашкар келишига мунтазир бўлиб турдилар.

Куёш Савр ойининг ўнинчи даражаси (30 апрель)да эдики, амир ал-муслимийн улуғ лашкари билан Хўжанд доруссалтанатидан Ўратепа ва Диззахни забт қилиш ниятида юриш бошлади. Манзил ва масофаларни кезиб келиб Хўжандга дохил бўлди. Номлари зикр қилинган амирлар бу шаҳарнинг аркон ва аъёнлари билан бирга истиқболга чиқиб, кўчманчи йўз қавмларидан ганимат олинган молу ашёларни покизали хон назаридан ўтказиб, лашкария ошхонаси ходимларига топширдилар. Зафар келтирувчи байроқни бу ўлкадан кўтариб, сахро ва даштларни кезиб ўтиб Октепа ноҳиясида кўндилар. Бу манзилда Кўш тегирмон қалъасининг ҳокими Маҳмудхўжа олий бисотни ўпишга мушарраф бўлиб, Тошканд ҳокими Бекларбеги номи билан танилган Ғуломшоҳ *қўшунбеги*, Хўжанд *волийси* Шоҳий *парвоначи*, Шоҳрухия²¹⁴ ва Курама ҳокими Муҳаммадшариф *додхоҳ*, Нав қалъасининг ҳокими Арслонбек, Кўш тегирмон ҳокими Маҳмудхўжа катта лашкар билан Ўратепани ўрови ва камали, босиб олишига қўмондонликка тайин бўлдилар. Ҳожи Мақсуд *тўпчи* ўн иккита тўп ва *тўпчилари* билан уларга кўшилиб юборилди. Хоннинг ўзи нусрат нишонли юзини Диззах қалъасининг фатҳи томон буриб, Хайробод мавзеига кетди ва у ердан чиқиб, Диззах қалъасидан бир фарсах узоклигида жойлашган Чаҳорбоғи девона деган жойга келиб, фируз асар лашкари учун қароргоҳ қилди. Сипоҳга уч кун ором бериб, тўртинчи куни қалъа олиш ва ҳисорларни ўраш ишлари билан машғул бўлди. Шу вақт Авлиё *ясовулбоши* Шаҳрисбаз ҳукмдори Дониёл *парвоначи* номидан олий узанги қошига элчи бўлиб келди ва гилам ўпиш шарафига муяссар бўлиб, ўзи билан олиб келинган мактубни олий даргоҳ муқарриблари орқали ҳумоюн хонга мутолаа учун берди.

(Дониёлбек) ёзган эди: «Мулқларнинг ҳақиқий Эгаси азалий қисмат билан жаҳон бурчагидан бир кичик мулкани бизнинг улуғларимиз ва ўтган аждодларимизга иноят этган экан ва у мерос тариқасида улардан бу ризожўй бандага тегиб, қаноатмандлик

²¹⁴ Шоҳрухия — Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар. Эски Чиноз ўрида Амир Темурнинг ўғли Шоҳрух шарафига бино этган шаҳар.

билан одамнинг кудрати етгунча илоҳий ва чексиз неъматларини шукру саносига, кундан кунга ошиб бораётган шаҳриёрлик давлатининг тараққийсига машғул бўлиб, зиммамга вожиб бўлиб тушган халқнинг амнияти ва яшаш даражасини кўтариш учун алоқадри имкон савй килаётирман. Адолатни ёйувчи хотири мунирларидан яширин қолмаским, бизнинг қавмларимиз ва аждодларимизга Бухоро ҳукуматдорларининг манғития амирларидан қандай зулм ва жафолар етган. Охири топқир ҳам бу музофотнинг шаҳарлари ва аҳолиси улар *нойиб*лари етказган мусибатлари натижасида поймол бўлди. Хоразм хонларига нисбатан ҳам бундай зулм ва ситамни кўп раво кўрганлар. Хулоса шулким, уларнинг кўксиларидаги ойиналари қўшни хонлар ва ҳукуматдорларига нисбатан тиниқ ва пок эмас. Кина ва адоват зангидан у шу даражада қора ва қир бўлганки, давру замонлар ўтгач мурсо ва мадуро билан ҳам уни ювиб тозалаб бўлмайди.

Сўзнинг индолоси шулким, ўтган йили Бухоро ҳукмрони амир Ҳайдар Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ йуз*, *қозоқия* кўчманчи қавмларининг сардори Тўқай тўраларга йузларни хазина ва лашкаридан мадад бериб, Фарғона давлати тобе ерларидан бўлмиш Ўратепа, Дашти Қипчоқ ва Туркистонга юбориб, кўчманчи қабилалардан бўлмиш *йузия* ва *қозоқия* тоифалар ўртасига фитна ва бузғунчилик уруғини сепиб, Фарғона ҳукуматига қарши қўзғалди. Унинг оқибатлари боқий ва кўринарлидир. Алҳамдилллоҳ шукрлар бўлсинким, садокатни расм қилган дўстлар ва давлатхоҳлар бошига захир ал-миллат ва ад-дин амир ал-муслимийннинг кучли давлат ва кудратли салтанатининг куёши чиқиб, ҳасадчилар ва душманлар хоҳишига қарши кундан кунга равшанроқ ва ёриқроқ бўлаётир.

Дунё аслида бир экинзорга ўхшар. Яхши ёки ёмонлик уруғини сепган, яна ўшаларни ўриб олади. Ҳозир хитой ва қипчоқ тоифалари амир Ҳайдар Бухорийга қарши келишмовчилик бошлаганлар. Самарқанд *волийси* Давлат *қўшунбегини* асирга олиб, Бухоро ерларига тобе баъзи қалъалар ва ноҳияларни ҳам эгаллаб олганлар. Агарда хурсандчилик аломати бўлган шу фурсатда ғолибкор лашкар билан бу томонларга юриш

бошласалар, бу ризоҷуӣ ҳам ўз тобелари ва сипоҳи билан нусрат насабли узангу қошига кўшилишиб, Самарқандни эгаллашда муносиб хизматларни кўрсатишим мумкин. Бераҳм золимлардан тортган заҳмат ва аламларимиз ўчини ва қасдини олсак. Аллоҳ инояти ва далолати билан бутун Мовароуннаҳр амир ал-муслимийн давлати таркибига кириши эҳтимолдан холи эмас.

Қитъа:

*Ҳар ки аз ҳасм интиқом гирифт,
Назди арбоби ақл маъзур аст.
З-онки, ҳар нафас баҳри дафъи зарар,
Дар қавонини ҳазм маъмур аст.*

[Ким душманидан қасос олса,
Ақл арбоблари олдида кечиримлидир.
Зарарни даф қилиш учун ҳар бир нафасни,
Эҳтиёткорлик қонунларида аниқ белгилангандир.]

Шу ҳолатда *хитой, қитчоқ, қароқалноқ* сардорларидан Одинақулибий ва Маъмурбий минг нафар мардлари билан келиб, узанги ўпиш бахтига мушарраф бўлдилар. Қўлларида асир бўлган Самарқанд *волийси* Давлат *қўшунбегини* баъзи яқинлари билан хон ҳузурига олиб келиб, арз қилдиларки, муродга етказадиган остонанинг бандаларимиз ва Самарқанд шаҳри сафарида зафар нишон от лажоми остида садоқатликни ҳиммат бўйинига ташлаб, хизматкорлик камарини белга боғлаб, қулчилик шартларини бажариш умидида келганмиз. Шавкат қуввати билан давлат нусрати учун ўз жонларимизни қурбон қилиш учун келдик. Амир ал-муслимийн уларга лутф ва меҳрибонлик кўрсатиб, амри олийси билан муносиб манзилларда жойлаштириб, барчаларига қадр ва мартабаларига мос давлат хазинасидан кундалик маош тайинлади.

Умархон давлат арконлари ва заковат эгалари бўлмиш сардорларини хос мажлисига чақириб, Самарқанд ва Мовароуннаҳр юриши учун кенгаш қилди. Бу хусусда баъзилар Самарқанд

азми учун қатъий бўлиб оғиз қутичаларини очиб, сир асрор жавоҳирлари ва дурларини изҳор табакига тўкиб, шундай жилвага кирдиларки, амири Бухоронинг хуфия ва ошкора ҳаракати ва қилмишларидан давлати Фарғонага нисбатан хусумати ва адовати борлиги кўп марта очик ва равшан бўлди. Энди Шаҳрисабз ҳукмдорлари, *кенагас* қавмлари, *хитой*, *қипчоқ*, *қорақалпоқ* тоифаларининг сардорлари бирлашганда, бу пайтни қўлдан бой бермасдан, «Дарди бадро давои бад» («Ёмон дарднинг давоси ҳам ёмон») деган масал мазмунига амал қилиб, давлатининг синиши ва шавкатининг сусайишига ҳаракат қилмоқ зарур. Агарда унга шундай имконият пайдо бўлса, бизга бир лаҳза ҳам омон бермас эди.

Бошқалар эса исёнчи *йузия*га жазо бериш ва қалъаларни эгаллашни таклиф қилиб, арз баёни билан аён қилдиларки, хонаки душманни ўз йўлимизда қолдириб бегона бир вилоятга бориш ақл ва ҳикматдан узоқдир. Зафар ва хатар, фойда ва зарар яширин пардаси ортида беркитилгандир. Мансур ва музаффар бўлсак, яхши. Бирок бу мамлакатни ишғол этиши узоққа чўзиладиган бўлса, лашкарнинг қурол-аслаҳа, озиқ-овқат ва ем-хашаги тамом бўлганда мана шу йўлимизда қолдириб келган душманларимиз лашкария эҳтиёжи учун Фарғонадан юбориладиган нарсаларни етказиш учун тўсиқ ва монелик қиладилар. Бу нарсаларни эса бегона юртда қўлга киритиш муяссар бўлмагай. Бу ҳолатда кучли ва қадимий душман ўртасида қолиб, лашкар аҳволи машаққат ва заҳмат билан тўлиб кетади. Хусусан шу хатарларда амир ал-муслимийн шахсан ўзи иштирок этишганда, ҳали бирор топқир синамаган дўстлар сўзига кириши ақл ва эҳтиётлик шартларига риоя қилмаслик, давлат ва миллат манфаатига тўғри келмаслиги деб, билиш лозим. Бундай баҳс ва мунозаралар кўп бўлганидан кейин, оқибат шундай қарорга келдиларки, ҳазрати валинеъмат Умархон ҳукумат ва салтанат марказида туриб, шумшук ва бузгунчи *йузия* қавмига жазо бериш учун машғул бўлиб, сипоҳни ораста қилиб, ул ўлканинг эгаланиши учун юбориб, эҳтиёжга яраша лашкар захираларини таъминлаб етказиш учун мадад бериб туради.

Бинобарин, Бухоро амирининг амакиваччаси Исҳокбек *парвоначи*, Хушвақт *қўшунбеги*, Арслонбек *додхоҳ*, Ёдгорбек *додхоҳ* ва Раҳмонкули *парвоначини* ўн минг сипоҳ ва Шохписанд *додхоҳ тўпчи* бошини икки юз нафар *тўпчилари* ва ўн адад *тўпи* билан Самарқандни эгаллаш учун тайин қилишди. Хон *хитой-қипчоқларнинг* сардори Одинақулибий *парвоначини*, Маъмурбийни эса *додхоҳлик* мартабаси билан тақдирлаб, улар билан бирга бўлган *хитой-қипчоқ* улуғларига ҳам ҳолларига яраша шохона марҳаматлар ва меҳрибонлик кўрсатиб, шодмон ва камёб тарзда голибкор лашкарга қўшиб, Самарқанд сафарига равона қилди.

Йўлларни босиб ўтиб, Зарафшон дарёси лабига келганларида Шахрисабз ҳукмдори Дониёлбек *парвоначи* ва Ургут (Ургут) *волийси* Каттабек *парвоначи* сипоҳлари билан келиб, Фарғона амирлари билан мулоқот юз бериб, бирлашган уюшма билан Самарқанд қамали ва ўровига саъй ва ҳаракат қилдилар. Ўшал айём амир ал-муслимийн лашкарларни Самарқандга юбориб, ўзи Диззах қалъасини қўлга киритиш учун олий химматини сарфлаётган бир вақтда, қалъанинг ҳокими Абдурасул қалъа барибир зўрлик билан фатҳ бўлишини тушуниб, шаҳарнинг уламо ва саййидларини равшан замири амир тахтига юбориб, ожизлик ва шикастини, мағлуб ва таслим бўлишини маълум қилди. Мазкур билоднинг улуғлари шафоат ва узр сўраш тили билан ҳокимнинг гуноҳ ва беадаблигини кечиритиши сўраб, арз қилдиларки, Абдурасул бу зилолат ва беадабликларни амир ал-муслимийн ҳаққига адоват ва хусумат юзасидан қилгани йўқ, балки унинг зиммасида бажарилиши вожиб бўлган валинеъматни ҳуқуқини адо қилмоқ учун шунча жидду жақдга қадам босган. Агарда у амир ал-муслимийн хизматига камар боғласа сидқидилдан валинеъматни ҳаққи намақини бажо келтиради. Амир ал-муслимийн улуғларининг Абдурасул борасида шафоат тилашларини қабул қилиб, у ва қалъада бўлган барчага омонлик бериб, шу шаҳарнинг уламо ва саййидларини шохона ва баракатли тухфалар билан тақдирлаб қайтишларига руҳсат берди. Шаҳарнинг аъёнлари шаҳарга қайтишлари билан Абдурасул хонларга мос ҳадя ва тансуқотларни тартиб бериб, сипоҳ ва раият

улуғлари билан ҳашаматли саройи олийга равона бўлди. Остона ўпиш шарафига муяссар бўлиб, мусулмонлар амирининг ҳадя ва инъомларига сазовор бўлди. Хон бу ҳисор бошқариш жиловини барча тобелари билан яна Абдурасул кафти кифоятига топширди ва азимат тизгинини Ўратепани эгаллаш учун бурди. Бу мустаҳкам ва метин қалъани узук кўзидек ўраб олиб, қамал ва босимга дучор қилганларида, фатху зафар келинчаги яширинган чехрасини энди очаман деганида, илоҳий қисмат бошқача экан, бу мурад ҳосил бўлмади:

*Агар муҳаввали жаҳониён на қазост,
Чаро мажори ҳолот бар хилофи ризост?*

[Агар жаҳондагиларнинг кафили қазо бўлса,
Унда нимага вазият тақдирга мос эмас?]

Бу воқеа тафсилотлари шундан иборатки, амир ал-муслимийн табиатида йўтал билан бирга безгак касаллиги пайдо бўлди ва ҳар соат оғирлашиб, бемор хушдан кетар эди. Фарғона табиблари ул жанобнинг касаллигини зот ул-жунб (плеврит) деб ташхис қўйиб, унинг давосига тушдилар. Амирлар ва вазирлар кўкқайиб, гаранг ва мот бўлиб, ишнинг салоҳиятини фақат қайтишда кўрдилар. Шу манзилдан кўчиш нағорасига уриб, Хўқанд дорусалтанатига аста равона бўлдилар. Масофа ва йўлларни босиб ўтгач, амирлик марказига етиб келиб, қўним топдилар. Амр ал-муслимийннинг шариф мизожи кундан кунга соғайиш ва саломат томонга ўзгариб, икки ой деганда Воҳиб ал-атонинг чексиз иноятдан сихатлик ва тинчлик топиб, бу азим ҳадянинг шукронасига барча муносиб ва дарвишларга фаровон эҳсонлар бериб, кўп асирларни ҳам озод қилди. Жумладан, Самарқанд *волийси* ҳам озодлик хилъатини кийди. Шу хурсандчилик пайтда адолат жойи бўлган хоннинг хотирида Туркистон сафари фикри пайдо бўлиб, бу ўлка раияти аҳволини текшириш ва билиш учун ҳаракатга тушди. Фарзандлар, яқинлар ва соқчилар дасталари билан йўлга чиқиб, Тўйтепа осмони амир ал-муслимийн

қўнишининг анбардек ҳидидан хушбўй бўлиб, Тошканд уламолари, улуғ амирлари ва сардорлари хон истиқболига шошиб, шавкат ва зийнат билан Тошканд дор ул-аморатига олиб келдилар. Тошканд аҳолиси ва раияти учун бу кун наврўз байрамига айланиб, шодлик ва хурсандчилик уларда юз берди. Шу вақтда ҳумоюн хон амри билан муҳандис-шиор маъмурлари Қорасув анҳоридан бир ариқ қазиб чиқариб, сувсиз ва қақир ерларни обод ва экишга мос қилиб бердилар. Ҳозир ҳам бир нечта қишлоқ шу сувдан маъмур ва ободдир. Шундай жойлардан бири Гавҳардон қишлоғидирки, алҳол халқ уни Ковардон деб аташган.

Самарқандни эгаллаш юборилган Исҳоқбек *парвоначи*, Хушвақтбек *қўшунбеги* ва бошқа сипоҳ сардорлари бир неча ой шаҳар қалъаси олдида туриб, қамални расо чўздилар. Қиш мавсуми яқинлашганидан, икки томондаги уламо ва сулҳчиларининг саъй-ҳаракатлари билан орада ярашиш бўлиб, Фарғона лашкарининг сарф-харажатларини Самарқанд аҳоли-сидан нақд олиб, Тошканд шаҳрига кириб, олий тахт поясига турдилар.

Бундан илгари амир ал-муслимийн аржуманд ўғли Абдуллоҳбекка келин қилиш учун Қоратегиннинг шоҳи Абдулазизшоҳ ҳузурига муҳтарама қизини сўраб, Зухур *девонбегини* совчиликка юборган эди. Абдулазизшоҳ бундай куда-андачиликни катта рағбат ва рози-ризолик билан қабул қилиб, юлдуз каби гўзал қизини шоҳона ҳашамат ва зийнат буюмлари билан Зухур *девонбегига* ҳамроҳ қилиб, равона қилди. Зухур *девонбеги* маликайи мазкура билан, ўшал кунлари Хўқандга етиб келиб, ўзи билан шоҳ қарочиғини олиб келганини саройи олийга хушхабарини берди. Амри олийга биноан бу муҳтарама қиз Зухур *девонбеги* билан бирга Тошкандга олиб келиниши билан, шавкат паноҳ саройнинг баъзи яқинлари истиқболга чиқиб, чексиз эҳтиром ва икром кўрсатиб дор ул-аморатга олиб кирдилар. Қоратегин улуғларидан ҳам бир неча нафари тожнинг дурига йўлдош бўлиб келган эдилар. Уларни яхши манзилларда жойлаштириб, хони ҳумоюн амрига мувофиқ

подшоҳона тўйлар ва хусравона тантаналар ташкил этиб, ҳазрати хайр ул-башар суннати ва мустафо шариати билан маликани хонзода никоҳига киритдилар. Туркистон ва Тошканд музофотлари билан бирга дилбанд фарзанди Абдуллоҳбекка берилиб, Гуломшоҳ *қўшунбеги*ким, Бекларбеги номи билан донгдор эди, унинг *оталиги* этиб тайинланди. Давлат арконлари ва вилоят аъёнларининг ҳар томонлама ва ҳар жиҳатлардан сийлаб хон доруссалтанатга қайтиш учун фармон берди.

Шу вақтларда амир ал-муслимийн Зухур *девонбегини* элчилик тарикасида Чин давлатига юбориб, тижорат ва Чин билан савдогарлар борди-келдиларини Кошгар музофотида амалга ошириш учун масъул ва Фарғона давлати ва ҳукумати номидан вакил қилди. Зухур *девонбеги* олий фармонга биноан Кошгарга келиб, бу ерда бўлган Чин давлатининг ҳукуматдорлари билан мулоқот қилиб, элчилиги мақсадидан уларни хабардор қилди. Бу вилоятнинг ҳокими уни бир неча кун меҳмон сифатида азиз тутиб, Кошгарда Фарғона ҳукумати номидан Чин давлати олдида вакил тайинлаш таклифини қабул қилди. Мазкур элчи қайтиш рухсатини олиб, Хўқанд доруссалтанатига келди. Кошгар музофотида Абдуллоҳбек давлат вакили сифатида тайинланди.

Юқорида баён риштасига тортилиб ёзилган эдики, Ражаб *қўшунбеги* савъ ва ҳаракатлари билан Маҳмудхўжа Ўратепа ва унинг музофоти ҳукумагидан олинди, бу ҳудудларнинг ҳукумати ва муҳофазатини Ражаб *қўшунбеги* ўз зиммасига олган эди. Бирок бу ҳудуднинг ҳукумати ва тутумида етарли даражада хушёрлик ва огоҳлик кўрсатмасдан, бошқарув ва муовинликда ҳам сусткашлик қилиб, сансалорлиги, нодонлиги ва қабихлигидан бу ўлка Фарғона тасарруфидан чиқиб кетишига сабаб бўлди. Шунинг натижасида у хусравона илтифот назари ва эътибор даражасидан тушган бўлса ҳам, бирок вазифа, шоҳона инъомлар ва шунга ўхшаш сийловлардан баҳраманд бўлиб турган эди. Мана шу Ражаб *қўшунбеги* ҳаловатининг разиллигидан куфрони неъматга қадам босиб, баъзи фасодчилар билан махфий равишда маслаҳат ва кенгаш қилиб, Оталикбек номи билан аталган

Иброҳимбек ибн Олимхон номига фитна ва бузгунчилар билан бирга аҳд-паймон қилди. Иброҳимбек Умархон амри олийси билан Абдулазизшоҳ саройида тутқунликда истиқомат қиларди. Унинг номига мактуб ёзиб, унга шум мақсадларини билгизди ва уни авраб, у ердан қочиб, зудлик билан Фарғона вилоятига келишини сўради. Бахтли тасодифдан бу нома Қоратегин шоҳи қўлига тушиб, Иброҳимбекни қаттиқ назоратга олиб, хатларни амир ал-муслимийн ҳузурига юборди ва уни Ражаб *қўшунбеги* ҳамда бузқчиларнинг ҳоли аҳволи ва ҳаракатларидан хабардор қилди. Бу асрор амир ал-муслимийннинг куёвдек равшан қалбига фош ва ошқор бўлгани билан, фитна ва хиёнат арбобларини тутиб олиш учун фармон берди. Текшириш, тафтиш ва таҳқиқлар натижасида Ражаб *қўшунбеги* ва бошқаларнинг гуноҳ ва хиёнатлари исбот бўлди ва қозийлар шарияти шариф аҳкомлари асосида уларни бошқалар ибрати учун, ёмон амалларига яраша жазога гирифтор қилдилар. Фитначи аҳлидан баъзилари, Тентак тўра ва Сотике қипчоқ сингарилар хусравона сиёсатидан қочиб, борлиқ кўчларини нажот соҳилига чиқариб, мамлакатнинг бир гўшасига бориб, ўғри ва нобакорларни йиғиб, босқинчилик билан машғул бўлдилар. Амирлардан Саййидқули *бекларбеги* ва Абулқосим *оталиқ*ни кўпсонли лашкар билан шу жамоани даф қилиш учун номзод қилиб юбордилар. Улар ўша тарафга шошилиш бориб, бузгунчилар фирқаси билан урушиб, кўпларини Сотике билан бирга бедариг тиг дамидан ўтказдилар. Тентак тўра бир неча нафари билан қочиш водийсига кириб кетиб, гумномлик бурчагидан жой олди. Мамлакат юзи нобакорлар ва разиллар мурдаларидан пок бўлди.

Хон барча олий ҳимматини Аллоҳ халқининг яшаш даражасини кўтариш ва тинчу осойишта яшашни, раият ва сипоҳнинг тарбияти ва шафқати учун сарф қилар эди. Ато ва адолат, инсоф ва арзу доди билан яхши ном қолдиришга ҳаракат қилди. Бироқ ғайб оламидан «Сен рози бўлган ва рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг ҳузурига қайт»²¹⁵, деган овоз унинг ҳуши

²¹⁵ Қуръони карим, 89:28.

кулогига етиб, Ҳақ даъватини қабул қилиб, 1237 йили, раби-уссоний ойининг 13 куни/1822 йил, 7 январь мангу саройига кўчиб кетди. Жаноза намозини ўқиб, уни ганждек аждодлари мозори дахмасида дафн қилдилар, унга Аллоҳнинг раҳматлари бўлсин.

Ҳукумати 12 йил, ёши 38 да бўлган. Ундан бир-икки хотин ва учта ўғил қолган эди. Амир ал-муслимийн Умархон доно, саҳий киши, фазилатлар эгаси, яхши хислатлар соҳиби бўлиб, уламо мухлиси, шоир ва фозилларнинг муҳиби эди. Унинг адолатли замонида мамлакатнинг ҳар ёнидан фузало ва шуаро дорус-салтанат саройида жамъ бўлиб, ўзини ҳам кўнгилга ёқадиган шеърлари мавжуд. Амирий девонидаги ғазаллар унга тегишли. Нозим²¹⁶ маснавийси жавобида ёзилган Ҳозикнинг маснавийсини Ҳозик Ҳиротий²¹⁷ унинг даврида айтган. Назмда битилган «Шоҳнома» номидаги Фазлий Намакконий(!)нинг тарихий асари шу адолат нишон замонида битган.

Олий ҳиммати билан шариф бинолар ва жорий хайрияларидан бўлмиш иморатларни кўп курган. Жумладан, Сирдарёдан Шаҳрихонгача қазилган анҳор, Тошканд ноҳиясидаги Хон ариғ. Бу анҳорлардан ҳозир ҳам кўп кишлоқлар аҳолиси фойдаланишади. Хўқанд шаҳрининг ўртасидаги Мадрасайи Олий ва масжиди Жоме ҳам ундан ёдгордир. Яна унинг амирлари ва вазирларидан ҳам яхши бинолар бизнинг замонимизгача ёдгор қолган-ки, уларнинг сони бу мухтасар асарда сифмайди. Ул асрнинг фузало ва шоирлари амир ал-муслимийн вафотига қалам киприкларидан шинжарфдек (қизил) ёшларини тўкиб, кўпгина марсия ва таърихлар ёзган.

²¹⁶ Нозим Ҳиравий/Ҳиротий – форс-тожик шоири. 1601–1605–1671 йилларда яшаган. Девони ва «Юсуф ва Зулайхо» деган маснавийси бор.

²¹⁷ Ҳозик Ҳиротий – Жунайдуллох ибн Ислошайх Ҳиротий, шоир. 1843 йили амир Насрулло томонидан юборилган котил томонидан ўлдирилган. Нозим Ҳиравийнинг «Юсуф ва Зулайхо»сига жавобан маснавий ёзган ва у бизгача етиб келган.

МУҲАММАДАЛИХОН ИБН АМИР АЛ-МУСЛИМИЙН УМАРХОНИ ЖАННАТМАҚОН ҲУКУМАТИНИНГ ЗИКРИ

1237/1822 йили амир ал-муслимийн (Умархон) вафотидан кейин, буюк уламолар, аҳли исломнинг улуғ вакиллари унинг катта ўгли Маҳаммадалихонга аҳд-паймон қилмоқ учун уюшиб, иттифоқ билан аҳд-паймон маросими ва кутлов тантанасини бажо келтирдилар. Ўн беш ёшлигида жаҳонбонлик тожи унинг ҳумоюн фаркидан зеб-зийнат топиб, салтанат ва хонлик тахти унинг тоза вужудидан сарбаландликка етди. Хони ҳумоюннинг тахтга чиқиш кунда давлат тахти унинг бахт келтирувчи қадамидан шавкат ва янғидан улуғлик ҳосил қилди. Мерос қолган хазина эшикларини очиб, тухфа ва ҳадялар беришга қўл очиб, зодагону оммага, мискину етимларга фаровон эҳсон ва инъомлар берди. Шу ҳақда Фазлий «Шоҳнома» асарида²¹⁸ дер: Маснавий:

*Дари ганж бикшод бахшид хон,
На чандонки, онро шумурдан тавон.
Намуди ба ғайри малолат нисор,
Зи бахшиши ба найсон малол аст ор.*

[Хон ганжинани очиб, шунча бахшиш бердики,
Унинг сон-саногини билиб бўлмас.
Малол келмасдан шунча сочдики,
Хайрли ишдан баҳор булутини ор қилишдан илож қолмас.]

Падари бузруквори қолдирилган яхши қоида ва қонунларга риоя қилиб, мерос қолган хизматкорларни хурматли мансаблар билан ардоқлаб, уларнинг маош ва озикаларини кўпайтириб, дод ва адолатга машғул бўлди.

²¹⁸ Фазлийнинг «Шоҳнома» асари – Умархон саройидаги малик уш-шуаро Фазлий Намангоний ва унинг «Умарнома» асари кўзда тутилмоқда.

Фарғона шайх ул-исломи ва замона устои Олимхоннинг кўёви Маъсумхўжа хони олийнинг рухсати билан икки буюк муқаддас шаҳарларни тавоф (ҳаж) қилиш учун чиқиб кетди.

Муборак тож кийгизиш маросимидан олти ой ўтгач, Кошғар шаҳрининг улуғларидан олий саройга Хитой ҳуқуматдорларининг зулмидан шикоятлар келиб, ҳазрати Оффоқ²¹⁹ (хўжа) авлодларидан бирор бир хўжани юборишни илтимос қилдилар. Муҳаммадалихон бу борада ақлли ва доно арбоблари билан кенгаш қилди. Умархони жаннатмакон даврида Хитой ва Фарғона давлатлари орасида ярашиш бўлиб, Фарғонадан Кошғар музофотида вакил ад-давлат тайин бўлгани сабабли, бу ҳақда юқорида қисқа зикр қилинган эди, бу илтимос қабул мақомига етмади.

Кошғарнинг улуғлари ва аҳолиси Фарғона хонининг ёрдами ва мададидан ноумид бўлиб, ҳазрати Офоқ авлодидан бўлмиш Жаҳонгирхўжага махфий мактублар орқали у билан алоқа ўрнатиб, иноқлашиб кўнглини ёқимли ваъдалар билан тўлдириб, авраб олдиларига чақирдилар. Жаҳонгирхўжайи Офоқий бир неча нафар мухлис ва муридлари билан Кошғар тарафига қочиб бориб, кўлидан келгунча ўзини ва тобеларини Фарғона худудидан

²¹⁹ Офоқхўжа (1625, Кумул, Шарқий Туркистон – 1695, Кўкон кишлоқ, Қашғар вилояти) – ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёркенд хонлигида тахтга ўтирган хўжаларнинг дастлабкиси; Туркистон тасаввуф илмининг раҳнамоларидан Маҳдуми Аъзамнинг авлоди. Офоқхўжанинг исми Ҳидоятуллоҳ бўлиб, у халқ орасида ҳурмат белгиси бўлган «Офоқ» («Ёруғ дунё» ёки «Ёруғлик эгаси») – хўжа номи билан машҳурдир. Офоқхўжа ёшигида отаси Муҳаммадсўф ибн Эшонни Калон билан турли шаҳарларда юриб билим ва тарбия олган. 1633 йилда Қашғарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги октоғлик хўжаларга бош бўлган. 1670 йилда Ёркенд хонлигида юз берган ички курашлар натижасида Офоқхўжа Қашғарни тарк этиб Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойратлар) орасида ва Ҳэши йўлагига (Ҳэси-цзоулан) вилоятларда диний тарғибот ишлари билан шугулланган. 1678 йилда Тибетда икки йилга яқин яшаган ва бу ердаги будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган. 1680 йили Тибет зодагонлари ёрдамида ойратлар хони билан танишган. 1681 йилда қалмоқлар томонидан Ёркенд хонлиги тахтига ўтказилган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувалари қабри ёнига дафи этилган. Шундан бошлаб ушбу қабристон «Офоқхўжа мазорин» деб номланиб, зиёрат масканига айланган. Офоқхўжанинг Хонхўжа (Хўжа Яҳе ибн Хўжа Ҳидоятуллоҳ ибн Хўжа Муҳаммадсўф ибн Хўжа Муҳаммадамин ибн Маҳдуми Аъзам Даҳбедий) ва Кунхўжа (Хўжа Бурхонилдин) сингари ўғиллари сулола давомчилари сифатида Шарқий Туркистондан ташқари Урта Осиёда ҳам катта обрўга эга бўлишган. Яна қараңг: Шарқий Туркистон хожаларидан Маҳдуми Аъзам авлодлари шаҳараси/Турон тарихи. Оммабоб мажмуа. 1994. – № 3. – Б. 9–12.

олиб чиқишга ҳаракат қилди. Кошғар музофотига тааллуқли бўлган Тошқўрғон қалъаси²²⁰га бориб кўним топти ва Кошғар улуғлари ва аҳолисига яна шу музофотда яшаётган кўчманчи тоифалар бошлиқларига ахборот ва мактублар юбориб, уларни *хитойликларга* қарши жиҳодга даъват қилди. Ҳар тоифадан кўп халқ унинг байроғи остида жам бўлдилар. Фарғонадан Исобек *додхоҳ* ва Худоёрбийлар ҳам қочиб бир фавж тарафдорлари билан келиб, Жаҳонгирхўжага қўшилдилар. Тошқўрғонда бир неча ой туриб сафарга тайёргарлик кўрдилар ва оқибат Чатроп²²¹ халқининг катта гуруҳи билан Кошғарга равона бўлдилар. Йўл юриш пайтида шулардан бир гуруҳи йўл азоби, овқат ва емиш йўқлигидан қайтиб кетдилар. Кўп машаққатлар билан улар Султон Сотуқ Бутроҳон мозори²²²га етиб келдилар. Хитой ҳукуматдорлари бундан хабардор бўлиб кучли лашкари билан уларга қарши урушга киришди. Жанг шу файз осор мозорнинг ташқарисида воқе бўлиб, Жаҳонгирхўжа лашкари шикаст топди. Ислоом аҳлидан кўп одамлар шаҳидлик даражасига етти ва аксар қочишга юзланиб, Жаҳонгирхўжа қолган сипоҳи билан мазкур шариф мозорда яширинди. Хўжа ўзининг яқинларидан бири Ҳасанхўжани элчилик ва жиҳодга даъват этиш учун Қизил су (сув) мавзегга, яна бир кишини *жумбағиш* қабиласи ичига юборган эди. Курашувчилар мададга етиб келмасдан бурун, кечаси ярим тунда Хитой лашкари бу табаррук мавзегга етиб келиб аксар мусулмонларни шаҳидлик мартабасига етказган эди. Жаҳонгирхўжа ва унинг озгина одамлари ҳар ёнга тарқалиб қочиб кетдилар. Жаҳонгирхўжа ва Исобек *додхоҳ* бир хос мулозим билан бу ҳалокатли жойдан қутулиб, бир муайян омон берувчи жой кидириб, топа олмасдилар. Ҳайрон ва саргардон бўлиб бироз йўл юрганда кўзларига бир дарахтзор кўринди. Шу

²²⁰ Тошқўрғон қалъаси – ҳозир Шинжон автоном вилоятида тожикларнинг автоном ноҳияси маркази.

²²¹ Матида – «Чатроп».

²²² Султон Сотуқ Бутроҳон мозори – Абдулқарим Сотуқ Бутроҳоннинг мозори. У ва унинг набраси Ҳорун ибн Мусо даврида (X–XI асрлар) Еттисув ва Қашқардаги кўпчилик туркий халқлар ислом динини қабул қилганлар.

тарафга майл қилиб, дарахтзорлар ичидаги қабристонга кириб бир қабр ичига яшириндилар.

Аллоҳнинг чексиз инояти билан Жаҳонгирхўжанинг бахт ва иқбол юлдузи бахтсизлик қаъридан камол чўққисига чиққанда, Қизил су ноҳиясидан *жумбағиш* ва бошқа қабилалар газовот саодатига эришиш учун хўжанинг юборган одами билан катта жамоа бўлиб мазкур мавзегга етиб келдилар. Хитой лашкари билан бўлган жангда мусулмонлар зафар топиб, *хитойликлардан* аксари ўлдирилиб, қолганлари ўз жонларига қасд қилдилар. Мусулмонлар Жаҳонгирхўжа йўқлигидан анча қайғуриб, баъзилар уни шахид бўлган, баъзилар эса унинг тириклигидан умидвор бўлиб турдилар. Охири ўртага кенгаш куръасини ташлаб, Жаҳонгирхўжадан дарак тониш учун *жарчилар* ва *тавочиларни* ҳар тарафга юбориб, унинг ҳаёти ва мамотидан хабар олиб келишларини, акс ҳолда Офокхўжа авлодидан бошқа бир хўжани ҳукуматга сайлашга қарор қилдилар. Хўжа талаби билан *жарчи* ва *тавочилар* атроф ва жонибларга бориб, қичқирдиларки, «Эй мусулмонлар огоҳ бўлингиз! Ислому лашкари келиб *хитойликларни* кириб ташлади. Ғайри динлар кўлидан қочиб кетган бирор-бир мусулмон бўлса, кўрқув ва ҳадиксиз муборак мазор олдидаги ислому лашкарига келиб қўшилсин». Шундай *жарчиларнинг* бири қичқириб, асҳоби қахф²²³ (га ўхшаганлар) яширинган қабристон

²²³ Асҳоби қахф (араб. «ғор эгалари», «ғор одамлари») – ривоят қилишчича ўз замонлари подшоҳи Дакёнус (император Деций) зулмидан қочиб, Роббиларига бўлган имолатларини саклаш мақсадида ғорга кириб яширинган ва Аллоҳ таолонинг иродаси, илоҳий мўъжиза билан кўп йиллар ухлатиб қўйилган ёш йигитлар ва уларнинг ити. Улар 309 йилдан сўнг уйғонишди. Оятда бу мўъжизани Аллоҳ таоло кейинги умматлар хиёматга ва ўлгандан кейин тирилиш ҳақ эканига ишонч ҳосил қилсинлар деб содир этган, дейилади. Узоқ уйқудан уйғонган йигитлар учун гўё куннинг бир қисми ўтгандек туюлган. Улар ораларидан бир кишини вакил қилиб уни таом келтириш учун шаҳарга пул билан жўнатқанлар ва бирон-бир киши уни таниб қолишдан эҳтиёт бўлишини таъинлашган. Вакил бозорга бориб пулни берганда, одамлар у қадим замон пули эканлигини билиб қолганлар. Вакил билан муомалала ҳам унинг ўз замонлари одами эмаслигини сезиб қолишган. Хуллас, Аллоҳнинг иродаси билан йигитларнинг сирни фож қилиниб, улар ўша давр одамларига танитилган. Вақт ўтиши билан шаҳар аҳолиси ҳам имонга келган эди. Улар қахф эгалари ҳақидаги қиссани яхши билишарди. Шунинг учун бозорга келган вакилни дарҳол таниб олишди. Шаҳар аҳолиси ғор устига масжид бунёд этишган, сўнгра улар қахф аҳли неча киши эканлиги (3,5,7 киши) ва улар қанча муддат ғорда бўлгандиклари ҳақида тортишганлар. Қуръони каримнинг «Қахф» сурасида асҳоби қахф ҳақида батафсил ҳикоя қилинган. Баъзи ривоятларга кўра, асҳоби қахфнинг номлари: Амилхо, Мақшалино, Машлино, Марнуш, Дабарнуш, Шознуш, Қашфиттанус ҳамда итнинг номи – Қитмир бўлган экан.

олдидан ўтиб кетди. Бу роҳат берувчи овоз уларнинг кулоғларига етгани билан, дарров ўзларини ошкор қилмоқчи бўлдилар. Бироқ буларни ҳам ғайридинларнинг бирор бир макри деб билиб, мазкур маҳалдан кеч бўлгунча чиқмай, сабр қилиб, турдилар. Тун зулмотида бир хос хизматкорини текшириш учун юбориб, ўзлари Аллоҳ карамига таваккал қилиб ғайбдан башорат келишини кутиб турдилар. Мулозим гадо қиёфасида секин йўлга тушиб, юриши вақтида аҳмадия буюклик замзамаси, беш вақтлик яхши муҳаммадия тантанасини ақлу ҳуши кулоғи билан эшитиб, «Ҳаййа ала-л-фалоҳ» карима калимасидан ўлик танасига янгитдан жон кириб, ғам ва ғуссадан халос бўлиб, шу руҳ ато этувчи овоз тарафига жасур ва дадил қадам босиб, аҳли ислом жамияти билан учрашди. Шодлигидан беихтиёр йиғлашга тушди. Унинг баланд йиғлаш овозини эшитиб, бир неча мусулмонлар яқин келиб, дод солишининг сабаби ва ҳолини текшира бошладилар. Тили сўзлашдан қолган, йиғлашдан бошқа жавоби йўқ эди. Уни ўз ҳолига қолдирдилар. Бироз муддатдан сўнг ўзига келиб, *хитойликларнинг* галабаси, аҳли исломнинг шаҳид бўлишлари воқеаси, Жаҳонгирхўжани тирик гўрда экани хушxabарини Исобек *додхоҳ* ва ҳозир бўлганларга айтиб берди. Бул жамоа эшитган суюнч хабарни Ҳасанхўжа ва бошқа сардорларга етказдилар. Ул хос мулозимга шоҳона хилъат бериб, тез Жаҳонгирхўжа хузурига равона этиб, уни шу йўсинда, секин бориб давлат ва ғалаба хабарини Хўжага етказишини илтимос қилдилар. Мусулмон сардорларини бир жамоа билан келганларини ҳам Хўжага маълум қилсин токим, бирдан жамоани кўриб, кўркинч ва даҳшатга тушмасин, дея таъкидладилар.

Хўжанинг мулозими аҳли ислом жамоасининг бир чопари билан айтилган тарикда Хўжага воқеа суратини маълум қилди. Хўжа ва [Исобек] *додхоҳ* берилган халатларни кийиб, қабристондан хиромон чиқиб, аҳли ислом сардорларини истиқболига бордилар. Ул азизлар Хўжани йўл бошига ташриф буюрганидан воқиф бўлиб, отларидан тушдилар ва кўлини ўпиб, муборак бўлсин қондасини бажардилар. Кейин хуррамлик ва комронлик билан отларига миниб, махсус тайёрланган хўжа

манзилига келиб кўним топдилар. Эртаси Кошғар, Ёрканд ва Хутан²²⁴ музофотларининг теварак-атрофига мубашширлар жўнатиб, уларга дин авлиёларининг нусрати ва мушриклар фирқасининг сингани ҳақида эълон бериб, қайси шаҳарда *хитойлик* бўлса шу ноҳиянинг мусулмонлари ул қавмни кириши ва йўқ бўлишига

Астойдил киришиб, жиҳод байроғини баланд кўтарсинлар, деб ёздилар.

Бу нусратли хабар аввал Кошғарга етиб келганда, бутун аҳолиси кўзгалиб ва мавж уришга кириб, уруш асбобларидан топганини қўлга олиб, ҳукумат турган марказга шошдилар. Баъзи хитой мансабдорларини тутиб қатл қилдилар. Аксар ҳукуматдорлар ва лашқария Гулбоғ²²⁵ деган қалъага кириб, яшириндилар. Кошғар музофотининг бошқа жойларида ҳам мусулмонлар *хитойликлар* устидан ғалаба қилиб, бу ерларнинг аҳолиси Жаҳонгирхўжанинг тахти итоатига кирдилар. Кошғар ва унинг музофоти ҳукумати Жаҳонгирхўжанинг қўлига ўтди ва у ҳукумат ўрдаси бўлган Гулбоғ қалъаси камалига киришди. Қалъа жуда метин, мудофааси учун керакли захира ва асбоблар билан яхши таъминланган эди. Унинг эгалланишига муяссар бўлмаганидан Жаҳонгирхўжа билимдон асқобларини йиғиб, шу жиҳатда маслаҳатни ўртага ташлади. Барча шу қарорга келдилар-ки, бу буюк ишда Фарғона давлатидан мадад олиб, Фарғона хони этагини ушлаб, ёрдам ва мадад беришини сўраш керак. Шунда мурод калити осонлик билан қўлга келади. Бинобарин, [Жаҳонгирхўжа] арбоби кенгаш ва доно маслаҳатлари билан Исобек *додхоҳ*, Кошғар *қозиси* ва яна бир неча нафар Кошғар музофотидан улуғларни аҳли ислом ва ўзи номидан қимматбаҳо ҳадя ва тансуқотлар билан Хўқанд доруссалтанатига юбориб, улар билан бир узрнома ҳам мана бу мазмунда ёзиб берди:

²²⁴ Ёрканд ва Хутан – Ёрканд/Ёркенг – қадимий номи Сақараўл, хитойча Шачэ – Хитойнинг Синьцзян-Уйғур мухтор республикасидаги шаҳар, Қашқар вилоятининг Ёркенд тумани маркази (1980 й.гача Қашқар вилояти маркази). Такламакон чўлининг ғарбий қисмида, Ёркенд-дарёнинг ўнг соҳилида, 1200 м баландликда жойлашган. Хутан – Хитойнинг ғарбий қисмидаги шу ном билан аталган дарё. Тарим дарёсининг ўнг irmoғида жойлашган шаҳар.

²²⁵ Гулбоғ, қалъа – Кошғар шаҳрининг ички қалъаси. Ҳоким қароргоҳи бўлган.

«Кошғар мусулмонларининг менга нисбатан талаблари ҳаддан ошганда, камина кўрсам, жаноби аъло-ҳазрат Чин ҳукуматдорлари билан бўлган аҳднома риояси учун Кошғар аҳолисининг арзу додларига илтифот қилмаябдилар, шунда беадаблик камолимдан ҳумоюн хоннинг ижозатисиз бу томонларга ҳаракат қилдим. Алҳамдулиллоҳ, шукру мақтовлар Унга аzza ва жалла Худованд карамига бўлсинки, ҳумоюн хонимизнинг бахту иқболларидан ва бу текин сотиб олинган қулларининг ҳаракати билан аҳли ислом зolimларга голиб келиб, бу билоднинг аксар қисми эгалланди. Фақат баъзи қалъаларда Чин лашкари яшириниб олган. Бу ғуломлари шу кунгача ижозатингизсиз ва суннатга хилоф равишда муваққатан ҳукумат қилишга ташаббускор ва назоратчи эдим. Энди аҳли ислом аъён ва акобирларидан бир неча кишини шавкатмадор саройга юбориб, салтанат қулларидан бировни Кошғар ва унинг музофотига ҳоким қилиб тайинлаб, ғалаба келтирувчи лашкардан бир фавжини бошқа шаҳарлар ва Гулбоғ қалъасини фатҳи ва бу ердаги мусулмонлар додига етиш учун фармони олий билан юбориб, бу вилоят юзини Хитой лашкарининг ўлик таналаридан бутунлай тозалаб, уни Фарғона мулкига қўшиб оласиз, деган умиддаман».

Кошғар улуғлари ҳамда Исобек *додхоҳ* Фарғона сари ҳаракат қилиб, қийин тоғли йўллар ва масофаларни кезиб ўтиб, шавкатпаноҳли даргоҳга келиб, остона ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, Кошғар сипоҳи ва аҳолисининг аризаларини бердилар. Муҳаммадалихон бу ишларда тажрибали ва билимдон арбоблари билан кенгаш қилиб, Ҳаққули *қўшунбегини* катта лашкар билан *хитойликларни* ҳайдаб, ул мамлакатни босиб олиш учун номзод қилди. Кошғар ва унинг музофотлари ҳукуматини Жаҳонгирхўжа номига ёрлиқ қилиб, мазкур Ҳаққули билан бериб юборди. Кошғар улуғларини хусравоний меҳрибонликлар билан сарафроз этиб, шу лашкарга қўшиб, кетиш учун руҳсат берди.

Вилоятнинг барча худудларига *тавочилар* ва *хабарчилар* юбориб лашкар йиғишга олий топширик берилди. Шу оз вақтда хон байроғининг соясида бир талай лашкар йиғилди.

Шахрисабздан Улуғбек ибн Содик тўра ҳам кучли фавжи билан келиб, пойтахтда буюк лашкарга кўшилди. Гадейбой *додхоҳ* кўпсонли сипоҳ билан Бухоро ва Фарғона давлатларининг чегарасида жойлашган Навканд қалъасининг истехкоми ва муҳофазатига маъмур бўлди. Муҳаммадалихоннинг ўзи буюк лашкар билан газотни мақсад қилиб, доруссалтанатдан Кошғарга юриш қилди. Кўхистондан ўтиб, чўл ва саҳроларни кезиб, нусратли яловларининг ҳилоли Кашғар шаҳри осмонда қадалганида, Кошғар аҳолиси ва сипоҳининг ҳамма буюклари ва ашрофлари истиқболга чиқиб, таслим ва итоат шартларини бажо келтирдилар. Олийғуҳар хон катта ҳашамат ва дабдабалар билан Кошғар дор ул-аморатига дохил бўлиб, эртаси Ҳаққули *қўшунбеги*ни лашкар сардорлари билан бирга Гулбоғ қалъасини тасхир қилиш учун амр қилди. Жаҳонгирхўжани Кошғар сипоҳи билан бирга уларнинг итоатига берди. Барча лашкар иттифоқ билан қуршов ишига саъй-ҳаракатлар билан бел боғлаб, қарийб бу метин ва мустаҳкам қалъани фатҳ қилганларида, бир воқеа юз бериб, бу ишларга тўсик ва кечиктиришнинг сабабига айланди.

Зикр қилинган эдики, Муҳаммадалихон Кошғар сафаридан олдин Гадейбой *додхоҳ*ни бир неча сипоҳий дасталари билан Навканд қалъасига, бу ҳудуд муҳофазати ва истехкомига қолдирган эди. Хон Кошғарга келиб, бу шаҳарнинг тасхирига машғул бўлаётганида, унинг йўқлигини ганимат деб билиб, Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* Бухоро ва *йузия* лашкари билан Фарғона вилоятидаги қалъаларни босиб олиш ва талаш учун ҳаракат қилди. Тагин шу вақтда Бухоро амири ҳам амирлик пойтахтидан катта лашкар билан чиқиб, Самарақандга келганида Фарғона чегарасида жойлашган баъзи амирлар ҳадиксираб, Кошғарга хон хузурига тезюрар чопарларини хабардор қилиш учун юбордилар.

Фарғона хони давлат арконлари билан кенгаш қилиб, қайтишни маъкул деб билиб, Ҳаққули *қўшунбеги*ни лашкарнинг учдан бири билан Кошғар ва унинг қалъалари забти учун қолдириб, қайтди. Шу аснода Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* Навканд қалъасининг камали ва қуршовига жидду жаҳд қилиб, Бухоро амири кўпгина лашкар билан унга мадад учун келаётир

деган умидда эди. Бироқ Каттакўрғон ва Самарқанд атрофидаги *хитой, қитчоқ* ва *қорақалпоқ* кўчманчи тоифасининг кўзголони ва галаёни Бухоро ҳукуматига катта ташвиш келтирди, амир Ҳайдарни Фарғона тарафига юриш қилишига монелик ва тўскинлик қилди. Улар ички ишлари билан машғул бўлиб, Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* мададига етиб кела олмадилар. Муҳаммад Раҳимбек бир муддат Навканд қалъасининг сиртида турди. Фарғона хонининг Хўқанд доруссалтанатига келиб киришини билиб, муродга етмасдан Навканд қалъасидан, Ўратепага алам ва умидсиз бўлиб қайтди. Навканд қалъаси ва чегараларининг мири Гадейбой *додхоқ* бу вазиятдан Муҳаммадалихонни хабардор қилди.

Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ* Фарғона давлатига нисбатан кўп марта душманлик ҳаракати ва қилиқларини зоҳир қилган эди. Бу сафар ҳам хоннинг айни жиҳоди вақтида Фарғонага қасд қилиши, барча мусулмонларга қаттиқ алам ва таъсир қилди. Фарғонанинг икромли уламолари Муҳаммадалихонни Муҳаммад Раҳимхонга жазо ва адабини бериш учун тарғиб қила бошладилар. Хон ҳам бу улуг ишда амирлари ва вазирлари билан маслаҳат қилиб, уларни ҳам буюк уламо билан ҳамфикр эканларини фаҳмлаб, кўп лашкар билан Ўратепани босиб олиш ва Муҳаммад Раҳимхон *оталиқ*га жазо бериш учун йўлга чиқди. Йўл ва масофалар босиб ўтилгач, Қизил мавзеи нусратасар аскарлар учун қўниш манзилига айланди. Ахбор ва текширувлардан шу нарса маълум бўлдики, Муҳаммад Раҳимхон *оталиқ*, катта ўғли Бобобекни сипоҳ билан Ўратепа қалъасида қолдириб, ўзи лашкар йиғиш ва озиқ-овқат, қуроқ-аслаҳа тайёрлаш учун Диззах қалъасига борибди. Шу кечаси лашкарни бир неча гуруҳга тақсимлаб, ҳар бирига бир зийрак сардор тайинлаб, шу заҳоти Ўратепа қалъасига ҳар тарафидан ҳужум ва талаш қилишни буюрди. Мансур аскарнинг амирлари ҳумоюн хон топшириғи билан қалъа сари шошиб, зафарпаноҳ сипоҳнинг *баҳодир*лари турли нуқталардан нарвон ва арқонлар ёрдамида қалъага кирдилар. Қалъа дарвозабонларини ўлдириб, барча

лашқария учун шаҳар эшикларини очдилар. Лашкар шаҳар қальясини эгаллади.

Ўз ва Бухоро сипоҳи ғафлат уйқусидан уйғониб, ҳайрон ва саранг қаршиликка тоб бермай Муғ қальясига кириб панаҳ топдилар. Фарғона лашқари ҳам орқаларидан қувиб, мазкур қальяни ҳалқадек ўраб олиб, уни босиб олиш учун саъй ва ҳаракатларни бошладилар. *Ўзуия* сардорлари ва Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ*нинг ўғли ўзларининг ожиз ва мағлуб бўлишларини ҳис этиб, вилоят улуғлари ва уламоларини олий саройга юбордилар. Хон Муҳаммад Раҳимбекнинг авлоди ва сардорларига шафқат қилиб, омонлик берди ва улар Диззах тарафига қўйиб юборилди. Қалья Фарғона лашқари қўлига ўтиб, ниҳоятда кўп бойлик уларга ғанимат тушди.

Бу музофот ҳукуматини Шоҳи *парвоначига* бериб, хон нусрат ва обрў билан ул ноҳиядан қайтиб келиб доруссалтанат Хўқандда Фарғона мулки ободончилиги билан машғул бўлди. Хони ҳумоюн фармойиши билан муҳандис меъморлар Хўқанд шаҳрида пишиқ ғишт ва ганждан икки қаватли мадраса қурилишини бошладилар. Кўп вақф ҳам унга тайинланилди. Ҳозиргача бу мадрасадаги мударрис ва толиби илмлар фориг ва хотиржам роҳатда илм таҳсили билан машғул. Адолатнишонли хон ҳукми билан Сўх дарёсидан бир ариқ қазиб чиқариб, ўлик ётган қақир ерлар тирилтириб, обод қилинди. Дехқончилик ва зироат ишларига ривож ва янги равнақ берилди. Вақт ўтиши билан шу ариқ баракотидан кўпгина қишлоқлар ташкил топилдики, уларни санаш ва баён қилиши анча узоққа чўзилади.

Юқорида ёзилган эдики, Кошғар сафаридан қайтиш чоғида Ҳаққули *қўшунбеги* Фарғона сипоҳининг учдан бири билан *хитойликлар* қальяларини босиб олиш учун ул мавзеда қолдирилган эди. Ҳаққули ва Жаҳонгирхўжа беш ойдан ортиқ қалья камали ва қуршови билан машғул бўлиб, ундан Хитой лашқари эзилиб, бир кеча қочиб кетиш учун қальядан чиқди. Улар Оқсу тарафига ҳаракат қилиб, шу ердаги *хитойлик* сипоҳи билан бирлашмоқчи эдилар. Ислом амирлари душман макридан хабардор бўлиб, бир неча отликларни таъкиб қилишга

юбордилар. Тагин яна бир неча даста билан ўзлари ҳам орқадан суръат билан равона бўлдилар. Олдинги фавж эрталаб душманга етиб олиб, жангни бошлади. Хитой лашкари ночор урушга киришиб, жанг қизиган пайтда қолган ислом қўшини ҳам етиб келиб урушга қўшилдилар. Фатҳ ва зафар насими ислом лашкари тарафига эсиб, *хитойликлар* ўлиб, асирга тушиб улардан бирор нафари нажот соҳилига етмади. Муслмонлардан озгина киши ярадор бўлиб, бир неча нафаргина шаҳодат топди. Қолганлар соғ-саломат ва ғаниматларга эга бўлиб Кошғарга келдилар. Қўлга тушган қурол ва аслаҳалар билан бирга Фарғона хонига хушхабар етказиш учун чопарлар юборилди.

Бу ғалабадан сўнг Фарғона *сипаҳсолори* Ҳаққулибек бошқа қалъа ва ҳудудларни эгаллаш учун лашкар ва қўшун ишига машғул бўлиб, уларни таъминлаш учун тайёр қилиб, бу вилоят ишларини саранжом қилмоқчи бўлди. Лекин ҳар бир билод ва мамлакатда бўлгани каби, бу ерда баъзи ғаламис, мунофиқ ва ҳақшинос одамлар Жаҳонгирхўжа ҳузурига йўл топиб, унинг маишат мажлиси ва тараб базмига ёр бўлиб, дедилар: «Фарғона *қўшунбегиси* Ҳаққулибек бу вилоятда турар экан, сизнинг ҳукумат ва эркинлигизни ривожи ва равнақи бўлмайди. У бу вилоятни *хитойликлар* нопок ва ўлакса вужудларидан тозаласа, бу ерда янги одамни ҳукумат тепасига қўйиши мумкин. Яхшиси қандай йўл ва ҳийла билан бўлмасин уни бу мақомдан қайтаринг». Бу афсун, чўпчак ва ғаразли сўзлар билан улар Жаҳонгирхўжа қалбини тўлдирдилар. Хўжа ҳар хил нарсалардан бир қимматбаҳо ҳадя тайёрлаб, Кошғарнинг сўзга чечан баъзи бир улуғлари орқали Ҳаққулибек қошига юборди ва унга деди: «Аллоҳга шукрлар бўлсинки, Парвардигори олам ва оламиён лутфи ва амирликнинг паноҳи бўлмиш қадами билан муслмонлар лашкари *хитойликлар* сипоҳи устидан зафар топиб, ул қавмнинг ҳайбати тарқоқликка мубаддал бўлиб, мулкда тинчлик ва омонлик қарор топди. У бу бурчакда қолиб кетган бу қавмдан қолган бириккитасини йўқ қилишда катта лашкарнинг заҳмати ва ҳаракати керак бўлмайди. Бир неча кун яна ўз қадамлари билан бизни сарафроз этиб, шу жойларида истироҳат ва ором топиб,

қолган машаққат ва хизматларни бу камина ва бу ўлканинг аҳолиси зиммасига қолдириб, қайтсинлар». Ҳаққулибек Жаҳонгирхўжадан бемаъни бу хабарни олиб, қайтариб жавоб бердики: «Бу ерда ўз ихтиёрим билан келиб турмаяпман. Бу музофотдан ҳумоюн хон ижозатисиз қайтишимни имкони бўлмайди. Бу хусусда олий саройга мурожаат қиламан, қандай фармон ва топшириқ бўлса ўшанга амал қиламан». Хабарчи Ҳаққулибек жавоби билан қайтиб келганида, Хўжа зудлик билан Кошғарнинг ҳар тоифа ва қабиласидан ишбилармон вакилларни йигиб олиб, мажлис аҳлининг кенгаши ва маслаҳати билан у кучи етгунга қадар нафис ва рангоранг ҳар жинс мато ва латиф моллардан, тилла ва кумушдан ясалган идиш ва асбоблардан шоҳона ҳадя ва тансукот муҳайё қилиб, бир неча кўпни билган ва хушёр кишиларни доруссалтанатга элчи этиб тайинлаб, уларга қўшиб юборди. Бундан ташқари итоат ва таслим мазмуни билан тўла бир мактубни элчилар қўлига бериб, жўнаттилар. *Амири лашкар* Ҳаққулибекни ҳам бундан хабардор қилдилар. *Қўшунбеги* ҳам бу ишни маъқуллаб, ўз тарафидан Абдусамад *додхоҳни* Кошғар музофоти вакилларига қўшиб, баланд тахт поясига шундай арз қилдики, бу қўлингиз *хитойлик* лашкарини қолган-қутган қисмини ҳайдаб чиқариш ишини муҳим деб билиб, Кошғарнинг бошқа қисмларига ҳам ўтиб душманнинг нопок вужудидан пок этмоқчи эдим. Аммо Жаҳонгирхўжа ва баъзи калтафаҳмли одамлар, *хитойликларни* даф қилиш ишини осон деб билиб, бу амри азим масъулиятини ўз зиммаларига олиб, *хитойлик* билан урушни ва жиҳодни уларга қолдиришимни хоҳлайдилар. Бу ишни ўзим анжомга етказишга рози бўлмаётирлар.

Абдусамад бу жамоа билан Кошғардан доруссалтанатга етиб келиб, остона ўпиш шарафига етиб, ариза ва ҳадяларни ҳумоюн хон назаридан ўтказиб, элчилик қоидаларини бажо келтирди ва улар учун тайинланган манзилда қўним топиб, аризаларини жавобини олиш учун мунтазир турди. Хони ғозий Кошғар ишлари бўйича давлат арконлари билан кенгашиб, Кошғар вилояти улуғларининг хоҳишларига мувофиқ, Хитой лашка-

рининг қолган қисмини даф этиш масъулиятини Жаҳонгирхўжа ва Кошгарнинг аҳолисига бериб, *қўшунбеги* Ҳаққулибекни Фарғона лашкари билан қайтиши учун амр қилди. Кошгар вакиллари ҳамда Абдусамад *додхоҳ* хусравона лутфларнинг марҳаматидан бахраманд ва сарафроз бўлиб Кошгарга қайтиш учун рухсат олдилар.

Вакиллар Кошгарга қайтишлари билан Ҳаққулибек у ердан сипоҳи билан Хўқанд доруссалтанатига келди ва баракатасар хон назаридан бахтиёр бўлиб, хизматида ягона бўлган мардлари шу сафарда қаҳрамонлик шартларини бажарганлари учун, мартаба ва амалларига мувофиқ хони ғозийнинг чексиз карамидан бахраманд бўлдилар.

Фарғона сипоҳи қайтиши билан Жаҳонгирхўжа ҳукумат шаробидан маст ва аласт бўлиб, ақл-хуши ва эҳтиёткорликдан юз ўгириб, базм мажлисини кураш майдонидан афзал деб билиб, доно одамлар сўҳбатидан қараганда, улфатчилик этагини маҳкам ушлаб, ҳолати тили бу сўзларни тараннум қилар эди. Фард:

*Майи дусолаву маҳбуби чаҳордаҳсола,
Гарат мудом муяссар шавад, зиҳи тавфиқ.*

[Икки йиллик май ва ўн тўрт ёшли маҳбуба,
Ҳар дойим муяссаринг бўлса, яшасин диёнат.]

Баъзи сергак ва тийрак улуғлар уни бу ёмон ва бало келтирувчи хулқ ва атвордан манъ қилсалар ҳам эътибор бермасди. Уч ой ўтди. Хитой лашкарининг сардорлари Фарғона сипоҳи қайтиши ва Кошгар аҳволининг тарқоқлиги ва низомсизлигидан хабардор бўлиб, катта бир уюшмани тузиб, ҳеч ким билмаган яширин йўллар билан Кошгарга бир манзил қолган жойга келиб тушдилар. Агарда кишлоқ аҳолиси чўлу даштдан қочиб шаҳарга келмаганларида, кошгарликлар бундан сира огоҳлик топмасдилар. Сипоҳ ва раиятнинг баъзи улуғлари вазиятдан хабардор бўлгач, рухсатсиз унинг хилватхонасига кириб бу даҳшатли воқеа ва бўлган кўргиликни унга бил-

гиздилар; ишрат мажлисини мусибат мажлисига айлантирдилар. Ўша маҳал ҳар хил гап ва фикрлар ўртага солинди ва охири сипоҳ ва раиятдан йиғилиши муясар бўлганларни олиб, бир неча фавжга тақсимлаб уларга Тўрахўжайи Аҳрорий, Худоёрбек ибн Муродбек ва Мусахўжайи Аҳрорийларни сардор этиб Хитой лашкари муҳорабасига юбордилар. Йўлда иккала лашкар учрашиб, жангдан уруш бозори исиб кетди ва қарию ёшнинг ҳаёти бир нарҳда савдоланди. Кўп ҳаракат ва ўлдиришлардан сўнг мусулмонларга шикаст етиб, аҳли исломнинг аксари шаҳид бўлдилар. Тўрахўжа ва Мусахўжа баъзилар билан асирлик бандига тушдилар. Жуда кам одам бу йўқлик жарлигидан борлиқ соҳилига чиқиб, Кошғарга қочиб келди. Орқаларидан Хитой лашкари етиб келиб, бир минг икки юз қирқ иккинчи (1826–1827) йили яна бу мулкка эга бўлдилар. Жаҳонгирхўжа тун зулмотида бир неча нафар кишиси билан ул шаҳардан Фарғона ва Кошғар орасидаги тоғли жойга қочиб, бир муддат шу жойда ҳаёт кечирди. Хитой ҳукуматдорлари хўжани қўлга олиш учун турфа хийлалар ўйлаб, ҳар хил мактубларни Кошғар мусулмонлари номидан ёзиб, Жаҳонгирхўжани даъват қилиб, бир неча мунофиқ, нокас ва диёнатфуруш орқали унга етказдилар. Жаҳонгирхўжа ул бадсийратли золимлар сўзи ва қасамларига ишониб, тоғлар ичидан чиқиб куффор қўлига гирифтор бўлди. Шу вақтда кўпгина мусулмонлар аҳли аёллари билан Кошғар музофотидан ҳижрат қилиб, Фарғонага келдилар. Хони ғозий уларнинг аҳволига раҳм ва шафқат қилиб, Андижон ва Ўш орасидан уларга ер ва жойлар бериб, яшаш, деҳқончилик ва эҳтиёжлари учун экинларидан ҳосил олгунга қадар давлат хазинасидан ёрдам берди.

Шу воқеаларга яқин вақтда Бухоро амири *хитой-қипчоқ* тоифасининг фитна ва исёнини дафи билан машғул эди, яраш ва сулҳ эшигини очиб бу амрнинг исботи ва сидқилигини исботлаш учун Исматуллоҳ *додхоҳ*ни элчилик тариқасида қимматбаҳо ва шоҳона тўхфалар билан Хўқанд доруссалтанатига юборди. Йўл ва мавзеларни кезиб ўтиб Исматуллоҳ *додхоҳ* Хўқандга яқинлашганида, саройи олийнинг баъзи маъмур ва мутасаддийлари

истикболига чиқиб Хўқанд доруссалтанатига олиб кириб, ёқимли сафар учун муқаррар бўлган муносиб маконда тушириб, унинг иззат ва икромига ҳаракат қилдилар. Учинчи кун элчи остона ўпишга рухсат олиб, элчилик одобини балоғат билан бажо келтириб, туҳфаларни кимёасар хон назаридан ўтказиб, хусравона меҳрибочилик ва илтифотлар билан бахтиёр қилинди. Яна бир неча кун меҳмон сифатида қолиб, кетишига рухсат берилди. Бухоро амиринга лойиқ туҳфа ва ҳадялар тартиб бериб уларни Азимбой *додхоҳ* билан элчига қўшиб юбордилар. Нурато²²⁶ мазорига етиб борганларида амири кабир уларнинг келишларидан хабардор бўлиб, Нурато ҳокимини кутиб олиш учун жўнатди. Уларни Янгикўрғон қалъасига даъват қилиб, Исматуллоҳ *додхоҳ* (ва Азимбой *додхоҳ*) мазкур қалъада ул жаноб ҳузурига мушарраф бўлиб, кўп эъзоз ва икромлар кўрди.

Оз фурсатдан кейин амири кабир томонидан Азимбой *додхоҳ* ва таниқли иршодпаноҳ халифа Хусайн элчилик учун *хитой*, *қинчоқ* ва *қароқалтоқ* тоифалари олдига панд ва насихатлар бериб уларни тинчлантириш учун юборилди. Шу иккала тоифа раислари амирдан аҳднома талаб қилдилар. Азимбой *додхоҳ* амир хизматига келиб, мазкур қабилаларнинг қони ва молларига берилган омонлик аҳдномасини қўлга киритиб, қалъада тоифалар раисларига берди. Сулҳ ва яраш орага тушди. Қабилалар қалъани амир мулозимларига топшириб ўз манзил ва маконларига қайтдилар.

Бу ишлардан фориғ бўлгач амир дор ул-аморат Бухорога қайтди. Азимбой *додхоҳ*ни ўзи билан олиб кетиб, шоҳона марҳамат ва илтифотлардан хурсанд ва мамнун қилиб қайтишга рухсат берди. Исматуллоҳ *додхоҳ* шоҳона туҳфалар ва яна бир бош от билан хони ғозий ҳузурига юборилди. Улар бирга Хўқанд дор ул-аморатига келдилар. Дарбори олийнинг баъзи маъмурлари истикбол қоидасини бажо келтириб, уларни хони ғозий гиламини ўпиш билан мушарраф этиб, амири кабир муҳаббатномаси ва

²²⁶ Нурато – Навоий вилоятидаги Нурота туманидаги шаҳар. Шаҳар дастлаб X асрда Наршахнинг «Тарихи Бухоро» асарига «Нур» шаклида (шу ердаги машҳур «Нур» чашмаси номидан) тилга олинган.

ҳадяларини хонга топширтириб, уларни хони ғозий меҳрибонлиги билан сарафроз этдилар. Элчи бир муддат меҳмоннавозлик йўсинида пойтахтда яшаб туриб, Султонхожайи Адо²²⁷ билан бирга ҳадя ва тухфалар билан Бухоро дор ул-аморатига юборилди.

Бухоро ва Фарғона давлатлари орасида бир неча марта элчилик ва дўстона муносабатлар амалга ошиб, бу иноқлик хосиятидан *қароқалтоқ* ва *хитой-қипчоқларнинг* фасодлари таскин топди, ҳар иккала мулкнинг душманлари ва бузғунчилари гумдонлик бурчагида йўқ бўлишди. Иккала миллатнинг дўстлари эса комронлик манзилида тинч бўлдилар.

1241/1825 йил, чоршанба куниси, рабиъ ул-аввал ойининг учинчисида²²⁸ амир Ҳайдар Аллоҳ раҳматига кўчиб, мадрасайи Олийнинг ёнида дафн этилди. Айтишларича у тақводор, уламо, олим ва фозилларни дўст туташган киши эди. Ундан олтита гўзал юлдуз каби ўғиллар қолган. Ҳусайнтўра, Умартўра, Абдуллохтўра, Насруллохтўра, Зубайртўра, Жаҳонгиртўра. Ҳаким *қўшбеги*²²⁹ Бухоро давлатининг асосий устунларидан бири эди. Амири кабир вафотини сир тутиб, Қарши *волийси* бўлган Насруллох тўрага чопар юбориб, чакиртириб отаси ўрнига амирлик тахтига кўтармоқчи эди. Унга муяссар бўлмади. Ҳусайнтўра энг катта ўғил сифатида ва ҳамда яхши хулққа эга бўлганидан мулк ва ҳукумат улуғлари унинг амирлигини тан олдилар. Ҳаким *қўшбеги* уларга қарши чиқиб амирлик эшикларини улар учун ёпиб қўйди. Сипоҳ ва раият ҳар тарафдан босиб келиб, қалъа дарвозаларини синдириб аркни забт қилдилар. Ҳаким *қўшбеги* баъзи тарафдорлари билан қочиб кетиб яширинди. Ҳусайнтўра амирлик тахтига ўтириб ҳукмронлик ишлари билан машғул бўлди. Ҳаким *қўшбеги* яширинган жойидан чиқиб уламо ва аъён шафоати билан кечирилди ва яна олдинги вазирлик мансаби билан тақдирланди. Насруллох тўра Бухоро яқинига келиб,

²²⁷ Султонхўжа шайх ул-ислом «Адо» тахаллусида ижод қилган шоир ҳам эди (1834 йилда вафот этган).

²²⁸ Миллодий 1825 йил 16 октябрь. Бирок бу кун шанба бўлган.

²²⁹ Қўшбеги – қўш, харбий лагер кўмондони. Бухоро амирлигида вазир даражасидаги амалдор.

акасини тахтга чиққанидан хабар топиб, Қаршига қайтиб кетди. Амир Хусайн қарийб уч ой ҳукмронлик қилиб, заҳарланиб дунё ибратхонасидан кетди. Ул замона одамлари Ҳаким *қўшбегини* олчоқлигидан ўз валинеъматини ўлдиришга қодир деб билардилар. Амир Хусайн вафоти 1242/ 1826 йил, 20 чи жумода-лувла /1826 йил 21 декабрда юз берган эди. Амир Хусайн саховат ва ҳимматда, илму фазилатда халқ орасида жуда донги кетган эди.

Амир Хусайн вафотидан кейин ҳукумат арконлари ва миллат аъёнларининг ижтимои билан Кармина *волийси* Умартўра келиб тож ва тахт соҳиби бўлди. Ҳаким *қўшбеги* унинг амирлигига ҳам қарши бош кўтариб, хуфия мулозимларини юбориб, Қарши ҳокими Насруллоҳ тўрани амир Умар дафи учун тарғиб ва ташвиқ қилди. Насруллоҳ тўра Самарқандга бориб, Ҳаким *қўшбегининг* тарафдорларидан бўлган у ернинг *волийси* билан Бухорога келиб, уни қамал қилди. Бухоронинг бошқаруви ва тутуми Ҳаким *қўшбегининг* иқтидор муштида бўлганидан, қалъа эшикларини Насруллоҳ сипоҳига очиб, амир Умарни тутиб биродари қўлига бермоқчи эди. Амир Умар хабардор бўлиб, қочиб одамлар назаридан яширинди. Насруллоҳ тўра дор ул-аморатга кириб, шаъбон ойи, 1243/1827 йил фармон бериш тахтига қарор топди. Амир Умар баъзи уламо шафоати билан амон қолиб, яширинган жойидан чиқиб, рухсат олиб Ҳиротга кетди. У ерда Комроншоҳ ибн Маҳмудшоҳ ҳузурда бир муддат истиқомат қилиб, Қундузга келди. Қундуз *волийси* Муҳаммад Муродбек *қатаган* уни эъзоз ва икромлар билан олқишлаб олиб, бир неча кун меҳмон қилди ва ундан Фарғонага келиб, Муҳаммадалихон ғозий қошида азиз ва мухтарам яшади. У 1245/1829 йилда вафот қилди. Хон амри билан унинг тобутини Бухорога олиб бориб, аждодлари мазорида, бобоси амир Дониёл қабри ёнида қўмдилар. Ундан бир фарзанд қолган эдики, ёшлигида ўлиб кетди.

Амир Насруллоҳ тахтга ўтирганида Ҳаким *қўшбеги* олдингидек вазири кабир мансабига қўйилди. Хиёнатни касб этган унинг табиати эркин ҳукумат юргизишга одат қилганидан,

амир Насруллоҳни ҳам бошқа амирлардек билиб, ҳукумат ишларида мутлақ ҳоким бўлишга интиларди. Амир Насруллоҳ ҳушёр бир жўнмард эди. У *қўшбегини* бу ҳаракатларидан манъ қилса, унга нисбатан акаларига қилган муомалани қилиб, бошқа бировни давлат тепасига кўярди. У тадбирнинг метин арқонидан ушлаб, зоҳиран ўзини ғафлатга солиб, *қўшбегига* душман бўлган сипоҳ улуғлари ва давлат мансабдорларини махфий равишда уни йўқ қилиш учун кўзгаб, Ҳаким *қўшбегини* орқадощлари Исматуллоҳбек ва Аббосбеклар билан тутиб олиб қатл қилди. Ҳаким *қўшбегини* ўрнига Раҳмонберди Туркманни вазири кабир қилиб тайинлади. Ҳукумат бутунлай амир Насруллоҳга ўтди. Озқ фурсат ўтмасдан ҳадиксираб юрган укаларини ҳам ўртадан кўтарди. Амир Насруллоҳ ҳақидаги маълумотлар қисқа тарзда ўз маҳалида келади, Худо хоҳласа.

1244/1828 йил бошида Кошғар аҳолисидан кетма-кет хабарлар кела бошладики, Жаҳонгирхўжа даврида унинг сипоҳида бўлган мусулмонларга *хитойликлар* беандоза жавру зулм етказмоқдалар. Улар ватанларидан бош олиб кетмокни ихтиёр қилганлар, бироқ ижозат ололмайдилар. Бу хабарни эшитишлари билан Фарғона уламоларининг ҳамфикр томирлари ҳаракатга келиб, хони ғозийга Кошғар мусулмонлари аҳволини билгиздилар. «Ислом фармондорлари зиммаларида зулм кўрганлар фарёдларига етиш вазифаси вожиб қилиб қўйилган, бу дунё ва нариги дунёда уларнинг номлари эсланади ва буюк иш сифатида мукофотланади», деб арз қилдилар. Хони ғозий зудлик билан Ҳаққулибекка катта лашкар билан Кошғарга бориб, ул мазлумларни зolimлар қўлидан халос қилиш учун фармон берди. Хони хумоюн фармонида биноан Ҳаққулибек *амири лашкар* ул томонга шошиб, давонлар ва оғир тоғ йўлларида ўтиб, Кошғарга етиб борди. Чин ҳукуматдорлари *хитойлик* қўшини билан, дашт урушига чидамай қаршиликсиз Гулбоғ қалъасига кириб жойлашдилар. Ҳаққулибек бир неча ой қалъани қамал ва куршовда ушлаб турди. Оқибат чинийлар аҳволи танг бўлиб сулҳ

ҳақида сўз бошладилар. Ҳаққулибек ҳам «сулҳ яхшироқдир»²³⁰, деган ояти карима мазмунига амал қилиб, қуйидаги шартлар билан яраш бўлди: Ким Фарғона мамлакатига кўчиб кетмоқчи бўлса, тўсиқсиз молу мулки билан чиқиб кетиши мумкин; тижорат ишлари, борди-келди ишларни назорат қилиш учун Фарғона давлати томонидан Кошғар музофотида бир ҳукумат вакили тайинланади.

Ҳаққулибек бу ишлардан фароғат ҳосил қилганида, бу диёрнинг кўп мусулмонлари, кўчу қурон ва моллари билан хижратга ирода қилдилар. Улар лашкардан олдин Фарғона тарафига юборилди. Бу вилоятда бир вакилни барча ваколатлар билан қўйиб, соғ-саломат ғаниматлар билан қайтиб келдилар.

Шу аҳвол жараёнида ўзларнинг сардорларидан Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ*, Исҳоқбек *парвоначи* ва Жабборқулибек Диззах қалъасидан чиқиб, ҳар бири озмунча сипоҳлари билан ўзларини замона қаҳрамонлари деб билиб, тез юриб тонгда Ўратепа қалъасига етиб келдилар. Уларнинг тарафдорларидан Солиҳ хўжа, уларнинг қасди ва режаларидан хабардор бўлиб туриб, бир неча орқадошлари билан қалъа тепасида мунтазир турар эди. Уларни кўриб арқон ва таноблар билан ўз сардорларини қалъа ичига, уйларига олиб кирдилар. Ўз сардорлари шу манзилдан жанг нағорасини чалиб хуруж қилдилар. Ўратепа *волийси* Шоҳи *парвоначи* бундан хабар топиб, ўз сипоҳидан бир неча жангариларини танлаб, шу фавж билан босқинчилар йўлини тўсди. Қаттиқ уруш бўлди. Муҳаммад Раҳимбек ва Жабборқулибек аксар сипоҳлари билан ҳалок бўлдилар, Исҳоқбек ва қолган аскар асир тушдилар. Асирлар мактуб билан бирга Хўқанд дор ул-аморатига юборилди. Исҳоқбек бошқалар билан озгина қамоқда туриб, озодлик хилъатини кийди. Бир шоир Раҳимбек *оталиқ* воқеаси муносибати билан таърих ёзмишдир:

*Ба соли қатли он мағрури бадқирдор.
Забон ҳайф аст олоем ба гуфтор.*

²³⁰ Куръони карим, 4:128.

*Ишорат қард қотил вақти куштан,
Сари «муфсид» сари «ғаддор» бардор»²³¹.*

[Ул мағрури бадкирдор қатлига,
Ҳайфдир тилни айтиши билан булғасак.
Қотил ўлдириш вақтида ишорат қилди:
«Муфсид» боши ва «ғаддор» сўзидан топ.]

Шоҳи *парвоначи* бу хизмати учун *қўшбеги* мансаби билан тақдирланди.

Ҳаққулибек *амири лашкар* ҳам Кошғардан келиб қўлни ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, шу сафарга унга ҳамроҳлик қилганлар билан бирга мардлик шартларини бажарганлари учун ҳол ва маратабаларига яраша хони ғозийнинг шоҳона марҳаматлар ва лутфлари билан сарафроз бўлдилар.

Бу орада Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ*нинг ўлиши воқеаси ҳамма жойга тарқалиб кетди. Фарғона сипаҳсолори Ҳаққулибек *қўшунбеги* ҳам *йузия* фирқасидан бўлганидан, томирида ғазаб ва асабият ҳаракатга келиб, қаттиқ ранжиб, Шоҳи *парвоначига* хат ёздики, «шундай донгдор кишини шавкат паноҳ саройга тирик етказишинг лозим эди токи, басират арбоблари маслаҳати ва олий ҳукмдорнинг қарори билан иши амалга ошсин. Шунча буюк ишни хони ҳумоюн руҳсатисиз қандай далил билан қилишга журъат қилдинг?». Шоҳи *қўшунбеги* жавоб юбордики, жанг иссиғлигида илохий тақдир билан у ўлди. Исҳоқбек ва қолганларни тирик қўлга тушганлари боис дор ул-аморатга юбордик. Бу жиҳатда мени маъзур тутасиз. Огзаки бу жавоб Ҳаққулибек дилига асар қилмади. У Шоҳибекка нисбатан ҳасад ва гина оловини ўз кўксига жойлаштириб, Шоҳибекка қарши бўлган баъзи ҳукуматдорлар билан иттифоқ тузиб, хийла ва макр билан уни хони ғозий илтифоти ва тарбияти назаридан четлаштирмоқчи бўлди. Бироқ отилган ҳар бир ўки мурод мўлжалига етмасди. Қитъа:

²³¹ «Ғаддор» сўзининг абжад ҳисобига «муфсид» сўзининг бош ҳарфи «мин» (40 рақами) қўшилса 1245/1829 йил чиқади.

Маяндаеш дар ҳақи мардум бади,
 Ки ори бало бар сари хештан.
 Набини, ки дар зери чоҳ афтад,
 Зи баҳри қасон гар канад чоҳкан.
 [Одамлар ҳақиға ёмонлик истама,
 Ўз бошингга балони келтирмагин.
 Бошқалар йўлига қудук қовлаган,
 Охири қовлаган чуқурига ўзи тушади.]

Хон замири мунавваридаги Шоҳибекка нисбатан бўлган эътибор ва эътимодни сира ҳам ўзгартира олмай, оқибат ҳасад ва бахиллик бебурд Ҳаққулибекнинг разил қалбига йўл топиб, тарбият ҳаққига қарши бориб, ўз валинеъматига қуфр келтириш йўлига қадам босди. У зимдан хони ғозийнинг укаси Султон Маҳмудбек номига бир қатор аҳли нифокдан аҳд-паймон олиб, ғалаён ва исён учун бир кунни белгилади. Бу ваъда ва хуруж содир бўлишидан олдин улардан бир нафари воқеа суратини саройнинг яқинларидан бўлмиш Азимбой *додхоҳ*га маълум қилди. *Додхоҳ* эса бу хабардан Муҳаммадқули *парвоначини* огоҳ қилди ва улар биргалашиб хони ғозийга бу ахборотни етказдилар. Шу заҳоти Муҳаммадқули *парвоначи* катта фавж билан исёнчилар гуруҳини қўлга олиш учун тайин этилди. У бориб ўша айтилган жойдан nobакорларнинг бошлиғини бир қанча тарафдорлари билан тутиб олиб, қамаб қўйди. Қуръони карим сўзлари остида ёзилган аҳдномани, қўл қўйилган ва муҳр босилган тарзда топиб, исён ва ғалаённи исбот қиладиган бошқа аломат ва нарсалари билан саодат асар хон назарига қош ва арз қилдилар. Таҳқиқ ва тафтишлардан сўнг бу душманлик ва исён ўз исботини топди. Уламои киром ва қуззоти ислом ҳукми билан, замона nobакорлари ибрати учун уларни қатл қилдилар.

Ҳар он нокас ки бо мунъим ситезад,
 Чунон афтад ки ҳарғиз барнахезад.
 Агар бар қасди мавло бар кашад тез,
 Ба он ханжар қазо хунаш бирезад.

[Ҳар ул нокаским, валинеъматга қарши борса,
Шундай йиқиладики, ҳаргиз туролмас.
Агарда мавлоси қасдига тиг тортса,
Ўшал ханжар билан қазо қонини тўқар.]

Султон Маҳмудни (акаси Муҳаммадалихон) мулозимлари, молу нарсалар билан Шаҳрисабз тарафига юбориб, йиллик маошини шоҳона хазинасидан муайян қилган эди. Султон Маҳмудбек бу вилоятга бориб, Шаҳрисабз *волийси* Дониёлбек қизини хотинликка олиб, фориғболлик билан бир муддат яшаб юрди. Унинг қолган зикри ўз жойида ёзилади, иншооллоҳ. Баҳодурхўжа *парвоначи* ўшал воқеаларда нобакор исёнчиларга мансуб бўлса ҳам, айби исбот бўлмаганидан ўгли Лашкархўжа билан икки муқаддас шаҳарлар ҳажи учун юборилган эди. Баҳодирхўжа Бухорога келиб, амир Насруллоҳ баҳодурхон хизматини ихтиёр қилиб, июнат ва риоят топган эди. Ҳақим тўрақим Самарқанд тарихини, мунтахабан Фарғона туркий тилида ёзган эди, Муҳаммадалихон тахтга чиқиш йилида, қайси бир исён ва фитнаси учун, унинг қариндошлиги ва ҳамнасаблигини инобатга олиб, уни кечириб фақат мамлакатдан чиқариб юборган эди. Чунончи бу ҳақда юқорида таҳрир арзига етган эди²³². У Бухоройи фоҳира шаҳрида амир саройи олийси улуглари қаторида жой олган эди. Ҳақимхон тўра Баҳодурхўжа иттифоқи билан, исён ва ғалаён оловини ёқиш билан машғул бўлиб, мамлакатнинг келинчаги бўлмиш Фарғонани Бухоро амири кўзида энг дилкаш тарзда жилвагар қилдилар. Атолиқбек ибн Олимхон, жаннатмакон амир ал-муминийн ва-л-муслимийн Умархон даврида Қоратегинга кетиб, ул ҳудуднинг шоҳи қизига уйланиб, у ердан Шаҳрисабзга келган эдики, бу ҳақда ўз жойида ёзган эдик. Бу содда хонзодани ваъда ва мактублар билан авраб, Шаҳрисабздан Ҳисор тарафига олиб ўтиб, Бухоро амири уни

²³² Ҳақимхон, унинг асари, ҳаёти ва тақдири ҳақида қаранг: МуҳаммадҲақимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих. Форс-тожик тилидан таржимон, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 720 б. (Кириш. – Б. 3–18). Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б. 158–190.

молу давлат ва аскар билан таъминлаб бўлгач Қоратегин вилоятига олиб бордилар.

Ҳижрий 1250/1834 йили Кўлоб²³³, Қоратегин²³⁴ ва Дарвоз²³⁵ ҳокимлари Оталиқни куёв бўлгани учун ўзларига яқин тутиб, унга мадад бериш учун бирлашдилар. Улар сипоҳларини Фарғонанинг жанубий чегарасига яқинроқ жойда, Кўхистоннинг Ҳойит²³⁶ ва Сари пул²³⁷ деган мавзеда йиғдилар. Бу ҳодисалар тўғрисида хони ғозийга маълум бўлгач, таваккуф қилмасдан Муҳаммадшариф *оталиқ*, Муҳаммадқули *парвоначи* ва Мирзо Раҳим *парвоначини* кўпсонли кучли лашкар билан тоғликларнинг дафи учун тайин этиб, топшириқлар берди. Улар ўшал томонга шошиб, уруш қилиб тоғликлар сипоҳи устидан ғалаба қилдилар. Кўлоб ва Дарвоз ҳокимлари ўз мулкларига қочиб кетдилар. Қоратегин *волийси* Атоликбек билан бирга Бухоро томонига қочиб боришди. Бу фитнадан мақсад ҳосил бўлмагач Баҳодирхўжа Ҳижоз сафарига чиқиб кетди. Фарғона амирлари Қоратегин вилоятини барча тобе ерлари билан қўлга киритиб, Муҳаммадқули *парвоначини волий* тайинлаб, катта сипоҳни бу ерда қолдириб, фатху нусрат билан қайтиб, Хўқандда ўз валинеъматлари гиламини ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, мартаба ва мақомларига яраша илтифот ва навозишларга эга бўлдилар.

Ҳижрий 1251/1835 йили жумода-л-аввал ойида Муҳаммадқули *парвоначини* Наманган *волийси* тайинлаб, унинг ўрнига Мирзо Раҳим *парвоначи* Қоратегин ҳукуматига қўйилди. Бир муддатдан сўнг 1253 ҳижрий йили /1837–1838 йилларда Шоҳи *парвоначи* Ўратепадан Қоратегин *волийлигига* ўтди.

Бу орада Бухоро амири амир Насруллоҳ Баҳодирхон бир неча топқир Шахрисабзга лашкар тортиб, икки томондан ҳам кўп одамлар ўлдирилгач, зафар топмай қайтиб кетди. Бундай

²³³ Кўлоб – ҳозир Тожикистоннинг Кўлоб вилояти маркази.

²³⁴ Қоратегин – Ҳисор тизмасининг жанубий тармоғида, Душанбе шаҳрининг шимоли-шарқида жойлашган ҳудуд.

²³⁵ Дарвоз – Помирнинг ғарбий қисмидаги Обихингов, Панж ва Ванч (Панж ҳавзаси) дарёлари ораллиғида жойлашган ҳудуд маркази. Ҳозир поҳия маркази.

²³⁶ Ҳойит – Тожикистондаги Ғарм туманининг маркази.

²³⁷ Сарипул – Ҳойит қишлоғи яқинидаги жой номи.

омадсизликни амирларнинг билмаганлиги ва тажрибасизликларидан деб, билиб амир улуғ амирларидан Қарши *волийси* Аёзбий, Самарқанд *волийси* Шуқурбий ва бошқа сипоҳ сардорларини маҳбус, этиб кейин қатл қилди. Шундан кейин лашкарининг тарбияти ва танзими билан машғул бўлди. Бу фикрларини вазир Раҳмонберди туркманга айтди. Вазир хўжайини фикрини маъқуллаб, арз қилдики мен бандага биров фурсат бериш лозим. Шошилиш билан бу ишларни қилиш мумкин эмас. Хаёлни амалга ошириш учун бир йўлни излашим керак. Бухоро амири унинг сўзларини маъқуллаб, бу ташаббусларни амалга оширишни унинг зиммасига қўйди.

Иттифоқо шу вақтда Абдусамад сардор Эронийким Аббос мирзо²³⁸ хузуридан қочиб Ҳиндистонга борган эди ва у ердан амир Дўст Муҳаммадхон²³⁹ олдига келиб, лашкари сардори бўлиб, Санг марра жангида амир Дўст Муҳаммадхон соҳиб билан бирга бўлган эди, Афғонистон амиридан ҳадиксираб, хизматидан воз кечиб Бухорога келган эди. Бухоро вазирини кабири Раҳмонберди Туркман унинг келишидан хабардор бўлиб, олдига чақирди ва амирнинг марҳаматли назаридан ўтказиб, манзур ва мақбул бўлди. Давлат *нойиб*и, пиёда лашкарининг амири ва *тўпчи* этиб тайинланди. Бухоро ва унинг атрофида яшаётган афғон, эронлик ва бадахшонийлардан Абдусамад *нойиб* кўрсатмасига биноан бир нечта пиёда фавж тузиб, номини *сарбоз* (лар) деб

²³⁸ Аббос мирзо – Фатхалишоҳнинг валиаҳд ўғли Аббос Мирзо ноиб ас-салтана ҳўзда тутилмоқда. Аббос Мирзо 1787 йил туғилган, 11 ёшида валиаҳд сифатида Озарбайжон ҳўкмдори бўлган. Рус-Эрон урушида армияга қўмондонлик қилган Аббос Мирзо 1828 йилги сулҳдан сўнг Хурасонга генерал-губернатор этиб тайинланган. У отасидан бир йил олдин, яъни хижрий 1249 (1834) йили вафот этиб, унинг ўғли Муҳаммад Мирзо эса Фатхалишоҳнинг валиаҳди этиб тайинланади.

²³⁹ Амир Дўст Муҳаммадхон (1790, бошқа маълумотларга қараганда 23.12.1793 – 9.6.1863, Ҳирот) – афғонлар амири (1834 йилдан). Полядахонининг ўн иккинчи ўғли. 1818 йили Дурронийлар давлатининг кулаши натижасида 1826–1827 йилдан Кобул ва Ғазна вилоятларини бошқарган. 1834 йили ўзини амир деб эълон қилади ва баракзайлар сулоласи ҳўкмронлигига асос солади. Унинг мамлакатни бирлаштириш учун олиб борган кураши Буюк Британия қаршилигига дуч келади. Бир муддат Бухоро ва Шаҳрисабзда яшайди. 1838 йили Англия Афғонистонга ҳўжум қилади. 1840 йили Дўст Муҳаммад асирга олинди ва Ҳиндистонга бадаврга этिलाди. 1842 йили урушда мағлўб бўлган инглизлар Дўст Муҳаммадини озод қилишга мажбур бўладилар. Афғонистонга қайтгач, Дўст Муҳаммад 1855–1863 йиллар давомида Қандаҳор, Шарқий Сейистон, Ҳирот ва Амударёнинг чап соҳиларидаги ерларни босиб олади.

аташди. Бу дасталарнинг тутуми ва ихтиёри Абдусамад сардор зиммасига берилди. У пиёда ва сарбоз аскарларининг тарбияси ва таълимида имкон борича тайёр қилиб, тўп ва милтиқни эрон ва афгонларга ўхшаб омада қилди, аскария ниши олдинги вақтдан анча янги қондалар билан тартибли бўлди.

Бу ишларни бажаргандан кейин 1253 ҳижрий йили /1837–1838 йилларда/ Афғонистон амири Шужоъ ал-мулк²⁴⁰ ибн Темуршоҳ²⁴¹ билан бўлаётган қаршиликда банд бўлишидан фойдаланиб, Бухоро амири Насруллоҳ Бадирхон (Афғонистон) Туркистонни ва Балхни эгаллаш учун катта сипоҳ ва сарбозлари билан Жайхун (Аму) дарёсидан ўтди. Балх волийси Солиххўжа, Мазори шариф²⁴² ҳокими Зулфиқор ва Шибиргон²⁴³ хукмдори Шужоъаддин қаршиликка куч-қудрат тополмай ҳадя ва тухфалар билан келиб, хизмат қилдилар. Балх ва унинг тобе ерлари босиб олингач Солиххўжа, Зулфиқор, Шужоъаддин ва шу шаҳарларнинг баъзи улуғларини бандий қилиб, уларнинг молу мулки тортиб олинди. Амир ўз томонидан бу вилоятга бир волий тайинлаб Бухорога қайтди.

Ҳижрий 1254 йили /1838 йилда/ афғония миллатининг иттифоксизлигидан Афғонистон амирлиги инглиз томонидан истило топиб, амир Дўст Муҳаммадхон амирзодалар, шужоатшиор сардорлари ва вафодор хизматчилари билан Афғон Туркистонидан чиқиб келаётганда Хулм ва Кундуз²⁴⁴

²⁴⁰ Шужоъ ал-мулк (? – 1842 й. 5 нчи апрель) – Афғонистон шоҳи (1803–1809, 1839–1842). Акаси Махмудшоҳни тахтдан ағдариб ҳокимиятни эгаллаган, лекин 1809 й. Махмудшоҳ томонидан тахтдан туширилган. Шужоъ ал-мулкнинг тахтини қайтариб олиш учун қилган бир неча бор уришлари (шу жумладан, 1833–1834 йилларда инглизлар ёрдамида) натижасиз тугаган. Биринчи инглиз-афғон уруши даври (1838–1842)да инглизлар Шужо ал-мулкни афғон тахтига ўтказганлар. Мухолифатдаги гуруҳлардан бирнга мансуб шахс томонидан хонн сифатида ўлдирилган.

²⁴¹ Темуршоҳ – Темуршоҳ ибн Аҳмадшоҳ – Аҳмадшоҳ Дурроний (1721–1773)нинг ўғли. Дурронийлар давлатини отасидан кейин 1793 йилгача бошкарди.

²⁴² Мозори шариф – Афғонистоннинг Балх вилояти маркази.

²⁴³ Шибиргон/Шибургон – Афғонистоннинг Жузжон вилояти маркази. Балхнинг гарб тарафида, Мозори шариф билан Андхул/Андхой ўртасида жойлашган қадимий шаҳар бўлган.

²⁴⁴ Хулм ва Кундуз – Хулм ўрта асрларда Тохаристонга тобе бўлган қадимий шаҳар. Балхнинг шарқий тарафида, Амударёдан 6 фарсах нарида, Хиндукуш тоғидан оқиб келадиган Хулм сойи бўйида жойлашган. XVII асрда Хулмнинг жануби-шарқида Тошқўрғон шаҳрига асос солинган, у Ҳиндистондан Бухорога келадиган савдо йўлида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Хулм аста-секин таназзулга учраб, XIX асрнинг иккинчи ярмида ташландик холга келган. Кундуз – Афғонистоннинг шу номдаги вилояти маркази.

вилоятларда ҳам кўним топгандилар. Хулм *волийси* Муҳаммад Аминбек, Кундуз ҳокими Муҳаммад Муродбек *қатаган* одамгарчилик юзасидан, яхшилик ва садоқат кўрсатиб, имкон даражада розилик тилаб, шойиста хизматлар қилдилар. Ўша кунлар шундай азиз меҳмонни эҳтиром қилиб, ўзларидан яхши ном қолдирдилар. Қитъа:

*Касе чун шуд ба номи нек машхур,
Пас аз марғаш бузургон зинда донанд.
Вале онро ки бадхулқ асту бадном,
Агарчи зинда бошад мурда донанд.*

[Яхши ном билан машхур бўлган киши,
Ўлимидан кейин ҳам тирикдир.
Вале бадхулқ ва бадном киши,
Агарчи тирикдир, аслида ўлиқдир.]

Бу муқаддимани ёзишдан мақсад уларнинг тавсиф ва мақташи эмас, балки бу ёзишма ўқувчи ва эшитувчи учун танбиҳ ва ибрати учундир. Шу вақтда амир Насруллоҳ баҳодирхон *Афгон* амирини Бухорога кўшни ерларга ташриф буюрганини эшитиб, ўз яқинларини элчилик тариқасида юбориб, ёқимли ваъдалар билан меҳмонга даъват қилди. Афғонистон амира бу илтимосларни қабул қилиб, баъзи аҳли хонадони, ходимлари ва молу жиҳозини шу вилоятда қолдириб, амирзодалар ва сардорлар билан, бир даста мулозимларини олиб Бухоро дор ул-аморати сари йўлга чикди. Амир Насруллоҳ амри билан сипоҳ ва раият улуғларидан бир неча киши бир манзилгача истиқболга чикдилар ва амир Дўст Муҳаммадни саройга олиб келдилар. Амир, амирзодалар ва сардорлар амир Насруллоҳ хузурига кирганларида, икки тарафдан ҳам салом алик расми амалга оширилди. Амир Насруллоҳ амир Дўст Муҳаммадхон хурмати учун жойидан турмай, ўтирган ҳолда қўл бериб сўрашди. Бу муомала амир Дўст Муҳаммадхон қалбига огир ботган бўлса ҳам, сир бой бермай тухфалар қаторида олиб келган бир отни амир

назаридан ўтказиб, амир саройи мутасаддийларига бериб юборди. Қисқа суҳбатдан кейин Бухоро амири амри билан бу азиз меҳмон учун тайёрланган манзилга бордилар.

Бир неча кундан сўнг амир Насруллоҳ амир Дўст Муҳаммадхонга дарак бердики, Афғонистондан олиб келинган барча сардор ва мулозимлар, зарур ишларни бажариш учун бир неча хизматчилардан ташқари, бизнинг саройимиз хизматига берилсин. Бошни қотирадиган бу таклифлардан Афғонистон амири ўзини таҳқирланган ва пастга урилган деб, билиб жавоб бердики, бу мусофир ул жаноб даъватига биноан меҳмон тарикасида келганман. Мен билан келган сардор ва мулозимлар менга ҳамроҳлик қилиш учун келган ва ажралишни хоҳламайдилар. Мен амри олийни кутиб турибман, рухсат берсалар қайтиб кетаман. Бу жавобдан амири Бухоро табиатида қасд олиш ғубори пайдо бўлиб, амир Дўст Муҳаммадхон берган тўхфаларни от билан бирга қайтариб юборди. Амир Дўст Муҳаммад Бухоро амирига ёздики, байтуллоҳ сафарига ният қилдим, эҳсон дастурхонларидан татиган нону намакларига рози бўлиб, рухсат берсинлар, кетайин. Бухоро амири бундан воқиф бўлиб, ижозат бериб бир неча ишончли кишилари ва сарҳангларини бир талай лашкар билан уларни кузатиб қўйиш учун тайинлади. Амир Дўст Муҳаммадхон сардор ва мулозимлари билан бирга Балх сари равона бўлди. Жайхун (Аму) дарёси соҳилига етиб келганида қараса кемачилар эски ва тешик қайиқларни олиб келибдилар. Амир улардан бошқа қайиқ талаб қилди. Кемачилар «бундан ташқари қайиқ йўқ», деб жавоб бердилар. Кемасиз дарёни кечиш ўтиш мумкин эмаслигидан, амир ноилож шу қайиққа чиқмоқчи эди. Бухоронинг бир *сарҳанги* ва маъмури кемачиларга туркий тилда бир неча топшириқлар бера бошлади. Амир Дўст Муҳаммадхон мулозимлари ичида икки-уч нафар туркий тилни биладиганлар бор эди. Улар Бухоро маъмурлари ва кемачининг қасди ва ниятларидан амирни огоҳлантирдилар. Амир Дўст Муҳаммадхон бошқа йўллар ҳам унга ёпиб қўйилганини билди. Боришдан воз кечиш, ночор Бухорога қайтди. Тўра хўжа *нақиб* ҳовлисига келиб қўнди. Эртаси амир Насруллоҳ бир зътимодли

маъмури орқали яна дарак бердики, амир Дўст Муҳаммадхон мулозимларига жавоб берсин, олдида икки-уч нафардан ортик хизматкор тутмасин. Амир Дўст Муҳаммадхон ва хизматкорларию мулозимлари ўртасида ноилож ва ночор айрилиш юз берди. Улар йиғи-сиғи билан валинеъматлари билан видолашиб, ҳар ён ва теваракка тарқалиб, сарсон-саргардон бўлиб кетдилар. Афғонистон амирининг маоши ва аҳволи янада тангроқ бўлиб, амир Насруллоҳдан Шаҳрисабзга кетиш учун ижозат сўради, аммо розилик берилмади.

Дўст Муҳаммадхоннинг фарзандлари, куёвлари, ака-укалари ҳамда тарқатилган эллик нафар мулозимлар Бухорода мардикорлик ва хунармандчилик қилардилар. Улар кенгашиб ва маслаҳат қилиб, бир кишини йўлбошчилик учун кира қилиб, Шаҳрисабз тарафига қочдилар. Қарши тобелигидан ўтаётган вақтда йўл посбонлари улардан сафар ижозатини сўрадилар. Бунга аҳамият бермай йўлни давом этганларида посбонлар йўлларини тусиб, бахслашиш ва мунозорани бошладилар. Иш мураса ва мадора чегарасидан ўтиб, уруш ва тортишув билан тугади. Бир вақт хабар топган Қарши ҳокими етиб келиб, Бухоро сипоҳига қўшилди. Бу воқеадан Чирокчи²⁴⁵ ҳокими ҳам хабардор бўлиб, бухороликларга келиб мадад бера бошлади. Афғон сардорзодаларидан икки киши ва бир неча мулозимлари ўлдирилди. Амирзодалардан Акбархон, Сардор Аҳмадхон ва бошқа раҳбарлар турли даражада ярадор бўлдилар. Мулозимлари ҳам қаттиқ жароҳатланган эдилар. Бухороликлардан ҳам кўп киши ўлдирилиб, ярадор қилинди. Бухороликлар афғонлардан бир неча карра кўп бўлганларидан оқибат ғалаба қилиб, амирзода ва сардорларни мулозимлари ва йўлдошлари билан бирга беҳурмат қилиб тутиб олиб, асир ҳолида кўриқчи ва посбонлар билан Бухоро амири хузурига юбордилар. Айни киш совуқ ва аёзлиги пайтда уларни минг заҳмат ва машаққат билан Бухорога олиб келдилар. Бу азизлар аҳволини кулфат ва хорликда кўрган мардум беихтиёр зор-зор йиғлардилар. Муаккиллар уларни

²⁴⁵ Чирокчи – бугун Қашқадарё вилояти Чирокчи туманидаги шаҳар (1980 йилдан), туман маркази.

Регистонга, яъни амирлик дарвозаси олдига олиб келиб, Бухоро амири фармонига мунтазир бўлиб турдилар. Бухоро амири олдидан бир маъмур чиқиб мулозим ва хизматкорларга жавоб бериб, уларни тарқатиб юборди. Амирзодаларни ўзи билан олиб, оталари амир Дўст Муҳаммадхон ҳузурига олиб келди.

Афғонистон амири фарзандларини шул аҳвол ва кўринишда кўриб, меҳр ва раҳм юзасидан кўзларидан ёш оқа бошлади. Бу воқеадан кейин амир Дўст Муҳаммадхон ва баъзи амирзодалар билан сардорларни Бухорода тўхтатиб, маҳбус шаклида қолдирилиб, бошқа сардор ва хизматчиларни Бухородан Хулм ва Туркистон томонга чиқариб юбордилар.

Хулоса шуки, амир Дўст Муҳаммадхон замона гардишидан Бухорога келиб тушиб, кўп жавру жафолар тортиб, охир ул-амр «тоқат қилмаганда қочиш пайгамбар суннатига мос» деганларидек, ҳийла ишлатиб бир хизматкори ва бир йўлбошчи билан дарвишлар қиёфасига кириб, Бухородан Шаҳрисабзга равона бўлишди. Йўлда бир қарвонга қўшилиб, соғ-саломат Шаҳрисабзга етиб боришди. Бир илож қилиб шу шаҳарда истиқомат қилаётган Кабирхон *афгон* тожир уйига кириб бордилар. Кабирхон тижорат ишлари билан кетган, уйда йўқ эди. Уйига қайтиб келганда, азиз меҳмони кўриб, уни танигани билан оёғига ўзини ташлаб, соҳиби ва сарвари оёқини ўпмоқчи эди. Аммо амир Дўст Муҳаммадхон хушхулқ ва адабли киши бўлганидан, Кабирхонни ердан кўтариб уни кўксига босиб, қўл бериб кўришиш билан сарафроз этди. Ул садоқатли киши шодмонлиги камолидан йиғлашга тушиб, ором топа олмади. Амир соҳиб ҳам ўзини тиймасдан кўнгли бўшлиқ қилиб, кўз ёшлари оқиб соқолига тушар эди. Ором ва тинчлангандан кейин Кабирхон хизматга бел боғлаб, нафис ва покиза дастурхон тўшаб, лазиз таомлардан бир неча хилини кўйиб, одоб ва ризолик топиш билан мулозиматга турди. Амир соҳиб Кабирхонни таомга даъват қилиб, унинг қадри ва мартабасини кўтариб, бирга ўтириб суҳбат қуришга даъват қилди. Амир соҳибга шоҳона кийимлар олиб келиб, арз қилдики агар олий саркор йўл азоби ва чангидан покланиб фароғат топмоқчи бўлсалар, лутф ва қарамларини

дариг тутмасинлар. Амир соҳиб сафар губорини гусл ва таҳорат билан тозалаб, тоза хилъат ва либосларни кийиб, янги ва рангин гиламлар ва тўшаклар билан зеб-зийнат берган меҳмонхонага жўнади. Шом ва хуфтон намозини ўқиб, амир соҳиб ўзи учун тайёрланган тўшақда ётиб тинч истироҳат қилди.

Эртаси тонгда бомдод намозини ўқиб, чоштлик қилгандан сўнг Шаҳрисабз ҳокими Дониёлбек билан мулоқот қилиш учун кетди. Дониёлбек амир Дўст Муҳаммадхон қадамини муборак деб билиб, иззат ва эҳтироми учун туриб қўл бериб, кейин бағрига босиб кўришди, таъзим ва адаб расминини бажо келтирди. Амир соҳибга тахти бошидан жой бериб, меҳмондорлик расми ва кўнгил сўраш шартларини жой-жойида бажарди. Шаҳрисабзда муқим бўлган улуғлардан Султон Маҳмудбек ибн Фаргона ҳукмдори амир ал-муслимийн Умархон, саййидлик паноҳи Ҳакимхўжа, Хўжа *парвоначиларни* шу мажлисга даъват қилиб, амир соҳиб билан таништирди. Мажлис охирида амир учун янги манзил ва жой тайин бўлди ва амир соҳибни у ерга туширдилар. Амир Дўст Муҳаммадхон Шаҳрисабзда истиқомат қилган даврида ҳар куни улуғлар томонидан тақлиф қилиниб, буюк тантана ва зиёфатлар ташкил қилардилар. Бир муддат Шаҳрисабзда фароғат ва ҳурмат билан яшаб, амир соҳиб Туркистон ва Хулм сафарини истаб, Дониёлбекни бундан хабардор қилишди. Дониёлбек сафар учун зарур ва лозим бўладиган барча нарсаларни тайёр қилиб, амир соҳиб турган манзилга келиб, яна бирор нарса керак эмаслигини сўради. Султон Маҳмудхон, Хўжақули *парвоначи*, саййид Ҳакимхўжа ва бошқа зодагонлар бир манзилгача бирга бориб, видолашув маросимини бажо келтирдилар. Амир Дўст Муҳаммадхон Бухорода бўлган фарзандлари амирзодалар Акбархон ва Сардор Аҳмадхонларга ёрдам беришни Дониёлбек ва бошқа сардорлардан илтимос қилиб, йўлга чиқди. Соғ-саломат ва фирузлик билан Хулмга етганида, *волий* Муҳаммадаминбек хабардор бўлиб, кутиб олишга чиқди ва ҳукумат қасрига олиб келиб туширди. Муҳаммадаминбек *волий* олдингидан ҳам кўпроқ сахийлик ва содиқлик билан ҳаракат қилди. Амир соҳиб хурсанд бўлиб, са-

ломат бу вилоятда қўним топганидан Шаҳрисабз волийси ва бошқа дўстларини хабардор этди. Бухорода ранж ва азоб чекиб юрган амирзода Акбархон ва Сардор Аҳмадхон, охир ул-амр Шаҳрисабзга қочиб келдилар ва бу ердан Хулм ва Кобул тарафига ўтиб кетдилар.

Камина бу авроқнинг муаллифи амири Бухоро вокеалари ва тарихини баён қилиш жараёнида мусофират ва муҳожирати вақтларида содир бўлган Афғонистон амири Дўст Муҳаммадхон саргузаштларини ҳам қисқа ва мухтасар ёздим. Энди асосий мақсад бўлмиш Фарғона хонларининг ўтмиши ва аҳволларининг баёнидан қолиб кетмайлик. Бироқ азиз ўқувчилар, бу вокеалар тафсилоти ва таҳқиқотини хоҳласалар «Мустафод ал-ахбор фи аҳвол ал-Қазон ва-л-Булгор» асарининг 187-саҳифасига мурожаат қилсинлар. Бу асарнинг муаллифи ҳозирги уламоларнинг сараси Шаҳоб ад-дин ибн Баҳо ад-дин ал-Маржоний²⁴⁶ бўлиб, уни 1303 йили, муҳаррам ойида /1885 йил 10 октябрь – 9 ноябрда ёзиб битган.

²⁴⁶ Маржоний Шаҳобиддин – Шаҳобиддин ибн Баҳоуддин ибн Субхон ибн Абдул Карим ал-Маржоний. (1818, Қозон ш. яқинидаги Япанчи қишлоғи, – Қозон, 1889) – йирик маърифатпарвар ва файласуф, тарихчи ва илоҳиётчи олим, татар халқи илмий тарихининг асосчиси. 1838–1843, 1845–1849 йилларда Маржоний «Қуқалдош» ва «Мир Араб», 1843–1845 йилларда Самарқанддаги «Шердор» мадрасаларида ўқиди ва дарс берди. С.Айнийнинг ёзишича, амир Насруллоҳнинг таъкибидан сўнг қисқа муддат Самарқандда яшади. У Бухоро ва Самарқандда араб ва форс тилларини пухта ўрганди, шарқ фалсафаси ва тарихи билан чуқур танишди, математика ва астрономия билан шугулланди. У «Қуқалдош» мадрасасининг бой кутубхонасидан унумли фойдаланди. Маржоний Бухорода олим сифатида шаклланди ва Курсавий илмий мероси билан танишди. У Курсавийнинг исломдаги ислохотчилик фаолиятини давом эттириб, Бухоро мадрасаларидаги ўрта асрларга хос ўқув тизимини танқид қилди, Аҳмад Донш билан ҳамкорликда маърифатпарварлик гояларини тарқатишда жонбозлик кўрсатди. Маржоний Бухорода «Мовароуннаҳр машҳур уламоларининг аҳволи ва ишлари» ҳамда Курсавийнинг Бухородаги фаолияти ва маҳаллий ҳокимият билан мураккаб муносабати тўғрисидаги асарини ёзди. Туркистон тарихи ва географиясига онд қўшлаб асарлари мавжуд, хусусан, унинг X–XII асрларда Мовароуннаҳр хонақолари ва тасаввуфнинг аҳволи, Туркистондан етишиб чиқкан буюк алломалар ҳақидаги тадқиқотлари диққатга сазовор.

1850 йилда Қозондаги қатъ Жомеъ масжиди имоми, 1867 йилда мухтасиби этиб тайинланди. Айни пайтда Қозон татар ўқитувчилари мактабида дарс берди (1876–1884). Қозон университети хузуридаги Археология, тарих, этнография жамияти аъзоси бўлган дастлабки мусулмон олимларидан. Маржоний ўзининг фалсафа ва илоҳиётга онд асарларида диний ислохотчилик ва маърифатпарварлик гояларини ривожлантирди. 30 дан ортиқ йирик асарлар, жумладан, 7 жилдли «Вафийат ал-аслаф ва таҳийат ал-ахлаф», 2 жилдли «Мустафод ал-ахбор фи аҳвали Қозон ва Булгор» асарларининг муаллифи.

Шу орада «Мунтахаб ат-таворих»и туркий асарининг муаллифи Ҳаким тўра ва баъзи бошқа кишиларким, фитна ва исёнлари натижасида Фарғонадан қочиб Бухорога бориб амир Насруллоҳ Баходирхон саройида обрў топган эдилар иғво ва тутқулари билан Атоликбек ибн Олимхонга амир Насруллоҳ кўшини билан мадад ва ёрдам бериб, уни Кўлоб ва Дарвоздан Фарғона салтанатини даъво қилиши учун юбордилар. Атоликбек Кўлобга кетди. У ернинг *волийси* Атоликбек ишида у билан ҳамдостон бўлди. Қоратегин ҳокими Шохи *парвоначи* бу ваҳимали хабардан Фарғона ҳукмрони Муҳаммадалихон ғозийни хабардор қилди. Бу фитнани даф қилиш учун Ғуломшоҳ *қўшунбеги* Бадахшонийким, Бекларбек номи билан машхур ва маъруф эди, номзод бўлиб, катта лашкар билан Қоратегин худудига шошилишч юборилди. Дарвоз *волийси* хонзода Атолик ва Кўлоб ҳокимига ўз кўшинлари билан бориб, кўшилишни истаб, биргаликда Фарғона лашкарига қарши чиқмоқчи бўлганида, Фарғона лашкарининг сардорлари ва амирлари олдинроқ ҳаракат қилиб Кўлоб ва Дарвоз ўртасидаги тоғ йўли кўним жойи (бандари)ни тўсиб, уларни бирлашишга қўймадилар. Шохи *парвоначи* Дарвоз ва Бекларбеги лашкари Кўлоб фатҳига ҳаракат қилдилар. Атоликбек Кўлобдан қайта Бухоро худудига қочиб кетди.

Кўлоб ва Дарвоз ҳокимлари қаршиликка журъат қилмай, итоат ва таслим бўлишларини билдирдилар. Фарғона амирлари Кўлобда Довулбекни ўз жойида қолдириб, ўгли Каттабекни қизи билан бирга ва Кўлобнинг баъзи улуғларини Фарғонага юбордилар. Дарвоз *волийси* Маҳмудшоҳни ҳукуматдан олиб, ўрнига акаларидан бирини тайинлаб Маҳмудшоҳни бола-чақалари ва тобелари, ашрофлари билан бирга олиб Кўлоб ва Дарвоз тоғли худудларини Шохи *парвоначи* итоати ва тахти фармониغا бериб соғ-саломат ва ғаниматлар билан Фарғона томонига йўл олдилар. Хўқанд давлатхонасига етиб келиб, кўриниш ва олий остонани ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, Ғуломшоҳ *қўшунбеги* Бадахшонийга шарафли «Лашкар Бекларбеги»

номини, Шоҳи *парвоначи*га эса «Шоҳибекни номвар» («Номдор Шоҳибек») деган фахрли номларни бердилар.

Махмудшоҳ Дарвозий йўлда вафот этгани учун, унинг фарзандлари ва аҳли оиласини барча Кўлоб ва Дарвоз ақобирлари билан бирга Хўқанд давлатхонасидан жой берган эдилар. Уларнинг маошлари учун вазифа ва маблағ ажратдилар. Кўлоб *волийсининг* қутлуғ юлдузли кизини, Маргинон *волийси* хонзодаи акрам Муҳаммадаминхон никоҳига киргиздилар.

Бу воқеалар давомида Бухоро амири Насруллоҳ Баходирхон Шаҳрисабз *волийси* Дониёлбекдан Дўст Муҳаммадхон ва унинг фарзандларига иззат ва хурмат, одамгарчилик кўрсатганидан ранжиб, лашкар тортиб, Шаҳрисабзни босиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Бу даҳшатга солувчи хабардан Дониёлбек хабардор бўлиб, қалъа ва истехкомларнинг таъмири, лашкар йиғиш ва уни тарбияси ҳамда ўқ-дори йиғишга киришди. У Худованди оламдан бу балони қандай йўқ қилишни сўраб дуолар қилиб, қандай хийла ва тадбир билан бу хавфу хатардан халос бўлиш фикр ва зикрида эди.

Шу орада хонзода Султон Махмудбек ибн Умархон, Муҳаммадалихон ғозийнинг укаси Фарғона сипахсолори Ҳаққулибек фитна ва исёнида иштирок этгани боис Шаҳрисабз тарафига чиқариб юборилган эди. Шаҳрисабз ҳокими Дониёлбек қизига уйланиб, бу ерда муқим тургани ўз маҳаллида зикр қилинган эди. 1254 йили, шавол ойида /1838 йил 18 декабрь – 1839 йил 16 январда Фарғона давлатининг баъзи муфсид ва намакҳаром амирларидан бўлмиш Муҳаммадшариф *оталиқ қурама*²⁴⁷, акаси Абдували *додхоҳ* Зомин қалъасининг ҳокими, амакиваччаси Муҳаммад Иброҳим *парвоначи*, Нав қалъасининг ҳокими Махмудхўжа *додхоҳ* ибн Худоёрбек *девоңбеги* Хулика йуз, Шоди *эшикоғобоши*²⁴⁸ *тожик*, Абдурахмон *митан*²⁴⁹ бий ва номларини келтириши чўзиб кетадиган бошқа маъмурлар Султон

²⁴⁷ Курама – қозоқ қабилаларининг уюшмаси. Қозоқларнинг ўзаро аралашган уруғлари. Тошкент атрофида яшаганлар.

²⁴⁸ Эшикоғобоши – сарой маҳрамлари ва соқчиларининг бошлиғи.

²⁴⁹ Митан – киргиз-қилчокларда уруғ номи.

Маҳмудбек номига мактуб ва номалар юбориб уни Фарғонага даъват қилиб, акаси билан жанг қилишга тарғиб қилардилар. Хонзодага итоат қилиш ва душманлари билан курашишда ёрдам беришларини ваъда бериб, уни авраб қосид ва чопарлар ҳам юборардилар.

Султон Маҳмудбек жойни хилват топиб бир куни бу мактуб ва асрорлардан қайинотаси Шаҳрисабз *волийси* Дониёлбекни хабардор қилиб, маслаҳат сўради. Дониёлбек бу хабарларни эшитиб чехраси очилиб, бу ҳодисаларни ўзининг бахтиёрлик аломати деб билди ва бундан ўз манфаатида фойдаланмоқчи бўлиб, дарров бир котибни хузурига чақириб, латиф бир мактубни Султон Маҳмудбек номидан Бухоро амирига ёздирди. Уни таъзим ва мактовлар билан тўлдириб, Фарғона мамлакатига ворислик ҳақи борлигини, уни қайтариб олганда итоат ва тобеликни бўйнига олишини матлаб ва муроди қилиб таҳрири ришталарига тортди. Мактубни Фарғона давлатининг мунофиқ амирлари хатлари билан бирга, шоҳона ҳадя ва тўхфалар билан бир суҳандон элчи орқали равона қилдилар. Элчи Бухоро амирлиги пойтахтига етиб бориб, элчилик расмини балоғат билан ба-жарди. Бу шодиёна хабардан амир Насруллоҳхон замирида қувонч юз бериб, тўхтатмай «Мунтахаб ат-таворих»и туркий асарининг муаллифи Ҳақимтўраниким, шундай инқилобларни қидириб юргувчиси эди, муҳаббат ва ваъдалар билан тўла хат жавобини бериб, қимматбаҳо тўхфалар билан элчига қўшиб Шаҳрисабзга жўнатди.

Мавсуф Ҳақимтўра Шаҳрисабз *волийси* Дониёлбек ва Султон Маҳмудбек олдиларига келиб, Бухоро амири марҳаматномасини етказди. Хуллас калом, бу орада ваъда ва ворислик масаласида бир неча борди-келдилар ва ёзишмалар бўлиб, охири шундай қарорга келиндикки, амир Насруллоҳхон Урметанни барча тобе ҳудуди билан Султон Маҳмудбекка беради ва бунга илова сифатида қарор қиладикки, Фарғона мамлакатидан қўлга киритилажак барча бойлик Султон Муродбекка берилади. Агарда Султон Муродбек Бухоро амири ёрдами ва мадади билан Фарғона шаҳарлари ва диёрини қўлга олса, унда Бухоро лашкарининг бир

неча йиллик сарфу харажатини кўтаради, хутбада амир номини ўзининг номидан олдин айттиради, Бухоро давлатининг душманини дафида кўшин ва моддий ёрдами билан қатнашади. Буларни аҳду паймон қилиб, ҳазрати Ҳақ субҳонаху номи ва каломи билан онт ичтилар. Кейинги йили учрашиб бу режаларни амалга ошириш учун келишиб олдилар.

Бу орада Фарғона хукмдори Муҳаммадалихон Ўратепага келиб, муҳандис меъморларга буюриб, Пешоғар чегарасида бир янги қалъа бино қилди. Гадейбой *додхоҳ* Довул *парвоначининг* ўғлини бу қалъада бир неча фавж кўшин билан қолдириб, хон пойтахтга қайтди.

1255 йил, ражаб ойида /1839 йил 10 октябрь – 10 ноябрда Бухоро амири Насруллоҳхон Фарғонани босиб олиш учун лашақр тортиб, Фарғона чегарасида жойлашган Пешоғар қалъасини қаттиқ қамал ва қуршовга олди. Қаттиқ мудофаа ва жанглар бўлиб, икки томонлама талафотлардан сўнг бу қалъа босиб олинди ва Гадейбой озгина одамлари билан бу ҳалокатли жойдан қутулиб чиқиб Хўқандга келди. Бухоро амири шу кичик сипоҳдан шунча жасоратни кўриб, битта қалъа забти билан қаноатланиб Самарқанд тарафига қайтиш жиловини бурди.

Аввалги йили амир ваъдага мувофиқ Султон Маҳмудбек ибн Умархонга Урметан ва унинг атрофини берган эди. Энди унга яна Фалгарни ҳам тобе ҳудудлари билан Масчо²⁵⁰ гача кўшиб, тухфа ва ҳадялар билан элчисини Султон Маҳмудбек ва Дониёлбек, Шахрисабз *волийси* олдиларига жўнатиб, хонзодани ҳузурига чақирди. Хонзода ўз қайинотаси билан видолашув маросимини бажо келтириб, ўз мулозимлари ҳамда *кенагас* жамоасидан Дониёлбек мадад учун берилган фавж билан Самарқанд сари равона бўлди. 30 шаъбон, 1255 йили / 1839 йил 9 ноябрда Самарқандга келиб, ҳазрати амир мулоқотига мушарраф бўлиб, ул жаноб билан қўл бериб, кучоклашиб кўришди. Амир ўз ёнида унга манзил тайинлаб жойлаштирди. Бир неча кун бу шаҳарда ором ва осойиш топиб, хонзодага Урметан ва Фалгарни

²⁵⁰ Масчо/Масчой/Масчоҳ/Магчоҳ – Зарафшон водийсининг юқори қисмида жойлашган тоғли ҳудуд. Маркази Оббурдон кишлоғи бўлган.

катта дабдаба ва тажаммул билан бериб, кетишга рухсат берди ва ўзи Бухоро дор ул-аморатига қайтди.

1256 йил бошларида / 1840 йил, март ойида Фаргона мамлакатада бир кўргилик бўлди. Эшони Шайхча Бухорий номи билан танилган Абдулқаҳҳор деган киши ҳаж сафарига бориб, узоқ муддат жаҳонни кезиб Фарғонага қарашли Намангонга келади ва жаҳрия сулукида шайхлик нағорасига чалиб, кўп мардумни продат ва ихлоси ҳалқасига тортган эди. Бир куни катта анжуман ва зиёфат қилиб, хосу омни чақириб меҳмондорчиликдан кейин эълон қиладикки, «анча муддатдан буён ҳазрати расули акрам муборак сочларини кўп ҳаракат ва машаққатлардан кейин Ҳижоз сафаридан қайтиш чоғимда қўлга киритганман. Бугунгача мен бу сирни жоним ҳазинасида, халқ кўзидан яшириб келар эдим. Шу кеча тушимда бу жавҳари нодирни ошкоро кўрсатиш, бу шаҳарнинг аҳолиси унинг тавофи шарофатидан маҳрум бўлмасин деган маънода амр берилди». Бу сўзлардан кейин у тиллодан ясалган бир қутичани хирқаси кисасидан олиб, ҳозир бўлганларга кўрсатди. Ул жамоа зиёрат қилиш одоби ва услуби шартларини бажариб, ўз макон ва манзилларига қайтдилар. Намангоннинг барча аҳолиси улардан бу ҳақда эшитиб, эртаси гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб ўша қутичадаги нарсани тавоф ва зиёрат қилиб кетардилар. Бу овоза тез орада бутун Фарғона бўйлаб тарқалиб кетди. Ҳар диёр ва шаҳардан одамлар гуруҳ-гуруҳ ва фавж-фавж бўлиб зиёратга келиб кетардилар. Одамларнинг жамоаси шу даражага етдики, Намангон ҳокими фитна чиқмасин деб, шайхчани ўз ҳузурига талаб қилиб, навозиш ва икром кўрсатиб «катта шаҳарларга бориб, бу дастгоҳ ва хонақоҳни кўрсатсалар, кўпроқ манфаат келтиради», деб айтди. Бу маслаҳат шайхга маъқул тушди. Қайтиш вақтида шайх ва унинг тарафдорларига муносиб хилъатлар бериб кузатиб қўйди. Шайх хонақоҳига қайтиб сафар асбобини тайёрлаб, бир моҳир заргарни олиб келиб, унга бир кичик сандикни кумушдан ясаттирди. Қутичани нозик ва нафис матога ўраб сандикча ичига солиб, кумуш қулфи билан қулфлади. Шайхнинг яқинларидан бири ушбу сандикчани бошига қўйиб,

зикру самоъ ва ажабтовур зийнат билан Хўқандга равона бўлдилар. Намангон халқи катта жамоа билан Шайхчани кузатиб кўйди. Шайхни Хўқандга келишидан хабардор бўлиб, шаҳар аҳолиси, сўфийлар, сулук аҳли, дарвишлар ва оддий халқ бир неча фарсахгача истикболга шошдилар. Бу воқеа Фарғона ҳукмдорининг ҳумоюн қулогига етиб борди. Уламони даъват қилиб, бу ҳақда истисфор ва истиълом сўради. Уламо ва донишмандлар арз қилдиларки, хотам ал-анбиёнинг муборак сочлари аббосия халифалари даврида хазиналарида бўлган. Алҳол бу гавҳар Усмонли халифаларнинг хоса хазиналарида бўлиши мумкин. Ҳар қандай соҳибдавлат унга муяссар бўлмаганида, фуқаро ва машойихга йўл бўлсин! Баъзи жаҳон кезган одамлардан қулогимизга чалинган эдики, Ҳиндистон ва Сарандеб²⁵¹нинг баъзи тоғларида бир ўт ўсар экан. Уни Мовароуннаҳрда «ошиқи салавот», дерлар. Салавот айтиш вақтида бу ўтда бир ҳаракат ва қайиришни пайқаш мумкин. Кимийё илми ва ўтларнинг хосиятидан хабардор бўлган шахслар бу камёб ўтни дорулар таркибига қўшиш ё бошқа ният учун сақлайдилар. Бирор бир толиб пайдо бўлса қиммат баҳода сотиб юборадилар. Баъзи жаҳонгашта одамлар бу ўтни топишда кўп заҳмат ва меҳнат сарфлаб, кимё олимларидан бу гиёҳни сотиб олиб, фириб ва найранг дўконини очиб сармоя тўплашга киришадилар.

Яна бир гуруҳ одамларнинг фикрича, Ҳинд денгизида бир нав балиқ бор экан. Юзи ва лабларида нозик бароқ сочлар бўлармиш. Илми римиё ва найранг билгичлари уни топиб ўз шубҳада ва кўзбўямачилик ишларида кенг фойдаланар эканлар. Улардан бу қилиқлар ёлгончи ва нобакор, олчоқ шайху сўфи қўлларига ўтиб, макру ҳийла матонга ва оломонни тузоққа тушириш донига айланиб, одамларни ҳайвон сифат ва ваҳши табиат қиладилар. Бироқ шунча бўлса ҳам унинг ҳақиқати ва моҳиятидан хабаримиз йўқ. Бу бетайин одам, яъни Шайхчайи Бухорийнинг қилмиши ва феъли шунга ўхшаш.

²⁵¹ Сарандеб – Цейлон, бугунги Шри-Ланка.

Хони замон бу ҳикояни эшитиб, мажлисда ҳозир бўлган уламо ва аҳли фатводан бу ишнинг манъи ва ул маккор ва динфурушши жазо бериш учун фатво талаб қилди. Улар арз қилдиларки, бу шаҳарнинг аҳолиси ва бу диёрнинг халқи таассуб ва жаҳолатда маъруф бўлган, бу замонда адашиш ва жаҳолатда шундай ботиб қолганки, телба ва девона бўлганлар. Алҳол буни манъ ва йўқ қилиш ақл ва тadbир қонунига мувофиқ келмас. Уни манъ қилишнинг вақти ва макони бор, фитна ва ғалаён бўлиши мумкин.

Фарғона хони ҳурматли вазирлар ва буюк олимлар маслаҳатлари билан бу ишни бошқа вақт ва маконга қолдирди.

Шу орада яна Марғинон шаҳрида Аббос сўфи дегани пайдо бўлиб, найранг сандиғини очиб, олдинги гўл шайхга ўхшаб ҳукқабозлик ўйинини бошлади, кўп жоҳиллар шу беҳаё ва тубан одамнинг итоатига кириб адашдилар. Хўқанд шаҳрида эса Азимжонбой Бухорийнинг куёви Қаландар эшон деган бир ноинсоф учинчи бидъат ва хиёнатни бошлади. Катта бир уюшмадан иборат аклсиз ва дайди оломон унга мурид ва мухлис бўлдилар. Қисқаси бу учала фирқа турли рангдаги байроқларини ҳар хил матолардан ясаб ва тартиб бериб, чўпларини ҳам турли рангда қилиб, найранглари асбобу ускунаси солинган сандиқларини кўтариб, учала шайх ва сўфи бошчилигида катта кўчадан зикру самоъ ва ажойиб ҳайбату ғаройиб санъатлар билан ўтиб, шаҳар сиртидаги Қаротепа мавзеигача бордилар. Шу ерда жойлашган бир масжиднинг хонақоҳида сандиқларини кўйиб, ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва маҳалладан муридлари ва зиёратчилар олиб келтирилган минглаб байроқларни, ниҳол эккандек масжиднинг кенг саҳнида қадаб кўйдилар. Ҳозир бу мавзе Мўйин муборак номи билан машҳурдир²⁵².

Бу воқеаларнинг баёни сўзни анча чўзган бўлса ҳам бу мамлакат одамларининг хулқ-атворини кўрсатиш учун қалам

²⁵² Фарғона вилояти, Ўзбекистон туманидаги қишлоқ (Қаротепа ҳам дейилади). Қўқоннинг жанубида 1 км. масофада жойлашган. Мўйин муборак масжиди шу қишлоқда эди. Аслида Мўйин мубораклар сохта бўлган.

Ўзини тия билмади, токи икромли қорилар бу диёр аҳолисининг ахлоқи ва ахволаридан маърифат ва ошнолик пайдо қилсинлар.

1256 йили 17 рабиъ ус-сонийда / 1840 йил 19 июнда Шахрисабз ҳокими Дониёлбек вафот қилди. Хожакули *парвоначи* унинг ўрнига ҳукмдор бўлди.

Бир йил олдин, яъни 1255 йил ражаб ойининг охирида / 1839 йил октябрь ойи бошларида Бухоро амири Пешоғар қалъасини босиб олган эди. Амир Насруллоҳ бор кучи ва ҳимматини уруш асбоб-анжомларини тайёрлаш, аскарининг тарбияси ва қувватлаш билан машғул бўлди. Дарбор амирлари, буюк яқинлари ва асрори махрамларини чақириб, яширин тарзда чет жойда мажлисини уюштириб Фарғонага юриш ва босиб олиши бўйича маслаҳат қилди. Ўша суҳбат чоғида ҳар хил тадбирлар ўртада кўп бўлди. Оқибат шундай қарорга келиндики, Бухоро амалдорлари ва маъмур саркорларига Ҳисор, Кўлоб ва Кўхистон худудларига кўшин тортгилиши муносабати билан лашкариянинг олти ойлик захиралари, ўқ-дори ва ем-хашак захирасини тайёрлаш учун фармон берилсин токим, бу хабар ҳамма жойга тарқалиб, душман, яъни Фарғона хони ҳам Бухоро аскарининг Фарғонага юришидан хабарсиз ва гафлатда қолсин. Шунда тўла тайёрлик ва омодалик билан бу мамлакатга равона бўлармиз. Бухоро амири бу машварат қарори билан шундай фармон ва ҳукми тарқатиш учун топшириқ берди.

Шу орада хабарчилар Фарғона хонига маълумотни етказдиларки, Бухоро амири амир Насруллоҳхон лашкар тортмоқ ниятидадир. Аммо қайси тарафга юриш қилиши номаълум. Халқ орасида Ҳисор ва Кўхистонга юриш қилади деган хабарлар тарқалган. Содир бўлган фармонлар ҳам сипоҳ ва раият орасида тарқалган хабарларни исбот қиладикки, дарҳақиқат сафар Кўхистон тарафига режалаштирилган. Фарғона хони бу хабарлардан вокиф бўлиб, амири Бухоро амакиваччаларидан Исҳоқбек *парвоначи* ибн Маҳмудбий ибн амир Дониёлни катта ва қонхур сипоҳ билан Ём қалъасининг ҳукумати ва муҳофазати учун юборди. Ўзи эса адади кўп лашкар билан Хўжанд шаҳрига келди; мақсади Бухоро йўлидаги қалъа ва истеҳкомларни текшириш,

уларнинг таъмири ва истеҳкомини ҳам мукаммаллаштириш эди. Фуломшоҳбек Бадахшийниким, Бекларбегийи лашкар номи билан шўхрат қозонган эди, кўп сонли сипоҳ билан эҳтиёт ва муҳофизат тариқаси билан бу ҳудудда, Ўратепа қалъасида қолдирди. Қаерда кўмак ва ёрдамга эҳтиёж тушса шу қалъадан тез ва шошилиш тарзда мадад бериши осон ва муяссар бўлишни топширди. Ўзи қўшин ва жамият билан Хўжандда қолиб, ғайб пардаси ортидан нима воқеа юзага келишини кўрмоқчи эди.

Хони замон ҳукуматининг аъёнлари ва давлатининг арконларидан Фуломшоҳ Бекларбегийи лашкар, Муҳаммадшариф *оталиқ*, Холбек *қўшунбеги*, Гадейбой *парвоначи* ва бир неча шахсларни ҳузурига даъват қилиб, шу жиҳатидан маслаҳат ва кенгашларини сўради. Фуломшоҳ *бекларбегийи лашкар*, Холбек *қўшунбеги*, Гадейбой *парвоначи*, кўксилари ойинаси нифоқ ва гина зангидан тоза ва мусаффо бўлгани учун хоннинг фикрини яхши қабул қилиб, маъқулладилар. Аммо Муҳаммадшариф *оталиқ* ва унинг шериклариким, ботинлари куфрони неъмат иллатидан ва миллату давлатга хиёнат маразидан тўлиб-тошиб кетган эди, арз қилдиларки, зоти олийлари жосус ва хабарчиларнинг маълумотларига қараб, шунча гап ва овозаларга ишониб ташвиш тортишлари тўғри эмас. Бу жонсипор бандалар ва вафодорликни шиор қилган хизматкорлар шу кунларда сизга керак бўлиб қолмасак, заҳмат ва машаққат юкни кўтармасак бизнинг боримиздан нима фойда ва даромад? Жаноби олий ўз давлатхоналарида роҳат ва фароғат билан дам олсинлар. Бу ранж ва оғирликни биз меросий ва қадимий қулларига топширишлари ҳам тўғри ҳам инсофдандир. Муҳаммадалихон бу ҳазёнларга илтифот қилмаган бўлса ҳам бу мажлисда фикрини изҳор этмай, бироқ Бекларбегини Холбек *қўшунбеги* ва Гадейбой *парвоначини* сипоҳ билан таъминлаб, ўша ҳудуднинг ҳукумати ва қаттиқ муҳофазати учун тайин қилмоқчи эди. Бу мулоҳазалар ҳали фикрдан амалга ўтмасдан бурун, бахти ва қисматининг қоралигидан Муҳаммадалихонни Фарғоний мизожи олийсида бир хасталик хуруж қилди. Тез-тез қусиб,

кўнгли гаш ва хушдан кетадиган бўлди. Табиблар буни заҳарланиш касофати деб билиб унинг давосида саъй ва ҳаракат бошладилар. Умаро ва вазаронинг қарори билан Холбек *қўшунбеги* хонни маҳофа (усту ёпиқ ароба)га ётқизиб, надимлар ва мулозимлари ҳамда бир неча фавж соқчилари билан Хўқанд дор ул-аморатига қайтди.

Шу вақда Муҳаммадшариф *оталиқ* ва унинг яқинлари ва дўстлариким, бурунги 1254 йили / 1838–1839 йилларда Муҳаммадалихоннинг укаси Султон Маҳмуд Шаҳрисабзда бўлганида унга махфий мактублар юбориб, акасига қарши тарғиб ва рағбатлантирган эдилар ва уларнинг игво ва тутқулари билан хонзода Бухоро амири билан Фарғонани босиб олишда аҳд ва иттифок тузган эди, чунончи бу воқеа иштирокчилари номи билан юқорида зикр қилинган эди, яна махфий мактублар юбориб фурсат ғаниматлигини таъкидлаб, шошилич ҳаракат қилишларини тилаб, жанг майдонида биринчи хужумдагина ўзларини таслим бўлишларини билдирдилар. Мактубни бир тезюарар чопарга бериб Ўрметан ва Фалгар²⁵³ музофотида бўлган Султон Маҳмудбекка юбордилар. Чопар бу мактуб ва даракни Султон Маҳмудбекка етказганида, у дарров бир ишончли одамни Бухорога юбориб, амир Насруллоҳни бу воқеалардан хабардор қилди. Бухоро амири кечиктирмай фаровон лашкарни ораста қилиб, Фарғонани эгаллаш қасди билан равона бўлди. Диззах қалъасига етганда Султон Маҳмудбек ўз сипоҳи билан Ўрметандан келиб, амир билан учрашиб кўруниш юз берди. Эртаси тонгдан кўшиннинг ўнги, сўли, қалби ва муқаддимасини тўғирлаб йўлга чиқиб, Ём қалъасини камал қилдилар. Қалъанинг ҳокими амирнинг амакиваччаларидан бўлмиш Исҳоқбек *парвоначи* ибн Маҳмудбекбий ибн амир Дониёл қалъадорлик ишида мардлик ва мудофаада баҳодирлик кўрсатиб, бирор бир кишини қалъага яқинлашишга қўймади.

Бухоро амири Абдусамад *нойибни* ўз хузурига чақириб, шоҳона лутф ва чиройли ваъдалар билан бошини кўкка кўтариб деди: «бугун синаш куни ва хунар кўрсатиш маҳаллидир. Санинг

²⁵³ Фалгар – Зарафшон дарёси юқори қисмидаги мулк.

ишбилармонлигинга ишониб топширган олов асбоблари ва оташ ёғадиган тўпларимни ишга сол. Бу фанда устодлик даъвоинг бор эди. Бир дақиқа ҳам хунарингдан воз кечмагин». Амири аржуманднинг топширигига мувофиқ муҳим нуқталар ва тепаликларда катта тишларни жойлаштириб, уч кеча ва кундуз қалъанинг ичи ва сиртини тўпга тутдилар ва бу фанда моҳирона санъатларини кўрсатдилар. Тўпчилар қаерга тўп билан рахна солсалар қалъадагилар дарров уни ёпиб кўярдилар. Исҳоқбек ва унинг сипоҳи жанг ва мудофаа ишида, намак-халоллик вазифаларини исбот қилишда, вафодорлик ва садоқатда ҳаддан зиёда саъй ва ҳаракат қилардилар. Қалъа мудофаачиларининг бахти қароликлари ва омадсизликларидан тўртинчи кеча уларни умрларининг хотимаси бўлди. Бахтсизлик тасодифдан тўпларнинг ўқи кетма-кет борут ва ўқ-дори анборларига тушди. Ёнгин бошланди. Уни ўчириши муяссар бўлмади. Ёнгин борутга тегиб, портлашидан учкун ва шарораси осмонга кўтарилди. Бошқа иморат ва анборларга ёнгин ўтиб кетди. Қалъа аҳлининг бир жамоаси ёниб, қолганлар изтироб ва малул бўлиб қолдилар. Оловдан қалъанинг тўрт томони кундек ёриқ бўлди. Ҳар тарафдан Бухоро сипоҳи қалъага бостириб кирдилар. Бирлари қалъа дарвозаларини очиб, баъзилари арқон ва нарвонлар билан қалъага кириб олдилар. Исҳоқбек вазиятни бу аҳволда кўриб, бир дарвозадан чиқиб, қочиш чўлига қадам кўймоқчи эди. Ажали етган экан, Бухоро сипоҳи кўлига асир тушди. Кўл ва оёқларини боғлаб Бухоро амири ҳузурига олиб келдилар. Амир деди: «анчадан бери бу сайд биздан қочиб юрган эди». Жаллодни кўз ўнгида уни бисмил²⁵⁴ қилишни буюрди. Жаллод ҳам кўйни қурбонликка келтирадигандек амир олдида Исҳоқбек ибн Маҳмудбек ибн амир Дониёлни ўз ҳамроҳлари билан бирга бошларини таналаридан жудо қилди. Исҳоқбек закий ва шоир, вафодор ва фозил киши эди. Отаси амир Ҳайдар даврида Хўқанд давлатига келиб, ўз ҳолига яраша иззат ва икромлар кўриб вафот этди. Ўғли Исҳоқбек Фарғона давлатининг тузи ва неъматидан

²⁵⁴ Бисмил қилмоқ – бош кесмоқ, сўйиш, қатл қилмоқ.

Ўсиб, тарбият топган эди. Алҳақ яхши ном ва ҳақшунослигини исботланганини кўрдик.

Бу кўнгилсиз воқеа Муҳаммадалихон кулоғига етиб бориб, ул намак-ҳалол қатлидан ғам ва кайғуга ботди. Кўзларидан оққан ёшлари шариф соқолига тушди. Кўнгил айниш, алағдалик ва хушдан кетиш тўхтагани билан у ҳали жойидан туришга қодир эмас эди. Табиблар уни ҳаракат қилишга рухсат бермагандилар. Шунга қарамасдан Хўжандда турган Фарғона сипоҳининг амирларига чегарага бориб, қалъа ва истехкомларни ҳимоя қилиш ва қўриклаш учун топшириқ юборди. Ўзи тузалиб, қувватга кириб юриш бошламагунча очиқ жангга кирилмасин, дея амр қилди. Амир ва сардорлар Хўжанддан Ўратепа ва Зомин қалъаси томонига ҳаракат қилдилар. Ул замонда Бухоро амирини Зомин қалъаси қасди учун келаётган хабари келди. Сипаҳсолор Лашкар *бекларбеги* ва бошқа амирлар иктидор муштларида бўлган сипоҳнинг қалб ва ўнг қаноти ҳамда муқаддиманинг ихтиёрлари лажомини қўйиб юбориб, тез ва шошилич ҳаракат қилишга ундасалар, чап қанот ва Муҳаммадшариф *оталиқ*нинг сипоҳи ҳамда бошқа намакҳаромий мунофиқ сардорларнинг қўшини, кечикиш, ғафлат ва иллатни ўзларига касб қилиб, шу важ ва баҳоналар рўкач қилардиларки, тез юришда юк ташийдиган от ва туяларимиз, сипоҳнинг улови чарчаб толиқади, ишга ярамай қолади ва бу ерда от-улов топиш муяссар бўлмайди.

Йўл ҳаракати давомида содиқ амирлар мунофиқ сардорлар билан кечикиш ва кечикмаслик, тез юриш ёки секин ҳаракат қилмоқ учун баҳсу мунозара қилганларича Бухоро амираи Зомин қалъасига Фарғона лашкаридан олдин етиб келиб, қамал ва қуршовини бошлади. Қалъа ҳокими Абдулвали, исёнчи Муҳаммадшариф *оталиқ*нинг биродари бўлиб, қалъа метин бўлгани, анвои ўқ-дори ва ем-хашакдан таъмин, ҳарбия асбобларидан тўла бўлганига қарамай жангсиз ва қаршиликсиз уни амирга топширди. Ўзи катта сипоҳи билан келиб Муҳаммадшариф *оталиқ*қа қўшилиб, акасига амир Насруллоҳ ва Султон Маҳмудбекнинг номаларини топширди. Бу воқеалар

содир бўлганидан кейин Бекларбеги ва унинг яқинлари ҳамда Муҳаммадшариф *оталиқ* ва унинг ёронлари йиғилишиб бирга ҳаракат ёки суқунатни ихтиёр қилмоққа қилу қол ва баҳсу жидол қилдилар. Ватанга муҳаббат ва ҳуқуқи намакни ўйлаб, фикр қилаётганлар Муҳаммадалихоннинг олий фармойишига мувофиқ Ўратепа ва унинг қалъаларининг ҳимояси ва қўриқлашини муҳим деб билардилар. Муҳаммадалихон келгунча мудофаага машғул бўлишни таклиф қилдилар. Намак ҳақини билиш, инсоф ва диён-натдан баҳраманд бўлмаганлар, қалъа мудофааси ва истех-комларни мустаҳкамлашни қўрқоқлик ва ҳадиклаш деб билиб, миллатнинг фитна ва фалокати, давлатнинг синишини истадилар. Улар зимдан чопарлар юбориб Бухоро амири ва Султон Маҳмудбекни Фарғона лашкарининг авзо ва аҳволидан хабардор қилиб, суръат билан ҳаракатга тушишни тарғиб қилдилар. Фарғона лашкари Ўратепа тобеларидан бўлмиш Оби Хабатак мавзеига етиб келган пайти, Бухоро сипоҳи ҳам ортларидан етиб келиб, жангга сафландилар. Маймана қанотига Султон Маҳмудбек, майсара қанотига Иброҳим *девоңбеги мангит*, илғор (талоя)га Ҳакимбек мирзо *парвоначи*, қалбни Бухоро амири ўз вужуди билан ораста қилди. Абдусамад *нойибни* сарбоз фавжи ва тупчилар билан муқаддимага қўйиб, бир неча даста отлик сарбозларни ҳам таркиб ва тартиб бериб Ўратепа йўлини тўсишга қўйиб, Фарғона сипоҳини қалъадан кесиб қўйдилар. Фарғона лашкарининг сипаҳсолори Бекларбеги ҳам қўшин сафини ростлашга киришиб, ўнг қўл уддасини ўз зиммасига олди, чап қўл ихтиёри лажомини мунофиқлар сардори Муҳаммадшариф *оталиқ*қа берди, Абдуллоҳ *парвоначи* ва Гадейбой *парвоначи*-ларни лашкарнинг қалбига жойлаштириб, ўгли Эшонкули *додхоҳни тўфангчи* ва *тўпчилар* фавжи билан сипоҳнинг илғор қисмига қўйди. Биринчи бўлиб Абдусамад *нойиб сарбоз* ва *тўпчилар* фирқаси билан Эшонкули *додхоҳ* ва Фарғонанинг *тўфангчилари* ва *бундуқчи* (ўқ отувчи) ларига қарши ҳаракат қилиб, турли нуқта ва жойлардан уруш ва тўплардан ўқ отишни бошлади. Эшонкули томонидан ҳам ўқотар усқуналардан яраша жавоб бўлди. Шу пайт Султон Маҳмудбек маймана қўшини

билан Бекларбеги ва ўнг қанотга хужум қилди. Найза ва ханжар билан бир-бирларига ташландилар. Майсарадан Иброҳим *девонбеги мангит* Муҳаммадшариф *оталиқ* тахти фармонида бўлган Фарғонанинг чап қанотига ҳамла қилишга юзланди. Берган ваъдасига мувофиқ номусни фаромуш қилиб, ака-укалари ва яқинлари билан байроқларини ерга ташлаб, туришдан қочишни танладилар. Чўл қанотдагилар ўз сардорлари аҳволини бу ҳолда кўриб, кўнгилларига хавф ва кўрқув йўл топиб, қочмоққа юзландилар. Муҳаммадшариф *оталиқ*, биродарлари, дўст ва тарафдорлари билан Бухоро амири хизматига келди, хусравона лутф ва марҳаматга улар сазовор бўлдилар. Иброҳим *парвоначи* бир неча фавжни қочганлар ортидан юбориб, ўзи қолган сипоҳи билан Бекларбеги ва Фарғона сипоҳининг сўл қаноти билан уруш қилаётган Султон Маҳмудбек ва бухороликларнинг маймана қисми мададига шошди. Бекларбеги ва Фарғонанинг сўл қаноти қарийб мағлуб бўлишганда, Гадейбой *парвоначи* Абдуллоҳ *парвоначини* лашкар қалбида қолдириб, бир неча гуруҳ билан ўнг қанот сардори Бекларбеги ёрдамига ошиқиб, қаттиқ уруш бошланиб кетди. Шу маҳалда Бухоро амири қалбни учта гуруҳга тақсимлаб, бирини Султон Маҳмудбек ва Иброҳимбек *парвоначи мангитга* ёрдам бериш учун, иккинчисини фарғоналикларнинг қалбидаги Абдуллоҳ *парвоначига* қарши мужодаласига юборди. Икки лашкар бир-бирларига ташланиб қаттиқ ва оғир жанг бўлиб, иккала тарафдан ҳам кўп одам ҳалокат тупроғига қуладилар. Фарғона сипоҳи қалбининг сардори Абдуллоҳ *парвоначи* ҳалок бўлди. Ўрнини Субхонкули *додхоҳ* эгалади ва қалб мавқеини бухороликларга бериб, Фарғона *туфангчиларига* кўшилдилар ва Эшонкули *додхоҳ* билан бирга улар Бекларбеги тарафига майл қилиб, ўнг қўл билан бирлашдилар. Бекларбеги қараса бухороликларга кетма-кет мадад келиб улар урушда жасур ва далир бўлиб киришиб, Фарғона лашкари эса заиф бўлаётгир. Тагин Фарғона сипоҳи Муҳаммадшариф *оталиқ* хиёнатидан дилхаста ва хотирлари синиб, мавқеларини ташлаб кела бошладилар. Фарғоналикларнинг иши оғир ва қийин бўлди. Агарда урушга киришса Фарғона сипоҳи

батамом мағлуб ва ҳалок бўлади. Оғир туплар ва олиб кетиши кийин бўлган ўтов ва юкларни уруш майдонида ташлаб, *туфангчи* ва *тўпчиларни* енгил тўплар билан қўшиннинг олд ва ортида тайинлаб, уюшган ҳолда секин Ўратепа қалъаси томонга чекина бошладилар. Бухоро қўшини қолдириб кетилган нарсалар ва тўпларни қўлга киритиб, фарғоналиклар орқасидан жанг қилиб борардилар. Абдусамад *нойиб* Бухоро сарбозлари ва *тўпчилари* билан дарров бориб, Ўратепа йўлини тўсди. Бекларбеги Ўратепадан ноумид бўлиб, Нав қалъаси сари юзланди. Тун сипоҳи оламни зулмат пардаси ортига олиши билан Бухоро сипоҳи таъкиблашдан тўхтаб, ўша жойни қароргоҳ қилдилар. Ҳакимбек Мирзо *парвоначини* қўш атрофида посбон қилиб тайинланди. Бекларбеги Нав қалъасигача бирор-бир маконда тўхтамасдан, қалъага яқинлашганида унинг ҳоқими Иброҳим *парвоначи*, Мухаммадшариф *оталиқ*, намакхаромининг куёви эди, қалъа дарвозаларини Бекларбегига очмай, ичкарига қўймади. Гадейбой *парвоначи* бир неча киши билан қалъага яқинлашиб, панд ва насиҳат тили билан уни куфрони неъмат ва унинг оқибатларидан огоҳлантириб, қилмишидан қайтармоқчи бўлдилар аммо файда бермади. Иброҳим *парвоначининг* ишорати билан биров қалъа устидан Гадейбой *парвоначига* қараб ўқ узди. Ажали етмаган экан, милтиқнинг ўқи ёнидаги мулозимига тегиб отдан йиқитди. У жонини жаҳон яратувчисига топшириб, ўлди. Гадейбой *парвоначи* бу жойни тезда тарк этди. Бекларбеги алам ҳолда бу қалъадан Хўжанд сари ҳаракат қилди. Анча масофаларни босиб ўтгач бир тор жойда лашкарга дам ва таом бердилар, от-уловга ем-хашак ва ором бериб, у ердан Хўжандга келдилар. Хўжанд ҳоқими Шоди *додхоҳ* ҳам Бекларбеги мадади учун ўн беш кун олдин катта сипоҳ билан юборилган икки номард Абдурахмон *додхоҳ митан* ва Абдурахмонбек ибн Худоёрбек *девонбеги йуз* нобакорлик меваси бўлган вафосизликни ўзларига шиор қилиб, Хўжандда туриб шаҳар давозаларини Бекларбегига ёпдилар ва уни шаҳарга киришига монелик қилдилар. Бекларбеги ночор бўлиб Хўжанд дор ул-аморатига қайтди.

Шу орада Муҳаммадалихон ҳам соғайиб, отга минниш учун куч пайдо қилганда Бухоро амири ва султон Маҳмудбек дафи ва мухорабаси учун отланди. Келиб Беш арик мавзеида кўним топганида Бекларбеги ҳам келиб хизмат ва мулозамат кўрсатиш шарафига етди. Хуфия килиб у Муҳаммадшариф *оталиқ* ва унинг яқинларининг хиёнати ва қуфрони неъматини баён қилиб, Холбек *қўшунбеги*, Гадейбой *парвоначи* ва Маҳмудбек *шиговул*²⁵⁵ билан бирга арз қилдиларки, мувофиқни мунофиқдан зоҳиран ажратиш жуда мушкул ишдир. Фард:

*Дар ин замона ки бар дўст эътиmode нест,
Чи гуна гарра тавон шуд ба қавли аҳли нифоқ?*

[Бул замондаки, ҳатто дўстга ишонч йўқ,
Аҳли нифоқ сўзидан қандай мағрур бўлиш мумкин?]

«Энг яхши амал сулҳдир» деган мақолга амал қилиб, амир билан яраш учун битим бўлгани бу жонсипор ақли қосирига яқиндир», деб айтди. Самимий давлатхоҳларнинг бу савоб фикрлари хон жанобига маъқул бўлиб, давлат ва миллат манафаатига нимаики тўғри келса қилинлар. Хон ҳузуридан чиқишга рухсат олиб, улар маслаҳат билан бир элчини тухфа ва ҳадялар ҳамда мактуб билан амир тарафига юбориш учун келишиб олдилар.

Ўшал вақтики Бекларбеги Оби жомак²⁵⁶ мавзеидан урушдан юз ўгириб, Хўжандга келди Бухоро амири Ўратепа қалъасига бориб, уруш ва жангдан сўнг уни қўлга олиб, қалъа аҳолисидан кўп кишини қатл қилди ва Хўжанд сари мурожаат қилди. Йўлда Нав қалъасининг ҳокими Иброҳим *парвоначи* Муҳаммадшариф *оталиқ*нинг куёви, Хўжанд ҳокими Шоди *додхоҳ*, Абдурахмон

²⁵⁵ Шиговул/шаговул – сарой мансаби. Бухоро ва Қўқон конлигида элчиларни хон қабулига олиб кирувчи мансабдор шахс, сарой ва девоннинг юқори амалдори. Саройдаги қабул маросимларини бошқарган ва назорат қилган. Улар мустақил равишда дипломатик музокаралар олиб боришмаган.

²⁵⁶ Оби жомак – Ўрателадан бир фарсахлик масофада жойлашган жой.

додхоҳ метан ва Абдурахмон *додхоҳбек* Худоёрхонбек *девоубеги* ўгли *йуз ўз* тобелари ва фавжларини олиб кўп пешкаш ва тансуқотлар билан Бухоро амири ва Султон Маҳмудбек ҳузурларига келиб, қўлларини ўпиш шарафига муяссар бўлиб, қалъалар калитларини топширдилар. Шу ерда Султон Маҳмудбек Иброҳим девон *мангит*, Муҳаммадшариф *оталиқ* ва бошқа сардорлар билан амирдан бир манзил илгарироқ бориб Хўжандга кирдилар. Эртаси Маҳрам чўлига бориб кўним топдилар. Уларнинг ортларидан амир Хўжандга келиб кирган эдики, Муҳаммадали хон тарафидан Муҳаммадаминбек, Мирзо Муҳаммадаюб *муниш*²⁵⁷, Маҳмуд *шиговул* элчи бўлиб келдилар. Элчилик одоби маросимидан сўнг уларга иззат ва икром кўрсатиб, Диззах ҳокими Остонақули *эшикоғасини* кўшиб Муҳаммадалихон ҳузурига элчилик учун юбориб, хондан Тошканд ва Туркистонни барча ҳудудлари билан талаб қилди. Бу борада бир неча марта элчиларнинг борди-келдиси амалга ошди.

Яхши бир тасодиф билан шу вақтда Хоразм хонининг бир талай лашкар билан Бухоро тарафига юриш қилган хабари етиб келди. Баъзи умаро ва уламанинг мубаширрати билан орада сулҳ ва яраш осонгина воқе бўлди. Ўратепа тобе ерлари билан Бухоро амирига ўтди. Хўжанд ва Нав қалъаси ноҳиялари билан бирга Султон Маҳмудбек ҳиссасига кўшилди.

Бухоро амири зудлик билан қайтиб Ўратепада Бердиёрбек *додхоҳни* ҳоким этиб тайинлаб, Бухоро дор ул-аморатига шошди. У ерга етиб борганда Хоразм хонини пойтахтидан чикмаганини эшитди. Амир Муҳаммадалихон билан қилган сулҳидан пушаймон бўлиб, келаси йил яна лашкар тортиш учун омодалик кўра бошлади. Абдусамад *нойиб* маслаҳати билан сарбоз ва *тўпчилар* фавжларини ўқотар аслаҳа ва қуроллар билан, Хоразм чегарасидаги қалъаларни катта захиралар ва сипоҳ билан таъминлади.

Амир Фарғонадан қайтишидан бироз муддат ўтгач, давлатхоҳлар ва яраш аҳли ака-ука ўртасида алоқа ўрнатиб,

²⁵⁷ Мунши – котиб. девоубеги муншаларнинг бошлиғи.

Муҳаммадшариф *оталиқ* ва туркий тилда ёзилган «Мунтахаб ат-таворих» асари муаллифи Ҳақимтўраларнинг фитна ва игволари натижасида узилган муҳаббат ва бирлик занжирини қайта боғлаб, мустаҳкамладилар. 1256 йили, зул-қаъда ойида / 1840 йил 25 декабрь – 1841 йил 24 январда Муҳаммадалихон Тошканд ва Туркистон вилоятларини барча тобиотлари билан бирга ҳукмронлик ёрлиғини укаси Султон Маҳмудбекка бериб, катта ҳашамат ва зийнат билан Тошкент сари равона бўлди. Бу ернинг *волийси* Бекларбеги барча ашроф ва улуглари билан Султон Маҳмудбек истиқболга чиқиб, ҳукумат марказига уни ўтказиб, хазина ва ҳукумат ишларини хонзодага топшириб, Хўқанд дор ул-аморатига кетди.

Бу воқеалардан кейин Муҳаммадалихон ва укаси Султон Маҳмудбек, замона фитналаридан ҳам кутулиб, сипоҳ тарбияти ва аҳолининг турмушларини кўтариш учун ҳаракат қила бошладилар. 1258 йили, рабиъ ал-аввал ойида / 1842 йил 12 апрель – 12 май (Матнда 1257 йил хато кўрсатилган)да Бухоро амири Шаҳрисабз ҳокими Хўжақулибек *парвоначи* ва Ургут *волийси* Одилбек *парвоначига* нома ёзиб, уларни Фарғона сафарида унга ҳамроҳлик қилишларини таклиф қилди. Ўзи эса катта лашқари билан Самарқандга равона бўлди. Бу ерда Шаҳрисабздан Баҳодир *эшикогоси*²⁵⁸, Дониёлбекнинг набираси бир неча фавж *кенагас* синоҳи билан ва Ургут ҳокими Одилбек *парвоначи* минглардан тузилган катта сипоҳ билан келиб қўшилдилар. Бухоро амири Самарқанддан ораста ва пайваста бўлиб, манзил ва масофаларни кезиб, Оқсу мавзеида қўним топди. Муҳаммадалихон ҳам Бухоро амирининг ҳаракатларидан хабар топиб, Холбек *қўшунбеги*, Саййидбек *қўшунбеги*, Гадейбой *парвоначи*, Йўлдош *додхоҳ* ва Ибни Ямин *додхоҳни* Фарғона лашқари билан Хўжанд муҳофазати ва қўриқлаши учун юборди. Улар Бухоро амиридан илгари Хўжандга етиб келиб, қалъа ҳимояси ва дашт уруши бўйича кенгашни бошладилар ва уруш илмини билмасликларидан, ғурур ва кибрдан ўзларидан бир неча карра кўп ва кучли

²⁵⁸ Эшикогоси – сарой махрамлари ва соқчиларининг бошлиғи.

бўлган лашкар билан очик дашт жангини танладилар. Қора бахт уларга тўғри фикрни танлаш учун имтиёз бермади. Қалъада туриб мудофаани ташлаб бир тор жойга етиб борганларида Бухоро кўшини билан юзма-юз учрашдилар. Қаттиқ уруш бошланди. Фарғона улуғларидан Холбек *қўшунбеги*, Гадейбой *парвоначи* ва Баҳодирхўжа *додхоҳ* жангининг қизиганида бошқа сардорлар билан бирга ҳалок бўлдилар. Охир ул-амр ғалаба Бухоро лашкарига насиб этди, Фарғона сипоҳи қаттиқ шикаст топди. Фарғоналикларнинг аксари ҳалок бўлиб, Йўлдошбек *додхоҳ*, Ибни Яминбий ва Саййидбек *қўшунбеги*лар бир неча мўътабар кишилар ва сипоҳ аҳли билан асирга тушдилар ва Бухоро амирининг ҳукми билан қатл этилди. Қочиб кетган одамларни Бухоро сипоҳи таъқиб қилиб, кўпларини йўқлик денгизида ғарқ қилиб, бироз нафар бу бало гирдобидан нажот сохилига чиқдилар. Шу куни Бухоро амирлари Хўжанднинг аъён ва ашрофлари билан ярашиб, шаҳар дарвозалари улар учун очилганда ичкарига кирдилар. Савдо-сотик ва тижорат ишлари яна давом этди. Эртаси тонгда Бухоро аскарларининг амирлари берган ваъдаларига вафо қилмай шаҳарга ҳамла қилиб, дўконлар, маҳалла ва уйларга кириб, талон-тарожга қўл урдилар. Бир кеча кундуздан кейин бирор нарса кўзга кўринмагандагина Бухоро амири раият ҳолига раҳм қилиб, яширинган ва кўмилган нарсаларни Хўжанд аҳолисига қолдириб, лашкарни талончиликдан тўхтатди. Эртаси Хўжанд дор ал-аморати томон равона бўлди. Учинчи куни Беш ариқ қишлоғига етиб келиб, бу ерни лашкаргоҳга айлантириб, бир неча кун бу ерда ором топиб дам олди. Шу аснода Фарғона ҳукмдори Муҳаммадалихон ўзининг дилбанд фарзанди Муҳаммадаминбек ва Бекларбегини икки нафар олим билан бирга элчи қилиб, бурунги йил имзоланган ахдонома билан амир ҳузурига юборди. Улар амир ҳузурига келиб элчилик расминини бажо келтирганларида, амирнинг жаҳли чиқиб уларни асир қилди.

Шу кунларда Султон Махмудбек ўз сипоҳи билан Тошкентдан чиқиб, дор ул-аморат Хўжандга келди ва акаси Муҳаммадалихон мулоқотига мушарраф бўлди. Хони ғозий

мулкдорлик ишлари, лашкария ва райят тутуми жиловини Султон Махмудбек қўлига берди. Шу вақтгача шаҳар атрофида қалъа ва хандақ бўлмаганидан, сипох, райят ва мардикор ишлатиб хон ва Султон Махмудбекнинг топшириқлари билан, кеча ва кундуз ишлаб, шаҳар атрофини хандаққа ўхшаш қовлаб, чўп, тупроқ ва тош билан тўрт кун деганда тўсиқ билан ўраб олдилар. Бухоро амири Беш ариқ қишлоғидан ҳаракатга келиб, Қўш қўпрук мавзеида тушди ва эртаси Арзик тепага келди. 1258 йил, рабиъ ус-соний ойининг аввалида / 1842 йил 12 майда, куёш Савр бўржида бўлган вақт Бухоро лашкари сафларини ростлаб, шаҳар атрофини амирлар амри билан ўзларига бўлиб мўлжал қилиб олдилар. Лашкар қўплигидан кеча ва кундуз қалъани олишга ва уни қуршаб, босмоқ учун жидду жаҳд қилдилар. Абусамад *нойиб* шиа, Бухоро сарбозлари ва *тўнчиларининг* амири ғарб томондан ўқ отар қуролларини ишга солиб, шаҳар истехкомини хароб қила бошлади. Хўқанд дор ул-аморатининг аҳолиси Бухоро лашкари билан бўлган жангда ғайрат ва шижоатлар кўрсатардилар. Бухорийлар очиладиган ҳар бир рахна зудлик билан шаҳарликлар тарафидан қайта ёпилар, бухороликлар қайси тарафдан ҳужум қилсалар, уларни қилич ва милтиқ зарбидан қайтарардилар. Шу аҳволда бир неча кун ўтди. Бидъатчи сўфилардан шайх Абдулқаҳҳор Бухорийким, Эшон Шайхча номи билан донг таратган эди ва Ҳожи Қаландар шайхким, отаси Мулло Самандар Самарқанд аҳлидан бўлиб Хўқандга келиб уни ватан қилган эди ва шу ўгли Ҳожи Қаландар шайх Минг оғим мадрасасида илм олиб, ҳаж сафарига ҳам бориб, қайтиши билан Хўқандда яшаб, Азимжонбой Шаҳрисабзийнинг куёви бўлиб олиб, шайхлик нағорасини уриб, бир талай аблахларни ўзининг макр домига туширганини, 1257 йил воқеалар доирасида, яъни ҳар иккала гўл, нодон ва козиб шайхларнинг «мўй муборак» воқеаси давомида баён қилиб, бу қоралама ўқувчиларини мазкур эшонлар аҳволдан хабардор қилинган эди.

Айни шу қамал давомида бу иккала риёкор, бебурд ва маккор шайх ўз муридлари ва тобеларига бош бўлиб, ғалаён ва фитна кўтариб, эълон қилдиларки, Бухорои шарифни ўтган улуғ-

ларининг руҳлари бизга башорат бердиларки, Муҳаммадалихон ва унинг хонадонидан арвоҳлар юз угуриб, Фарғона мамлақати бугундан бошлаб қиёматгача Бухороий шариф амирига насибу рўза айланди. Биз Бухоро лашкарига ёрдам бериш учун маъмур ва масъул бўлганмиз. Ким бу дунё молу хазинаси ва бойлигига толиб бўлса, охират савобини тиласа бизга қўшилиб, мадад ва ёрдам берсин. Бу чақириқни эшитган заҳоти шаҳарнинг барча авбош ва нобакорлари Эшон ҳузурига жам бўлиб, ҳар бир аблаҳ топган теша, болта ва таёқни қўлга олиб, исён байроғини кўтариб, икки фирқага бўлиндилар. Шайх Абдулқаҳҳор шаҳарнинг бозор ва дўконларини, шайх Қаландар эса ўз издошлари билан ҳукумат хазинаси ва бойликларини ғорат қилиш учун ҳаракат қилдилар. Хўқанд дор ул-аморати ичида фитна ва исён кўтарилди. Фарғона сипоҳининг баъзилари давлат хазинаси ҳимоясига туриб, Қаландархўжа бош бўлган палидлар гуруҳи билан урушга киришдилар. Фарғона сипоҳи шаҳарликлар билан қалъа мудофааси ва истехкоми билан машғул бўлиб, Бухоро сипоҳи билан жанг қилаётган бир пайтда Абдулқаҳҳор эшонгаким, Эшон Шайхча номи билан машҳур эди ва унинг гуруҳига қарши куч топилмади. Бу муфсидлар гуруҳи шаҳарнинг бозорлари ва дўконларини талон-тарож қилиб, уламолардан бирови уларни бу ёвуз ишлардан тўхтатмоқчи бўлиб, насиҳат қилса уни ушлаб олиб, болта ва калтак зарбидан шаҳид қилардилар. Бозорлар талашидан фориг бўлгач, Бухоро лашкари учун истехком ва йўлларни очиш учун улар Мўйи муборак тарафига шошдилар. Абдурахмон *юзбоши*²⁵⁹ ва шаҳар калонтарларидан Иброҳимбой *амин* ва Абдурахим *оқсақол* уч юз сипоҳ ва олти юз раият билан Мўйи муборак тарафидаги истехкомда Сўфи *девоубеги* Ҳисор ҳокими, Бердиёрбий Ўратепа ҳокими ва баъзи бухоролик аскарларига қарши жанг қилиб қаршилиқ кўрсатар эдилар. Шу вақтда золимларнинг бошлиғи шайх Абдулқаҳҳор Бухорий ўз нобакор издошлари билан Бухоро лашкарига ёрдам учун етиб келиб, шаҳарликларга қарши ур-йиқитга киришди. Бу

²⁵⁹ Юзбоши – юз нафар сербоз, аскарга бошлик.

ҳолни кўриб Бухоро сипоҳи ҳам далир бўлиб, мудофаада бўлган шаҳарликлар истехкомини раҳна ва вайрон қилиб, шаҳарга кирдилар. Фарғона сипоҳи ва шаҳарликлар икки тамондан ҳам ўраб олинди. Жанг асносида Абдурахмон *юзбоши* ва Иброҳимбой *амин*²⁶⁰ бир уюшма сипоҳ ва раият билан шаҳид бўлдилар. Кўпчилик асирга тушди. Талайгина халқ ва сипоҳ қочиб кетди. Бухоро сипоҳи нобакор бузғунчилар иттифоқи билан Колвак маҳалласигача келганда, бу ерда шаҳарликлар эллик нафар Фарғона сипоҳи билан бухородиклар ва бузғунчилар йўлини катта тўсинлар ва аробалар билан тўсиб, банд қилиб унинг орқасидан мудофаа ва муҳорабага тайёр турардилар. Улар тажовузга қарши чиқиб жангга киришдилар. Сўфи *девоңбеги* ва Бердиёрбий бу ерда уруш ва саваш қилардилар. Шу аснода Иброҳим *парвоначи* Хаёл Бухоронинг бир қисм сипоҳи билан Қайнарбулоқ худудида шаҳар муҳосираси билан машғул эди ва шайх Абдулқаҳҳор Бухорийни исёнчи гуруҳи ва муридлари ҳамда бир фавж Бухоро сипоҳи билан уларнинг кўмакига юборди. Бу жамоа у ерга бориб шаҳарликлар билан жанг ва жидол қилдилар. Шу фурсатда Иброҳим *парвоначи* Хаёл ўз сипоҳи билан ҳужумга ўтиб, шаҳарликлар истехкомини қўлга киргизиб, раҳналар солиб шаҳарга кирдилар ва Худойкули понсадбоши, Мулло Йўлдошбой амин, Сотиболди оқсақол бошчилигида бўлган беш юз сипоҳи ва минг нафарга яқин шаҳарликлар билан қаттиқ жанг қилдилар. Худойкули понсадбоши ва шаҳар улуғлари ҳамда бир жамоа хўқандликлар ҳалок бўлдилар, бир қисм асирга тушди, баъзи мудофаачилар қочиб кетишди. Бу ерда ҳам бухороликлар ғалаба қилиб, Иброҳим *парвоначи* Бухоро сипоҳи билан ва шайх ўз сафдошлари билан Найманча тарафидан Бухоро сарбозлари ва *тўйчилар*

²⁶⁰ Амин – Бухоро амирлиги ва Туркистон генерал-губернаторлигида бир ёки бир неча кичик кишлоқни бошқарувчи ҳамда халқ томонидан сайланган амалдор. Бухоро амирлигида амин амлоқдорга, Туркистон генерал-губернаторлигида эса бўлис (волость) бошлиғига бўйсунган. Амнининг асосий вазифаси аҳолидан ўлпон ва солиқ йиғиш, аҳоли устидан назорат қилиш, сув тақсимлаш эди. Бозорда мол сотувчилардан бозор ҳақи йиғувчи амалдор ҳам амин дейилган.

фавжлари билан шаҳарга ҳамла қилиб, босишга саъй ва ҳаракат қилаётган Абдусамад *нойиб* шиа мадади учун шошдилар.

Тошканд *волийси* Султон Маҳмудбек етти минглик Фарғона сипоҳи билан мана шу тарафдан шаҳар қамали ва ҳужумига тайинланган Бухоро қўшинининг асосий қисмларини, сарбоз ва *тўпчиларини* даф қилиш учун мардона жидду жаҳд қиларди. Шу аснода Ҳожи Қаландар шайхким, ўз ав-бошлари ва издошлари билан хазина талон-тарожига келиб амирлик саройи ва бўш қасрни ўраб олган эди, дор ул-амора сипоҳи тарафидан бир гуруҳ нобакорлари билан ўлдирилди. Шунда бошқалар ҳар тарафга тарқалиб кетдилар. Бу нобакорлар ёвузликларини даф этгандан сўнг Муҳаммадалихон укаси Султон Маҳмудхон ва Фарғона лашкарига ёрдам бериш учун шошмоқчи эди. Аммо аллақачон Муҳаммадалихон шайх Қаландар ҳожи ва унинг муридларию тобелари билан машғул бўлган вақтда Абдусамад *нойиб* ва Бухоро сипоҳининг катта қисми, Иброҳим *парвоначи*, шайх Абдулқаҳҳор Бухорий ва унинг сафдошлари Султон Маҳмудбек ва Фарғона сипоҳини ўраб олиб, шаҳарликларнинг банд ва истехкомларини бузиб ташлаб, ҳар томондан ҳужумга ўтиб, бало ва азоб гирдобига гирифтор қилган эдилар. Мадад вақти ва ёрдам вақти ўтиб ктган эди, Фарғона сипоҳига катта шикаст тегиб, анча кўп фарғоналиклар шаҳидлик шарбатини ичиб, катта қисми асирлик бандига тушиб, гирифтор бўлгандилар. Султон Маҳмудбек кам хос одамлари билан бу ҳалокат жойидан ташқарига чиқиб; қочишга юзланди. Холиққули деган бир *маҳрамини* акаси Муҳаммадалихон ҳузурига юбориб, сипоҳнинг мағлуб бўлиш ва бу бахтсизлик аломати бўлган воқеадан хабардор қилиб, дарак бердики: «Бу шаҳарда истиқомат энди жоиз эмас, бизлар Узганд қалъасига кетдик. Маслаҳат ул жанобга шулким, ўз хос мулозимлари ва муътамадлари билан бу томонга ҳаракат қилсинлар. Бу қалъага бориб, лашкарияни йиғиб, жанг асбоблари билан таъминлашга саъй ва ҳаракатлар қилиб, тартиб ва интизом билан бухороликлар жангига киришсак».

Бу чопар келиб Муҳаммадалихон ҳузурда даҳшатли ҳодисалар ва фожиавий воқеаларни Султон Маҳмудбек хабарини

айтиши билан, Муҳаммадалихон дарров хазинадан нимаики кўтариб кетиши мумкин ва муяссар бўлса олиб, хос одамлари ва кичик кўшин билан ўша вақтнинг ўзида Фарғонанинг энг метин ва мустаҳкам қалъаларидан бири бўлган Ўзганд қалъаси тарафига, маъруф ва обод йўлиарни ташлаб, дашт ва йўлсиз жойлардан равона бўлди. Муҳаммадалихон ва укаси Султон Маҳмудхоннинг кетиш куни Бухоро амири Хўқанд дор ул-аморатига дохил бўлди.

Бухоро лашкари ва шайх Абдулқаҳҳор Бухорий ўз муридлари, дайди шумшук ва санқилардан бир катта жамоага бирлашиб, талон-тарожлик ишида, фасод ва исёнда шайхга ҳамроҳ бўлиб, шаҳар маҳаллаларини шундай таладиларки, уй-жой ва хоналарда бўйра нақшидан ва ўргимчак толасидан бошқа нарса қолмади. Бунга қаноатланмай аёл ва эркакларнинг аврат нарсаларини ечиб олиб, Фарғона халқига шунча кўп беномуслик ва зулмлар етказдиларки, ҳеч кимнинг ақлига сиғмасди. Бошқа ҳеч нарса қолмаганидан кейин ҳазрати амир топшириғи билан улар талашни тўхтатдилар. Бу талончилик тарихини бир шоир 1258/1842 йилда бундай ёзган. Таърих:

*Соли торожи сипоҳи мангити бе раҳмо,
Ҳар ки аз «ғорат» пўшад «чашим» мегардад аён²⁶¹.*

[Мангити бераҳм сипоҳининг талончилик йилини,
Ким ғоратдан кўз юмса бўлади маълум.]

Бердиёрбек Ўратепа ҳокими ва Маҳмудхўжайи намакхараомийким, отаси Бухородан Умархон хизматиغا келган эди, Фарғона давлатхонаси хизматкорлари зумрасида тарбият топган бўлиб, Марғинонда таваллуд топган киши эди. У Умархон ва Муҳаммадалихонларнинг нон ва тузини еб ўсган бўлиб, бурунги йили Муҳаммадшариф *оталиқ* ва унинг қариндошлари Ўратепа урушида куфрони неъмат қилиб, валинеъматларидан юз ўгириб,

²⁶¹ Таърих моддаси бўйича 1258/1842 йилдир.

Бухоро амирига қўшилганларида Маҳмудхўжа улар билан эди. Бу ҳақда ўз маҳаллида зикр қилинган эди. Шу аснода амири Бухоро амри билан улар катта сипоҳни олиб, Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудбек таъқибига шошдилар. Муҳаммадалихон Хўқанд дор ул-аморатидан Ўзганд қалъаси тарафига саҳро ва адирлар билан тез ҳаракат қилганида, аксар отлар ва юк ортирган улови, мулозимлари билан бирга ҳолдан тойиб, ҳаракатдан қолди. Кечаси зарурат юзасидан Марғилон тобеларидан бўлмиш Ёзиёбон²⁶² кишлоғида кўндилар. От ва туяларига дам бериб, ем-хашак бердилар ва эртаси мақсади сари юзландилар. Бердиёрбек ва Маҳмудхўжалар Бухоро сипоҳи билан Маргиноннинг Файзободига келиб тушганларида Муҳаммадалихон ва укаси Султон Маҳмудхондан қанча нишон қидирдилар, бирор бир хабар ёки асар топмадилар. Маҳмудхўжанинг ҳаромзодлик ва фирибгарлик томири ҳаракатга келиб, Бердиёрбек билан машварат қилиб, унга бир неча фавж билан Учкўрғон²⁶³ кишлоғига бориб, Олойга олиб борадиган йўлни забт этишини, ўзи эса қолган сипоҳ билан Андижонга бориб, қаерда Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудбекдан дарак топса, ҳар қандай мақр ва ҳийла билан бўлмасин уларни кўлга олишга қарор қилди. Шу қарорга амал қилиб Бердиёрбек сипоҳнинг бир қисми билан Учкўрғонга равона бўлди. Нобакор Маҳмудхўжа эса Кубо²⁶⁴ кишлоғига сафарга чиқди. Бир неча хос мулозимларига хат бериб, унда ўзини Бухоро амиридан воз кечиб, Муҳаммадалихон ва укасига таслим ва мухлис бўлишини, бухороликларга нисбатан чиндан ҳам қарши эканини ёзиб, юзаки онт ҳам ичган эдики, Муҳаммадалихон хизматида жонсипорлик камарини жонига бойлаб, танасида бир томчи қони қолгунча Фарғона давлати ва миллати душманининг дафи йўлида сусткашлик ва орқаташарлик қилмайди. Қиссадан ҳисса шуки,

²⁶² Ёзи ёбон/Ёзёвон – Марғилон туманидаги кишлоқ ҳамда район номи (Ёзёвон райони).

²⁶³ Учкўрғон – Наманган вилояти Учкўрғон туманидаги шаҳар, туман маркази. Вилоятнинг шимоли-шарқда, Норин дарёси (Сирдарё ҳавзаси)нинг чап соҳида. Кўқон – Андижон – Тошкўмир йўналишидаги темир йўл чорраҳасида, Намангандан 42 км шимоли-шарқда жойлашган.

²⁶⁴ Кубо – ҳозирги Кува шаҳри.

чопарлар айтилган ва кўрсатилган услуб билан хатни олиб Андижон ва Ўш атрофида юриб, хон ва унинг укасини топиш учун жосуслик ва айғоқчилик ҳам қилардилар. Учратган одамларга Маҳмудхўжани Бухоро амири билан муҳолиф бўлганини, хон хузурига бориш учун мунтазир турганини изҳор қилиб, Муҳаммадалихон турган жойини сўрадилар. Шу айёмда отуловларининг толиққани ва юришдан қолишларидан хон мулозимлари жамоасида тушкунлик пайдо бўлди, аксар хизматкорлари уловсизликдан юришдан қолиб, ночор Муҳаммадалихон андак кишилари билан юз машаққат чекиб Андижон яқинидаги Бўтақора²⁶⁵ қишлоғига етиб келди. Сафарга шайлангани ва отулови юришдан қолганидан хон икки кишини либос сотиб олиб, бир савдогар қиёфасига кириши ҳамда от сотиб олишлари учун Андижонга юборишга мажбур бўлди. Улар Андижондан улов сотиб олиб, қайтиш чоғида, бахтга қарши Маҳмудхўжа юборган чопарларнинг бири билан учрашиб қолдилар. Ул чопар Маҳмудхўжани Бухоро амири билан қарши бўлганини ва уни Муҳаммадалихон билан учрашиш зарурлигини айтди. Ул икки гўл ва нодон киши бу чопарнинг мунофикона сўзларига ишониб, Маҳмудхўжа кўмакига хомтамаъ бўлиб, чопарни Муҳаммадалихон жойидан хабардор қилдилар. Чопар улардан ажрашиб, бир неча фавж билан Андижон яқинига келиб кўним топган Маҳмудхўжа қошига келди ва бу хабарни унга билгизди. Намакхаромий Маҳмудхўжа ўз сипоҳи билан суръат билан Бўтақора мавзеига шошди. Андижондан бир неча бош улов сотиб олган ул икки мулозим хон хузурига келиб, Маҳмудхўжа чонари билан учрашганлари ва уни Бухоро амиридан юз угуриб, хон хизматкорлигига иштиёқ билан киришни кутаётганини айтиб бердилар. Муҳаммадалихон у турган жойдан чопарни хабардор қилган бу икки аблаҳдан норози бўлиб, душман хавфидан ва мулозимларининг камлигидан даҳшатга тушиб, тўхтамасдан йўлга отланди. Шу вақтда муфсид Маҳмудхўжа ўз фавжлари билан етиб келиб хонни ўн беш нафар мулозимлари билан ўраб

²⁶⁵ Бўтақора – Андижон туманидаги қишлоқ номи.

олди. Хон шу камгина мулозимлари билан ҳам қаршилик кўрсатмоқчи эди. Буни кўриб Маҳмудхўжа билдики, жанг воқе бўлса хон тириклайин таслим бўлмайди. Амирдан ҳали хонни қатл этиш учун фармон бўлмаганидан, хон таъзими учун отдан пиёда бўлиб, ерни ўпиш ва бўйин эгиш расмини бажо келтириб арз қилдики, агар Бухоро амири томонидан бирор ёмон қасд ёки ёмонлик хон жаноби олийларига нисбатан борлигини билсам эди, ўз сипоҳим билан ўзим жон бериш камарини дилим белига боғлаб, ҳаётим борича сизга хизмат кўрсатишдан тоймасдим. Ва лекин бу банда ҳазрат амири Бухоро тарафидан зоти олийга нисбатан мурувват ва муҳаббатдан ташқари бошқа нарса борлигини ҳис қилмаганман. Аниқ биламанки, аҳд ва паймонга келиб, мамлакатни сизга топшириб қайтиб кетмоқчилар, хавф ва ваҳшатни шарафли хотирларидан бутунлай олиб ташланг. Бу эски ва самимий ғуломингиз Фарғона давлатининг нону тузидан тарбият ва парвариш топганман, мулк ва давлатнинг осойишталигидан бошқа андишам йўқ. Бу сўзларни галат ва ёлғон оғизлар билан мустаҳкамлаб ҳам қўйди. Бухоро сипоҳи хон ва унинг мулозимларини бутунлай ўраб олганларидан қутулиш ва қочиш йўли қолмаган эди, ночор хон тақдири илоҳийга тан бериб Бухоро сипоҳи билан Марғинон тарафига юриш жиловини бурди. Йўл асносида хон давлатхоҳлари уни бу ҳалокатдан халос қилиш учун шунча чора ва фурсат кидирдилар – муяссар бўлмади. Эртаси кун хон Бухоро сипоҳи биланким, зоҳирда хонга нисбатан ҳурмат кўрсатиб ботинда уни кўриқлаб келардилар Марғинонга келиб кирди. Муҳаммадшариф *оталиқ* ва унинг укаси Абдулваликим, барча қариндошлари ва яқинлари билан ўтган йили Ўратепа жангида куфрони неъмат қилиб Бухоро амири хизматига ўтган эдилар, шу кунларда Абдувалийси Бердиёрбек ва Маҳмудхўжа билан бирга Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудбек ортларидан маъмур бўлиб, Бухоро сипоҳининг бир фавжини олиб қўшинидан ажрашиб қолган Султон Маҳмудбекни, бир неча нафар паришонҳол ва қоқоқ хос мулозимлари билан бирга Қорасув мавзеида қўнганларида қўлга тушириб, Марғинонга олиб келган эди. Уни акаси Муҳам-

мадалихон билан бирга кечқурун Хўқанд дор ул-аморатига олиб кирдилар. Бухоро амири келиб жойлашган Фаргона хонининг саройидаги зангори кўшкидаким, уни Муҳаммадалихон бино қилган эди, амир ишораси билан уларни маҳбус қилиб жойлаштирдилар. 1258 йили рабиъ ус-соний ойининг ўрталарида (1842 йил 12 майда мазкур ой кирган) тун ярмидан ўтганда Муҳаммадалихон, Султон Маҳмудбек ибн Умархони жаннатмакон, Муҳаммадаминбек ибн Муҳаммадалихон, Муҳаммадалихоннинг онаси Моҳлар ойм²⁶⁶, Муҳаммадаминбекнинг онаси ва унинг ҳомиладор хотини, яна икки нафар мўътабар аёл билан амир Насруллоҳ Бухорий ҳукмига биноан кўшки хоний билан туташ боғда шаҳодат даражасига етказдилар.

Муҳаммадалихон хони ғозий шаҳид ва фирдавсмакониининг хос табиблари бўлмиш Мирзо Исмоил ва мулло Зайниддиннинг аниқ сўзларига караганда Муҳаммадалихонни Муҳаммадаминбекдан бошқа асил фарзанди бўлиши мумкин бўлмаган. Далиллари шуки, Муҳаммадаминбек таваллудидан кейин хоннинг таносил аъзоларига бир жароҳат пайдо бўлади. Хон уялиб ҳаёдан бу маразни яшириб, табибларга мурожаат қилмай хонаки дорилар билан даволаниб юрган экан. Бу иллат шиддат топиб кучайгандан сўнг табибларга мурожаат қилади. Бирок табиблар «бу касалликни бошида даволаса бўлар эди, энди эса кеч бўлган. Бирок даволатсак ҳам таносил ва таваллуд силсиласи қатъ бўлади», деган экан. Муҳаммадалихон шунга ҳам рози бўлганида табиблар уни даволайдилар ва хон соғайиб кетади.

Яна Холназарким, *турк* тоифасининг зодагонларидан ва Абулқосимким, Марғинон ашрофларининг авлодидандир ва ёшликларидан хон саройида тарбият топиб ўсган ва хон хизматида кўп вақтлар ҳозиру нозир ва сир-асрорига маҳрам эдилар, бу қораламанинг шарафли отаси Худоёрхон, илоҳо жаннати ризвонда абадий қолсин, ҳукуматининг охириги даврида бу иккала мавсуф мақталган *парвоначи* мартабасига етган эдилар,

²⁶⁶ Моҳлар ойм биги Раҳмонкули ибн Ражаббек ибн Фозилбий оталик ибн Ҳожи Султон.

айтардилаким Муҳаммадалихонни Муҳаммадаминбекдан ташқари асл боласи бўлмаган.

Айтардиларки, Музаффарбек ва Қаландарбек хоннинг қайси бир аммасининг болалари бўлиб, улар болалигида тувғонлари Аллоҳ раҳматиға етганда хон уларни фарзандликка қабул қилиб, тарбия ва парвариш қилган. Баъзилар эса Музаффарбек ва Қаландарбекни хон авлодидан деб биладилар²⁶⁷.

Муҳаммадалихондан қиз қолмаган. Муҳаммадалихон шаҳодат топгандан кейин унинг бир канизагини амир ўз ҳарамига олади.

Муҳаммадалихон давридан кўп бинолар ва жорий хайрия иншоотлари қолган. Жумладан, хон мадрасаси, Оҳангарон маҳалласидаги иккинчи мадрасаси. Хонинг онаси ҳам бир мадраса, каломуллоҳ ҳофизларининг доимий яшашлари учун битта қироатхона бино қилиб, уларнинг ҳар бири учун кўп вақфлар тайин қилган. Ҳозиргача улар шаръий илмларнинг толиблари билан тўладир.

Унинг давлати даврида Фаргона мамлакатида унинг амир ва вазирлари ҳам масжид ва мадрасалар, хайрия биноларни таъмир қилганлар, бу иншоотлар учун кўп вақфлар ажратганларки улардан кўпи ҳали ҳам мавжуд ва амал қилади. Аҳли ислом талабалари улардан фойдаланиб баҳра олмақдалар. Уларни бу мухтасарда батафсил баён қилинса чўзилиб кетади.

Муҳаммадалихоннинг ёши ўттиз еттида, ҳукумати 21 йил бўлган. Аср шоирлари унинг шаҳодати муносибатига кўп марсиялар ва таърихлар айтган. Шу маҳалда биттаси билан кифояландик. Таърих:

*Амир Насруллоҳ он шоҳи Бухорий,
Ба хунрези бувад Ҳажжжоси Соний.*

²⁶⁷ Муфассал қаранг: Воҳидов Ш. Амир Насруллоҳнинг Қўқон хонлигига 1842 йилги юриши ҳақида (сабаб, баҳона ва оқибатлари) / Фаргона водийси тарихи янги тадқиқотларда (Республика илмий-аъжуман материаллари). – Фаргона, 2009. – Б. 174–183.

[Амир Насруллоҳ ул шоҳи Бухорий,
Қон тўкишдадир Ҳажжожии Соний.]

Бухоро амири Фарғона хони Муҳаммадалихон, укаси Султон Маҳмудбек, унинг ўғли Муҳаммадаминбек ва уларнинг аҳли аёли қатлидан хотиржам бўлди, уламо улуглари, саййидлар, шайхлар, сипоҳ ва раиятнинг мўътабар намояндалари маҳоратпеша Фарғона хунар аҳлидан катта бир гуруҳини молу аёл ва фарзандларини гаров сифатида олиб, бир неча фавж сипоҳ билан Бухорога равона этди. Улуг ва маъруф кишилардан бирор кишини Фарғона мамлакатада қолдирмади. Иброҳим *девоубегий*ким, Иброҳим Хаёл номи билан машхур эди Хуканд хукуматига, намакҳаромий Муҳаммадшарифниким, Фарғонанинг фитна ва шикастига сабабчи эди Тошканд *волийлигига*, Иброҳимбек *девоубегий*нинг укаси Абдулқодирбекни Марғинонга, Амонуллоҳхўжа *судурни* Намангон ва Сирдарёнинг шимолидаги барча ерларга то Кандир давонигача, Абдулкаримчани Андижонга ҳоким этиб тайинлаб, Бухорога қайтди. Музаффарбек ва Қаландарбекни ўзи билан Бухорога олиб кетди.

Фарғона халқи хон, хонзодалар, волидаси ва хонаводларининг шаҳодат топганларини эшитиб, кўзларидан алам ва қайғу ёшлари фавворадек отилиб, сел бўлиб оқди, мотам ва аза тўфонида гарк бўлдилар. Фарғона халқи Бухоро амиридан хонни яна аҳду паймон билан тахтига қўйиб қайтиб кетади, деган умид қилган эдилар. Бироқ ҳаммасининг акси бўлди. Фарғона халқи девоналардек, бухороликлар ва амирларидан нафратланиб, ярамас бухороликлар хукуратини даф қилиш учун бирлашиб, иноқлашдилар. Иззат ва икромли Фарғона саййидлардан Пошшоҳон тўра ибн Юсуфалихон тўра ибн Хонхўжа тўраким, Эрдонахон фирдавс ошнённинг куёви эди, Исҳоқхўжайи Косонийким, ўғли Саримсоқхўжайи *парвоначи* баракатли саййид Худоёрхон жаннатмакон даврида Фарғона сарбозларининг иккинчи *нойиблик* мартабасига етган эди, *мингия* сардорларидан Маҳаммадназарбек ибн Ирисқулибек, *қирғизия* мўътабар раисларидан Юсуфбий

*сору*²⁶⁸, қинчоқия бошлиқларидан Мухаммадназарбий ибн Кўрўғлибий, Мулло Холбий ва Ўтамбой бийлар элчилик тарикасида Авлиё тобелигида бўлган Талас мавзеига, Шералихон ибн Ҳожибек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхон ибн Шохруххон хизматиға юбориб, Фарғона давлатининг меросий фармондорлик тахтиға даъват қилдилар.

Собиқан таҳрир риштасига тортилган эдики, 1213 /1798–1799 йилларда/ йили, Олимхоннинг иккинчи йил ҳукмронлигида баъзи нобакор ва ғаламис одамлар махфий равишда Олимхонга қарши ёв бўлиб, уни тахтдан тушириб, унинг амакиси Ҳожибек ибн Абдурахмонбекни ҳукумат тепасига келтирмоқчи эдилар. Бирок уларнинг фитналаридан Олимхон хабардор бўлиб, гуноҳлари исбот бўлганларни қатлга буюрди. Баъзи исёнчилар Бўхорога қочиб кетдилар. Бу фитнада иштирок этган Ҳожибек учта ўғли – Улугбек, Шералибек ва Бекўғлибек ҳамда акалари – Рустамбек, Фозилбек, Ёдгорбек, амакисининг болалари – Довудқулибек, Бўтабек ва ҳоказоларни бир фавж сипоҳ бирла кечқурун Авлиёота тобеларидан бўлмиш Талос мавзеига юборилди. Йўл давомида Ҳожибек Аллоҳ раҳматиға етди, бошқа хонзолалар саломат ул мавзеге етиб бордилар. Уларни кўриқлаш учун посбонлар қўйиб, ҳар йили маошларини хазинадан бериб турардилар, Рустамбек, Фозилбек, Ёдгорбек, Довудқулибек, Бўтабек шу ерда боқий оламга шошдилар. Улугбек ва Бекўғлибек Талосдаги бир масжидда қуръон тиловати билан машғул бўлган пайтларида тақдири илоҳий билан кўҳна бинонинг гумбази тушиб, остида қолиб ўлдилар.

Шералихон қирғизия улуғларининг қизларидан икки нафарини ўз никоҳига олиб, қирқ беш йил шу мавзеда яшади. Унинг биринчи хотинидан Маллабек, Сўфибек ва Моҳлар ойим оламга келиб, иккинчи хотинидан Абдурахмонбекким, ўзбеклар уни Саримсоқбек, деб атаганлар, Худоёрбек ҳамда Султон Муродбек билан Ой Чучук ойим деганлар борлиқ майдонига қадам қўйган эдилар. Илоҳий инояти биланким, ояти каримайи

²⁶⁸ Сору – минг қабиласи уругининг номи.

«Сен истаган кишингга мулк ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан»²⁶⁹ унинг беиллат қудратининг асаридан дарақдир, 1258 йили, куёш Саратон бўржида эдики /1842 йил, июнь-июлда, номлари юқорида келтирилган Фарғонанинг улуғлари ва раиятининг вакиллари Шералихон хузурига келиб, арзу ниёзмандлик билан Фарғона мамлакати аҳолисининг унинг бахтли ташрифи қадамларига мунтазир эканликларини, вилоятни ажнабийлар босиб олиб, Муҳаммадалихони жаннат-ошиёни оила аъзолари билан шаҳодат топганини унга билгиздилар. Бу дилсўз воқеа тафсилотларини эшитиб, Шералихоннинг шафқат сийратли табиати кўнгли бўшлиқ қилиб, кўз ёшлари муборак соқолларига оқиб, ҳумоюн зотида бўлган фитрий макорим ал-ахлоқидан Фарғона мулки ва миллатига меҳрибонлик ва ғамхўрлик кўрсатиб, Фарғона улуғлари ва аҳолиси вакилларининг илтимос ва илтижоларини қабур мақоми етказди. Сипоҳ ва уруш асбобларини тайёрлаб ва тартиб бергандан сўнгра, бир талай *сартия* ва *қирғизия баҳодирларининг* фавжлари билан Фарғона тарафига масъуд толеъ ёр бўлади, деб равона бўлди. Водий ва давонлардан ошиб ўтиб Намангон шаҳрида кўним топди.

Мангития истилоси ва Муҳаммадалихони шаҳид воқеаси вақтида ўлканинг атрофига тарқалиб кетган Фарғона лашкари Шералихоннинг нусрат келтирувчи узангисига келиб қўшилдилар. Ҳар тоифадан диловар йигитлар катта рағбат ва итоат билан келиб унинг давлати соясида туриб, фатҳ аломатли байроғи остида сафланардилар. Катта бир жамият ва уюшма пайдо бўлдики, бурунги хонлар даврида бундай жамоатни ҳеч ким кўрмаган эди. Хуллас калом Намангондан бу катта сипоҳ Чуст шаҳри тарафига ҳаракат қилиб, жума кuni хазрати Мавлоно Лутфуллоҳи Чустий²⁷⁰ муборак мозори ёнидаги Жоме масжидида катта ҳашамат билан намози жумани адо қилдилар. Бу ўлканинг аҳолиси шу ноҳияда бўлган Бухоронинг амалдорлари ва гумашталарини асир қилиб, хони олий хузурига олиб келдилар.

²⁶⁹ Қуръони карим, 3:26.

²⁷⁰ Мавлоно Лутфуллоҳи Чустий (ваф. 1572) нахшбандия тарикатининг бирик намояндalarидан.

Шу куни лашкарияни икки қисмга бўлиб, бирини катта аржуманд ўгли Саримсоқбек номи билан донги чиққан Абдурахмонбекка, иккинчи қисмини келинининг акаси Юсуфбий *сору*га бериб, уларни лашкар амирлари этиб тайинлаб, Хўқанд дор ул-аморати тарафига равона бўлди. Сирдарёдан кемада кечиб ўтиб, бир неча фарсахни кезгандан кейин, лашкарияга дам ва истироҳат бериш учун Шайх Боязид мозори муборағи мавзеида бир кеча қолдилар. Эртаси якшанба куни бу манзилдан тезда ҳаракат қилиб, Саримсоқбек номи билан донг таратган Абдурахмонбек амир лашкар ва Муҳаммадназарбек *мин*глар сардори Ер масжид тарафдан, иккинчи *амири лашкар* Юсуфбий *сору* Навбахор томондан Хўқандга хужум қилдилар. Бухоро лашкари бу ерда истеҳком барпо қилиб турган эдилар ва озгина мудофаа ва муқобаладан сўнг бир қисми ўлдирилиб, аксари қочиб кетдилар. Шералихон лашкари Хўқанднинг шимолига қараб юрди. Хўқанд аҳолиси қўлларига болта, теша, кетмон, калтак, умуман топган ҳар бир нарсани олиб Шерали сипоҳига мадад бериш учун бир тану бир жон бўлишиб, Бухоро ва *мангитийя* сипоҳини йўқ қилишга бош кўтардилар. Бухоро *амири лашкари* Иброҳим Хаёл аҳволни кўриб, қаршилиқ кўрсатиш учун журъат қилолмай, шаҳарнинг жануб томонидан чиқиб қочишни ихтиёр қилди. Хоннинг қасри ва кўшкига кириб жойлашган Бухоронинг икки минг пиёда ва сарбозлари Хўқанд аҳолиси тарафидан кўршаб олиниб, уларга чекиниш ва қочиш йўлини тўсдилар. Бухоро сарбозлари қаср ичидан милтиқ ўқлари билан аҳоли ҳужумини қайтарардилар. Шу аснода ғолибона лашкар етиб келиб, хонзода Саримсоқбек номи билан шуҳрат топган Абдурахмонбек фармониغا биноан ҳар томондан хужумга ўтиб, нарвон ва арқонлар билан қалъа деворига чиқиб, кўпгина зафар паноҳ лашкарнинг *баходир*лари қаср ичкарасига кирдилар ва сарбозлар билан жангни бошладилар. Бир фавж дарвозани эгаллаб, уни очдилар ва бутун лашкар фавжлари қалъага тўкилиб кириб, Бухоро пиёдаларидан бирортаси тирик қолмади.

Якшанба куни куёш Саратон буржининг ўртасида бўлган вақтда Саримсоқбек номи билан танилган Абдурахмонбек *амири лашкар* хонлик саройига кириб, *мин*ларнинг сардори Муҳаммадназарбекни бир неча фавжи билан Иброҳим Хаёл Бухорий орқасидан юборди. Ўзи Юсуфбий *сору* билан бирга мулкни босиб олиш ва забт этиш ишлари билан машғул бўлди.

Айтадиларки, Хўқанд аҳолиси Шералихоннинг хос аскарлари келиши хабарини эшитиб, ашрофу аъёнлари билан жуда ҳам хурсанд ва шодмон бўлиб, бир неча фарсах унинг истиқболига шошдилар. Шаҳар аҳолисининг қолган қисмидан ёшу қари, оқилу нодон шаҳардан ташқари бўлган Сари мазор мавзеидан то хон саройининг дарвозасигача йўлнинг икки тарафига саф тортиб, ўзларининг валинеъматлари ва соҳиби тожу давлатларининг бахтли қадами ташрифига илҳок бўлиб, кутиб турардилар. Тўрт соатлик кутишлардан сўнг зафар аломатли хусравий байроқларнинг шамсия²⁷¹си Хўқанднинг шимол тарафидан кўриниб, Сари мазор осмонида ҳилпиради. Ҳазрати амир ал-муслимийн Шералихон фаровон азаматлик ва шавкатлик билан келиб, Фарғона халқининг ҳижрон кўрган дийдаларини ўзининг баракатосор вужуди билан мунаввар қилди. Қайси бир сафдан ўтмасин халойиқ унинг умри узайиши ва давлати абадий бўлишига баланд овоз билан дуо қиларди. Хонлик саройига келиб у шаҳзодаий номдор ва олитабор амирлар, шижоатшиор сардорлар билан кириб, ота-боболаридан ва шарафли аждодларидан қолган тахтига қарор топди.

Душанба куни, 1258 йил, жумода ас-сонийнинг йигирманчи кунидан кейин / 1842 йил 30 июлда, куёш Саратон буржида бўлган вақтда икромли уламо ва умаро иттифоқи, бутун аҳли ислом жамоасининг ижмон билан Фарғонанинг хонлик тожи ва жаҳонбонлик тахти Шералининг кутлуғли зоти билан оройиш ва намоёнш топиб, шоҳлик тожи ва фармонберишлик гултожи унинг боши билан зеб-зийнат топди. Минбар боши ва дирҳаму

²⁷¹ Шамсия – соябон, чатр, зонг.

динорлар юзи унинг исми шариф ва азим лақаби билан олий шараф ва баланд кадр топди. У адолат ва тотувлик тахтига ўтириб, лутф ва марҳамат эшикларини катта очиб, ҳар бир кишини кадр мартабасига мос равишда инъом ва эҳсонлар билан тақдирлади. Замона ҳодисалари ва айём воқеаларидан, бегоналарнинг босқинчилигидан Фарғона мамлакатида ким зарар кўрган бўлса уларни қоплади. Ўзининг катта ўғли Абдурахмонбекни Фарғона сипоҳига *амири лашкар*, келинининг акаси Юсуфбий *соруни қўшунбеги* мансабига, Муҳаммадалихони шаҳиднинг тоғаси Муҳаммадназарбекни мазкур *қўшунбеги нойиби* қилиб тайинлаб, унга яна Андижон ҳукуматини берди. Иккинчи ўғли Маллабекни Марғинон ҳокими, севинчи сийратли ўғли Худоёрбекни Намангон *волийси* этиб тайинлади²⁷².

Шералихон амир Насруллоҳ Бухорийнинг Фарғонага лашкар тортгани ва унинг оқибатларини йўқ қилиш сиёсий ишлар ва тадбирлар ичида энг муҳим бўлганидан амирлар ва *волий*ларни лашкарлари билан ўз ҳузурда сақлаб, уларнинг ўринларида ишларни саранжом-саришта қилишлари учун *нойиб* ва вакилларини юборди. Хўқанд дор ул-аморати янги давлат юзага очилиши кундан бошлаб, қайси бир шаҳар ва музофотда Бухоронинг амалдори, ҳокимлари ва сипоҳийлари бўлса раият ва аҳоли уларни қўлга олиб, Хўқанд доруссалтанатига, олий ҳукмдор ҳузурига ўзларининг аъён ва улўғлари орқали жўна-тадилар. Бухоро улўғлари ва сипоҳийларидан кўплари, Фарғона бухороликлар тарафидан истило қилиниб олиб кетилганлар билан алмашиб олгунга қадар, гаров сифатида муваққатан ҳибсга ташланди.

²⁷² «Мунтахаб ат-таворих» асарининг муаллифи Муҳаммадҳакимхоннинг маълумотига қараганда Шералихон 2 шабён 1260 (16 август 1844) йили Муродхон томонидан қатл қилинган, (бошқа манбаларга қараганда, Шералихон 1345 йили ўлдирилган – Х. Б.) Шунда у 55 ёшда бўлган, 2 йил ва бир оёу 25 кун хонлик қилган. Муродхон 9 кунлик хонликдан кейинги 9 шабён 1260 (23 август 1844) йили (бошқа манбаларда 1845 йилда – Х. Б.) қитчоклар қўлида Мусулмонқули ва Муҳаммадназарбек раҳбарлигида ўлдирилган. Худоёрхон 24 августда тахтга кўтарилди. Қарагач: Муҳаммадҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих / Кириш, форс тилидан таржима, изохлар муаллифи Ш. Воҳидов – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 126.

Муҳаммадалихон ва унинг укаси Султон Маҳмудбекни ҳийла ва найранг билан асирга олиб, Бухоро амирига топшириб, шу хизмати эвазига Марғинон ҳокимининг ноибни бўлиб олган намакҳаромий Маҳмудхўжа Марғинон аҳолиси томонидан қўлга олиниб, кишан ва занжирлар билан дор ул-аморат Хўқанд шаҳрига юборилди. Буюк олимлар ва хурматли қозийлар ҳукми билан Маҳмудхўжани куфрони неъмат ва исёни учун ёмонларнинг ибратига дорга осдилар...²⁷³

²⁷³ Асарнинг иккинчи нусхасида (153⁶) котиб Абдулқодир Муродовнинг шундай қайшлари мавжуд: «Шу ерда муаллифнинг китобати катъ бўлди, лекин бу «Анжум ат-таворих» китобининг муаллифи Ибн Худоёрбек ўз мукаддимасида бу тарих (китобини) икки қисмга тақсим қилиб, биринчи дафтариини «Фаргона ва Мовароуннаҳр хонлари ажлодларининг то отаси Худоёрхонким, Фаргонанинг охириги хонларидан эди, давригача бўлган зикри» эди ва иккинчи дафтари Худоёрхоннинг Фаргона тахтига чиқиб, муаллифнинг охириги ҳаёти, сана 1318/1900–1901 йилгача бўлган давр ёзилишини айтган. Бироқ афсуски, «Анжум ат-таворих» китобининг иккинчи дафтари ҳозирча топилмади.

ИЛОВА

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРИХИ

Қўқон хонлигининг худуди ва аҳолиси. Қўқон хонлиги XIX асрнинг биринчи ярмида шимолда Россия билан (улар ўртасида хувиллаб ётган катта чўл зонаси бор эди); ғарбда Хива ва Бухоро билан; жанубда Қоратегин, Дарвоз ва Кўлоб; шарқда Шарқий Туркистон билан чегарадош эди. Қўқон хонлиги таркибига куйидаги худудлар кирарди: Сирдарёнинг сўл соҳили билан Қоратегин оралиғидаги Қўқон вилояти; Сирдарёнинг ўнг соҳилидан то Олатовгача бўлган Наманган вилояти; Хўжанд шаҳри; Хўжанд билан Тошкент оралиғидаги Ўратепа вилояти. Хонликнинг энг шимолий вилояти Туркистон, Бедпақдала саҳроларига бориб тақаларди. Бундан ташқари хонлик таркибига Олой худуди, Балхаш кўли билан Сирдарёнинг юқори окими оралиғидаги ерлар кирарди. Биллуртоғнинг ғарбий томонидаги Қоратегин, Дарвоз, Кўлоб, Шугнон сингари бир қатор тоғли туманлар ҳам Қўқон хонлигига тегишли эди. Бу ерларни кўқонликлар XIX асрнинг 30-йилларида бўйсундиришган бўлса-да, улар тез-тез қўлдан-қўлга, кўпроқ Бухоро амири ихтиёрига ўтиб турарди.

Қўқон хонлиги аҳолисининг сони уч миллионга яқин эди. Чоризм қўшинлари унинг шимоли-ғарбий вилоятларини босиб олгач, хонлик худуди анча қисқариб, асосан Фарғона водийси билан чекланади ва аҳоли сони тахминан икки миллионга тушиб қолади. Қўқонда 80 минг, Тошкентда 60 минг киши яшаган.

Қўқон хонлигининг аҳолиси асосан ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қозоклар, уйғурлар, қорақалпоқлардан иборат эди. Ўтроқ аҳолининг кўпчилиги ўзбек ва тожиклар бўлган.

Қўқон хонлигида ҳам ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш турли хил бўлган. Хонликка қарашли бўлган ерлар амлок ерлар («амлоки султони»), вақф ерлари, мулки хирож ва мулки ушриятга тақсимланган. Деҳқонлар ўртасида яқка деҳқон хўжалиги ҳам ривожланган. Ўз ерларидан ажралган камбағал деҳқонларнинг кўпчилиги йирик ер эгалари кўлида чоракорлик

қилганлар. Ернинг баҳоси унинг унумдорлиги ва қанчалик сув билан таъминланганлигига қараб белгиланган. Хонлар суғориш тармоқлари катта даромад манбаи бўлганлиги сабабли маълум даражада уларни сақлашга, суғориш иншоотларини янада кенгайтиришга катта эътибор беришган. Лекин бу ишларни амалга ошириш жараёнидаги барча қийинчиликлар меҳнаткаш деҳқонлар зиммасига юкланган. Мазлум деҳқонлар ҳеч қандай ҳақ тўланмаган ҳолда суғориш иншоотларининг тозалигини мунтазам кузатиб туриш, қўшимча янги ариқлар қазий, эскиларини тозалаб, тузатишга мажбур этилганлар.

Қўқон хонлигининг ташкил этилиши. Фарғона водийси Чодак (Чуст шаҳридан шарқда) хўжалари Бухоро амирининг таъқиқларидан ва олиб бораётган сиёсатидан норози бўлиб мустақил Фарғона давлатини тикламоқчи бўладилар. Минглар уруғидан бўлган йирик зодагон Шохруҳбий Чодак хўжалари ёрдамида Фарғона водийсида 1709 йилда Қўқон хонлигига асос солади. Бу давлат таркибига дастлаб Қўқон, Наманган, Марғилон, Кснбодом, Исфара ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар кирган. Шохруҳбий 1721 йили вафот этгач, тахтга унинг катта ўғли Абдурахимбий ўтиради. Унинг ҳукмронлик даврида (1721–1733) дастлаб Андижон ва Хўжанд, кейинчалик Самарқанд ва кенаси беклари қўлидаги Шахрисабзга ҳам таҳдид солинади. Хўжандда Абдурахимбий бетоб бўлиб, ақлдан озади. Шу сабабли 1733 йилда суиқасд уюштирилиши натижасида ўлдирилади. Ундан Эрдонабек деган ўғил ва уч қиз қолган. Абдурахимбийнинг ўрнига тахтга укаси Абдукаримбий ўтиради. Унинг даврида (1733–1750) пойтахт Тепакўргондан Қўқон шаҳрига кўчирилган.

1746–1747 йиллари қалмиқлар Фарғона водийсига ҳужумлар қилиб, Ўш, Андижон, Марғилон шаҳарларини эгаллаб, Қўқонни камал қилган. Қалмиқларга қарши курашда қипчоқлар собитқадам бўлишган. Қўқонликлар, ёрдамга келган Ўратепа ҳокими Фозилбек қўшинлари билан биргаликда, қалмиқларга қарши курашиб, уларни Фарғона водийсидан қувиб чиқаришган. Абдукаримбий вафот этгач (1750), давлат тахти 1770 йилгача турли шахзодалар ўртасида

талаш бўлиб, тўхтовсиз алмашилиб турган. Жумладан, Абдурахмон, Эрдонабек, Бобобек, Сулаймонбек ва ҳ. к. 1763/1770 йилда тахтга Абдукаримбийнинг невараси Норбўтабий («Анжум ат-таворих»да Норбутабий) ўтиради. Норбўтабийнинг хонлик даврида (1763/1770–1800–1801) Чуст ва Наманган бекларининг мустақиллик учун кўтарган ғалаёнлари бостирилади. У кўзғолон кўтарган Хўжанд бегини ҳам енгиб, бу шаҳарни узил-кесил бўйсундиради, бироқ Ўратела шахри Бухорога тобе бўлиб қолаверади. 1784 йилда Юнусхўжа бошчилигида Тошкент ўзини мустақил давлат сифатида эълон қилади. Хон 1799 йили Хонхўжа бошчилигидаги кўшинни Тошкентга қарши юборади. Лекин Кўқон кўшини мағлубиятта учрайди. Хонхўжа эса асирга олиниб, қатл этилади.

Норбўтабий даврида Кўқон хонлиги мустақил, кучли давлатга айланади. Ҳатто уни Хитой тан олади. Мамлакатда суғориш иншоотлари барпо қилинади, савдо ва хунармандчилик, қишлоқ хўжалиги бирмунча ривож топади ва мамлакатда арзончилик бўлади.

Норбўтабий вафотидан сўнг (1800–1801) тахтга унинг катта ўғли Олимбек ўтиради. Олимбек ҳукмронлик қилган даврда (1800–1801–1810) Кўқоннинг сиёсий мавқеи янада кучаяди. У ҳарбий ислохот ўтказиб, ўз давлати кудратини оширади ва Оҳангарон воҳаси, Тошкент, Чимкент ва Сайрамни ўзига бўйсундиради. У ташқи савдога ҳам эътиборни кучайтиради. Олимбек ўз давлатини 1805 йили расман Кўқон хонлиги деб эълон қилиб, ўзи «хон» унвонини олади. Олимхоннинг марказлашган кучли давлат тузиш борасида қилаётган ҳаракатлари айрим юқори лавозимдаги мансабпараст амалдорлар гуруҳида норозилик кайфиятини вужудга келтиради. Натижада улар Олимхоннинг сафардалигидан фойдаланиб, 1810 йили Кўқонда «Олимхон Тошкентда ўлди» деган миш-миш тарқатишади ва унинг укаси Умарбекка тож кийгизадилар. Олимхон бундан хабар топиб, Кўқонга йўл олади, бироқ уни «Олти қуш» деган мавзеида андижонлик Қамбар Мирза шериклари билан отиб ўлдиради. Олимхон ҳаётлигида укаси Умархонга Марғилон

ҳоқимлигини берган ва 1808 йилда тоғаси Раҳмонкулибийнинг кизи Моҳларойим (Нодира)га уйлантириб қўйган эди.

Умархон ўз ҳукмронлиги даврида (1810–1822) хонлик ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш чораларини кўради. 1815 йилда Умархон Бухоро амирлигига қарашли Туркистонни, 1817 йили эса Ўратепани босиб олади. Сирдарё бўйларидаги козоқлардан босиб олинган ерларда Янгиқўрғон, Жулак, Қамишқўрғон, Окмачит (ҳозирги Қизил Ўрда шаҳри), Кўшқўрғон номли ҳарбий истехкомлар барпо этилади. Бу жойлар Хива, Бухоро, Тошкент шаҳарларини Оренбург орқали Россия билан боғлайдиган муҳим савдо йўли устида эди. Шунингдек, бу даврда суғориш иншоотларини кенгайтириш, каналлар қазииш, масжид ва мадрасалар қуриш кучаяди. Қўқон, Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёта (ҳозирги Жамбул)да масжид ва мадрасалар қурилади. Мозорлар тартибга солинади. 1821 йилда Чимкент ва Сайрамда кўтарилган қўзғолон бостирилади. Қўқон хонлиги худудларининг кенгайиб бориши билан биргаликда уни мустаҳкамлаш, марказлашган хон ҳокимиятини кучайтириш, амалдорлар ҳуқуқи ва лавозимини мустаҳкамлаш чоралари ҳам кўрилади. Умархон Қўқон шаҳридаги Жоме масжиди пойдеворига биринчи гиштни қўйиб бергандан кейин унга «Амир ул-муслимин» унвони берилди. Умархон ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлигида фан, адабиёт, санъат бирмунча ривожланади. Сарой доирасида ҳам диний, ҳам дунёвий асарлар яратилади. Бунда унинг сеvimли хотини — машхур ўзбек шоираси Нодирабегим (Моҳлар ойим)нинг хизмати катта бўлади. Умархоннинг ўзи ҳам ўқимишли киши бўлиб, «Амирий» тахаллуси билан ўзбек ва форс тилларида шеърлар, газаллар ёзади.

Умархон вафотидан сўнг (1822) унинг 12(14) ёшли ўғли Муҳаммад Алихон тахтга ўтиради. Муҳаммад Алихон (ҳукмронлик даври 1822–1841, ноябрь) дастлабки йилларда ёш бўлганлиги учун давлатни унинг онаси Нодирабегим бошқаради ва маданият, санъатни ривожлантиришга интилади. Нодирабегимнинг замондоши, сарой шоири Ҳотиф бу ҳақда шундай дейди: «Умархон вафотидан сўнг бу иффат садафининг инжуси

Фаргона, Тошкент, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, ҳаттотлар, наққошларни ўз хизматига чакиртириб келди». Шунингдек, Нодирабегим бозор ва расталар, масжиду мадрасалар, карвонсаройлар қурилишига ҳам эътибор беради. Тақарглик растасидаги Моҳларойим мадрасасини бино эттиради.

Қўқон-Бухоро муносабатлари. Вояга етган Муҳаммад Алихон хонликни Бухоро амирлиги ҳудудининг бир қисмини эгаллаш ҳисобига кенгайтиришга интилиб, Жанубий Олой тоғ этагидаги тожикларни бўйсундиради, Қоратегинни бутунлай, Дарвоз, Шугнон, Рошан, Воҳанни фақат номигагина забт этади.

1826–1831 йиллар мобайнида Муҳаммад Алихоннинг Қашқарга қилган қайта-қайта ҳужумлари натижасида эса Шарқий Туркистон шаҳарларидан бож йиғиш ҳуқуқини қўлга киритади. Муҳаммад Алихонга фахрий Ғози унвони берилади. Бу даврда хонликда сугориш ишлари анча йўлга қўйилган. Тошкент яқинида Хонариқ канали қазилган. Ташқи иқтисодий-савдо алоқалари ҳам анча яхшиланган. Бухоро амири Насрулло Фарғонанинг серунум ерлари учун Қўқон хонлигига қарши урушлар олиб боради. 1840 йилги Бухоро билан Қўқон ўртасида юз берган урушда Муҳаммад Алихон енгилиб, Хўжандни амир Насруллога топширишга ва ўзини унинг ноиби деб тан олишга мажбур бўлади. Аммо Бухоро – Қўқон муносабати бундан кейин ҳам кескинлашади. Натижада 1841 йил ноябрь ойида Муҳаммад Алихон Бухоро амирлигига қарашли Ўратепа ва Хўжанд ҳокими бўлиб турган ўз укаси Султон Маҳмуд фойдасига тахтдан воз кечади. У таклифни қабул қилиб, Ўратепа ва Хўжанд ҳудудларини эса Қўқон хонлигига қўшиб юборади. Бу воқеадан хабар топган амир Насрулло Қўқон хонлигини босиб олмоқчи бўлади.

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» номли қўлёзмада баён этилишича, 1842 йилда Бухоро амири Насрулло Қўқонни осон забт этиб, Султон Маҳмудхонни, Муҳаммад Али ва уларнинг қариндош-уруғларини, жумладан, уларнинг онаси, машхур ўзбек шоираси Нодирабегимни, шунингдек, кўпгина ҳарбий бошлиқларни қатл қилади. Шундан кейин Амир Насрулло Қўқон тахтига Иброҳим Хаёлни ноиб қилиб тайинлаб, шаҳарни

талон-тарож қилади, хазинани эгаллайди ва Бухорога қайтиб кетади. Иброҳим Хаёл шаҳарда қолган бухоролик қўшини билан аҳолига ниҳоят даражада зулм қилади.

Қўқонликлар бухороликларнинг зулмидан газабланиб, босқинчиларга қарши курашишга қарор қилади. Шу мақсадда улар Шералихонни Тўрақўрғонга таклиф қиладилар ва илгариги одатга кўра, уни оқ кигизда кўтариб, тантанали суратда Қўқон хони деб эълон қиладилар. Сўнгра Қўқонга кирадилар ва Бухоро қўшинини тор-мор этадилар. Иброҳим Хаёл Бухорога кочади.

Шералихон Бухоро амири янги юриш қилиш учун киришиши ва қўқонликлар қўзғолонини бостириш учун интилишини билиб, қабила ва ҳарбий бошлиқлар, аминлар, оқсоқоллар ва обрўли, нуфузли арбоблар кенгашини йиғиб, унда шошилиш равишида милтиқ, қилич, тўсиқлар тайёрлашга қарор қилинади. Маҳаллалар бўйича аҳолига милтиқ олиш учун ўлов пули солиғи солинади. Қўқон атрофида тўсиқ ва қўрғонлар барпо қилинади. Лекин қурилиш ҳали тугатилмаган ҳам эдики, Бухоро амири қатта сонли қўшин билан Қўқонга яқинлашиб келади. «Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин»да тасвирланишича, бухоролик ва қўқонликлар ўртасида ҳар қуни қаттиқ жанглар бўлиб ўтади. Бу жангларда кўп одам ўлади. Бухоро амири Қўқонни босиб олиш ва ёндириб юборишга ҳаракат қилади. Унинг қўшини теварак-атрофдаги қишлоқларни вайрон қилади, лекин ҳамма уринишлар қутилган натижани бермайди.

Қўқон мудофаасида аёллар ҳам фаол иштирок этадилар.

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин»да Қўқонга Бухоро элчисининг келиши, унинг ҳурмат билан яхши кутиб олиниши, лекин Шералихонга кўрсатиб, унинг бирон нарса дейишига йўл қўймай, шаҳар ташқарисига қувиб чиқарганликлари ҳақида маълумот келтирилган.

Бухоро амири қирқ кунлик қамалдан кейин Бухорога қайтиб кетади.

«Мунтахаб ат-таворих» номли қўлёзма асарда ёзилишича, Шералихон дастлаб Сирдарё билан туташиб турган Наманган вилоятини, Тўрақўрғон, Косон, Аҳси, Чортоғ ва Ғурумсарой

шаҳарларини забт этади. Шундан сўнг у кўп сонли кўшин билан дарёни кечиб ўтади ва Султон Баёзда тўхтайтиди. Бу ерда Шералихон бир неча кун тўхтаб қолади ва фақат кейин катта шон-шухрат билан Кўқонга йўл олади. Иброҳим парвоначи эса урушсиз Кўқондан қочиб кетади, аҳоли Шералихонни хурсандчилик билан кутиб олади.

Кўлёмзада баён қилинишича, шаҳарда уч мингга яқин бухороликлар бўлиб, улар қаршилиқ кўрсатишга ҳаракат қиладилар, лекин улардан кўпчилиги ўлдирилади. Аммо Амир Насрулло бундан воқиф бўлиб, Кўқонга яна кўшин билан келади ва қирқ кун қамал қилади. Тошкентликлар Бухоро амири кўшини билан бирлашадилар. Насрулло Кўқонни эгаллай олмай Бухорога қайтиб кетади.

«Мунтахаб-ут таворих»да Шералихоннинг кўшин тузиб унга ўз ўғли Абдураҳмонбекни амири лашкар қилиб тайинлаб, уни Тошкентни забт этиш учун юборгани қисқача баён этилган. Кўшинлар Сирдарёдан ўтиб, Қурамага келганда Хўжанд ҳокими Худоёрбой аҳволни аниқлаб, амир Насруллога хоинлик қилади ва Шералихоннинг олий ҳокимиятини тан олади. Кўқон хони унга бунинг учун олдинги лавозими — Хўжанд вилоятининг ҳокимлигини тортиқ қилади. Сўнгра кўқонликлар Бўкани забт этиб Тошкентга келадилар. Кўқон ва Тошкент кўшинлари ўртасида катта жанг бўлади. Тошкентликлар мағлубиятга учрайдилар. Тошкент ва Дашти Қипчоқ забт этилади ва бошқатдан Кўқон хонлигига қўшилади.

Шералихон ҳукмронлиги ҳам аҳолидан оғир солиқлар йиғиш натижасида Кўқон хонлигининг қатор туманларида кўзғолонлар бўлиб турган вақтга тўғри келади. Шералихон мустақил равишда ҳокимиятни бошқаришга интилади. Бундан норози бўлган Муслумонкул мингбоши Шералихондан кутилиб, унинг ўрнига бошқа хонни кўтармоқчи бўлиб пайт пойлайди. Ўш шаҳрида кўзғолон тайёрланаётганидан мингбоши хабар топади ва бундан фойдаланмоқчи бўлади.

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин»да ёзилишига қараганда, Ўшда кўзғолон бошланганлиги муносабати билан

Мусулмонкул ўзининг сирдошларини таклиф қилиб, мақсадини айтади ва уларнинг розилигини олиб, Исфара ҳокими Сотиб-олдибекни хат билан собиқ Қўқон хони Олимхоннинг ўғли Муродбекнинг олдига юборади ва унга Қўқон хонлигининг тахтини эгаллашни таклиф этади. У бунга рози бўлади.

Ўшда қўзғолон бошланганидан хабар топган Шаҳрихон ҳокими, Мусулмонкулнинг режасини билмаган ҳолда, тезда қўшин тўплаб, Ўш қўзғолонини бостиради. Аммо Мусулмонкул ўз режасини бажариш учун Ўшга қўшин билан бориб, Муҳаммад Умар Марғинович Умидийнинг «Мақтубча-и хон» номли кўлёмзада ёзилганига қараганда, қўзғолонда иштирок этганларни шафқатсиз жазолаб ва қонга ботириб, 5–10 минг кишини асирга олади. Қўзғолон раҳбари Мулла Юсуф ҳам қўлга олиниб, Ўшда дорга осилади.

Бу вақтда эса Муродбек Қўқонга келиб, Шералихон хузурига киради. Шералихон вазиятни англаган ҳолда, хон бўлишдан зерикканини айтиб, Муродбекни қўлидан ушлаб тахтга ўтиргизиб, янги хонни муборакбод этади. Муродхон эса бундан хурсанд бўлиб, базм уюштиради ва Шералихонни ёнига ўтиргизиб маишат қилади. Кечаси Мусулмонкулнинг содиқ одамлари Шералихонни ўлдиришади.

Муродхон Мусулмонкулга ўз мансаб ва лавозимида қолганлиги ҳақида фармон юборади. Мусулмонкул фармонни олгандан кейин Наманганга келиб ўзининг 12 ёшли қизини Шералихоннинг 14 ёшли ўғли Худоёрга никоҳлаб беради. Сўнгра Қўқонга келиб, Муродхонни ва уни табриклар саломга чиққанларни ҳамда ўзининг душманларини ҳам хиёнатчилар сифатида қатл этади.

Шералихоннинг иккита қирғиз аёлларидан хотини бўлган. Биринчи хотини Сўнадан тўрт фарзанд (Малла, Сўфи, Офтоб, Мохлар), иккинчиси Жарқиндан ҳам тўрт фарзанд (Саримсоқ, Худоёр, Султонмурод ва Норчучук) кўрган. Биринчи ўғли Саримсоқ, сеvimли ўғли эса Худоёр бўлган. Саримсоқ тахтга давогарлик қилмасин деб, Мусулмонкулнинг буйруғи билан қатл этилади, Худоёр эса Қўқон хони деб эълон қилинади.

Мусулмонкул хоннинг ёшлигидан фойдаланиб хонликни деярли мустақил равишда ўзи бошқаради, катта лавозимлар эса қипчоқларга улашиб берилади. Натижада Мусулмонкулга қарши хонлик ҳудудида норозилик ҳаракати кучаяди ва у минг-бошилиқдан бўшатилади. Мусулмонкул ўз мавқеини тикламоқчи бўлиб руслар билан алоқа ўрнатишга интилади ва уларнинг вакили В. В. Вельяминов-Зернов билан 1853 йил баҳорида махфий учрашади. Мусулмонкулнинг рус қўмондони вакили билан учрашгани ва ҳокимиятни ўз қўлига олмақчи бўлганлигидан хабар топган ўзбек ва қирғиз зодагонлари илгарирок ҳаракат қилишади. Улар қипчоқлардан қутулиш йўлини ахтариб Худоёрхонни ўзлари тарафга оғдиришади ва 1853 йилда қипчоқлар қирғинини бошлаб юборишади. Натижада 20 мингга яқин қипчоқлар ўлдирилади. Мусулмонкул асирга олиниб, Қўқонга олиб келинади ва баланд дорга осиб ўлдирилади.

Хонликда ички низоларнинг кучайиши. Қипчоқларнинг зулмкор сиёсати тугатилган бўлса-да, Қўқон хонлигида ички ўзаро тахт учун бўлган курашлар тинчимади. Аксинча, яна аланга олиб, хонлар тез-тез алмашиниб турди.

Худоёрхон Мусулмонкул назоратидан қутулиб, ўз хоҳишича иш кўрди, халқ аҳволига қизиқмай қўйди. Хонликнинг турли вилоятларида исёнлар алангаси зўрайди. Айниқса, 1858 йилги қозоқлар қўзғолони кенг тус олди. Уни бостиришга Худоёрхоннинг акаси Маллабек бошчилигида қўшин жўнатилади. Маллабек ўзи учун қулай тадбирлар кўрди, солиқни икки маротаба қисқартирди ва қозоқлар ўлкасини тинчлантирди. Натижада у қозоқлар ўртасида обрў қозонди. Кўп вақт ўтмай Маллабек тахтга даъвогарлик қилиб, Худоёрхонни Бухорога қочишга мажбур этиб, ўзини хон деб эълон қилди.

Маллахон ўз ҳукмронлиги даврида (1858–1862) бир неча ислохот ўтказди, шаҳарларнинг мустаҳкамлигини оширди, мудофаани кучайтирди. У чор Россиясининг ҳарбий кучини яхши билганидан, масъулият ҳис қилиб, ўз фуқароларига Россия билан бўлган чегарани бузишни қатъий ман этди ва бунга рия қилмаганларга ҳатто ўлим жазоси ҳам белгилади. Аммо бу вақтда

чоризм қўшинлари биринчи бўлиб чегарага таҳдид солиб, Қўқон хонлигининг айрим қалъаларини босиб олди, уларни бузиб, вайронага айлантирди.

Қўқонда Маллахонга нисбатан норозилик кучайди. Қипчоқ Аликули мингбоши бошчилигида бир гуруҳ фитначилар 1862 йил 25 февралда кечаси уни ўлдиришди ва 26 февралда ўн етти ёшли Шохмуродбекни Қўқон хони (1862–1863) деб эълон қилишди. Лекин тахт учун кураш Қўқон хонлигида яна авж олди. Бухоро амири Музаффар 1863 йил май ойида Қўқонга келиб, Худоёрхонни тахтга ўтказди. Аммо Аликули мингбоши бунга йўл қўймаслик учун унга қарши курашни давом эттиради. У тахтга даъвогар учта хонзолаларни алдаб уларни қатл этади ва 1863 йил 9 июлда Маллахоннинг 13 ёки 14 ёшли ўгли Султон Саидни Қўқон тахтига ўтказди ва Худоёрхон яна Бухорога қочишга мажбур бўлади.

Қўқон хонлигида сиёсий ва иқтисодий вазият вақти-вақти билан оғирлашиб турар эди. Бунинг оқибатида турли хил кўзголону исёнлар содир бўлар эди. Мавжуд маълумотларга қараганда, хонлик даврида камида 34 та кўзголон ва исёнлар бўлган.

Бундай низолар ва тез-тез бўлиб турган кўзголонлар, шубҳасиз, ташқи душманга қўл келар эди. Қулай вазиятдан фойдаланган чоризм қўшинларининг истилочилик ҳаракатлари бошланиб кетади. Натижада улар 1853–1865 йиллар давомида Окмачит, Тўқмоқ, Пишпак, Авлиёта, Туркистон, Чимкент, Тошкентни ва уларнинг атроф ҳудудларини босиб олади.

Мулло Аликулининг акаси унга Бухоро амири билан бирлашишни ва биргалашиб душманга қарши курашни таклиф қилади, аммо Аликули буни рад этади. Тошкент остоналарида қаттиқ жанглар бўлади. Ҳеч қанча вақт ўтмай, Мулло Аликули ярадор бўлиб ҳалок бўлади. Унинг қўшини эса тарқалиб қочиб кетади.

Қўқонда қипчоқ ва қирғизлар Худойкулбекни тантанавор равишда хон деб эълон қиладилар. У атиги 14 кунгина хонлик қилади, сўнгра барча хазинани ва қимматбаҳо нарсаларни олиб,

Қашқарга қочиб кетади. Худоёрхон тезда ҳеч қандай қаршиликсиз Қўқон тахтига ўтиради.

Хонликда ижтимоий-иқтисодий вазият. Ўрта Осиёнинг бошқа хонликлари каби Қўқон хонлигида ҳам хоннинг ҳуқуқи мутлақо чегараланмаган. Унинг давлат тизими фармон ва тадбирларни бажарувчи қўп сонли амалдорлардан ташкил топган. Қўқон хонлигида қуйидаги мансаблар мавжуд бўлган: мингбоши, оталиқ, шайхулислом, қозикалон, қушбеги, меҳтар, парвоначи, накиб, додхоҳ, эшик оғаси, иноқ, шиғовул, тўқсоба, мирохур, қоровулбеги ва бошқалар. Хўжакалон, накиб, мир-асад, садр, судур, урақ мансаблари фақат Муҳаммад пайғамбар ва тўртта халифалар авлодларига мансуб шахсларга тақдим қилинган.

Шайхулислом, мавлави, қозикалон, қозиул кузот, қози аскар, қози мутлоқ, қози раис, муфти, аълам, мударрис, имомлар шундай шахслар бўлиши керак эдики, улар мусулмон мактаб ва мадрасаларида таълим олган бўлишлари шарт эди. Шайхулислом унвонини олиш учун билимдон, ўқимишли бўлиш ҳақидаги ҳужжатдан ташқари тайинли насл-насаб ҳам талаб қилинган. У хўжалар авлодидан бўлиши лозим эди. Шаҳардаги тунги тартибни қўрбоши бошчилигидаги маълум миқдордаги соқчи (миршаб)лар назорат қилганлар, улар мусулмонларнинг тинчлик ва осойишталигини ҳимоя қилганлар, шаҳар осойишталигини таъминлаганлар.

Шунингдек, мухтасиблар лавозимиغا, одатда ахлоқий сифатлари билан ажралиб турган ва шарият қонунларини яхши билган шахслар тайинланган, чунки улар мусулмонларнинг диний бурчларидан воқиф бўлишлари керак эди. Шунинг учун улар раис-аълам деб ҳам аталган.

Хоннинг даромадини махсус амалдорлар бошқаришган: мирзан дафтар хон хазинасининг аҳволи ҳақида махсус дафтарга қайд қилиб борган. Саркор ва иноқ хонлик хазинасига қабул қилинадиган маҳсулотларни сақловчи ҳисобланган. Бу амалдор саройда хоннинг хавфсизлигини қўриқловчилар ва хизматкорларнинг эҳтиёжларини таъминлаган. Пулларнинг ҳаммасини меҳтар ёки хоннинг газначиси (кассири) қабул қилган, шунинг-

дек, у хоннинг барча қимматбаҳо буюмлари бошқарувчиси бўлиб ҳам ҳисобланган.

Одатда, вақтинчалик ҳукмронлик қилувчи гуруҳнинг энг нуфузли, обрўли шахслари хонликдаги яхши лавозимларни эгаллаб олганлар. Барча масалаларни ҳал қилиш учун хонга қарашли доимий кенгаш ташкил қилинган. Унга хоннинг ўзидан ташқари оталик, мингбоши, парвоначи, саркор, дастурхончи, рисолачи, ғазначи, меҳтар, ноиб, ҳудайчи ва хоннинг истаги билан баъзилар, амалда эса мингбошининг маслаҳатига мувофиқ киритилган.

Хонлик ҳаётида рухонийлар фуқаролар ишини ҳал қилишда қозиликка оид ҳамма ишларни ошкор қилганлар. Қозилик ишларини маълум тартибда кўриш фақат шарият ва одатлар асосида олиб борилган.

Кўкон хонлигида мавжуд бўлган ҳарбий унвонлар куйидагича бўлган: мингбоши — одатда, у вазирилик вазифасини бирга олиб борган. Кейин понсадбоши, юзбоши, элликбоши, ўнбоши, тўпчибоши, замбаракчи ва бошқалар. Булардан ташқари бошқа ҳарбий мансаблар ҳам бўлган. Кўконда яшаган сарбоз ва тўпчилар фақат алоҳида вазифадаги ноиб, додхоҳнинг доимий тасарруфида бўлганлар. Уруш даврида ноиб, додхоҳ ўз қисмига ҳаракатдаги кўшиннинг ҳамма сарбозларини қабул қилган, унга вақтинчалик бошчилик қилишни махсус тайинланган амири, лашкар (бош кўмондон)га топширган.

Ҳар бир киши ҳарбий хизматга киришда ҳукуматдан от ва от абзали олган, сафарга чиқишдан олдин юзбоши — 2 тилла, элликбоши — 1,5 тилла, оддий аскар — 1 тилла олган. Кўшинларни таъминлаш 1851 йилда пулли унвонлар ва озиқ-овқат натурасидан иборат эди: бир йилда юзбоши — 147 сўм кумуш танга, элликбоши — 98 сўм, ўнбоши — 65 сўм, оддийлар — 43 сўм олган.

1860 йилда Кўкон хонлигида, аслини олганда, мунтазам, ҳатто бир озгина бўлса ҳам олдиндан ташкил этилган кўшин йўқ эди. Хонликда тинчлик, хотиржамликни сақлаш ва қалъа гарнизони учун ҳақ тўланадиган кўнгилчилар хизмат қилган. Уруш вақтида хизматга қурол кўтариб юришга лаёқатли бўлган

барча эркаклар чақирилган. Ҳарбий хизматга кўпинча куз ойларида чақирилган. Кўйи мансабдаги хизматчилар ҳукуматдан бир йилда икки қопдан арпа, ойига бир тилладан пул олган. Бундан ташқари, айни замонда уларга баҳорда 4 тадан ёзлик тўн, кўйлак, этик, салла, дўппи ва белбоғ, кишда эса иссиқ чопон, ошланган пўстин, этик, иссиқ шапка ва от берилган. Қурооллардан қилич, найза, милтиқ берилган. Милтиқ ҳаммага эмас, фақат отишни биладиганларга танлаб берилган, умуман, кўконликларнинг қурол-аслаҳаси жуда ёмон бўлган.

Шундай қилиб, ташкил этилган кўшиннинг ўз бошлиқлари бўлган: мингбоши асосий ҳарбий бошлиқ, понсадбоши, юзбоши, ясаул, уларнинг бир қисми хўжалик ишлари билан ҳам шуғулланганлар. Хон ҳарбий юришлар вақтида вилоят ва қалъа ҳокимларига, шунингдек, халққа кўшинларни белгиланган жойга маълум кунда йиғиш ҳақида фармон берган. Понсадлар ўзларига юзбоши, ясовул ва бошқаларни ёрдамчи қилиб олиб, кўнгилли кўшин бошлиғи бўлиб, бу буйруқни бажарганлар. Шундан кейин хон ўзининг соқчилари билан сафарга чиққан, йўл бўйлаб гарнизон ва қалъалардан кўшин тўплаб, унда фақат зарур миқдордаги ҳарбийларнигина қолдирган. Хонга кўнгиллиллар ҳам кўшилиб борган. Қалъалардан ташилган ҳар бир замбаракка 6 тадан от кўшилган, бундан ташқари яна захирада 25 тадан (керак вақтда ишлатиш учун) отлар бўлган. Қурооллар учун зарядлар ва милтиқ учун ўқлар алоҳида махсус сандиқларда ташилган.

Кўконликлар ўз қалъаларини ҳимоя қилганларида оловли шарларни ҳам ишлатар эдилар. Бундай қуроолни тайёрлаш учун махсус тайёрланган чармга порох ўралиб, у йўғон сим ёки арғамчи (арқон) билан қаттиқ боғланиб, трубка тикиб, шарнинг устини мум билан суркашган ва уни ёқиб душман томон улоқтиришган.

Баъзи маълумотларга қараганда, хон XIX асрнинг 50-йилларида 20 кун давомида 40000 га яқин кишилиқ кўшинни тўплашга ва улар билан сафар қилишга муваффақ бўлган.

Қалъа гарнизонларидаги ва шаҳардаги кўшинлар сони 11620 кишини ташкил қилган. Шундан Кўқонда – 6000, Тошкентда –

2000, Пишпақда – 800, Туркистон ва Авлиёотада – 600, Кировчи ва Маркада – 400 тадан, бошқа қалъаларда 50 тадан 250 тагача бўлган. Бу қўшинлар сони вазиятга боғлиқ равишда тез-тез ўзгариб турган.

Қўқон хонлигида хунармандчилик. Хунарманд-косибчилик мазмунан бой ва серкиррали бўлган. Булар: мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик, ҳарбий қурол ишлаб чиқариш, сопол ва кўзагарлик, қоғозгарлик, бадний тўқимачилик, дўппичилик, каштачилик, кўприксозлик, темирчилик ва шу кабилар. Уларнинг сони жуда кўп.

В. П. Наливкиннинг маълумотига қараганда, бир кунда темирчи 20 тийиндан 40 тийингача, бўёқчи – 40 тийиндан 60 тийингача, ип-газламалар тўқувчи – 15 тийиндан 30 тийингача, ипак газламалар тўқувчи – 20 тийиндан 40 тийингача, чармдўз – 40 тийиндан 70 тийингача, дурадгор ва сувоқчи – 50 тийиндан 1 сўмгача, жувозкаш – 15 тийиндан 30 тийингача соф даромад олган. Бу даромадларнинг қийматини билиш учун бир дона кўйни 2 сўмга сотиб олиш мумкинлигини таққослаб кўринг.

Хунарманд-косибчилик, пахтачилик, ипакчилик (пиллакашлик), чорвачилик ва шу кабилар Қўқон хонлигида нисбатан яхши ўринга қўйилган эди. Булардан ташқари хонликда қазиб олинаётган ер ости бойлиги ҳам маълум даражада таъсир этган. Аммо уларни ишлаб чиқариш шунчалик содда ва кам эдики, улар эҳтиёжни қондира олмасди. Масалан, хонликда ишлаб чиқарилган металл Россиядан олиб келинган металлга нисбатан қимматга тушарди.

Қўқон хонлигида савдо ва хунармандчилик ҳам ўз тараққиёти даражасида ривожланган. Хунармандчилик тармогининг техникаси колоқ, оддий ва унда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг миқдори аҳоли эҳтиёжини етарли даражада қондира олмаган. Қўқон, Марғилон ва Наманган шаҳарларида ип ва ипак матолар (атлас, шойн, беқасам, адрас, чит, бўз ва б.) тўқилган. Шунингдек, бошқа хунармандчилик тармоқларида хўжалик асбоблари, деҳқончилик учун керакли ускуналар, қурол-яроғлар, заргарлик буюмлари, қоғоз ва бошқа нарсалар ишлаб чиқарилган. Ер ости

бойликларидан нефть, олтин, кумуш, мис, рух, темир, кўрғошин ва бошқалар ҳам маълум миқдорда қазиб чиқарилган.

Хонликда пахта ва полиз экинлари етиштирилган, боғдорчилик ва пиллачилик ҳам тараққий этган.

Кўкон хонлигида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар эса чет элларга ҳам олиб чиқилар ва уларга талаб ҳам бор эди. Шунинг учун бу соҳа маълум даражада ривожлана борган.

Кўкон хонлигида савдо-сотиқ. Кўкон хонлигида савдо-сотиқ катта ва муҳим ўрин эгаллаган. У ички ва ташқи савдога бўлинган. Осие хонликларида ички савдо асосан қадимги даврдан бери ўзаро кўчманчи чорвадор, ўтроқ деҳқонлар ва шаҳарқишлоқ хунармандлари маҳсулотларига асосланган эди. Аҳоли ўзининг эҳтиёжларини асосан ўз хонлигидаги маҳсулотлари билан қондиришган. Камбағал кўчманчилар асосан ўзининг чорвачилик маҳсулотларидан фойдаланганлар, ўзлари тўнларини, оёқ кийимларини ҳам тайёрлар эдилар, уйларини ҳам ўзлари қурадилар. Деҳқонлар ҳам керак бўлса ўзларини ўзлари маҳсулотлар билан таъминлашлари мумкин эди. Шаҳар ва қишлоқ хунармандлари юқори сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариб асосан четга ва ўзларининг бой аҳолисига ва талабкорларга сотар эдилар. Кўп хунармандларнинг боғ ва полизлари, айримларининг далалари ҳам бўлиб, ўзлари кўшимча сабзавот, мева ва ғалла ҳосилини олиш имкониятлари ҳам бор эди. Касбнинг ихтисослаштирилиши эса бошқа соҳага вақт ажратишга имконият қолдирмасди ва бозорда ўз маҳсулотларини сотиб, ўзларига керакли буюм ва озиқ-овқат сотиб олиш имконини берарди. Бозорларда кундалик эҳтиёжли маҳсулотлар кўпроқ сотилган.

Кўкон хонлиги, асосан, Бухоро ва Хива хонликлари, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Қашқар, Хитой ва Россия билан савдо-сотиқ қилган. Кўкон хонлигидан чет давлатларга қуритилган мевалар, жун, тери, ипак, ғилам, пахта ва ипак матолар чиқарилган. Ташқи мамлакатлардан эса турли металл рудалари, металл буюмлар, қанд ва бошқа маҳсулотлар келтирилган.

Қўқон хонлигининг иктисодий ҳаётида Бухоро, Хива, Қашғар, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон ва айниқса Россия билан бўлаётган ташқи савдо салмоқли ўринни эгаллаган. Россия билан олиб борилган савдо муносабатлари Қўқон хонлиги қишлоқ хўжалиги айрим тармоқларининг ривожланишига олиб келди ва рус маданиятининг баъзи жиҳатлари аҳоли турмуш тарзига кира бошлади. Қўқон хонлиги Россиянинг хомашё базасига ва ташқи савдо бозорига айлана борди. Умуман олганда, Россия билан савдо муносабатлари Қўқон хонлиги қишлоқ хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган бўлса, шаҳарлар учун салбий роль ҳам ўйнаб, зиён келтирган. Чунки Россия саноати товарларининг олиб келиниши маҳаллий саноат корхоналарининг ва айрим хунармандларнинг инкирозга учрашига сабаб бўлди.

Қўқон хонлигида солиқ ва мажбуриятлар. Қўқон хонлигида олинадиган солиқлар халққа жуда оғир бўлиб, улар яна турли ҳашарларда, айниқса, хон ва бойларнинг уй, сарой, далаларида, қурилиш иншоотларида бепул ишлаб беришга мажбур қилинган.

Маълумотларга қараганда, расмий солиқлар хирож, закот, тарози солиғи, дарёдан ўтиш учун солиқ ва бошқа махсус солиқлардан иборат бўлган. Солиқлар хоссачи ва бекликларга бўлинган. Хоссачи — бу даромад хон хазинасига тушган. Беклик — бу даромад бек хазинасига тушган. Хон хазинасига деярли барча солиқлар келиб тушган, лекин улар асосан Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлардан йиғилган. Бошқа ерлардан эса хон хазинасига фақат қуйидагилар тушар эди: товар ва ҳайвонлардан йиғиладиган закот; Сирдарё кечувларидан ва туздан олинадиган бож; хоссачи жойлардан олинадиган солиқ; хон маблағига қурилиб, ижарага берилган дўкон, карвонсарой, омборлардан йиғиладиган солиқлар; тўй маросимларидан йиғиладиган солиқлар; мерос бўлишдан йиғиладиган солиқлар.

Вилоят ҳокимларига хирож ва танобона солиқларини олиш ҳуқуқи берилган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида хонлик даромади натура ва пулдан иборат бўлган, уларнинг бир қисми вилоят ҳокимлари

томонидан қўшин сақлаш учун сарфланадиган харажатларга ва бошқа мақсадларга ишлатилган.

Кўчманчи халқ 40 бош ҳайвондан бир дона солиқ тўлган. Савдо карвонларидан солиқни вилоят ҳоқими ёки унинг вакили олган. Чет элдан келган савдо карвонлари бир марта умумий нархдан 2,5 фоиз солиқ тўлар эди. Яҳудий ва христианларга тегишли товарлардан эса 5 фоиз закот олинган.

Кўкон хонлигида юқорида санаб ўтилган солиқлардан ташқари яна бир неча хил солиқлар ҳам мавжуд бўлган.

Кўкон хонлигида маданий ҳаёт. Кўкон хонлигининг XVIII–XIX аср биринчи ярмида кечган маданий ҳаётида ҳам ижобий ўзгаришлар ва силжишлар юз бериб борганлиги аёндыр. Бу борада айниқса тарихнавислик сезиларли равишда ўсиб борганлигини кўрамиз. Олдинлари ёзилган бир неча тарихий асарлар форс ва араб тилларидан ўзбек тилига таржима қилинди ва Кўкон хонлигига онд янги китоблар ёзилди. Бу янги асарларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди — уларнинг айримлари шеърӣ ёки қисман шеърӣ йўлда ёзилди. Бу эса кўконлик тарихчиларнинг адабиётни яхши билибгина қолмай, ўзлари ҳам шеърӣятда қалам тебратганликларини кўрсатади. Айримлари эса ўз даврининг машҳур шоирларидан бўлган. Айрим муаллифлар асли кўконлик бўлишмаса ҳам, аммо кўп вақтлар Кўкон шаҳрида яшаб, шу ерда ўз асарларини ёзганлар.

Бунда, даставвал, тарихшунослик соҳасида яратилган бир қатор муҳим асарларни тилга олиб ўтиш жоиздыр. Масалан, «Тарихи жаҳоннамойи» (Жунайд Мулло Авазмухаммад Мулло Рўзи Мухаммад сўфи ўгли), «Шоҳнома» (Абдулкарим Фазлий Намангоний), «Шоҳномаи Умархоний» (Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагий, у Фазлий Намангонийнинг «Зафарнома» асарини насрий қилиб ёзган), «Мунтахаб ат-таворих» (Хўжа Мухаммад Ҳакимхонтўра бин Сайид Маъсумхон), «Тарихи Шоҳрухий» («Тарихи саййиди Худоёрхон», Мулло Ниёз Мухаммад Хўқандий Ниёзий бин Мулло бин Ашур Мухаммад Хўқандий), «Шоҳнома» (Маҳзун Зиёвуддин Хўқандий), «Тарихи жадидаи Тошканд» (Мухаммад Солихўжа ибн Қорихўжа),

«Жангномаи Худоёрхон» (Шавқий Намангоний, Мулла Шамси Мулла Хусан ўғли) ва бошқалар.

XIX аср бошларида шаклланган Қўқон адабий муҳити ҳам хонликнинг маданий ҳаётида катта ўрин тутди. Гап шундаки, Қўқон хукмдорларининг қатор намояндалари теурийлар анъанасини давом эттириб, ўзлари ҳам илм-маърифат билан шуғулланиб, бу соҳанинг равнақ топишига катта саъй-ҳаракат боғлаганлар. Айниқса, бунда Қўқон хонларидан Умархон ва Муҳаммад Алихон даврлари яққол ажралиб туради, чунки булар ҳам шоир бўлганлар. Айниқса, Умархон ва унинг рафиқаси, Муҳаммад Алихоннинг онаси Нодирабегим машҳур бўлган.

Бу даврда сарой адабиёти билан биргаликда илгор адабиёт намояндаларининг ижоди ҳам барқ уриб ривож топганлиги алоҳида диққатга сазовордир. Хусусан, Акмал (шоир Махмурнинг отаси), Амирий (Қўқон хони Умархон), Боқихонтўра, Гулханий Муҳаммад Шариф, Махмур (Махмуд), Мунтазир, Низомий Хўқандий (асл исми Низомиддин Муҳаммадаминхўжа ўғли), Нодир, Нозил Аваз Муҳаммад, Писандий Авазмуҳаммад Ёрмуҳаммад ўғли, Фазлий Намангоний, Ғозий сингари шоирлар халқ ичида машҳур эдилар.

Муҳаммад Шариф Гулханийнинг «Зарбулмасал», Махмурнинг «Хапалак» асарарида кўтарилган ўткир ижтимоий масалалар оддий халқнинг дарду ҳасратларига, орзу-армонларига яқинлиги, ҳамоҳанглиги билан қимматлидир.

Қўқон адабий муҳитининг яна бир муҳим характерли жиҳати шундаки, бу даврда ўзбек ва форс-тожик тилида баббаравар қалам тебратган бир қатор таникли ва машҳур ўзбек шоирлари истеъдоди кенг ривож топди. Масалан, Дилшод, Зебунисо, Зиннат, Моҳзода Бегим, Махзуна, Муштарий, Нодира (Моҳларойим), Нозук Хоним, Увайсий (Жаҳонотин)ларнинг ижоди алоҳида аҳамиятга эгадир. Булар ичида Нодирабегим Қўқон шоирларининг чинакам раҳнамоси бўлган.

Нодирабегим шеърий ижоди ранг-баранг ва сермахсул бўлиб, унда ишқ-муҳаббат, вафо ва садоқат, меҳр-оқибат, элу юрт, Ватанга садоқат туйгулари барқ уриб туради.

Кўкон адабий мухитининг самарали таъсири ўларок бу саховатли юрт бағридан кейинчалик Мавлоно Муқимий, Зокиржон Фурқат ва бошқа етук бадий сўз санъаткорлари етишиб чикдилар ва ўз халқининг эрки, хурлиги ва озодлиги учун хизмат қилдилар.

Умуман олганда, XIX аср ўрталарига келиб, Кўкон хонлигида адабиёт ва тарихшунослик билан бир қаторда математика, тиббиёт, география, астрономияга онд ва диний асарлар ҳам яратилди. Хонликда рассомчилик ва ҳаттотлик ҳам ўз ўрнига эга эди. Бу даврнинг маданий ҳаётида дорбозлик, аския, қўғирчоқ театри, масхарабозлик ва айниқса бастакорлик ҳам бирмунча ривожланди ва, ҳаттоки, Шарқ мамлакатларида машхур бўлди.

Кўкон хонлигида халқ таълими. Кўкон хонлигининг барча беклик (вилоят)ларида мадраса, мактаб ва қорихоналар мавжуд эди. Мадрасалар мусулмон олий ўқув юртлари ҳисобланган. Мактаблар масжидлар ва хусусий уйларда ташкил этилган. Хонлар ўрдасида хонзода ва зодагонларнинг болаларини ўқитиш учун махсус мактаб бор эди. Масалан, «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин» номли қўлёзма асарда ёзилишича, Мусулмонкул мингбошининг буйруғи билан ёш Худоёрхон ва кипчоқлар болаларини ўқитиш учун ўрдада мактаб қурилиб, унга мактабдор этиб Мулло Содик тайинланган.

Одатда, мактабларда асосан ўқиш ва ёзиш, арифметика ва адабиёт ўқитилар эди. Қорихоналарда эса асосан кўзи ожизлар ўқиб, Қуръон, ҳадис, дoston ва шеру ғазаллар ёдлар эдилар. Мактаблар қизлар учун алоҳида, ўғил болалар учун алоҳида бўлган.

1841 йилги маълумотларга қараганда, Кўкон шаҳридаги хоннинг асосий мадрасасида 1000 та мулла ўқиган. Бу мадрасани иккита бош мударрис бошқарган: Эшон Мавлоний ва Маҳзуми Бухорий. Булар хурматли инсонлар бўлиб, катта илмга эга эдилар.

Кўкон хонлигининг бошқа шаҳарларида ҳам мадрасалар бор эди, ammo улар Кўкондагидек салобатли эмасди. Ўқишни битирганларнинг айримлари билимини такомиллаштириш ва

ошириш учун Бухоро ва Самарқанд мадрасаларига бориб ўқишар эди.

Мадрасаларда билим олиш мумкинлиги, бу ерда ҳам диний, ҳам илмий, ҳам маданий фанлар бўйича дунёга танилган мударрислар, олимлар бор бўлганлиги учун ҳам бу ерга турли мамлакатлардан кўплаб талабалар келиб ўқишган.

А. Л. Куннинг 1875–1876 йилларидаги маълумотларга²⁷⁴ қараганда айрим шаҳарлардаги масжид, мактаб ва мадрасалар сони Фарғона водийсига тегишли ҳудудда қуйидагича кўринишга эга бўлган:

№№	Шаҳарлар номи	Масжидлар сони	Мактаблар сони	Мадрасалар сони
1.	Қўқон	300	120	40
2.	Марғилон	300	80	10
3.	Андижон	200	60	6
4.	Наманган	250	100	5
5.	Ўзган	70	20	4
6.	Балиқчи	50	10	3

ЖАЪМИ:

1170

390

68

Қўқон хонлигидаги мадрасалар ва улардаги талабалар²⁷⁵:

Марғилон беклигида – 57 мадраса – 838 талаба.

Қўқон беклигида – 45 мадраса – 6929 талаба.

Наманган беклигида – 40 мадраса – 1324 талаба.

Андижон беклигида – 30 мадраса – 996 талаба.

Ўш беклигида – 10 мадраса – 304 талаба.

Жами: 182 мадраса – 10391 талаба.

²⁷⁴ Кун А.Л. Некоторые сведения о Ферганской долине. – С. 161-170.

²⁷⁵ Қўқон ўлкашунослик музейи, архив, инв. №995 НВ. 116-бет.

Қўқон хонлигидаги масжидлар сони²⁷⁶:

Марғилон шаҳрида – 243 та.
 Марғилон беклигида – 1494 та.
 Қўқон шаҳрида – 247 та.
 Қўқон беклигида -- 1590 та.
 Наманган шаҳрида -- 337 та.
 Чуст шаҳрида – 84 та.
 Наманган беклигида – 904 та.
 Андижон шаҳрида – 213 та.
 Андижон беклигида – 709 та.
 Ўш шаҳрида – 111 та.
 Ўш уездида – 221 та.

Жами: 6154 та.

Мактабхоналар ва ўқувчилар сони²⁷⁷:

Марғилон беклигида – 433 мактабхона – 7340 ўқувчи.
 Андижон беклигида – 428 мактабхона – 6756 ўқувчи.
 Наманган беклигида – 371 мактабхона – 7121 ўқувчи.
 Қўқон беклигида – 391 мактабхона – 4210 ўқувчи.
 Ўш беклигида – 178 мактабхона – 2851 ўқувчи.

Жами: 1709 мактабхона -- 28288 ўқувчи.

Қорихоналар ва ўқувчилар сони²⁷⁸:

Қўқон беклигида – 106 қорихона – 604 ўқувчи.
 Наманган беклигида – 50 қорихона – 305 ўқувчи.
 Андижон беклигида – 44 қорихона – 320 ўқувчи.

²⁷⁶ Ўша ерда, 111-бет.

²⁷⁷ Ўша ерда, 116-бет.

²⁷⁸ Ўша ерда.

Маргилон беклигида – 21 қорихона – 395 ўқувчи.

Ўш беклигида – 14 қорихона – 76 ўқувчи.

Жами: 235 қорихона – 1699 ўқувчи.

Маргилон, Қўқон ва Андижон бекликларида 6 та яхудийлар мактаби бўлиб, уларда 220 ўқувчи бор эди²⁷⁹.

Умуман олганда Қўқон хонлигининг Фарғона водийси худудида яшайдиган аҳолисининг саводхонлиги 1875 йилга нисбатан 53% га етар эди. Бу эса XIX аср учун, бошқа мамлакатларга нисбатан, анча юқори кўрсаткичдир. Шунинг учун ҳам кўплаб машҳур илмли кишилар Қўқондан чиққан. Мақсуд бин Мир Носируддин Даҳбедий-Нақшбандийнинг «Равоҳий ул-қудс» («Муқаддас хидлар») номли кўлэзма асарида бир неча машҳур кўқонликлар ҳақида маълумотлар берилган. Улар куйидагилардир:

«Сирожум уламо Охунд домла. Асли бу киши хўқандлик, Шермуҳаммаднинг шогирди. Аҳли дониш, зукко, ҳаммага меҳрибон, мулойим сухан киши бўлганлар ва халифа Ҳусаннинг халифаларидан. Вафоти 1200 (1785/ 1786) инчида.

Охунд мулло Аёзиллоҳи Бухорий. Бу киши ҳам асли хўқандлик бўлиб, ўқиш учун Бухорои шарифга келиб, Охунд мулло Шермуҳаммадда ўқиган. Муллоликни имтиҳосига етказиб, кейин сулуки Олияи нақшбандияда халифа Ҳусейнга иродат қилиб, яна миракони Ходжаларига ҳам ихлосмандликлари кўб бўлганлар. Вафотлари Бухорода, 1200 (1785/1786), қабри ҳазрати Шермуҳаммаднинг қабрлари ёнида.

Эшон Боғдор Хўқандий. Бу кишининг отлари Низомиддин бўлиб, Боғдор лақабидир. Асли тариқатни ўзларининг падари бузруквори Хожа Муҳаммад Амин машҳур баҳазрати Мухдумдан олганлар. Ҳазрати Мухдум оталари хожа Қурбон Боқийдан ва бу киши шайх Ҳабибуллоҳдан, бу кишилар ҳаммалари шайхи машойихи Хўқанд бўлиб, сулуқлари Жаҳрия бўлганлар. Қутбул

²⁷⁹ Ўша ерда.

олам сайид Мусохон Даҳбедий билан суҳбат қилганлар. Ўзларини замонида эшон Боғдор Хўқандий бағоят муаққир, мухтарам, мухташам бўлганлар. Худо раҳмат қилсун.

Эшон устод Хўқандий. Эшоннинг отлари Муҳаммад Яъқуб бўлиб, устод Иштихор бўлган. Кўп йиллар дорус салтанати Хўқандга қозикалон ва устои уламо бўлганлар. Норбўтахон эшонга ихлосмандлиги катта бўлган. Хўқандда (ҳозир ҳам бор) мадрасаи Мир номидаги эшон учун бино қилган экан. Хўқанд уламолари эшонни валиликларига ихлослари жуда кўп бўлган. Эшоннинг вафотлари 1200 (1785/1786) хижрийда, қабрлари Хўқанднинг катта қабристонида.

Халифа Маллабой Қўқондий. Бу киши ҳазрати қутбул олам сайид Мусохон Даҳбедийнинг халифаларидан. Мусохон Даҳбедий вафот қилгандан кейин Маллабой Хўқандий эшон пирӣ Даҳбедийга иродат қилганлар. Тариқати Нақшбандия сулукининг мустақим ва ихлосмандларидан бўлган.

Устод ҳазрати домла Хожа калон Хўқандий-Бухорий. Эшонни отлари домла Мирсайид Абулали хожа, лақаблари Хожа калон деб юритилган. Бул киши аслида Хўқанддан бўлиб, нашъу намо ва ўқишлари Бухорода бўлган. Устодул уламо Шермуҳаммад ва мавлавий Аёзуллолар ўқиб, улуми ақлий ва нақлийга мумтози бўлганлар. Мадрасаи Фатҳуллои Кушбегида мударрис бўлган. Эшон кечанинг охирида намози таҳонжудни ўқиб, то субҳ вақтигача Куръон ўқир экан. Намози бомдоддан кейин 50–60 кишига дарс берар эканлар. Ин фақирӣ мискин эшонни дарсларига қатнашганмен, дейдилар. Ақойид, «Шарҳи виқоя»ни ўқир эдим, дейди. Тариқаи алияи нақшбандияни ҳазрати эшон халифа Хусандан ҳосил қилган. Эшонни вафотлари 1257 (1841/1842) хижрийда 18 моҳи шавволда, душанба куни. Қабри ҳазрати фойизулвори халифа Хусанни мазорларидадир.

Халифа Жалолиддин хўжа Қўқондий. Халифа Хусайн халифаларидан ва авлоди эшони Боғдоддирлар. Бул кишида бир рисола бўлиб, бу рисолаи эшоннинг ўзлари ёзганлар. Оти, «Мукошифул асрор». Ушбу рисолада асосан халифа Муҳаммад Хусайн ва ул кишининг биродарлари айтилгандир. Ва изҳори

ўзларини бандаликларини ҳам айтганлар. «Мукошифул асрор» рисоласида халифа Хусайнни халифаларидан Муҳаммад Шариф Бухорийни мадҳ этганлар. Ҳозир ушбуни келтирамыз:

Назм.

Э аз камоли ҳоли ту олам камол ёфт,
 Ваз нашам жамоли ту дилҳо камол ёфт.
 Аз як таҳи шаҳилабот ҳам чун марифот,
 Ёбанд ончи хизр зиоби зилол ёфт.
 Жон мекунад мушоҳидаи нури ҳақзигу,
 Гуё калима оташи худ зин ниҳол ёфт.
 Мустағни аз ду кавни фақирон дергаҳат,
 Ҳар кўршуд жувон тузин навол ёфт.
 Ранги азали гирифта омадаи пиши солиқот,
 Ҳам мозиу мазораи ту айни ҳол ёфт.
 Э интизори навбати жомот ҳалок кард,
 Аз даври ў тасалсила аҳдам завол ёфт.
 Аз қурби тунасиби жамоли жамол шуд,
 Ҳарчанд дур аз ту жамоли жалол ёфт.

Эшонни вафотлари 1262 (1845/1846) хижрийда.

Устод Ҳофиз Мирзо Муҳаммад Хўқандий. Ҳофиз Қуръони мажид, дар таълими Қуръони мажид, худди имоми нофеи вақт эди. Муаммир Мўҳсан соҳиби завқ ва шавқ ва нола киши эканлар. Доймо умрларини ёшларга Қуръондан таълим беришга сарф қилар экан. Ҳар йили ул кишининг шогирдларидан 10 ёки 12 киши ҳофиз Қуръон бўлишар эканлар. Роқими ин-хуруф (ушбу равоҳилу қудусни ёзган киши) айтадиларки: Мен ёш вақтимда ҳофиз Мирзо Муҳаммад Хўқандийда абжаддан бошлаб ўқиганман. Ёшлик давримда эшонни сурмазор эшикларидан нисор этганмен ва Қуръони каримни бир ёки икки марта эшонни хузурларида ҳам қилганман, деб ушбу китобларида айтадилар. Эшонни вафотлари Қўқон моҳаросидан олдинроқ 1255 (1839/1840) хижрийда бўлган. Эшонни қабрлари Хўқанднинг катта қабристонидадир. Муҳаммад Алихон даҳмасининг олдида ёки яқинидадир.

Шайх Миён Бузрук Нақшбандий-Хўқандий. Бу киши Миён Аҳмади Соҳибзода Пешавурийнинг иккинчи ўғлидур. Мени ва Гуломқодир Соҳибзоданинг биродари. Бағоят бузрук ва муаззам шайхул машоҳи доруссалтанати Хўқанддир. Бу киши Муҳаммад Алихоннинг вақтида Хўқандни ба нури кудуми Мунаввар қилган эрдилар. Хўқанднинг уламо ва фузалолари ул кишининг тариқатига иродат қилганлар. Кейинчалик Муҳаммад Алихон ул кишидан рафоқат пайдо қилиб, бир хил сабабларга кўра «Хажга боринг» деди. Эшон шул гапдан кейин Хўқанддан Тошкентга бориб ва у ердан Туркистонда Яссавийда бўлиб, Хоразму Эрондан ўтуб, куббатул ислом Бағдодга борадилар. У ерда имоми Абу Ханифа – имоми Аъзамни, сўнг ҳазрати Абдулқодир Жилоний навароллоху марқадахуни зиёрат қилиб, Шом йўли билан харамайни шарифайнга борадилар. У ерда эшон уч йил иқомат қилдилар. Уч йилдан кейин Истамбул шахрига келадилар. Шул вақтда жилвайи осмони ва тақдири раббоний сабабли Хўқанднинг устида фиску фасод бўлиб, Муҳаммад Алихон ва авлодлари шамшир дамидан ўтдилар. Шунда Хўқанд Бухорога тааллук бўлади. Подшоҳи Бухоро воситасила ҳақтаоло томонидан Хўқандга файзу баракат ёғилди. Эшон Шермуҳаммадхонни вақтида Хўқандга келиб, ушбу кунларда файзбахши солиқ киши бўлди, дейилади».

Кўқон хонлигида рус-инглиз рақобатчилиги. XIX асрда чор Россияси ва Англиянинг мустамлакачилик сиёсати манфаатлари Туркистонда тўқнашди. Буюк Британия ўз тасаруфидаги Ҳиндистон ва, шунингдек, Афғонистон орқали Ўрта Осиё давлатлари билан савдо-сотиқ қиларди. У рус савдогарларини бу ҳудудлардан сиқиб чиқармоқчи эди. Айни пайтда чор ҳукуматининг Туркистонга кўз олайтираётганлигини сезган инглиз ҳукумати Россия чегаралари Афғонистонгача етиб бормаслиги учун барча дипломатик чора-тадбирларни кўрмоқда эди. Бунга кўра хонликлар бу икки давлат мустамлакалари ўртасидаги «бетараф майдон» сифатида қолиши лозим эди. Бироқ Бухоро амирлиги, Хива ва Кўқон хонликлари ўзаро урушлар оқибатида кучсизланиб қолган эдилар. Шу боис ҳам чоризмнинг бу хонликларни, биринчи навбатда, Кўқон хонлигини босиб олишига инглиз ҳукуматида ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ эди.

Англия ҳукуматининг асосий мақсади эса учта хонликни бирлаштириб, уларни чоризмга қарши қўйиб, Ўрта Осиё бозорини эгаллашга қаратилган эди.

Россия ва Англия ўзаро муносабатларни яхшилаш ва рақобатчиликни юмшатиш учун 1856 йилнинг 19 мартида битим тузади. Рус генерал-лейтенанти Хрулевнинг шахсий фикрича, бу битим ўзаро муносабатларни ўзгартирмайди, чунки у маҳаллий савдо ва ҳукмронлик масаласини ўз ичига олмаган эди.

1858 йил март ойида Англия парламенти Ҳиндистонни ўз мустамлакасига айлантириш ва Туркистонда савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида махсус қўмита таъсис этди. Натижада Туркистонда рус-инглиз рақобатчилиги йил сайин кучайиб борди.

Ўрта Осиёда руслар ва инглизлар ўртасида рақобатчиликнинг кескинлашуви ҳарбий тўқнашувга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам 1869 йилда ҳар икки давлат ўртасида музокаралар бошланди. Натижада икки давлат мустамлакалари ўртасида бетараф мамлакатлар бўлиши керак, деган хулосага келинди. Россия бундай бетараф мамлакат Афғонистон бўлишини истар эди. Англия ҳукумати эса Афғонистон ва Ўрта Осиё бетараф ҳудуд бўлиши керак деган талабни қўяди. Ана шу тариқа бетараф мамлакатлар масаласи очик қолади.

Чоризм ўзининг босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатини давом эттиради. Бу эса инглиз ҳукуматида норозиликка сабаб бўлади. Шунинг учун Буюк Британиянинг расмий вакили бўлган Ҳиндистон вице-қироли Форсайт махфий равишда 1873 йили Тошкентга келиб, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман билан учрашади ва чоризмнинг Қўқон хонлигини бутунлай босиб олишига розилик беради. Бухоро амирлиги эса чоризм тасарруфи остида, лекин мустақил қолиши ва Афғонистон эса инглизлар тасарруфида бўлиши келишиб олинади. Англия ва Россия ўртасида тузилган бу расмий шартнома махфий бўлганлиги туфайли жамоатчиликдан сир тугилади.

Ана шу тариқа, Россия-Англия рақобатчилиги оқибатида инглиз дипломатияси рус дипломатияси тазйиқи ва маккорлигига

бардош бера олмади. Аммо Англиянинг устакор сиёсати туфайли Бухоро амирлиги расман ўз мустақиллигини сақлаб қола олди. Бу албатта, инглиз дипломатиясининг муваффақияти эди. Акс ҳолда чоризм Бухоро амирлигини батамом босиб олиши муқаррар эди.

Қўқон хонлигига хужум. Чор кўмондонлиги Қўқон хонлигининг стратегик қалъаси бўлган Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда)ни эгаллаш мақсадида 1852 йилда йирик ҳарбий куч билан хужум қилади. Аммо катта талафот кўриб чекинишга мажбур бўлади. Генерал Перовский аламзадалик билан Оқмачитга қайта хужумга пухта тайёргарлик кўриб, 1853 йилда қалъани куршаб олади. Оқмачит қалъаси учун бўлган жанг оғир ва шиддатли бўлади. Қалъа ҳимоячилари бир ой мобайнида уни қаҳрамонона ҳимоя қиладилар. Босқинчилар 17 та тўп ва 2500 га яқин кишилик жанговар отрядлари билан тинимсиз хужум қилиб турадилар. 400 га яқин ҳимоячи бир ой давомида қалъани мудофаа қилади. Оқмачит босиб олинган кун, яъни 28 июлда фақат 74 ярадор киши асир олинади. Улар орасида аёллар ва болалар ҳам бор эди. Босқинчилардан эса 19 киши ўлади, 66 солдат ва зобит ярадор бўлади. Оқмачит Форт Перовский деб аталади. Қўқонликлар Оқмачитни қайтариб олиш учун бир неча марта жанг қиладилар, аммо удалай олмай, орқага қайтишга мажбур бўладилар.

Туркистон шахрининг забт этилиши. 1859 йилда подшо Александр II нинг шахсан ўзи иштирок этган сарой кенгашида Қўқон хонлиги ерларини босиб олишни тезлаштириш масаласи кўрилади.

1860 йил 29 августда полковник Циммерман кўмондонлигидаги отряд Пишпакка хужум қилади. Қалъа ҳимоячилари 4 сентябрғача ўзларини мардонавор ҳимоя қиладилар. Руслар томонидан қалъа тамомила ёндирилиб, ер билан яқсон этилади.

Бу жангдан аввал Тукмоқ қалъаси ҳам босиб олинган эди. Шу йилнинг 21 октябрида подполковник Колпаковский отряди Қора Кастек дарёси ён бағридаги Узунёғоч сойидаги жангда Қўқон хонлигининг кўшинини тор-мор этади ва кўпчилигини қириб ташлайди.

1861 йил 21 июнда окподшо олий даражадаги кенгашда Қўкон хонлиги қалъаларини ва қатор шаҳарларини эгаллаш зарурлигини таъкидлайди. Натижада 1861–1863 йиллар давомида рус қўшинлари Янги Қўргон, Дин Қўргон, Мерка, Оксув, Пиштета, Чолдевор ва қайта тикланган Пишпак (ҳозирги Бишкек) қалъаларини жанглар билан забт этиб, минглаб гуноҳсиз кишиларни қириб ташлайди. 1863 йил ёзида эса полковник Черняев Сўзок қалъасини қўлга киритади ва уни теварак-атрофидаги аҳолиси билан бирга «Россиянинг мулки» деб эълон қилади.

1864 йил бошида Верний (ҳозирги Алмати) истехкомидан чиққан Черняев бошчилигидаги 2500 кишилик чор қўшинлари 4 июнда Авлиётани жанг билан эгаллайди. Сўнгра отряд Чимкентга йўл олади. 1864 йил 22 майда Перовский фортидан йўлга чиққан полковник Верёвкин отряди эса Туркистон шаҳри томон юриш бошлайди.

Туркистон ва Чимкент шаҳарларидаги жангни кўриб, шеърӣ-тарихӣ рисола ёзган шоир Хусайн Шайх («Камина») чоризм қўшинларининг дастлабки ҳужуми Туркистон шаҳри остонасида Алимқул бошчилигидаги қўшин томонидан мардонвор қайтарилганлиги, ҳатто душманлар анча жойгача қочишга мажбур бўлганлиги ва мағлубият аламини тотиб кўрганлиги ҳақида маълумот беради. Ҳолбуки, рус қўмондонлиги ўз расмий хабарларида чор солдатларини ҳеч нарсадан кўркмайдиган, ваҳимага тушмайдиган ботир жангчилар қилиб кўрсатарди. Манбалар бундай фикрларнинг асоссизлигидан дарак беради.

Полковник Верёвкин генерал Черняевдан ёрдам олиб, Туркистон шаҳрини маҳаллий хонлар ёрдамида 1864 йил 12 июнда босиб олади.

Чимкент шаҳрининг забт этилиши. Чор армиясининг зарбдор кучлари Қўкон хонлигининг муҳим стратегик қалъаси бўлган Чимкентга йўл олади. Унга генерал Черняев қўмондонлик қилади. Мулло Алиқул (архив ҳужжатларида Алиқули, Алимқул ва Олимқул шакларида ҳам учрайди) бошчилигидаги сарбозлар чоризм қўшинларига қаттиқ зарба берадилар. Черняев полковник

Верёвкиндан ёрдам сўрайди. У Черняевга капитан Мейер бошчилигидаги отрядни жўнатади. Бу отряднинг келиши ҳам вазиятни ўзгартира олмайди.

Генерал Черняев Аликул зарбасидан аламзада бўлиб, катта хужумга тайёргарлик кўради. 1864 йил сентябрь охи бошларида энг даҳшатли жанглардан бири Чимкент остонасида бошланиб кетади. Туркистон томондан қилинган хужумга генерал Черняевнинг ўзи, Авлиёота томондан қилинган хужумга эса подполковник Лерх бошчилик қилади. Шаҳар узоқ вақт аёвсиз тўпга тутилади. Чимкент вайронага айлантирилгач, пиёдалар хужумга ўтади. Жуда кўп талафот кўришига қарамай, Алимкул бошчилигидаги мудофаачилар мардоналик билан барча хужумларни қайтарадилар. Аммо пировардида рус ҳарбий курули устун чиқади.

Камина ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни қаттиқ изтироб билан баён этади. «Урушнинг даҳшатли, босқинчиларнинг шафқатсизлигидан ҳар бир чимкентлик қиёматгача айтар дод», дейди шоир.

Урушда асосан бегуноҳ кишиларнинг қони тўкилиши, ҳатто душман оёғи остида қолган гўдақлар, болаларнинг йиғлаб, чирқираб қочишлари, ниҳоят ҳалок бўлишларини Камина қиёмат кунин билан тенглаштиради. Шоир босқинчиларнинг йўлида учраган барча одамларнинг жонини жаллодларча суғуриб олаверганлигини ҳам баён этган.

Чимкент шаҳри 22 сентябрда аёвсиз киргинлар билан босиб олинади. Шаҳар олингач, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган талон-торожилик юз беради. У тамомила харобага айланади, халқнинг гурури топталади, душмanning ёвузлиги мислсиз бўлади.

Тошкент шаҳрининг босиб олинishi. XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкент Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий, сиёсий ва муҳим стратегик шаҳри эди.

1864 йил 27 сентябрда генерал М. Г. Черняев бошчилигидаги қўшин Тошкентни эгаллаш мақсадида Чимкентдан йўлга чиқади. Тошкент аҳолиси ҳам шаҳар мудофаасига тайёргарлик кўра бошлайди. Шаҳар қалин ва баланд девор билан ўралган бўлиб, 12

та дарвозаси бор эди. Девор ташқарисидаги чуқур хандаклар душман ҳужумини қийинлаштириш учун сувга тўлдирилади. 1864 йил 1 октябрь куни 8,5 ротадан иборат чор аскарлари Юнусобод туманидан шаҳарга яқинлашиб, Оққўрғон тепалигида (ҳозирги Тошкент обсерваторияси жойлашган тепалик) ўрнашадилар, сўнгра шаҳарни қамал қиладилар ва тўплардан уни ўкка тутадилар. Тошкентликлар шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қиладилар. Тошкент қамали ҳақида Қўқонга хабар берилгач, хонлик лашкарбошиси Мулло Аликул тезда кўп минг кишилик кўшин тўплаб Тошкентга келади. Черняев ўз кўшини билан Чимкентга чекинишга мажбур бўлади.

Қўқон хонлигидаги ички вазиятнинг кескинлашуви сабабли Мулло Аликул кўшинлари билан тез орада Қўқонга қайтиб кетади.

1865 йил 27 апрелда генерал Черняев қарийб 2000 кишилик кўшин ва 12 та тўн билан яна Тошкент томон йўлга чиқиб, Чирчиқ дарёси ёнидаги Ниёзбек қалъасини жанг билан эгаллайди. Черняев шаҳарни сувсиз қолдириш мақсадида Ниёзбек қалъаси ёнидаги Кайковус ариғи (Бўзсув канали)нинг Чирчиқдан сув оладиган тўғонни буздириб ташлайди. Лашкарбоши Аликул ўз кўшини билан Тошкентга яна етиб келади.

Генерал Черняев 1865 йил 7 майда Ниёзбекда бир гарнизон қолдириб, қолган кўшинлари билан Тошкентга яқинлашиб келади. 9 май куни эрталаб Шўртепада Тошкент ҳимоячилари душманга қарши ҳужумни бошлаб юборадилар. Жанг даҳшатли тус олиб, ҳар икки тарафдан кўп қурбонлар ва ярадорлар бўлади. Жангда Мулло Аликул оғир ярадор бўлиб, Тошкентда вафот этади ва 1865 йил 10 майда Шайхонтахур қабристонига дафн этилади. Сардорсиз қолган ҳимоячилар ўртасида парокандалик бошланади ва улар Салор бўйига чекинадилар. Қўқон хонлиги аскарлари Аликул хазинасини талаб, шаҳардан чиқиб ўз юртларига кетиб қоладилар. Лекин Черняев кўшинлари шаҳар ичига бостириб киришга журъат эта олмайди. У қолган аскарларининг тор-мор этилишидан кўрқади ва Шўртепага қайтиб, 17 майгача ўша ерда туради. Тошкент аъёнлари Қўқонга, Бухоро амири Музаффархонга ва Хива хонига ёрдам сўраб муурожаат қиладилар. Аммо ёрдам келмайди.

1865 йил 7 июндан 8 июнга ўтар кечаси Черняев шаҳарга ҳужум қилишга уриниб кўради, лекин уддалай олмайди. Фақат 14 июндагина шаҳарга бостириб киришга муваффақ бўлади. Бунга эса фақат хиёнат йўли билан, яъни босқинчиларга хизмат қилаётган қирғиз Шабдон Жонтоев ўз йигитлари билан шаҳар дарвозасини очиб берганидан кейингина эришади.

Ҳужум тонг саҳарда, Кўқон дарвозаси ёнида тўплардан ўт очиш билан бошланади. Душманнинг асосий кучлари Камолон дарвозасидан кириб келади. Бир ярим соат давом этган оғир жангдан сўнг рус аскарлари дўқон ва уйларга ўт кўйиб, Шайх Шибли ариғи орқали қалъа деворининг шимол томонига ўтиб ўрнашади. 15 июнда душман яна ҳужумга ўтади. Тошкентликлар қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. Чор аскарлари айрим хонин кишилар ёрдамида шаҳардаги ўқ-дори омборини топиб, уни портлатишга муваффақ бўладилар. Бу шаҳар мудофаа тақдирини ҳал қилган муҳим омиллардан бири бўлади. 16 июнда Краевский бошлиқ босқинчилар гуруҳи Ўрда саройи девори ва истехкомларини портлатадилар. Уч кун давом этган мислсиз жанг, 42 кунлик сувсизлик, очлик, ўқ-дори етишмаслиги, қурбон ва ярадор бўлганларнинг сони ортиб бориши натижасида мудофаачиларнинг тинкаси қуриydi. Жуда кўп одам қурбон бўлади. Черняевнинг буйруғи билан уйлар ёндирилади, эгалари отиб ташланади, милтиқ найзаси билан санчиб ўлдирилади, бирорта ҳам ёшу қарига шафқат қилинмайди. Шайхонтахур, Бешёғоч ва бошқа жойларда тўплар ўрнатган генерал Черняев, агар Тошкент мудофаачилари таслим бўлмаса, шаҳарни тўпга тутиб вайрон қилишлигини айтади. 1865 йил 17 июнда эрталаб тошкентликлар душман ҳужумларига бардош бера олмай таслим бўлишга мажбур бўладилар.

Шундай қилиб, подшо қўшинлари 1952 кишилик рус ҳарбийлари ва қирғиз, козоқ йигитларидан тузилган махсус отряд билан Тошкент шаҳрини босиб олади ва бу ерда ўз ҳукмронлигини ўрнатади.

Туркистон генерал-губернаторлигининг таъсис этилиши. 1867 йил 14 июлда Россия императори Туркистон ҳарбий округини таъсис этади ва Ўрта Осиёда босиб олинган ва рус салтанати таркибига киритилган ҳудудлар ҳисобидан Туркистон

генерал-губернаторлигини ташкил қилиш тўғрисида фармон эълон қилади, округ қўмондони ва генерал-губернатори қилиб генерал-адъютант фон К. П. Кауфман тайинланади. Унга подшо жуда катта ваколатлар беради. Императордан олган «Олтин ёрлик»қа мувофиқ фон Кауфман бирор давлатга қарши уруш эълон қилиши ёхуд сулҳ тузиши мумкин эди. У молжавий ҳамда иқтисодий масалаларда ҳам мустақил ҳукмдорлардек кенг ҳуқуқларга эга бўлиб, фақат подшогагина ҳисоб берарди. Сал ўтмай ҳарбий маъмуриятдан ташқари фуқаролик, маъмурий ишлар ҳам унга тўла бўйсундирилади. Шунинг учун ҳам фон Кауфманни маҳаллий халқ «ярим подшо» деб атар эди.

Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази этиб Тошкент шаҳри белгиланади.

Шу тариха чор маъмурияти Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиқларининг ички ишларига яна ҳам фаолроқ аралаша бошлайди ва босқинчилик урушини давом эттиради.

1868 йилги Қўқон-Россия шартномаси. Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман Қўқон хонлигидан босиб олинган ерларнинг Россия таркибига киритилганлигини расмий қонунлаштириб олиш мақсадида полковник Шауфусни Худоёрхон хузурига юборади ва хон 1868 йил 13 февраль куни уни қабул қилиб, шартномага муҳр босади. Шартномага кўра, рус савдогарларига жуда катта имтиёзлар берилади. Қўқон хонлиги савдогарлари эса бундай имтиёзларга фақат Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудуди доирасидагина, яъни ўзларининг собиқ ерларида эга бўладилар.

Умуман олганда, 1868 йилги шартнома Қўқон хонлигини оғир ва ноқулай аҳволга солиб қўяди. Хонлик ташқи оламдан узиб ташланади ва Россиянинг сиёсий қарамлигига тушиб, ўз мустақиллигини йўқотади.

Пўлатхон кўзғолони ва Қўқон хонлигининг чор Россияси томонидан батамом босиб олинishi. Чоризм босқинчилиги туфайли Қўқон хонлиги чегаралари анча қисқариб кетади. Ҳазинага тушадиган даромадлар кескин камаяди. Хон хазинани тўлдириш учун янгидан қўшимча солиқлар жорий этади. Халқ бундан норози бўлиб 1871 йили Сўхда ғалаён кўтаради. Хон уни осонгина тинчитади. Аммо хон бундан ўзига сабоқ чиқармайди

ва солиқ миқдорини янада оширади. Натижада халқ газаби ошади ва 1873 йилда биринчи бўлиб кўзғолон байроғини тоғда яшовчи кўчманчи аҳоли бошлайди. Бу кўзғолонни тинч йўл билан тўхтатиш учун Абдурахмон Офтобачи ҳаракат қилади. Аммо Худоёрхон буни қўллаб-қувватламайди. Оқибатда бу ғалаён қуролли кўзғолонга айланиб кетади. Хонликда Худоёрхонни тахтдан маҳрум этиш учун ҳаракат бошланади. Бунинг учун хонлар авлодидан номзод керак эди. Аммо даъват этилган хон авлодлари бунга рози бўлмайдилар. Шунинг учун Мусулмонкул қирғиз, Муҳсинбойнинг ўғли Мулло Абдулмўминнинг маслаҳати билан қирғиз Мулло Ҳасан ўглининг розилигини олиб, уни Пўлатхон номи билан қирғизларга олиб келиб, Қўқон хони деб эълон қиладилар.

Мулло Исҳоқ Мулло Ҳасан ўғли (сохта Пўлатхон) 1844 йилда Марғилон шаҳрига яқин Ўҳна қишлоғида туғилган. Отаси Марғилондаги Оқ мадрасада мударрислик қилган. Мулло Исҳоқ дастлабки маълумотни уйида олган. Кейин Қўқондаги Тунқатор мадрасасида ўқиган. 1867 йили ўқишни ташлаб, Сўх атрофида кўчманчи қирғизлар орасида икки йил яшаб, сўнгра ўз қишлоғида, кейин Андижондаги масжидлардан бирида имомлик қилган. Савдогарлик билан ҳам шуғулланган. У Тошкентда Абдулмўмин билан танишади ва уникида яшайди. Сохта Пўлатхон бўлиш таклифини у шу ерда қабул қилади.

Ўрта Осиё тарихида энг узоқ давом этган Пўлатхон кўзғолони 3 давр ва 6 босқичда бўлиб ўтади.

Биринчи давр: 1873 йилнинг баҳори – 1875 йилнинг август ойи.

Биринчи босқич: 1873 йилнинг баҳори – 1873 йилнинг сентябрь ойи. Кўзғолонда асосан қирғизлар қатнашади. Қисман кипчоқлар ҳам иштирок этадилар. Кўзғолоннинг биринчи босқичида асосий раҳбарлар Мусулмонкул қирғиз, Пўлатхон (Мулло Исҳоқ) ва Мамир эди.

Иккинчи босқич: 1874 йилнинг март ойи – 1874 йилнинг ноябрь ойи. Кўзғолонда дастлаб қирғизлар ва кипчоқлар қатнашади. Уларга кейинроқ ўтроқ аҳоли ўзбек ва тожиклар ҳам қўшиладилар. Кўзғолончиларнинг бир қисми ҳаракатда фаол

қатнашмаган Пўлатхондан умид узиб, янги хон топмоқ мақсадида Муҳаммад Аминбек (Худоёрхоннинг ўгли) ва Абдулкаримбек (хоннинг қариндоши)ка мурожаат этадилар. Кўзғолон иккинчи босқичининг раҳбарлари Мамир, Мўмин, Абдулғози, Мукулмонкул ва Пўлатхон эдилар. Бу босқичда Мукулмонкул қирғиз ҳалок бўлади. Мамир ва Мўмин рус қўшинлари томонидан асирга олинади. Бу босқичда Туркистон генерал-губернаторлигининг Худоёрхонга маънавий ва амалий ёрдам берганлиги кўринади.

Учинчи босқич: 1875 йилнинг июнь ва август ойлари. Кўзғолон бошлиқлари: Назарбек ва Пўлатхон. Бу босқичда кўзғолончилар томонига йирик ва таниқли амалдорлар ҳам ўтади. Масалан, Исо Авлиё, Абдурахмон Офтобачи, Ҳакназар парвоначи ва Худоёрхоннинг катта ўгли Насриддинбек.

Худоёрхон Туркистон генерал-губернаторидан кўмак сўраб, рус қўшинларини Кўқон хонлигига юбориб, кўзғолонни бостиришни илтимос қилади: «... Мен ўзимни ва Кўқон хонлигини Олий ҳазратлари салтанатининг қудратли ҳимоясига топшираман ва сизга дўстона илтимос қилиб сўрайманки, буйруқ бериб рус қўшинини тўплар билан Кўқон шахрига тезда юбориб, исёнчиларнинг мақсадларини барбод этсангиз».

Кўқон хонлигини бутунлай босиб олиш учун баҳона кидириб юрган Туркистон генерал-губернатори К. П. фон-Кауфманга бу баҳона бўлади. Чунки юқорида айтилганидек, Буюк Британиянинг расмий вакили бўлган Ҳиндистон вице-қироли Форсайт махфий равишда 1873 йили Тошкентга келиб, Туркистон генерал-губернатори билан учрашиб, чор Россияси Кўқон хонлигини бутунлай босиб олишига розилик берган эди. Буни эътиборга олган ҳолда, Пўлатхон кўзғолонини бостириш баҳонасида, Кўқон хонлигини босиб олиш учун, Худоёрхоннинг расмий ёзма мурожаатини рукач қилиб, тиш-тирноғигача замонавий қуроллар билан қуролланган рус қўшини юборилади.

Кўзғолончилар: қирғизлар, ўзбеклар, қипчоқлар ва тожиклар. Кўзғолонда Кўқон хонлигида яшовчи кенг омма қатнашади. Худоёрхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Абдурахмон Офтобачининг ёрдамида Насриддинбек хон қилиб қўтарилади.

Иккинчи давр:
Февраль ойи.

Анжум ат-таворих

Тўртинчи босқич:
22 сентябри.

1875 йилнинг август ойи - 1876 йилнинг

розилигисиз бошланади. Бу ҳаракат Насриддинбекнинг билган Пулатхон ҳокимиятчилик ҳавфи туғилади. Насриддинбекнинг тахтга ўтиганини остида бирлаштириш пайдо унга қарши чиқади. Хонликда икки эълон қилиб, Бунинг бўлади. Мамлакатда фуқаролар уруши мақсадида қўқон мақсадида Абдурахмон Офтобачи газовот Маҳрам қалъаси хонлигининг эски чегарасини тиклаш томонидан мағлубиятга қарши курашни бошлаб юборади. Россия императори остонасида кўзғолончилар рус кўшинлари «Хўжанддан бошланиб, қўқон мақсадида Абдурахмон Офтобачи газовот мингга яқин бошланиб, қўқон мақсадида Абдурахмон Офтобачи газовот фальконетлар душман номига қуйидаги телеграммани жўнатади: Флигель-адъютант бор эди. Сиз император Олий ҳазратларининг саккизта юзлик душман кавалериясига дуч келди. Уларда батареяси билан бор эди. Сиз император Олий ҳазратларининг талафот бўлмади. Полковник Скобелев кўмондонлигида ёрдамида бошчилигимдаги отрядлар, тўртта отлик тўнлар ва ракета устидан бизнинг душманга қарши жанг қилди. Биз томондан туташган тўлиқ бизнинг Йигирма иккинчи август куни эса худо атрофи чуқурлик кўшинлар 30 мингга яқин қўқонликлар тўдаси билан мудорлик галаба қозонди. Душман Маҳрам қалъасига Головачёв билан мослашган жойни эгаллаган эди. Бу жой жанг билан бурилиб, сув билан тўлдирилганди ва артиллерия ҳазратларининг қисм эди. Бу жойни генерал-лейтенант кўқонликлар қисм пиёда ва артиллерия билан ҳужум қилиб, отлиқларимиз эгаллади. Кавалерия бошлиғи, Сиз Олий дарёга сиқиб ўн беш вёрет (чакирим) масофагача қувиб, Сир-дарёга чуқуририлди... Душманлар томонидан ҳалок бўлганларнинг сонини аниқлаб бўлмади, жуда кўп киши қирилди. Биз томондан

эса бир штабс зобити (Хорошкин), беш оддий солдат ва бир йигит ҳалок бўлди, бир штабс зобит (Скобелев) ва етти кичик унвондагилар ярадор бўлди...».

Чор босқинчи қўшинлари Қўқон, Марғилон, Ўш ва бошқа ерларни жангсиз эгаллайдилар. 1875 йил 22 сентябрда Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман ва Насриддинбек битимга имзо чекадилар. Бунга мувофиқ Сирдарёнинг ўнг соҳили Наманган шаҳри билан бирга бутунлай Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфига ўтади. К. П. Кауфман Қўқон хонлиги аҳолисига жуда катта миқдорда ҳарбий товон солади. Қўзғолонда Қўқон хонлиги аҳолисининг катта қисми қатнашади. Қўзғолон бошлиқлари Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхон эдилар.

Бешинчи босқич: 1875 йил сентябрь охири – 1876 йил март охири боши. Қўзғолон Андижонда бошланади. Чор қўшинлари қўзғолонни бостиришда қатнашадилар. 1875 йил 2 октябрда генерал-майор Троицкий қўмондонлигидаги қўшинлар Андижон шаҳри остоналарига келиб ҳужум қилади ва эрталаб соат 8 да шаҳарга киришади. Соат 9 ларда улар жанг билан ўрдани эгаллайдилар. Аммо бир соатдан кейин шаҳардан чиқиб кетишга ҳаракат қиладилар. Босқинчиларнинг чекиниш жараёнлари ҳам жанглар билан бўлади. Соат 2 ларда барча рус қўшинлари шаҳардан чиқиб, белгиланган жойда тўпланишади. Соат 4 да Троицкийнинг буйруғига биноан, Андижон шаҳри тўпга тугилади. Шаҳарга тўплардан ва милтиқлардан икки соат давомида ўқлар отилади. Бу ҳужумда рус қўшинлари 2821 кишидан иборат эди. Расмий маълумотларга қараганда, Андижон шаҳрига ҳужум қилинганда рус қўшинларидан 7 киши ҳалок бўлади, 4 обер-офицер яраланади, 1 киши контузия бўлади. Булардан ташқари кичик лавозимдагилардан 49 киши ярадор бўлади, русларга хизмат қилаётган кирғиз ва қозоқ йигитларидан 5 таси жароҳатланади. Сиёсий майдонга яна Пўлатхон чиқади. Қўзғолон бутун Қўқон хонлигига ёйилади. Насриддинбек Тошкентга қочади. Пўлатхон (сохта Пўлатхон) расман Қўқон хони деб эълон қилинади ва тахтга ўтқазилади.

Пўлатхон халқ озодлик курашини давом эттиради. Бунда Қўқон хонлигининг деярли барча аҳолиси қатнашади. Қўзғолонга Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли аҳолининг бир қисми, масалан, матчоҳликлар қўшилади. Рус қўшинлари оғир жанглар билан уларни енгади. Қўқон хонлигини бутунлай босиб олиш мақсадида асосий ҳужум Андижонга йўналтирилади. Генерал Скобелев йўл-йўлакай қишлоқларга бемисл ўт қўйиб, вайрон қилади. 1876 йил 8 январда у шаҳар остонасига етиб келади, шаҳар артиллериядан тинимсиз ўққа тутилади, сўнгра пиёда зарбдор рус аскарлари ҳужумга ташланадилар. Қўзғолончилар ҳам мардона курашадилар. Қўзғолончилардан 20 минг бегуноҳ андижонликлар ўлдирилади. Кўплаб кишилар майиб-мажруҳ бўладилар. Руслар ҳам катта талафот кўрганлигини генерал Куропаткин тан олишга мажбур бўлган эди.

Бу босқичда айрим йирик ер эгалари қўзғолонга нисбатан сотқинлик қилиб душман томонга ўтиб кетадилар. Натижада рус қўшинлари қўзғолончиларни енгадилар ва Пўлатхон асирга олинади. У 1876 йил 1 мартда Марғилон шаҳрида дорга осилади. Чор қўшинлари Қўқон хонлигини босиб олиб, хонликни расман бекор қиладилар ва ўрнига Фарғона вилоятини таъсис этадилар.

Подшолик ҳарбий вазири Д. Милютиннинг 1876 йил 19 февраль кuni Санкт-Петербургдаги 74-буйруғига биноан куйидаги ҳужжат эълон қилинади: «Туркистон ҳарбий округи қўшинлари кўмондонининг таклифига биноан Император Ҳазрати Олийлари фармон қилдиларки:

1. Қайтадан рус қўшинлари томонидан эгалланган, 1875 йилгача Қўқон хонлигини ташкил этган ерларда Фарғона вилояти таъсис этилиб, Салтанат чегарасига киритилсин.

2. Бу янги вилоятни бошқариш Туркистон генерал-губернаторлигига юклатилсин ва маҳаллий шаронтни эътиборга олиб, Зарафшон ва Амударё бўлимларидек муваққат Низом бўйича бошқарилсин. Бу муваққат Низом тасдиқлаш учун Олий ҳазратларига тақдим этилсин.

3. Ушбу янги вилоятни бошқариш учун сарфланадиган харажат Амударё ва Зарафшон бўлимларида белгиланганидек маҳаллий аҳолидан тушадиган даромад ҳисобига белгилансин.

4. Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори ва у ердаги кўшинларнинг кўмондони этиб Олий ҳазратларининг свита аъзоси, генерал-майор Скобелев тайинлансин.

Учинчи давр: 1876 йилнинг март – декабрь ойлари.

Олтинчи босқич: 1876 йилнинг март оyi – 1876 йилнинг декабрь оyi. Кўзғолоннинг бу босқичида асосан олойликлар ва мағлубиятга учраб тарқалиб кетган айрим кўзғолончилар гуруҳлари катнашади. Булар асосан қирғизлар, ўзбеклар, қипчоқ ва тожиклардан иборат эди. Кўзғолончилар ҳеч бўлмаганда Олойнинг мустақилигини сақлаб қолишга интиладилар ва имконият бўлиб қолса Қўқон хонлигини тикламоқчи бўладилар. Лекин кўзғолончилар учун бу босқич жуда толиқарли бўлади ва бир неча бор улар мағлубиятга учрайдилар.

Айниқса, қаттиқ жанг 1876 йил 25 апрелда Янги Ариқ дарасида бўлиб, унда кўзғолончилар мағлубиятга учрайдилар. 1876 йилнинг ёзида эса кўзғолончиларнинг бир отрядига қарши капитан Сполатбога бошчилигида жазо отряди Нов Жойлақ мавзеига юборилади. У қаттиқ қаршилиққа учраб Сўхдан ёрдам сўрайди. Ёрдам учун тезлик билан подполковник Рудаковский бошчилигида 40 кишидан иборат отряд юборилади. Аммо у кечиккан эди, чунки Сполатбоганинг жазо отряди кўзғолончилар томонидан тор-мор этилган эди.

Кейинчалик кўзғолон раҳбарлари курул билан курашнинг имконияти қолмаганлиги ва фойдасизлигини кўриб рус кўмондони билан битим тузадилар. Унда кўзғолончилар таъқибга олинмаслиги ва улар ўз жойларига бориб яшашларига имконият яратилиши шарти билан кўзғолонни тўхтатишга келишган эди. Бу босқичда кўзғолоннинг асосий раҳбарлари Абдуллабек, унинг онаси Курбонжон додхон, Сулаймон удайчи, Умарбек, Бекжон, Таникул понсад, Валихон Тўра ва бошқалар эдилар.

Кўзғолоннинг барча босқичларида уни ҳаракатлантирувчи куч меҳнаткаш аҳоли бўлади. Аммо улар сиёсий саводсизликлари туфайли ҳурлик ва озодликка эришишдан иборат ўз мақсадларига қайси йўл билан эришишни билмас эдилар. Улар яхши, ақлли ин доно хон топилишига ишонардилар. Шу боисдан ҳам улар айрим гуруҳларнинг ваъдаларига ишониб, уларнинг орқалиридан

борадилар ва ўзларининг ҳаётларини хавф остига қўйиб, ҳаттоки жонларини ҳам фидо этадилар.

Қўзғолон биринчи даврининг асосий ғояси ва мақсади Худоёрхонни тахтдан ағдариб, қўшимча солиқларни бекор қилиб, янги «яхши, раҳмдил» хонни сайлаш эди.

Қўзғолон иккинчи даврининг сиёсий ғояси ва мақсади Туркистон генерал-губернаторлиги тимсолида мустамлакачиларни ҳайдаб, Қўқон хонлигининг мустақиллиги ва эски чегараларини тиклашдан иборат эди. Бу халқ озодлик ҳаракати «газовот» байроғи остида олиб борилади.

Қўзғолон учинчи даврининг сиёсий ғояси Фарғона водийси, ҳеч бўлмаса Олойнинг мустақиллигини сақлаб қолиш эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, 1873–1876 йиллардаги Қўқон хонлигида бўлган қўзғолон чор қўшинлари томонидан тормор этилиб, шафқатсизларча бостирилади ва «Пўлатхон қўзғолони» номи билан тарихга киради. Умуман олганда бу қўзғолон жаҳон халқ ҳаракатлари тарихидан муносиб ўрин олади ва ўзига яраша сабоқ қолдиради. Ўзбек, қирғиз, қозоқ, тожик ўғлонлари елкама-елка туриб, биргалашиб ташқи босқинчиларга қарши ўз озодликлари учун курашадилар, Ватанлари ва халқ озодлиги учун жонларини фидо этадилар. Улар ўз ватанпарварликлари, жасурликлари, ташкилотчиликлари ва халқпарварликлари билан авлодларга ўрнак бўлиб қоладилар. Уларнинг жасоратлари миннатдор авлодлар хотирасида абадий сақланиб қолади.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
«Анжум ат-таворих».....	22
Фарғона ва Мовароуннаҳр подшоҳлари насабларининг баёни ва уларнинг шарафли аجدодлари зикрида.....	29
Муҳаммад Бобурхоннинг Самарқандни қўлга олиш учун азм қилғони зикри	40
Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳи ғозий ибн амирзода Умар Шайх ибн Султон Абу Саид ибн Султон Муҳаммад ибн Султон Мироншоҳ ибн Амир Темур Кўрагон.....	53
Тангриёрхон лақабли Султон Эликхон жулусининг зикри.....	91
Ашурмуҳаммадхон ва унинг ўғли Шохрухбекнинг зикри.....	92
Абдурахимхон салтанатининг аҳволи ва кайфиятининг зикри...94	
Бахт ёр бўлган Абдулкаримхон ибн Шохруххон жулусининг зикри.....	104
Эрдонахон номи билан мулаққаб ва машҳур бўлган Абдулқаюмхон ибн Абдурахимхоннинг жаҳонбонлик зикри.....	122
Сулаймонхон ибн Шодихон ибн Шохруххон зикрида.....	132
Нарботур лақаби билан машҳур бўлган Абдулхамидбек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхон зикри.....	133
Олимхон ибн Нарботур лақаби билан машҳур Абдулхамидхон жулусининг зикри	158
Умархон ибн Нарботур лақабли Абдулқаюмхон салтанати навбатининг зикри.....	208
Муҳаммадалихон ибн амир ал-муслимийн Умархонни жаннатмакон ҳукуматининг зикри.....	241
<i>Илова. Қўқон хонлигининг қисқача тарихи.....</i>	<i>308</i>